

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1979**

A TARTALOMBÓL

Korzenszky Miklós Richárd: A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph
Rába György: Az induló Babits költői „előhangjai”
Tasi József: József Attila a Bartha Miklós Társaságban — másodszor

*

Demény János: Dilemmák Thomas Mann 1936. június 8-i naplójeljegyzése körül

*

Pál József: A neoklasszicizmus fogalmáról
Bernáth Árpád: Arisztotelész Poétikája és magyar fordítása

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*)
Klanciczay Tibor: Hagyományok ébresztése (*Kovács Sándor Iván*)
Botta István: Melius Péter ifjúsága (*Balázs Mihály*)
Művészet és felvilágosodás (*Tarnai Andor*)
Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban (*Szigethy Gábor*)
Madách-tanulmányok (*Baránszky Jób László*)
Két szlovákiai magyar tanulmánykötet (*Sziklay László*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1979. LXXXIII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13,
1118

- Korzenszky Miklós Richárd*: A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph 499
Rába György: Az induló Babits költői „előhangjai” 528
Tasi József: József Attila a Bartha Miklós Társaságban — másodsor 554

Kisebb közlemények

Scheiber Sándor: Balassi Bálint Bock-fordításának irodalmi műfaja. 570 — *Alszeghy Zsoltné Tési Edit*: Voltaire egykorú magyarországi iskolai színpadon. 571 — *Fried István*: Stilstübrekvések a XVIII. század végén. 577 — *Merényi Oszkár*: Adalékok Berzsenyi Festetics-ciklusának történetéhez. 588 — *Mikó Krisztina*: Hevesi András regényeiről. 594 — *Demény János*: Dilemmák Thomas Mann 1936. június 8-i naplófeljegyzése körül 601

Adattár

- Kilián István*: Csokonainak s baráti körének ismeretlen levelei 605
Szilágyi Ferenc: Észrevételek és kiegészítések Kilián István közléséhez 610
Sz. Garai Judit: Függelenségi paszkvillus a képviselő Mikszáthról és parlamentari karcolatairól 618

Műhely

- Pál József*: A neoklasszicizmus fogalmáról 638
Bernáth Árpád: Arisztotelész Poétikája és magyar fordítása 648

Szemle

- Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*) 654
Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése (*Kovács Sándor Iván*) 661
Botta István: Melius Péter ifjúsága (*Balázs Mihály*) 670
Művészet és felvilágosodás (*Tarnai Andor*) 673
Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban (*Szigethy Gábor*) 676
Madách-tanulmányok (*Baránszky Jób László*) 680
Két szlovákiai magyar tanulmánykötet (*Sziklay László*) 684

*

Studia z dziejów polsko — węgierskich stosunków literackich. — *Bitskey István*: Hitviták tüzeiben. — *Husztai Péter*: Aeneis. — Az élet szobra. — *Kahána Mózes*: Nagy időknék kis embere. — *Földes Anna*: Móra Ferenc. — *Kodolányi János*: Szív és pohár. (*Cs. Varga István, Tarnóc Márton, Stoll Béla, Lami Pál, Botka Ferenc, Kovács Kristóf András, Laczkó András*) 687

Krónika

- A Magyarország története* című kézikönyv nyolcadik kötetének művelődéstörténeti fejezeteiről (Összeállította: *Pomogáts Béla*) 697
Osztrák–magyar tudományos ülészak Faludi Ferenc halálának 200. évfordulóján (*Bitskey István*) 708
Intézeti hírek (1979. január 1 — december 31.) 711

A MAGYARORSZÁGI LATIN NYELVŰ KÖLTÉSZET EGYIK
BAROKK KORI KÉPVISELŐJE: JOHANNES BAPTISTA ADOLPH

(Adalék az epigramma teóriájához és gyakorlathoz)

A magyarországi irodalom történetének mindmáig hiányzó fejezete az egyes műfajok, műfajcsoportok alakulás- és fejlődéstörténete. A megoldásra váró feladat magába foglalja a magyar nyelvű irodalmon túl a jó néhány évszázadon keresztül uralkodó latin nyelvűség közismert és a csak kevesek által értékelt vagy talán egészen el is hanyagolt emlékeinek feldolgozását is. Irodalmunk teljes képéből nem hiányozhatnak azok a színek sem, amelyeket a latin nyelvűségnek még ha sokszor iskolás képviselői jelentenek.

Az elmúlt évszázad nagy magyar költőinek gyakorlatában az epigramma, a szellemes, szellemeskedő, szúró-vágó, hadakozó, rövid kis költemény nagy szerepet játszott. Elég, ha nyelvünk nagy gondozójának, Kazinczy Ferencnek gyűjteményére gondolunk, a „Tövis és virágok” epigrammáira, a nyelvújítási mozgalom harcos élctárára. Vagy ott van Vörösmarty számtalan epigrammája: nem jelentéktelen része ez életművének. Az epigrammáirásnak ez a gyakorlata sok évszázados latin gyökerekkel rendelkezik: a magyar nyelvű epigramma elsősorban a magyarországi latin gyakorlatra épül, s ebben – mint köztudott – a jezsuita iskolának, az iskolás poétikai gyakorlatoknak nagy szerepük volt.

Dolgozatunk a magyarországi latin nyelvű költészetnek – az irodalomtörténet számára mindaddig ismeretlen – jezsuita képviselőjén, a szilészi származású győri tanár, *Johannes Baptista Adolph* költészetén keresztül szeretne képet adni a XVII. század végének – a XVIII. század elejének epigrammájáról.

FRUCTUS E PARNASSO

A pannonhalmi Szent Benedek Rend Központi Főkönyvtárában található az ún. *Paintner-hagyaték* kötetei között¹ egy kéziratos, latin nyelvű versgyűjtemény, amelynek címe: *Fructus e Parnasso*.² A cím alatt évszám olvasható: 1685. A 15 × 20 cm-es, 215 levélből álló könyvet (a számozás későbbi kéz munkája) erősen megrongálódott, gregorián kottás kódexlap borítja. (Hasonló – ugyanabból a kódexből származó? – kötésű darabok találhatóak a győri volt jezsuita, ma bencés székházi könyvtár könyvei között.) Műgonddal kiállított, festett címlapja után újabb festmény következik: a szegélyben fönt koporsó látható, a négy sarokban halálfejek, kétoldalt temetői kereszt, ásó és kapa; alul pedig bagoly és holló tépdesi a mezőn szétszóródott hullamaradványokat... Középen metszetet látunk, D. Tscherning szignóval. A metszet középponti alakja a csontvázas, kaszás halál, amint egy táblába a következő (később ráfestett) betűket vési: IOANN A... Balról női alak tart táblát a kezében, a tábla felírása: ELEGIAE. A középen „kimunkált” betűk és az *Elegiae* felírás nyilvánvalóan nem tartoznak az eredeti metszethez, amelyet a szegély alakjaival teljes egységbe von a színes festés. A 152. és a 153. levél között újabb festmény található: szabályos francia kert az előtérben, a háttérben pedig méhész

¹ Vö. *Catalogus librorum Paintnerian. Pannohalmi Főkönyvtár: 118. C. 1/11.*

² Könyvtári jelzete: 119. D. 23.

ház s kirazó méhek. A 153. levélen az *Epigrammata* cím olvasható. Az epigrammák sorozata a 153. levéllel kezdődik, s a 170. levél versóján fejeződik be. A 215. számú epigramma az utolsó. – A 167. levél előtt egy beragasztott kis cédula található, amely megmagyarázza, hogy a kézirat 102. és 171. számú epigrammája között a kötetben miért hiányzik a 103–170. darab: „NB. Caeterorum Ducum et Regum Elogia epigrammatica data sunt P. Georgio Pray e S. J. Annalistae Hungariae alba Regalis anno 1765 ad usum. Dubium, an reddet Patri Ignatio Pohl possessori.” (Ez a megjegyzés figyelmet érdemel azért is, mert a kötet későbbi tulajdonosaira ezen a kijelentésen kívül semmi más nem utal.)³ – A szóban forgó epigrammákat egyszerűen kiemelték a kéziratból: a ragasztás világosan mutatja, hogy itt néhány lap hiányzik.

A 170. és 171. levél között szintén festményt találunk: orgonát ábrázol. A hangszer képe nyilván bevezetőül szolgál a következő lapokon olvasható verscsoporthoz: *Variae Odae*. – A 194–195. levél foglalja közre a kézirat díszítésére használt utolsó illusztrációt. *J. V. D. Nypoort* tipikusan németalföldi jelenetet ábrázoló metszete ez.⁴ A 195. levéllel kezdődik a gyűjtemény utolsó része, melynek címe *Eclogae*. A 202. levél versójával befejeződik a szöveg; az utolsó, a 214. számú levélig üres oldalakat tartalmaz a kötet.

Minden jel arra mutat, hogy a végig azonos kézzel, de nem egy időben írt gyűjtemény költői hírnévre igényt tartó, magát nem egyszerű versificatornak, de költőnek, poetának tekintő szerző autográf kötete. – Mindjárt az első levél rectójának felső szegélyén idegen kéz bejegyzéséből – minden bizonnyal *Paintner Mihály* beírásából – a más érvekkel is alátámasztható, bizonyítható szerző személyére bukkanunk: „Author videtur esse P. Johannes Adolph, ut colligitur conferendo annos cum officiis et locis, quae hic indicantur.” – A hivatali beosztások és helyek, amelyekre a „hic” utalás történik, a kötet margóján olvashatók. Egyes költemények keletkezési évét, körülményeit, a felolvasás helyét stb. jelölik meg ezek.⁵

A 119. számú szekrény, amelynek anyagából való ez a kötet, jól körülhatárolható, önálló egységet alkot a pannonhalmi könyvtárban. Ez az ún.

PAINTNER-HAGYATÉK

A „Jesuitica”-nak is nevezett egység ez, amelynek részletes katalógusát a francia *Pierre Delattre* jezsuita készítette el, alapos bevezető tanulmánnyal együtt.⁶ *Paintner Mihály* maga is jezsuita volt,⁷ majd rendjének feloszlata után világi pap lett, novii címzetes püspök, rátóti prépost, győri kanonok. Nagy műveltségű, széles látókörű, művelt főpap: a rendjére vonatkozó szinte minden hozzáférhető irodalmat, kiadványt és kéziratot összegyűjtötte, és így megmentette a feloszlata utáni esetleges szétszóródástól és elkallódástól. *Jesuita tróli lexikon*nak két kéziratot változatát is ebben a gyűjteményben találhatjuk,⁸ érdekes és értékes adalékként a jezsuita irodalomtörténetírás történetéhez. Személye, munkássága föltétlenül megérdemelve egy alapos, elemző tanulmányt.⁹ – Gyűjteményét,

³ A beragasztott cédulán *Paintner Mihály* kezeírása.

⁴ *Nypoort, Justus van den*, – 1683 körül Nagyszombatban dolgozó holland festő, rézmetsző, rézkarcoló. Vö. *ZÁDOR A.–GENTHON I.*: Művészeti lexikon, III. Bp. 1967. 541.

⁵ Pl. „*Factum Tynaviae 1680 pro Affixione*”, a 43. levélen: „*Viennae pro affixione. 1688.*” az 56. levélen: „*Graecij pro libello. 1694.*” stb.

⁶ *Pierre DELATTRE*: *Inventaire analytique des Archives de la Compagnie conservées ches les Bénédictins de Pannonhalma (Hongrie)* – 1934 (Kézirat); *Könyvt.jelz.*: 53-C-70.

⁷ *SOMMERVOGEL*: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bruxelles–Paris, 1890–1900.* VI/88–91.

⁸ *PAINTNER Mihály*: *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu olim Provinciae Austriae.* (Kézirat; *könyvt.j.*: 118-C-35)

⁹ A témához értékes anyagot gyűjtött *MARÓDI Árpád*, jegyzetei a pannonhalmi könyvtárban: BK-853/II–5.

könyvtárát a pannonhalmi főapátságnak szánta, azzal a megszorítással, hogy ha valamikor a jezsuiták Magyarországra visszajöhetnek, a könyvtárból mindazt kiválogathatják, amit akarnak.¹⁰ Némi bonyodalom után – végrendeletét megváltoztatni, kiegészíteni akarván, Paintner visszakérte azt a győri káptalantól, s mielőtt megírhatta volna a módosított, tervezett újat, meghalt – a rendkívül értékes, gazdag jezsuita anyag végérvényesen a pannonhalmi könyvtár tulajdona lett.¹¹

JOHANNES BAPTISTA ADOLPH

A szóban forgó kéziratos kötet szerzőjének személyét a Paintner Mihály kezeírásával beírt megjegyzés valószínűsíti. Miután néven nevezi *Johannes Adolph*-ot, fény derül azonnal a Paintner-féle beírást megelőző levélen, a címlapot követő Tscherning-metszeten látható, ráfestett betűkre is: a vésővel-kalapáccsal dolgozó csontvázhalál szerszámai alól a JOHAN(nes) A(dolph) név tűnik elő a munka befejeztével . . .

Valóban Johannes Adolph a kézirat latin költeményeinek szerzője.¹² Az évkönyvek segítségével állomáshelyeit, beosztásait pontosan végigkísérhetjük, nyomon követhetjük, – és a versek mellett olvasható hely- és időmegjelölések pontosan egybevágóan a jezsuita évkönyvek adataival.

Életrajzát az *Elogia defunctorum in provincia Austriaca Societatis Jesu 1699–1710*. című kötetben olvashatjuk.¹³ „Pater Joannes Bapstista (*sic!*) Adolph natione Silesius, patria Lignicensis. Mortalem illic auram haurire coepit palmarum dominica incidente, ut fausto omine futuris palmis.”¹⁴ – A latin szójáték – palmarum dominica – futuris palmis – mutatja, hogy többről, nem szürke, jelentéktelen jezsuitáról van itt szó. – „Quia ingenium poeticis aptum natum habere est compertus, ad parnassum Jaurini scandendum est ablegatus, ex quo ad campos eloquentiae excolendos Styram processit . . . in vasto opere Regum Hungariae vitas magnis cupris inscriptas soluta, ligataque oratione exponente coronavit. Aulico Theatro in domo Professa instruendo evocatus, laboris jam spartam ultra famosus Herculis labores in tertium decimum annum extendit: quo in munere ita carmen oculorum lenociniis adaptavit, ut Augustissimis serenissimisque personis et placeret, et aures ac oculos gratiose recrearet, ingeniosis inventionibus singularis. Nec tamen in domestico duntaxat theatro Augustissimos exhilaravit, etiam in sacra ad Portam coeli Parthenone per plures annos iisdem spectacula patria Poesi, in qua pronationis suae genio excelluit, decantanda praeparavit . . . Aliud forte vastius opus Poesi Germanica Cupris illustranda concepit, quod pariter ultra umbilicum jam productum mors intempestiva, ne praelo subderetur, interrupit . . .”¹⁵

A most idézett elogium az alapja valamennyi fellelhető hosszabb-rövidebb beszámolóknak, amelyek Adolphról szólnak. Irodalmi tevékenységét szinte csaknem ugyanazokkal a szavakkal mutatja be a „*Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu olim Provinciae Austriae*” c. kéziratos kötet.¹⁶ Megjegyzi:

¹⁰ Pannonhalmi levéltár: Act. Archiabbat. fasc. 74/b. Litt. g és y.

¹¹ Vö. SÖRÖS Pongrác: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. VI/b 39–40.

¹² „Author videtur esse P. Joannes Adolph, ut colligitur conferendo annos cum officiis et locis, quae hic indicantur” (Paintner bejegyzése az első levélen.)

¹³ Könyvt.j.: 120. b. A. 8. 441–442.

¹⁴ Johannes Baptista Adolph atya, – sziléziai nemzetiségű, Lignicből való – ezt a halandó világot virágvasárnap (pálma-vasárnap) látta meg, mintegy előre sejtve a jövődő pálmákat.

¹⁵ Költői tehetségét látva Győrbe küldték, hogy a Parnasszusra följusson; innen Steyrbe ment az ékesszólás mezejének művelésére . . . Magyarország királyainak terjedelmes munkában megírt életét szabad és kötött beszédekkel koronázta. Tizenhárom esztendőn át volt kapcsolata az udvari színházzal; az udvari előkelőségeket nagyszerű ötleteivel vidámitotta . . . A halál meggátolta, hogy befejezze nagy német költészeti munkáját.

¹⁶ „Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu olim Provinciae Austriae, complexae Hungariam, Croatiam, Slavoniam, Austriam, Transsilvaniam, Styriam, Carinthiam, Carnioliam, Comitatum Goritiae et Istriam Austriacam ac ad annum M. DC. XIX. Bohemiam quoque, Moraviam et Silesiam” Jelzet: 118. C. 35.

„Opus Poesis germanicae, qua excelluit, ultra dimidium produxit, cui immortuus est. Editae sunt relictæ ab eo Comoediæ aliquot.”¹⁷ – Német nyelvű költészetét dicsérik, de meglepő, hogy latin verseiről senki sem szól. *Ludwig Koch* nagy *Jesuitenlexikon*-ja¹⁸ sem tesz mást, mint visszanyúl a közvetítőkön keresztül¹⁹ Paintnernek főntebb már említett, *Gesta et Scripta Provinciae Austriacæ* címen is szereplő könyvére. Néhány – az említett munkákban nem szereplő – adata és címe miatt érdemes azonban idéznünk a teljesség kedvéért ezt a lexikon-cikket:

„Adolph, Johann B. SJ, österr. Bühnendichter. 25.3.1657. Liegnitz (Schlesien); e. 1677; Prediger, Studienleiter zu Wien; arbeitete an einem deutschen Epos, das er halb vollendete, u. einer Geschichte des Kaisers Leopold (nach Münzen); namentlich wirkte er als Bühnendichter. Seine Werke sind nur handschriftlich erhalten, religiöse Schauspiele u. Lustspiele (5Bde), zu denen B. Staudt den musikalischen Teil geliefert hatte (z.B. der Seelenbräutigam in der hl. Eucharistie; des Judas Makkabäus ruhmreiches Gottvertrauen; Die hl. Cäcilia; Der Blinde auf der Strasse oder zwei Blinde, die sich betrügen, gestraft; Prahlhansen). 13 Jahre lang fesselte A. die Zuschauer der Kollegs Bühne zu Wien, darunter auch den kaiserlichen Hof, namentlich durch seine Lustspiele. Man hat ihn den Abraham a Santa Clara auf der Bühne genannt, dank seinem derben Humor und seinen köstlichen Schilderungen, z.B. des Strassenlebens in seinem Blinden auf der Strasse (Caecus in via), der mit seinem Leidensgenossen seine Kinder zum stehlen abrichtet. Doch diente diese Komik nicht allein der Unterhaltung. Hinter ihr steckt tiefer Ernst. Der Dichter wollte durch die Lächerlichkeit der Fehler, die er an den Pranger stellte, erzieherisch wirken, wie durch die Schauspiele Arminius, Scipio u. Hannibal, die er als Vorbilder männlicher Tugend besonders der Vaterlandsliebe, zeichnet. = 14.9.1708. zu Wien.”²⁰

A vele foglalkozó irodalom roppant csekély. Önálló tanulmányokban csupán *Kurt Adel* dolgozza föl drámáit.²¹ Költői munkásságát legföljebb csak német kézikönyvek említik,²² latin versírói tevékenységéről azonban – tudomásunk szerint – a szakirodalomban senkinek sincs ismerete.

Hogy valamivel árnyaltabb képünk legyen Johannes B. Adolph alakjáról, Kurt Adel kutatásai ellenére sem fölösleges végigtekintenünk a jezsuita évkönyveket. Rendkívül mozgalmas, érdekes életút rajzolódik ki belőlük

Győrött bukkan fel a neve először: 1672-ben „parvista maior”. Megjegyzik róla, hogy „germanus, ignobilis”. – 1673-ban principista, a következő évben grammataista, majd szintaxista. – 1676-ban poeta (a bejegyzés szerint „civis, silesita, Lignicensis, Cath. annorum 18 Primi anni). A poetikát *Casparus Reimpichl* tanította, akit ugyanebben az évben a tanári karból elbocsátottak. – 1677-ben ugyancsak győri diák, a retorikai osztály tanulója.²³

¹⁷ Német költészeti munkáját, amivel kitűnt, felénél tovább elkészítette . . . Néhány hátrahagyott vígjátékát kiadták. Vö. „Bibliotheca Scriptorum . . .” 2. levél.

¹⁸ Ludwig KOCH: Die Gesellschaft Jesu einst und jetzt, Paderborn 1934. 15.

¹⁹ Bernhard DUHR: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge i-IV. Freiburg/Breisgau–München–Regensburg 1907–1928. IV/279–80., BACKER–SOMMERVOGEL: Bibliothèque de la Compagnie de Jesus, I/53–54., J. Nep. STOEGER: Scriptores Provinciae Austriacæ S. J. ab ejus Origine ad nostra usque tempora. Viennæ 1856. 6.

²⁰ L. KOCH: i. m. 4. – Adolph, J. B. S. J. Osztrák színpadi író; hitszónok, tanulmányi felügyelő Bécsben. Egy német eposzon dolgozott, félig lett kész vele, s egy történeten Lipót császárról. Mint színjátékíró működött. Művei csak kéziratban maradtak fenn: vallásos színjátékok és vígjátékok (5 kötet) . . . A színpad Abraham a Sancta Clara-jának nevezték őt, fanyar humora és pompás leírásai miatt . . . Az író a hibák nevetségessé tételével, kipellengérezésével nevelni akart . . .

²¹ Kurt ADEL: Die Dramen des P. Johann Baptista Adolph S. J. in: Jahrbuch der Gesellschaft für Wiener Theaterforschung. Wien 1957. 5–89. – Das Wiener Jesuitentheater und die europäische Barockdramatik. Wien 1960.

²² Josef Nadler: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften. Regensburg³ 1929. I/ 409–11.

²³ Catalogus Discipulorum Jaurinensis Gymnasii Soc. J. anno 1669-Pannonhalmi könyvt.j.: 120. b. A 20.

1677. október 21-én Johannes Baptista Adolph belép a Jézus Társaságába.²⁴

1680-ban Nagyszombatban találjuk a „logikusok” között; a következő esztendőben a fizika, majd 1682-ben a metafizika kurzus hallgatója.²⁵ – 1683-ban Nagyszombatból Linzbe kerül, hogy a jezsuita szokásoknak megfelelően még a teológiai stúdiumok megkezdése előtt mint „magister” aktív iskolai munkában vegyen részt. Ekkor nevét a „Professores Scholae Inferiorum” között olvashatjuk: a parvisták tanítója. Mindössze egy évig tartózkodik itt. Következő állomáshelye Passau, ahol a principistákat tanítja. – 1685-ben ismét Győrött találkozunk vele: már a poétikai osztályt vezeti.²⁶ – Fel kell figyelniük győri működésének jeleire: ugyanez az évszám – 1685 – olvasható a fentebb ismertetett kéziratos versgyűjtemény, a *Fructus e Parnasso* címdalán is. És ugyancsak érdemes felfigyelni a kötet első versének lapszéli jegyzetére is: „Factum Tyrnaviae 1680 pro Affixione”. Vagyis kitűnik, hogy a gyűjtemény elkészítéséhez győri tanárságának évében kezd, de megőrzött régebbi darabokat is, és most a győri poézis-tanár gondos másolásba kezd: amit méltónak tartott eddigi terméséből, most beírja a gondosan kiállított könyvbe. Ettől az időtől kezdve féltett kincsének tűnik a kötet: jóval későbbi keletkezésű elégiák, ódák, epigrammák is olvashatók benne.

Amint az „állomáshelyekből” látható, Győr nem jelentéktelen epizód az életében, főleg ha mint költőről akarunk megtudni róla néhány eligazító-elirányító adatot. Itt járt iskolába a jezsuitáknál, itt szerezte meg az iskolás grammatikai, retorikai és poétikai műveltséget. És ugyanebben az iskolában találkozunk vele néhány év múltán; tanít már egykori iskolájában: a poétika tanára.

A teljesség kedvéért azonban folytassuk az évkönyvek lapozgatását. Az 1686-os évkönyvben a „Styrense Collegium”, a styri közösség tagjaként szerepel: a diák-kongregáció prézese.²⁷ – A következő évben már Bécsben tanul teológiát,²⁸ még egy esztendőt tölt ugyanott, majd a „tertia probatio”-ra a provincia akkori gyakorlatának megfelelően Judenburgba kerül.²⁹ – Ez az esztendő meglehetősen mozgalmas az ő számára, mert Bécsben is megfordul újra.³⁰ Judenburg és Bécs után 1689-ben újra Magyarországon látjuk: a következő állomáshelye Buda,³¹ ahol az 1690-es évkönyv följegyzése szerint hitszónok, hitoktató, német nyelvű segédlelkész („operarius germanicus”), gyón-tató.³² – A rá következő esztendőben már a rendi tekintélyt és megbecsülést jelentő „consultor” rang és beosztás is ott olvasható a neve mellett.³³ – 1692-ben helyezhették át Kőszegre, mert nevét és beosztásait a budaiak között az évkönyv írója áthúzta.³⁴ – 1693-ban a kőszegi kollégiumban „minister” (gondnok) és templomigazgató. Ugyancsak most bukkan föl a neve mellett a „historicus” megbízatás jelzése is.³⁵

Hamarosan visszakerül osztrák földre: 1694–95-ben a gráci kollégiumban találkozunk vele.³⁶ 1696-tól ismét Bécsben van, a Domus Professorum-ban. Történetírói megbízatást is kap, 1699-ben pedig ott szerepel már munkakörei között a következő megjelölés: „Praef(ectus) rerum Comicarum”, – a játékszíni tevékenység hivatali kötelessége immár.³⁷ – Utoljára az 1708-as évkönyv említi: a

²⁴ A következőkben az évkönyveknek csak könyvtári jelzetét adjuk meg és az oldalszámot. – 1678: Novitii Scol. 1-mi Anni: . . . Joannes *Joachimus* (sic!) Adolff Jaurino 21. oct. 77. Colleg. et dom. Prob. Trenciniensis. – 118. J. I. 47.

²⁵ 118. J. I. 43.

²⁶ 118. J. I. 34. – Az iskola egyes osztályairól lásd: Hets J. Aurélián: A jezsuiták iskolái Magyarországon. Pannonhalma 1938. 11–12.

²⁷ 118. J. I. 40.

²⁸ 118. J. I. 60.

²⁹ 118. E. 2. 52v.

³⁰ „Sacerdotes initiati – Viennae, P. Joannes Adolff. 118. E. 2. 85r.

³¹ 119. D. 23. 47v.

³² 118. E. 2. 46.

³³ 118. E. 2. 48.

³⁴ 118. E. 2. 108.

³⁵ 118. E. 2. 130.

³⁶ 118. E. 2. 181., 230.

³⁷ 118. E. 2. 90.

Domus Probationis tagjai között van Bécsben, mint „Hist(oricus) Provin(ciae). Neve azonban át van már húzva.³⁸

Közben volt még egy állomáshelye. 1692-ben, amikor a budaiak között a neve áthúzva szerepel, a trencsényi ház élére került. Bizonyára nehézségei voltak a ház irányításával ebben a sok szempontból zavaros korszakban, hiszen egy teljes évet sem tölthetett az országnak ezen a vidékén, mert 1693-ban már az ország másik szélén, Kőszegen szolgál.³⁹

A jezsuiták katonás életét alaposan megismerhette: a győri iskola növendékeként (a két legelső kurzust kivéve – 1671-ben még nem találjuk Győrött sem a parvista minor-ok, sem pedig a declinisták között) teljes egészében a Jézus Társasága szellemében kapta képzését és neveltetését. „Világot látott” embernek, nagy utazónak nem mondhatjuk ugyan, de azt joggal, hogy korának osztrák–magyar jezsuita rendtartományát végigjárta és megismerte, és nem kis csodálatot érdemel a sok helyváltoztatás, rengeteg utazás, áttelepülés, ami az akkori nem éppen békés viszonyok – a török háborúk – közepette önmagában is nagy teljesítmény lehetett.

A német anyanyelvű, sziléziai származású Johannes Baptista Adolph, aki magyar városban ismerte meg a latin grammatikát és poézist, s akinek nem egy állomáshelye magyar város volt (Győr, Buda, Trencsén, Kőszeg), „internacionális” jezsuita latin műveltségnek lett a részese. Érdekes feladat előtt állunk, amikor megkíséréljük latin nyelvű költészetében nyomon követni: mi az, amit – természetesen a szokásos közvetítők útján – az antik irodalomból örökölt, mi a jellegzetesen jezsuita vonás, és hol tapinthatók ki az egyéni vonások, a sajátosan őrá valló motívumok.

A fentebb már említett osztrák kutató, Kurt Adel a bécsi jezsuita színjászárságról szóló, sok-sok apró részletnek is figyelmet szentelő munkájában kirajzolja Adolph helyét a drámatörténetben, elemezve 34 drámáját.⁴⁰ Összefoglalónak mondja őt, aki mindazzal élni tud, amit az elődök létrehoznak és elértek. Elődei „kompendium”-ának nevezi őt, aki – bár nem rendelkezik azzal a kiforrottsággal és lezárttsággal, mint jó páran előtte, – elegendő erővel képes volt arra, hogy darabjaiban ne csupán valamiféle laza mozaikot adjon, hanem egységes egészet tudott alkotni, és korának életérzését is képes volt kifejezésre juttatni.⁴¹

Az irodalomtörténeti kutatás számára érdekes lehet ezek után Adolph verseinek tüzetesebb vizsgálata. Nem elveszettnek hitt darabok előbukkanásáról van szó, hanem olyan latin költeményekről, amelyeket – eddigi ismereteink szerint – a közvélemény sohasem ismert. Még rendtársainak főljegyzései sem tesznek említést róluk. Német nyelvű költői műveiről is utalásokból tudunk csupán.⁴²

Ha drámáiban mindaz benne él, amit kora és múltja a drámaírásban kimunkált, joggal feltételezhetjük, hogy lírikus, heroikus, epigrammatikus és ódai poétikai munkái hasonlóan nyílt és érett

³⁸ 118. J. I. 75.

³⁹ Lásd: 34. jegyzet

⁴⁰ K. Adel értékelése lényegében megegyezik H. Cysarz összefoglalásával: „Der Realismus der Gasse und die Konvention des Adels gedeihen in glücklicher Eintracht; der Hof hat sein Ergötzen an dem Markt, der Kleinbürger nimmt teil an Hofsitzen und Hoffesten.” Herbert CYSARZ: Deutsche Barockdichtung. Leipzig 1924. 277.

⁴¹ „Seine Bedeutung liegt in der Einbeziehung der Stoffe und Formen der Dramen nicht nur seiner Zeit, sondern des Barockzeitalters . . . man darf mit Recht Adolph das compendium seiner Vorgänger nennen. Er hat nicht die grossartige Geschlossenheit so mancher vor ihm, aber er hat genügend Kraft und Weite, um in seinen Spielen mehr als ein Mosaik, ein Ganzes zu geben, indem er alles Übernommene aus dem Lebensgefühl seiner Zeit verwandelt. Die Betrachtung seiner Spiele und ihrer Bezüge zur Barockliteratur zeigt die enge, in Nehmen und Geben unauflösbare Verflechtung der Jesuitendramatik mit allen dramatischen und darüber hinaus mit allen dichterischen Traditionen und Leistungen seiner Zeit.” – K. ADEL: Die Wiener Jesuitentheater, 165.

⁴² „Stöger nennt . . . ein opus Poesis Germanicae sowie Aufführungen in deutscher Sprache bei den Schwestern in der Himmelpfortgasse. Adolph bezieht sich einmal in der Metamorphosis auf seine Historiae verisimiles. All das scheint verloren und ist vergessen wie seine Geschichtswerke.” K. ADEL: i. m. 31.

szerezőre vallanak. Érdekes megjegyeznünk, hogy a bécsi színjátszás ünnepelt komédia-írójának – úgy tűnik – nem volt igénye, hogy irodalmi hírnévre tegyen szert. Hogy önmagát és munkásságát becsülte, arról a kéziratot versgyűjtemény nagyon gondos kiállítására tanúskodik. Nyomatásban való közreadására azonban nem gondolt. Nemcsak német versei tűntek el, nemcsak latin költészetét összefoglaló kéziratot kötete lappangott: sokat ünnepelt, a császári udvar előtt is bemutatott drámái sem jelentek meg nyomatásban.⁴³

AZ EPIGRAMMA MŰFAJA A 17–18. SZÁZADBAN

A FRUCTUS E PARNASSO című versgyűjteményt maga Johannes Adolph műfajok szerint csoportosítja: *Elegiae, Heroica, Epigrammata, Variæ Odae, Eclogae*. – Győri magisterségének idején a poetica tanárának kézikönyvei között a katalógus tanúsága szerint ott volt *Antonius Viperanus De poetica libri tres* című, Antwerpenben 1579-ben nyomtatott írása.⁴⁴ Ebben a következő műfajok szerinti osztályozásról olvashatunk: „Qui Diomedem secuti sunt, totidem poetarum genera statuerunt, quot in species carmen ille diviserat, nempe *heroicum, tragicum, comicum, melicum, satyricum, et choriambicum*: qui vero Caesium Bassum autorem probant, poetarum alios *epicos* aut *heroicos* sive *dactylicos* (nam horum est paene eadem significatio), alios *epigrammaticos*, alios *iambicos*, alios *lyricos*, alios *tragicos*, alios *satyricos*, alios *comicos*, alios *mimos* faciunt.”⁴⁵

Amikor az egykori győri jezsuita tanár epigrammáit tüzetesebb vizsgálat alá akarjuk venni, célszerű körületekintünk a korabeli elméleti, poétikai irodalomban, hiszen senki sem független korának hatásaitól, főleg egy iskolás fegyelmű jezsuita író nem az. A győri volt jezsuita – ma bencés – könyvtár barokk kori kéziratok katalógusának 123. oldalán kezdődnek a poétika segédkönyvei és mesterei („Poeseos Adjumenta et Praeceptores”). Adolph idejében a könyvtárban már ott lehettek a következő munkák:

Bachenii Augustino O.S.Aug. Flarissae Poeticae. 1661. Saepius

Buccellini Joannis S.J. Officina Epithetorum. Viennae 1666. Ex.plura

Clajji Joannis Prosodiae libri 3 de dimensione Syllabarum apud Latinos, Graecos et Hebreos. Wittenbergae 1598. Ex.2.

Maseni Jacobi Palaestra Eloquentiae Ligatae. Coloniae 1664. Ex.2.

Natalis Comitis Mythologiae, sive Explicationes Fabularum, Hanoviae 1619.

Nomesii Nicolai Parnassus Poeticus biceps. Coloniae 1619. Ex.2.

Ricilli Joan. Bapt. S. J. Prosodia reformata. Moguntiae 1660. Ex.4.

Smetij Henrici Prosodia. Francofurti 1599. 1625. 1630. Ex.3.

Vipesani Jo. Antonii De Poetica, libri 3. Antwerpiae 1579.

Meglepő, hogy a katalógus nem említi; J. C. Scaliger munkáját, a *Poetices libri Septem-et*, melynek sok kiadása Európa-szerte ismert volt.⁴⁶

A katalógus idézett anyagában nem szerepel ugyan egy kéziratot elméleti munka, de mindenképpen figyelmet kell fordítanunk rá: sajnos csak közvetítón keresztül ismerjük, elveszett; de nagyon való-

⁴³ „Backer–Sommervogels Bibliographie verzeichnet kein Druckwerk Adolphs, und ich vermochte ebenfalls keines aufzufinden.” K. ADEL: i. m. 21.

⁴⁴ *De poetica Libri tres*. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1579.

⁴⁵ Akik Diomedest követték, ugyanazokra a csoportokra osztották magukat a költőket, ahány fajta költeményt ő megkülönböztetett: vagyis heroikus, tragikus, komikus, melikus, szatirikus és choriambikus csoportokra. Akik pedig Caesius Bassust fogadták el, a költőket epikus, vagy heroikus, vagy daktilikus (szinte ugyanaz a jelentésük), aztán epigrammatikus, jambikus, lírikus, tragikus, szatirikus, komikus és mimikus csoportokra osztották. VIPERANUS: i. m. 24.

⁴⁶ Vö. BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp. 1971. 97.

színü, hogy Adolph kezében ott lehetett, mert a kéziratos gyűjtemény néhány oldalán feltehetőleg belőle idéz.⁴⁷ *Acsay Ferenc* számol be róla részletesen „A győri kath. főgimnázium története” című munkájában,⁴⁸ s foglalkozik vele *Hets J. Aurélián* munkája is: „A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén”.⁴⁹ Lehetséges, hogy ez a föltehetőleg „Institutiones Poeticae” címet viselő kézirat a jelenleg még rendezés alatt álló győri volt jezsuita könyvtár kötetei között lappang. Acsay munkájából idézünk: „A II. szakasz a költésstanra tér át; első fejezete az elégiáról szól. Az elégia azelőtt csak szomorú, siralmas tárgyat ölelt föl, újabban azonban általában majdnem mindenféle költői tárgyalásra alkalmas s főkélléke, hogy stílusa csiszolt, gyengéd, világos, szabatos, legyen patetikus, velős mondásokkal telve. Meg szoktak különböztetni: levélalakú, elbeszélő, tanító és pathetikus elégiát . . .”⁵⁰ – Ehhez a leírásához meglepően hasonlít, szinte teljesen azonos vele Adolph kéziratainak részlete, amelyben az elégiáról ír. Bár az epigrammák csoportjához Adolph semmiféle „elméletet” nem csatol, a két kéziratnak az elégiáról szóló részletei oly nagy mértékben rokonságot mutatnak, hogy bizonyára nem alaptalan a föltételezésünk, hogy költőnk ismerhette az említett elméleti kéziratnak – vagy a kézirat forrásának – az epigrammaírásról szóló fejtegetéseit is. Ezért mielőtt epigrammáinak közelebbi vizsgálatába kezdenénk, újra csak Acsayt idézzük. „A IV. szakasz az elogiumot és az epigrammot tárgyalja. Az elogium, mondja az író, a szófejtés alapján dicsőítő beszéd; szélesebb értelemben mindaz, amit röviden, tömötten, szellemesen s külön sorokra szagatva mond el valaki; tárgya: személyek, dolgok és cselekedetek magasztalása. Ha valamely személy vagy tett dicsőítendő, akkor valami szellemes, velős mondással kezdjük, majd tömötten és szellemesen elbeszéljük a tettet, de úgy, hogy részei szorosan egybefüggjenek, aztán ismét szellemes mondással fejezzük be. Ilyen fajta az epigramma is, s ennek tárgyalásával nagyon is bőven foglalkozik. – Az epigramma első forrása, midőn *ugyanarról az alanyról különböző állítmányt* mondunk ki; pl. megszűnt élni, hogy éljen; sz. Pál farkas is, bárány is. Második forrása, midőn *különböző alanyokról ugyanazt az állítmányt* mondjuk ki; pl. Lázár épp oly gazdag, mint a dúslakodó, csakhogy ez életében, amaz halála után. Forrása lehet továbbá az *ellentét* is, midőn pl. valamely személyről vagy tárgyról olyasmit hozunk fel, ami nem sajátja; pl. király királyság nélkül; – ezután még ötféle módját hozza fel. Forrása lehet továbbá a *hasonlat* is; néha éppen *ellentétes párhuzamban* kifejtve, pl. minden tanuló kereskedő, minden kereskedő tanuló; a tanuló a kollégiumokba jár, a kereskedő a vásárokra; az, hogy bölcsességet vegyen, ez, hogy összekapargassa a bölcsesség segédeszközeit; mindegyik utódáról gondoskodik, az, hogy dicsőséget, ez, hogy vagyonat hagyasson rájuk. Ide tartoznak a *kéértelmű szók*: pl. a malo unico omne generis humani malum succrevit. Ide tartoznak a *szójátékok* is: illa mihi patria est ubi pascor non ubi nascor, illa ubi sum notus, non ubi natus eram. A legszebb a *lakonikus epigramma*, midőn egyetlen disztichonból, sőt sokszor egyetlen sorból áll. Az epigramma főszabályát e versbe foglalja:

Omne epigramma sit instar apis, sit aculeus illi,
Sint sua mella, sit et corporis exigui.”⁵¹

(Az idézett disztichonnak magyar fordítását egy 1807-ben nyomtatott Grigely-féle „Institutiones Poeticae” példányában így olvassuk, ismeretlen kéznek beírásával:

⁴⁷ „Fructus e Parnasso” 59–60. r-v. „Elegia infimum Horatio scribendi genus, quamquam suapte naturam familiari stylo utatur, neque sublimem illum eloquendi factum ambiat . . .” stb. „Caput 1-mum. De structure elegiae epistolaris. Observa 1-mo elegiam epistolarem incohari posse 1-mo vel ab ipso scribentis nomine, genere, conditione, vel a loco ex quo, vel ad quem epistola destinatur, cuius rei perpetua sunt exempla in Ovidii elegiis et praecipue in eiusdem epistolis Heroidum . . .” stb.

⁴⁸ ACSAY Ferenc: A győri katolikus főgimnázium története. I. rész: A jezsuita korszak. Győr 1896. 75–76.

⁴⁹ Hets J. Aurélián: i. m. 64–66.

⁵⁰ ACSAY Ferenc: i. m. 76.

⁵¹ ACSAY: i. m. 79.

„Épen mint a piczin méh, olyan minden Epigram.
Teste parányi, de van méze, fulánkja neki.”⁵²

A fentebb idézett epigramma-elmélethez a lényegében kortárs *Josephus Juvencius* „*Institutiones Poeticae*” című munkájából kívánkozik néhány részlet.⁵³ Adolph nem ismerhette ugyan, mert a mű első kiadása később jelent meg, mint versgyűjteményének darabjai elkészültek, mégis mint a korabeli jezsuita költői gyakorlat összefoglalója, Juvencius jellemzően előadja, mi a kor követelménye az epigrammákkal, az epigrammaíróval szemben.

„*Quotuplicis generis est Epigramma?*” – Hányféle az epigramma? – kérdezi a IV. könyv II. fejezetében.⁵⁴ Válasza a következő: „*Duplicis, ut indicat definitio; aliud enim simplex est, quod simplici rei, personae, aut facti indicatione continetur, ut sunt inscriptiones denariorum et statuerum, ut ista clypei: Aeneas haec haec de Danais victoribus arma. – Alterum compositum dicitur, quod in ratione dicenda, colligendaque et quasi in argumentatione positum est. – Quae est materia Epigrammatis? – Sunt res universae, personae, facta, quae exornari, reprehendi, fleri, probarive possunt . . . Quis est Finis? – Est communis omni poesi, delectare docendo, seu laudet, seu vituperet Poeta, qui ab hoc fine non debet recedere. – Quot sunt Epigrammatis dotes? – Tres numerantur praecipuae, *Brevitas, Perspicuitas, et Acumen.*”⁵⁵ – Megkülönböztet tehát egyszerű és összetett epigrammát; megjelöli az anyagát: igazában bármiről szólhat, amit dicsérni, megfeddeni vagy helyeselni lehet. A célja: mint általában a költészetnek; vagyis tanítva gyönyörködtetni, vagy dicsérni vagy megfeddeni. S legyen az epigramma rövid, világos és éles.*

Nem feladatunk egyelőre, hogy véleményt vagy ítéletet mondjunk az idézett elméletirőről. Csupán mintegy a talajt mértük fel, amelyre az állványzat kerül: a korabeli epigrammaírók, akiknek jelenléte legalább olyan eleven hatást jelenthetett, mint a kortárs elméletirők.

Ismét a győri könyvtár katalógusának segítségéhez fordulunk. Vizsgálódásunkat természetesen nagyon leszűkíti, leegyszerűsíti ez, de mivel a jezsuita könyvtárak anyaga nagy általánosságban azonos profilú volt, nem juthatunk messze a valóságtól, amikor feltételezzük, hogy a legjellegzetesebb és legnépszerűbb költők művei Győrből sem hiányozhattak. És nagyon valószínű, hogy Adolph nemcsak az irodalomelméleti munkákkal, hanem a poétákkal magukkal is elsősorban győri tartózkodásának idején, poétika-tanársága évében került közelebbi kapcsolatba.

A katalógus megnevezi *Avancinust*: a könyvtárban megvan a „*Poesis Lyricae libri IV.*” és az „*Epodon Liber I-mus*” két példányban. (Viennae 1659.)⁵⁶ – *Jacobus Balde* sok műve szintén megtalálható.⁵⁷ *Jacobus Bidermann* epigrammái (*Epigrammata, Mediolani 1621.*)⁵⁸ *Casparus Barlaeus*: *Poemata* (Amstelodami, 1645.) – *Antonius Deslion*: *De cultu Beatae Virginis, Elegiarum*

⁵² *Institutiones Poeticae in usum Gymnasiorum Regni Hungariae et Adnexarum Provinciarum.* Budae 1807. Josephus Grigely. 143.

⁵³ Vö. SOMMERVOGEL: IV/830–859. A pannonthalmi könyvtár egyik 1774-ből való példányát használtam: *De Arte Rhetorica libri quinque.* Auctore Dominico Decoloria. Accessere in hac novissima editione *Institutiones Poeticae*, Auctore Josepho Juvencio. Bassani 1774.

⁵⁴ JUVENCIUS: i. m. 323.

⁵⁵ Az epigramma kétféle: egyrészt van egyszerű, amely dolgot, személyt, eseményt ismertet csupán, miként a dénárók és szobrok feliratai . . . Másrészt van összetettnek mondott, amely előad, összefoglal és mintegy érvelést tartalmaz. Az epigramma anyaga: bármilyen dolog, személy, esemény, amit dicsérni, megfeddeni vagy helyeselni lehet.

⁵⁶ Lásd: SOMMERVOGEL: I/668–680.

⁵⁷ J. Balde költészete szolgált mintául a piarista Moesch Lukácsnak. Vö. Bán I. i. m. 78. – SOMMERVOGEL: I/816–26.

⁵⁸ SOMMERVOGEL: I/1443–56. – Avancinus, Balde és Bidermann a korszak legjellegzetesebb képviselői. Vö. CYSARZ: i. m. 224.

libri 3 (Tyrnaviae 1658)⁵⁹ *Bauhusius, Bernardus* Epigrammatum libri 4.⁶⁰ *Frusius, Andreas*: Epigrammata in haereticos. (Brunae 1615), *Albertus Ines*: Lyricorum centuria (Dantisci 1655),⁶¹ *Andreas Kanon*: Lyricorum libri quatuor (Cracoviae 1643),⁶² *Franciscus Montmorecius*: Cantica Sacra (Viennae 1632),⁶³ *Antonius Millaeus*: Moyses Viator (Dilingae 1580),⁶⁴ *Thomas Morus*: Utopia, Epigrammata; Epigrammata *Erasmii Roterodami*. (Basiliae 1517). *Johannes Owenus*: Epigrammata (Herbiopoli 1658). – *Jovianus Pontanus*: Poemata (Florentiae 1504)⁶⁵ *Christianus Rosacinus*: Poesis Lyrica. (Norinbergae 1675)⁶⁶ – *Jacobus Sannazarius*: Opera Omnia (Patavii 1516).⁶⁷ – *Casimirus Sarbievius*: Lyricorum libri 3. Epigrammatum Liber unus. (Antwerpiae 1630).⁶⁸ – *Franciscus Spinola*: Carmina (Venetiis 1563).⁶⁹ – *Maximilianus Urentius*: Epigrammatum libri 9. – Item Bauhusii Epigrammata in eodem libello. (Ingolstadii 1610).⁷⁰ – *Wallius Jacobus*: Poemata et Elegiae (Antverpiae 1650).⁷¹

Ebben a szellemi környezetben, ezeknek a szerzőknek ismeretében kellett megérlelődnie Adolph költészetének, – s természetesen abban a szigorú iskolás gyakorlatban, amelyhez az elméletet az előzőkben hosszabban idézett poétikai kézirat és egyéb elméletirők munkái nyújtatták.

A „FRUCTUS E PARNASSO” EPIGRAMMÁI

Az epigrammák csoportját bevezető festmény a kötet 152. és 153. levele között mintha csak a már idézett disztichon illusztrációja volna: „Omne epigramma sit instar apis . . .” A szabályos francia kert közepén egyetlen szál virág magasodik, méhek röpülnek feléje; a háttérben a méhész házat is méhek veszik körül. – Acsay Ferenc idézte a győri kéziratból az epigrammával szembeni igényeket: legyen olyan, mint a méh, legyen fullánkja, mézet is rejtson, s legyen rövid, kicsi („corporis exigui”). Újra csak arra kell gondolnunk, hogy ennek az elméleti kéziratnak anyaga valamilyen úton-módon Adolph számára is ismerős lehetett: ez a festmény is alátámasztja feltevésünket.

Erdemes röviden egybevetni ezt a bevezető képet a nagy tekintélyű jezsuita szerző, *Jacobus Masenius*,⁷² a barokk „elmésség”, az „Argutia” egyik legjellegzetesebb képviselőjének könyvében, az „*Ars nova argutiarum Epigrammatica et Epigraphica*” című kötetben címlapként található metszettel.⁷³ A képen jellegzetesen szimmetrikus elrendezésben kétoldalt emblémákat közrefogó tövises rózsaszágak futnak felfelé. Bal felső emblémája: templomtornyon forgó szélkakas, aláírás: „*In acumine*

⁵⁹ SOMMERVOGEL: III/7–10. A katalogus adata talán téves: Nagyszombatban 1658-ban megjelent művéről könyvészeti bizonyítékot nem találtam. – Németalföldi jezsuita.

⁶⁰ SOMMERVOGEL: I/1051–53. Bauhuis, van Bauhysen szintén németalföldi.

⁶¹ SOMMERVOGEL: III/1046–49. Frusius, des Freux, André – francia. Az eretnekek elleni epigrammái nagyon sok kiadásban elterjedtek. – Ines, Albert lengyel; SOMMERVOGEL: IV/566–567.

⁶² Andreas Kanon volhyniai származású. SOMMERVOGEL: IV/909–12.

⁶³ Montmorency, François de, francia. SOMMERVOGEL: V/ 1259–61.

⁶⁴ Millieu, Antoine, francia. SOMMERVOGEL: V/1101. A katalogus bejegyzése téves: a Moyses Viator 1686-ban jelent meg!

⁶⁵ A quattrocentonak Poliziano mellett legnagyobb latin költője. Vö. BÀN Imre: Eszmék és stílusok. Bp. 1976. 220.

⁶⁶ SOMMERVOGEL: VII/ 130–31. – Cseh.

⁶⁷ Sannazaro, Jacobus

⁶⁸ Sarbiewski, Mathias Casimir, lengyel; SOMMERVOGEL: VII/627–45.

⁶⁹ A bejegyzés hibás; valószínű: Fabius Spinola, az évszám pedig 1653. SOMMERVOGEL: VII/1448.

⁷⁰ Bauhuis, van Bauhysen, Bernard, flamand; SOMMERVOGEL: I/ 1051–53.

⁷¹ Walle, Jacobus van de, szintén németalföldi. SOMMERVOGEL: VIII/ 966–969. – Lásd: Catalogus Librorum Collegii Jaurinensis Societatis Jesu 117–122. (A győri bencés könyvtárban.)

⁷² Vö. CYSARZ: i. m. 111., 223.

⁷³ Ars nova Argutiarum Epigrammatica et Epigraphica: Auctore R. P. Iacob. Masenio e soc. Iesv. Coloniae Agrippinae, 1709.

vertitur." Alatta tollat hegyező kéz látható: „Acuta scribit”, jobbról: nyilvessző a céltáblában, ezzel a mondással: „Haeret acutum”; köszörűkő, rajta kés: „Et. hebes acuit”. A címlap négy sarkában, a füzereken kívül egy-egy puttó. A bal alsó angyal tüskével foglalatostokodik: „Armat spina rosas”. A jobb oldalon látható angyal kezében kaptárt tart: „Mella tegit apes”; a két felső puttó pedig rózságból koszorút tart. A rózsafonatban a következő szavak olvashatók, szimmetrikus elhelyezésben: *nexa – et nixa | Deo | oblectat – pungit | figit – haeret*. Közvetlenül a cím alatt koszorúban egy méh látható, alatta pedig a szöveg: „Melet aculeum”. – A cím és a szerző neve alatt pedig terített asztal, az asztalterítón a következő felírás: „Nil sapit absque sale”.

Programszerűen összefoglalja tehát már a címlapjával is ez a kötet az epigramma iránti jellegzetes kívánalmakat, a „nyíl-iratka” (a már említett Grigely-féle Institutiones Poeticae bejegyzése szerint így nevezték az epigrammát!). Lehetetlen észre nem venni az egyezést, a hasonlóságot szerzőnk epigrammáinak bevezető képe és Masenius munkájának címlap-motívumai között. Ugyanaz a szellemi környezet jellemző tehát az Acsay-idézte elméleti kéziratra, Johannes Adolph verseire: a Masenius által közvetített *argutia*, „elmésség”, édesen szűrő-találó élcelődés. Masenius könyvében ugyancsak olvasható a már többször is említett disztichon. Összefoglalónak tartja ezt a kétsorosot ő is; arra a kérdésre, hogy milyennek kell lennie az epigrammának, ezzel a nagyon jellemző epigrammával válaszol.⁷⁴

Johannes Adolph epigrammáinak módszeres vizsgálatához a korabeli elméleti irodalom néhány megállapítását fel kell használnunk. Masenius említett könyve, az *Ars nova argutiarum Epigrammatica et Epigraphica* megadja a szó jelentését: epigramma-„inscriptio”; vagyis felírás, felirat. Megkülönböztet metrikus és metrum nélküli csoportot (absque metro – cum metro). Felosztja az epigrammákat más szempontból emblémához kapcsolódó, és embléma nélküli csoportra. Beszél egyszerű és összetett (simplex – compositum) epigrammákról.⁷⁵

Az epigramma lényeges tulajdonságai között kettő szerepel: a rövidség és elmésség (*brevitas et argutia*).⁷⁶

A mű második fejezete az elmésség forrásairól szól (*De fontibus argutiarum*). Az *argutia* legelső forrása: a meglepetés, a váratlan kijelentés.⁷⁷ A meglepetés származhat abból, hogy olyasmit tulajdonítunk valaminek vagy valakinek, ami első pillantásra idegennek tűnik tőle. Vagy nem mondjuk hozzátartozónak azt, ami pedig éppen a sajátja volna. Vagy pedig nem várt dologhoz hasonlítunk valamit. A meglepetés abból is fakadhat, hogy a költő ügyesen játszik a szavakkal.⁷⁸

Majd Cicerórá támaszkodva fejtegeti tovább az epigramma teóriáját. Két nagy csoportot különböztet meg tartalom szerint: *komikus vagy nevetséges* – és *tragikus vagy súlyos* epigrammákat. Az epigrammaíró olyan, mint a méh: rövid pillanatra leszáll, fullánkjával egyet szúr, aztán elröpi. – A szatíraíró a ragadozó keselyűhöz hasonló: prédájánál időzik, míg szét nem marcangolja.⁷⁹

⁷⁴ MASENIUS: i. m. 37. – Az „Epistola dedicatoria” megrajzolja az epigrammaíróknak azt a körét, amelyből ő maga merített: egyúttal arra is következtethetünk, kik lehettek akkoriban igazán közkedvelt epigramma-írók. „Praecipui, quibus post Martialem sum usus, sunt Ausonius, Bauhusius, Ovvenus, Bidermannus, Antonius Stratus.” – Uo. 6.

⁷⁵ MASENIUS: i. m. 10–11.

⁷⁶ Uo. 12.

⁷⁷ Uo. 16. „Generalissima argutiarum descriptio est: praeter aut contra expectationem allata, vel conclusio, vel sententia.”

⁷⁸ Uo. 17. „Quidquid in dixcursu expectationem fallit, ex quatuor potissimum fontibus manare existimem. Aut enim rebus aliquid tribuendum, quod cum illis prima fronte pugnare videtur: aut contra separandum alienandumque quod illis familiare ac proprium censebitur, alio minus proprio saepe in locum subrogato: aut cum alia re minus expectata, in comparisonem erunt adducendae: aut denique in verbis, vel rebus ipsis erudite ludendum.”

⁷⁹ Uo. 18. „Si materiam Epigrammatum . . . spectes . . . duo potissimum genera reperies: unum comicum, seu ridiculum: tragicum seu grave alterum . . . Epigrammaticum instar apis sit, quae mox, ut insedit, aculeumque fixit, avolet: Satyricus, vulturis instar, praedae ad lanienam (!) immoretur.

Sokféle ötletet sorol föl ezután, ugyancsak Cicero nyomán. *Amphibologia*: a szavak több jelentése. *Paronomasia*: hasonló alakú szavak (valamelyik betű megváltoztatásával pl.) *Etymologia nominis*: a szó boncolgatása. – *Parodia*: valamely költőtől átvett részlet, esetleg kissé átalakítva. – *Eversio sensus ac verborum*: játék a szavak jelentésével. – *Allegoria*: képes beszéd (pl. „Amint vetsz, úgy aratsz). *Metaphora*: a szóhoz új jelentést kapcsol; átvitel. *Oppositio*: ellentét.⁸⁰

*

Adolph epigrammái a kéziratban kivétel nélkül a *metrikus* csoportba tartoznak. A kötet 215 epigrammája (a Pray Györgynek 1765-ben kölcsönadott, vezérekről és királyokról szóló epigrammák is minden valószínűség szerint ilyenek voltak, a sorozat első két tagjának tanúsága szerint) időmértékes formában készült. Nagy többségük *disztichonban* íródott. Hexameter a versmértéke néhány formai játéknak: pl. a 48. számú hat soros akrosztichon-nak nevezett epigrammának vagy a következő, 49. sorszámú *paralellon*-nak stb. Ugyancsak hexameter jön ki versmértékül, ha az egészen kuriózumnak számító, később majd részletesebben tárgyalandó két „*epigramma musicum*” hangjegyekkel helyettesített szótagjait megfejtettük (53. és 70. sorszámú epigrammák).

A metrikus formától csupán egyetlen esetben tér el: az 50. számú képvers, az *Antonius Callovius* nevére szerkesztett *Silonianum*. –

Ha a másik alapvető jellegzetesség, a *brevitas* – a rövidség szempontjából lapozzuk át a kéziratot, megállapíthatjuk, hogy Adolph ennek a követelménynek mindenképpen megfelel. Epigrammáinak nagy többsége két soros, ún. „lakonikus” epigramma, egyetlen disztichonból áll. Hosszabb, tíz soros (öt párversből álló) epigrammája mindössze négy van csupán (3., 30., 56., 72. sz.). Ennél hosszabb darabok elvétele találhatók ugyan a gyűjteményben (73., 74., 75. sz.), de ezek a műfajcsoporthoz csak távolról csatolhatók. Szintén formai játékok: *echo*-k, *aenigma*-k.

Hosszabban kell időznünk a következő szempontnál: hogyan érvényesül Johannes Adolph gyakorlatában a másik alapvető kívánalom, az *argutia*, az elmésség, a szellemesség.

Egy-egy személyhez vagy személyről írt epigrammájában gyakran játszik szerepet a *név*, a név jelentése. Mindjárt a legelső epigrammában a *Barbara* név kínálja a csattanót: a barbár, kegyetlen halál ragadta el Forgách Barbarát:

Illustris rapta est virgo, cui Barbara nomen,
Dicite: mors tandem *Barbara* nonne fuit?
(1. In mortem Illustrissimae Herulae Barbarae Forgachianae)

Hasonlóképpen épül fel, csak éppen a név pozitív jelentését használva föl, a 10. epigramma, a jezsuita *Melchior König*-ről:

Rex, angusta mihi res est et curta supellex,
Amplior ut fiat *Regia* dona dato.

A 9. számú darab ugyancsak a név jelentését veszi alapul, kiegészítve azzal, hogy a csattanó forrása, a nem várt lezárás a név jelentésének ellentétéből származik:

Fugi *crudeles* terras et littus avarum,
Clementem hic portum me reperisse puto.

⁸⁰ Masenius a témát tovább részletezi még; túl bonyolult al-felosztásai témánk áttekintését nem segítik.

A kegyetlen földről menekülve jóságos, kegyes befogadóra talál: Clemens = kegyes, jóságos.

Georgius Hoffmann neve szintén kínálkozik, hogy belőle formálja meg a hozzá írandó epigramma lényegét. A szó jelentésének boncolgatása nyomán (udvari ember) jut el a kimondandó dicsérethez: udvari – előkelő – nemes ember van itt: nemes ajándékok osztogatója.

Prostat ubi ante fores A littera, siste carina,
Aulicus hic vir inest, aulica dona dabit. (13. sz.)

Vagy a névhez önkéntelenül társuló fogalomra épít, amint ezt a sorozat 5. epigrammájában látjuk, s az elmésség Masenius szerinti első forrása érvényesül, amikor a csattanónak az a lényege, hogy olyasvalamit tulajdonítunk valakinek, ami első pillantásra tőle idegennek tűnik. A tartományfőnök neve: *Franciscus Siserus*. Franciscus, Ferenc – Szent Ferenc, Asszisi szentje, „a szegény”. És Ferenc, Franciscus az, aki gazdagon elhalmoz ajándékkal:

Franciscus pauper ratis est mea, pauper inopsque
Semper erit, ni a te munera larga ferat
(Ad R. P. Franciscum Siserum Societatis Provincialem.)

Ugyancsak a név a kiindulási pont a 11. epigrammában, de nem a név jelentése lesz a fontos, hanem a hasonló *hangzású* latin szó. A címzett: *Laurentius Copp*; Copp – copia; copia – inopia.

Hic bene si meminere residens est copia, plenam
credo haec me faciet copia, non inopem.
(Ad R. P. Laurentium Copp)

Több epigrammájában szellemes játékot űz a címzett személy foglalkozásával, beosztásával. Ilyen például az erkölcs tanító Franciscus Kriegsauerhoz írt disztichon. „Casuum professor” ő; az etimológia lesz az *argutia* forrása: casus – a cado igéből.

Ejus si caderent qui casus tradit, in istam
Dona ratim, casus quam foret ille bonus. (18. sz.)

Egy másik, ugyancsak a foglalkozást célba vevő, játékos epigramma a gondnokhoz, a *procurator*-hoz szól. A 198. számú darabot – egy négysorosost – idézzük:

Procuratori, qui nostro curat, ut ori
Sit bene, supremum dec mea navis, ave.
Et post carnale, ut det munus spirituale
Instes, ac sacro munere plena redi.

A meglepetés abból is fakadhat, mondja Masenius, hogy a költő ügyesen játszik a szavakkal. Az *argutiának* ezt a forrását láthatjuk itt: nem etimológiáról, szóelemzésről van szó, hanem hangzásbeli egyezésről, a véletlen egybeesés ügyes fölhasználásáról: *procuratori; curat, ut ori* . . . Szójáték ez, a javából.

A provinciálishoz, a tartományfőnökhöz méltóságteljes epigrammát ír; ugyancsak a foglalkozás a témája, de az előzőekben még nem tapasztalt logikai játékra, a *fokozásra* épül:

Magna mihi modo commissa est Provincia, *major*
Est tibi, si dederi munera *maxima* erunt.

(In festo S. Nicolai, ad naviculas. Ad R. P. Ladislaum Vid provincialem. – 4.)

A szavakkal való játéknak egy másik módjával találkozunk az 1685-i sáskajárásról szóló versben. „Nem nemes” háborút viselnek ezek a kártevők; a megokolás: nemes és szegény egyaránt bűnösen élt . . .

*Nobile non bellum geritis, sed habetis agreste,
Vos contra in campos rustica turba movet.
R: Nos numerus sumus, et fruges consumere missae,
Fruges queis poterat laedere, Numen homo.
Hostis uterque status, pauper seu nobilis ille,
Nobilis et pauper leasit uterque Deum.
(De locustis numerose conparentibus in Ungar(ia) 1685)*

A szállóigévé vált latin mondás az alapja a következő disztichonnak:

*Sextipedes dicunt: bene qui latuit, bene vixit;
Crispe tuas crispas introeuntque comas.
(De Coma Crispi, 57. sz.)*

A *crispus* lehet családnév is; így a név jelentése is szerepet játszhat a csattanó keletkezésében. Eufemisztikus megjelölés, általában beszél a „hatlábúakról”, bogarakról – de az olvasó a göndör haj veszedelmei között azonnal a tetűre gondolhat. –

Egyik epigrammája elárulja, hogy tud magyarul: a 33. számú. Bizonyos *Horváth Gáborról* van szó benne, akit – „laceram tunicam habentem”, szakadt ruhája miatt – az előző disztichonban már megénekelt. Most a nevével játszik, *ironikusan* élcelődve. Az *etimológia*, a szó eredete (bár itt tévesen!) is szerepet kap az epigramma fölépítésében:

*Ungarica nos voce croatam dicimus Horváth,
Saepeque poni pro fure croata solet:
Forte frequens manuum est ad furta extensio, causa,
Juxta humeros vestis quod lacerata tua?
(De ejusdem cognomine Horvath, quod croatam significat, 43.)*

Magyarul horvátnak mondjuk a *croata*-t; gyakran a tolvajra mondjuk ezt. (Az értelmezés; vö. horvát „hrsuz” – tolvaj) Az ironia a szakadt ruha magyarázatában van; talán bizony azért szakadt a ruhája éppen vállban, mert túl sokat kellett kinyújtania a kezét . . .

Adolph epigrammáinak jelentős csoportja formai játéokra épül. A Masenius-féle negyedik forrása ez az elmésségnek. Adolph elméleti ismereteit bizonyára más írásból is meríthette, mert Masenius azokkal a játékokkal, amelyek az alább bemutatandó versekben találhatóak, alig vagy egyáltalán nem foglalkozott.

Az egyik nagyon gyakori formai játék az *anagramma*. Iskolás gyakorlat lehetett ez, amint *Juvencius* tankönyvéből is láthatjuk.⁸¹ Lényege, hogy egy adott mondat, kijelentés, felirat szavainak betűit más rendbe csoportosítva újabb mondás, verssor szülessék. *Scaliger* az efféle játékokkal nem törődik. – Ez a merőben formalista játék nagyon jellemző a korszakra, bizonyos értelemben természetes velejárója a szigorú iskolás költői gyakorlatoknak.⁸² Egyik versében Győr latin neve, *Jaurinum* szolgáltatja az

⁸¹ „Anagramma sit, cum ex alicujus nomine eruitur aliqua sententia in ejus laudem, aut vituperationem, servatis nominis litteris, sed vatis arbitrio transpositis.” JUVENCIUS: i. m. 351.

⁸² „Der Manierist will die Dinge nicht normal, sondern anormal sagen. Er bevorzugt das Künstliche und Verkünstelte vor dem Natürlichen. Er will überraschen, in Erstaunen setzen, blenden. Während es

anyagot a játékhoz. A törökök a győrieket a város nevéből szerkesztett anagrammával gyalázzák: a *Jaurinum* kicsavarásából *Vani Muri*, „hiába való falak” becsmérő anagramma lesz:

Jaurinum elatis imitaris praelia muris,
Sunt *vani muri* dum mea tela tonant.

A védők önérzete ezt természetesen nem tűrheti, s a hős vezérek, Eszterházy János és Rappach N. – erejében bizakodva anagrammával felelnek: így épül fel az epigramma erre a játékra: *Jaurinum* (Győr) – *Vani muri* (hiába való falak) – *manu viri* (a férfiú keze által). Így folytatódik tehát a vers:

Fac tua tela tonent, cernes non absque dolore,
defendi hos muros ense *manuque viri*.

(Turcae insultant Jaurinensibus anagrammate ex nomine Jaurinum detorto, Vani Muri. – 44. sz.)⁸³

Egészen hasonló játékot találunk az Érsekújvár elfoglalásáról szóló epigrammában (62. sz.). „De capti Vivarino. Anagram(amma) Vanum viri An vi virum.

Mars Vivarinum bello dum Teuto premebat,
Saepe *vir*, *vanum* est Thrax ait, istud opus.
Teuto furit, superatque urbem: tua moenia Biston
An non nostrorum *vi* cecidere *virum*?

Fontos szerepe van az *anagrammának* a később részletesebben tárgyalandó ún. emblématis epigrammák egy csoportjában. A 97–100. epigrammák egy-egy képhez, „szimbólumhoz”, emblémához kapcsolódnak. Az emblémához felirat, *inscriptio* tartozik, azonkívül egy *programma*; a programmából *anagramma* készül, s erre az anagrammára épül fel az epigramma.

Idézzük a 97. számú epigrammát: Primum Symbolum erat arcus cui manus Zonam alligabat cum inscriptione: *Ne sine nervo*. Deinde erat programma: *Innocentius Vndecimus*. Anagram(ma): *Donis me nec unus vincit*. Az anagrammára épülő epigramma a következő:

Ne sine nervo arcus jaceat non utile pondus,
En arcum nervo dextera nostra juvat.
Pro bello *Donis vincit me* credo *nec unus*,
Multa dedi, et nunc do plurima, plura dabo.

Idézzünk egy másik, szintén anagrammával összefüggő epigrammát. Láttuk, hogy a *név* sokféle módon középpontja lehet a csattanónak (jelentése révén, szójáték kiindulásául szolgálhat, etimológiája szerepet játszhat stb.). A gyűjtemény 47. számú epigrammája a *névből* készíti *anagrammát*, ez lesz a disztichonban az „*elmésség*” lényege. *Antonius Callovius* nevének betűivel játszik Adolph: anagramma: *Solia lunatus vinco*.

Et *Solia*, et titulos, superum *Lunatus* ad aras,
Atque decus natum sanguine *Vinco* prece.

nur eine Weise gibt, die Dinge natürlich zu sagen, gibt es tausend Weisen der Unnatur.” E. R. Curtius: Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter. Berlin 6 1967. 286. – Amit Curtius „manieristának” mond, nem azonos a stílustörténeti manierizmussal; modorosságnak, mestérkéltiségnak mondhatjuk. –

⁸³ Ezt az epigrammát KERES Emil publikálta a Győri Szemlében: Anagrammák Győr latin nevééről a 17. századból. Gy. Sz. 1930. 186.

Közismert, kedvelt másik játék az *acrostichon*, a szavak kezdőbetűjének összeolvasásából adódó szó.⁸⁴ Jó példa erre a 48. epigramma, amely az imént említett Antonius Calloviushoz szól. Mesterkélt-sége nyilvánvaló; nemcsak a sorok első szavainak kezdőbetűit lehet egybeolvasni, hanem hasonlóképpen értelmes szót adnak ki a sorvégi utolsó betűk is. A sorok eleje: VIVAT DIV, a sorok vége pedig: ANTONIVS.

Virtum studiosa cohors, Patrumque	catervA
Imperio moderante tuo, venerabile	Numen
Vnitis studijs, animisque sonare	laboraT.
Aonidae sua plectra tuae de mone	sacratO
Tutelae referunt, gaudentque videre	juvameN.
Divini eloquij proceres, Ciceronis	alumnI
Inclamant, et vota ferunt solemnia	cantV:
Vive, place superis, coelo post facta	manebisS.

Akrosztichonnal találkozunk még a 182. számú epigrammában is: „Acrostichon Josepho I. Rom. Regi”. A nyolc sorból álló költemény sorkezdő betűi a IOSEPHVS, a sorokat záró, utolsó betűk pedig a REX VIVAT szavakat adják összeolvasva. –

Közismert és közkedvelt fogás a szövegbe évszámot rejteni. Ha a vers, a verssor kiemelt betűi egymás mellé helyezve, összeadva egy meghatározott évszámot jelölnek, *kronosztichonnal* van dolgunk.⁸⁵ Ilyen pl. a Szent Alajos halálának évszámát rejtő sor (a 45. sz.):

aLoIJsIVs Die XXI IVnIple obIIt roMae 1591 Vagy egy másik, az Antonius Karner számára írt születésnapj jókívánság (Apprecatio Natalitia facta Antonio Karner Dum Styrae Poesim doceret. 13 Junij 1686. Erat picta laurus in ejus solijs scripta nomina poetarum:)

Nomina quot solijs legis his incripta tuorum,
Addant tot vitae Saecula fata tuae.
VoVebant
apoLLInI sVoantonIo karner
annVo reDeVnte nataLI
MVsae stIJrenses. (96. sz.)

Az eddig említett formai játékoknál sokkal mesterkétebb és keresettebb típusokat is találunk Johannes Adolph kéziratában. Szinte példatárnak tűnik a különféle bravúros játékok bemutatására. Míg a fentebb említett kronosztichon már a betűkkel való játék, a *paralellon* (másként: *correlativi*) ismét csak a szavak ügyes megválogatásán alapszik. Lényege, hogy az előző verssor egy-egy szava összefüggésben legyen a következő verssor sorrendben megfelelő szavával. Így tehát párhuzamosan futó, de két irányban kapcsolódó szavak szövevénye lesz a vers.⁸⁶ A már szerepelt Antonius Callovius a címzettje az alább következő *paralellonnak*:

Miles,	Protector,	Dux,	Rector,	Mysta,	Patronus,
Defendit,	Servat,	Ducit,	Regit,	Immolat,	adstat,
Divos,	Commissos,	Comites,	Pia,	Numen,	Egenis.

⁸⁴ „Acrostichis Graeca vox est, et significat breve poema, in quo prima cuiusque versus litterae nomen aliquod, sive sententiam exhibent.” JUVENCIUS: i. m. 350.

⁸⁵ „Eteostichon, seu Chronostichon est, quod litteris numeralibus (I. V. X. L. C. D. M.) majusculis certum annum designat; quod tam soluta quam ligata oratione conficitur. GRIGELY: i. m. 228–29. (A kéziratot bejegyzés magyarul így mondja: „Időrejtély = év-vers”).

⁸⁶ „Correlativi, in quibus singula verba prioris versus singulis verbis inferioris correspondent”. GRIGELY: i. m. 234.

A vízszintes és függőleges összeolvashatóság, a szavakkal való ilyen játék a lényege a *stychodilection*-nak nevezett bravúrnak.⁸⁷ A hexameterben írt verssor mindegyik szavával újabb hexameter kezdődik:

Unica	Salveto	Spes	Styrae	Gloria	Stirpis
Salveto	nostrae	Patriae	Dos	Gentis	Ocellus
Spes	terrae	Populi	Defensor	Honoris	Imago
Styrae	Lux	Salvator	Civis	Gratia	Patris
Gloria	Gentis	Honoris	Regia	Fulgida	Gemma
Stirpis	Ocellus	Imago	Patris	Gemma	Senatus

(In exceptione Excellentis Comitiss Francisci Josephi a Lamberg, 76) *Homognomaticum*-nak nevezi Adolph azt a játékot, amelyben a párhuzamosan futó hexameterek minden egyes szava ugyanarra a betűre végződik. Rokona ez a formalista játék a *concordantes*-nak mondott játéknak: míg itt azonos betűk fűzik össze a párhuzamos sorokat, ott minden második szó teljesen azonos.⁸⁸

Az 59. Epigramma: Carmen Homognomaticum de Venerab(ili) Sacramento.

Svav nite rosecu caelest Syder phoebu
 e t s i e s
 Dulc vire sterili vernal tempor campu

 A prati gemmi horti phoeboqu venustu
 t s s s e s
 Es magi obtectu pani velamin Christu

S ha már a betűkkel való játéknál tartunk, idézzük a gyűjtemény 50. számú darabját, amelynek ismét Antonius Callovinus a középpontja. „Képvess” ez már, amit *silonianum*-nak mond Adolph. Teljesen öncélú, a jelentést már semmibe sem vevő játék.⁸⁹

S u i v o l l a C a l l o v i u s
 U i v o l l a C s C a l l o v i u
 I v o l l a C s u s C a l l o v i
 V o l l a C s u i u s C a l l o v
 O l l a C s u i n i u s C a l l o
 l l a C s u i n o n i u s C a l l
 l a C s u i n o t o n i u s C a l
 A C s u i n o t n t o n i u s C a
 C s u i n o t n A n t o n i u s C
 a C s u i n o t n t o n i u s C a
 l a C s u i n o t o n i u s C a l
 l l a C s u i n o n i u s C a l l
 o l l a C s u i n i u s C a l l o
 v o l l a C s u i u s C a l l o v
 i v o l l a C s u s C a l l o v i
 u i v o l l a C s C a l l o v i u
 s u i v o l l a C a l l o v i u s

⁸⁷ A figurának meghatározását az elméletíróknál nem találtam. Ritkán fordul elő; érdekes példáját találhatjuk Simándi László Corvi Albi Eremitici Nova Musa Inconcinna c. gyűjteményében Czestohowa 1712. 20. – Ugyancnnek a figurának variációja Weöres Sándor Keresztöltés c. verse. Egybegyűjtött írások. Bp. 1970. I. 385.

⁸⁸ Vö. GRIGELY: i. m. 235.

⁸⁹ Ugyanezt a játékot láthatjuk Simándi Corvi Albi . . . -jában Paulus Eremita betűivel.

A „képvers” középpontjában az *A* betű áll; lefelé, fölfelé, jobbra és balra az *Antonius* név olvasható a középpontból kiindulva. Az ábra négy oldalának közepén a *C* betű helyezkedik el; lefelé és fölfelé, valamint jobbra és balra a *Callovius* név adódik ki. –

Ez az egyetlen ilyen képvers a gyűjteményben. – Találunk azonban más kuriózumot, az előbb ismertettnél sokkal ritkábban előfordulót. Ez az *epigramma musicum*. Így jelöli az 53. számú epigrammát. Öt vonalon hangjegyek rejtik a kihagyásos szöveg hiányzó szótagjait. Megfejtésének zene-történeti érdekessége is van: a hangközők jelzésében a vonalak közti hely nem játszik szerepet; vagyis a hangok egymásutánja a meghúzott vonalaknak felel meg.

Vagyis (a „do” helyén az „ut” – „Ut queant laxis . . .” szótag olvasandó) összeolvasva:

Mi-rte sol-es medio canta-re la-bo-re fa-brili,
Te fa-mulum ut Do-mi-ni duplcis esse re-ar.

Ugyanezzel a figurával találkozunk a 70. jelzésű epigrammában is (in gratiarum actionem pro capto Vivarino):

La-udamus te magne Deus, qui c-la-usa re-sol-vis,
Et mi-re nuper surge-re la-psa fa-cis.
Re-spice christiadas, nostri mi-se-re-re la-boris,
Et patrio pacem re-dde-re perge sol-o.
Hoc mi-serum c-la-mantque p-re-ces la-mentaue poscunt,
Fa-c ut eant fa-mulis plura trophaea tuis.

(Az aláhúzott szótagok – az előző epigrammához teljesen hasonlóan – az eredeti szövegben a hangközőkben rejtőznek; a szolmizációs sémával bontható ki a teljes szöveg.)^{9 0}

A példatárnak is beillő epigrammagyűjteményből felfigyelhetünk egy sokkal kevésbé formalista játékra is. Bár a szavakkal való játék ez is bizonyos tekintetben, mégis inkább a *versépités* érdekességére kell felfigyelnünk. *Philomelicum*-nak nevezi a nyolc sorból álló epigrammáját Adolph, melynek jellegzetessége, hogy egységet alkot az első három disztichon, valamint a negyedik, a lezáró disztichon. Az első résznek kiemelt szavai alkotják a záró disztichont.^{9 1}

A csattanó így lassan érlelődik; az epigramma elveszíti már „fullánkós” jellegét, de az „elmésségnek” még nincsen híján.

Nobilitas animis generosis fertur amica,
et pietas Sanctis fertur amica viris.

^{9 0} A nagyszámú korabeli anyagban mindössze egyetlen példát találtam az „epigramma musicum”-ra: Albertus Ines Acroamatum Epigrammaticorum Centuria VI. című munkájában. Wratislaviae 1686. 30.

^{9 1} Ugyanez a lényege a szonettkoszorú ún. mesterszonettjének is.

*Cura placet largis, ornat Sapientia mentes,
Magnanimas, Superis Virginitasque placet.
Et Studium solum sociat sua castra modestis,
Spesque alit in divis incolat alma fides.
Nobilitas in te, pietas, sapientia, cura,
Virginitas, studium, spesque, fidesque vigent.
(Sztintén Antonius Calloviushoz: 52. sz.)*

A szavakkal való ügyeskedés másik típusa az „echo”, a visszhang.⁹² Érdemes idéznünk a hajnali harmatról szóló verset (De rore matutino, 73. sz.), nemcsak formai játékosságáért, hanem hangulatáért, természetszemléletéért is. A költő beszél, a visszhang válaszol.

P.: Nuper ubi campos conspersos flore pererro,
Hortorum facies mira videnda fuit.
Quam violae pulchrae, quam lilia pulchra rosaeque,
E.: Aequae dicendo personat omnis humus.
P.: Ingemino rursus vos o Hijacinthi insignes!
E.: Ignes exclamans vox iterata sonat.
P.: Obstupui, tacitusque steti, quae vallibus imis
Cunctanti voces Nympha referre solet.
Ergo altum inclamo rursus mea nymphâ venito!
E.: Ito refert, P.: veniam? E.: jam. P.: Sonat omnis ager.
P.: Inquiro, quaerensque iterum, quis te locus ajo,
E.: Ex nemore ast mihi quis te locus? illa refert.
P.: Nympha decus nemorum memori refer ore roganti
Quae Dea vestit agros? E.: Ros, ait illa mihi.
P.: Roris an exiguae stillae? E.: Responderat illae.
P.: Hincne rosis crescit purpura? E.: pura refert.
P.: Nunquid depingit nivibus ros lilia vere?
E.: Vere respondit non mihi visa Dea.

Nem ismeretlen játékkal állunk itt szemben. Bár *Scaliger* erről sem beszél, a későbbiekben szelvében-hosszában találkozunk az echoval. *Nicolaus Nomesius* „Parnassus poeticus”-ának *Johannes Buchlerus* által javított és bővített változatában⁹³ külön részletet találunk: „Echo sive Synopsis Diversorum Echus Exemplorum. Una cum Farragine copiosissima eorum vocabulorum, ex quibus hoc poematis genus operosissimum quam facillimo negotio componi potest.” 14 oldalas példatár ez, bőséges segítséget nyújt az iskolai gyakorlatok versificatorainak, versfaragóinak, hogyan kell összeállítani egy ilyen költeményt. – Bár ez a kiragadott epigramma önmagában egyáltalán nem szolgálhat alapul arra, hogy a francia jezsuita költészet és ízlés hatását feltételezzük, az eclogák és elégiák bemutatásakor azonban a Johannes Adolph költészetében érvényesülő francia hatás „gyanúja” valószínűsíthető, sőt bizonyítható tényné válik. A késői barokk közismert kertkultusza, a francia *Rene Rapin* jezsuita író „*Hortorum libri IV*” című munkájának Európa-szerte tapasztalható népszerűsége bizonyára a győri jezsuiták rezidenciájába is elért. Ismét az epigrammákat bevezető festményre utalunk: a már többször említett méhészház pontosan szerkesztett, kimért, megmunkált francia

⁹² Echo quod carminis genus in fine versuum aut stropharum ultimas syllabas repetit, quae aut praecedentem sententiam illustrant; aut sensum diversum, vel etiam contrarium, aut prorsus inexpectatum inferunt. e. g. „Quis nam clamor? Amor. Quis nam furor? Uror.” GRIGELY: i. m. 231.

⁹³ Viennae 1615.

kert szélén áll. „Hortorum facies”-ről beszél Adolph költeményében; s csodálatát a harmatos virágok keltik fel. S nagyon jellegzetes, hogy – Rapin kertjének virágaihoz hasonlóan – Adolph echo-jában nem a vad természet motívumai, hanem a mesterkélt gonddal elültetett violák, liliomok, rózsák, jácintok jelennek meg.^{9 4}

A hajnali harmatról szóló jellegzetes költeményt egy másik echo követi, amelyben Krisztus születéséről énekel. A hasonlóan végződő szavak játéka ez a vers is: *moveatis* – *eatis*; *quaerit* – *erit*; *loquare* – *quare*; *grata* – *rata* stb. (Echo de Nativitate Christi, Loquuntur Chorydon et Bembus, Respondet Echo. – 74. sz.)

Közeli rokona ennek a szavakkal való ügyeskedésnek a főntebb már érintett megoldás: a költő *azonos alakú* szavakra építi föl versét. Túlérett, a maga nemében már-már dekadensnek, túlságosan is öncélúnak tűnik a homonimiának olyan tömény alkalmazása, mint amivel a 72. epigrammában, a retorikus tanulókat búcsúztató versben találkozunk.

Sylvarum *lepores* salvete, valete *lepores*
Hactenus eloguij quos mihi rura dabant.
Nostros svada tuis *calamos* suspendimus aris,
Accipimus *calamos* aucupe dante novos.
Nolo tuas vites, tibi quas *gemmare* necesse est,
Dulcior in Bachi pectore *gemma* tumet.
Pulvere nitrato pro *pulvere* olebo scholari,
Iste nocet, sapidas sed parat ille dapes.
Esto *liber liber*, jam sit translatio summa,
Quod ferar a musis ad tua rura Pales.
(Valedictio Rhetorum)

lepores: nyulak; tréfálkozások. – *calamos*: íróvesszőket – sípokat; *gemmare*: rügyezni; – *gemma*: drágakő; *liber*: szabad – könyv.

Adolph gyűjteményében találunk egy másik nagyon jellegzetes epigramma-csoportot. *Masenius* már ismertetett felosztásában szerepelt egy ilyen megkülönböztetés: *cum emblemate* – *vel absque illa*. Az eddig tárgyalt versek az embléma nélküli csoportba tartoztak. A gyűjteménynek sok darabja azonban *képhez* kapcsolódik. A 77. számú epigramma bevezetője leírja a képet: „Fuit fons cujus aqua alte exiliebat per canales, cum inscriptione: Emicat alte.” A magasra szökő víz *képhez felirat* is tartozik; a felirat pedig beépül a következő epigrammába:

Purior argento qui fons hic emicat alte,
Inclyte Francisce est Styrcis imago tuae.

Vagy a sorozatnak, a *FR*anciscus *Josephus* a *Lamberg* nevének betűire megírt emblématikus epigramma-sornak egy másik darabja álljon még itt; képszerűségével kitűnik a többi közül. „Fuit in una manu *scutum* cum clypeo gentili, in altera gladius supra civitates, cum Epigr. *Turba inimica time*.” A hozzá tartozó epigramma így szól:

Scutum laeva tenet, strictum tenet altera ferrum,
Subdita plaude cohors, turba inimica time.

^{9 4} Vö. E. DUBOIS: R. Rapin, L'Homme et l'oeuvre. Lille 1972. 132.

A manierista és barokk emblémák világa ez: a nagyszombati jezsuita templom oldalkápolnáinak emblémáira gondolhatunk, vagy akár a győri Szent Ignác templom motívumaira; a győri jezsuita – ma bencés – rendház lépcsőházának képeire, szimbólum-világára, felirataira (kronosztichonokkal), vagy a Széchenyi-patika stukkós mennyezetére ugyanabban a házban.^{9 5} Nem csupán sejtésekre vagyunk utalva: Adolph maga azonosítja magát ezzel a világgal, amikor 1693-ban a trencséni patika festményeiről ír. Egy-egy kép felirata, „inscriptio”-ja nyomán megszületik egy-egy emblémátikus epigramma. Ovidiustól valók a felírások, a négy elemhez kapcsolódnak: „Unda dabit *flammas*” – tűz, „Et dabit ignis *aquas*” – víz; „Mille modos mortis” (angyal látható feszülettel, karddal és vesszővel a kezében a levegőben) – levegő, s a föld: „Mille salutis habet” (pixis Theriacalis cum Eucharistia in picta super mensam). Tömören, a gyakorlott epigrammaíró biztonságával írja meg a négy lakonikus disztichont:

Aqua: Unda dabit flammas, flammas caelestis Amoris,
Si modo caelestem senserit unda facem.
Ignis: Crimina pone foco, flammas contritus amoris
Subde, salutiferas sic dabit ignis aquas.
Aer: Mille modos mortis cur vibrat in aere numen?
Offendit tellus aera mille modis.
Terra: Mille modos contra tellus habet una salutis,
Pane sub angelico vis theriaca latet.

Az epigrammának ez a neve nagyon közel áll kéziratunk szerzőjéhez, s talán mondhatjuk, hogy szívesen, kedvvel is írja ezeket. A már említett Franciscus Josephus a Lamberg-en kívül ugyanezzel a „fogással” köszönti Kollonitsch Lipót győri püspököt is (31–39. sz.) A nyitott szemmel alvó orosz-lán (*Leo*), a Jézus katonáit hátán hordó elefánt (*Elephas*), az eget távcsövön keresztül kémlelő szem (*Oculus*), tűzvetők (*Pyroboli*), az akol juhokkal és pásztorral (*Ovile*), a mérleg (*Libra*), a romba dőlőni készülő templom (*Dei templum*), a piros zászló (*Vexillum purpureum*), a magyar hármashalom mögött fölkelő nap (*Sol post tricollem Hungariae exoriens*): mind-mind jellegzetes kép, „szimbólum”, embléma. S az emblémák kulcsszavainak kezdőbetűi (játék a betűkkel!) összeolvasva kiadják a LEOPOLDVS nevet, akinek a tiszteletére az epigramma-sorozat készült. Idézzük a sorozat befejező tagját: „Fuit Sol post tricollem Hungariae exoriens, ad cuius conspectum noctuae serpentes fugiebant: Lemma: Maturate fugam. Virgil. I. I. Aeneid. Sup. lit. S.” – A hozzá tartozó disztichon:

Maturate fugam *duplo* jam *sole* coacti,
Non tolerant solis spicula, noctis aves.

Hasonló stílusban, egy-egy szimbólum, kép alapján, de egészen más alkalomból készül nyolc epigrammája 1688-ban: „Symbola in Castro doloris defuncti Electoris Coloniensis Affixa Viennae Aust. 1688.” 173–180. sz.) Versíró készségét, fantáziáját csillogtatja Steyrben az összefoglaló „Symbola pro prima Rhetoricae declamatione affixa Styrae 7. Decembris anno 1685” címmel leírt négy epigrammában. A feliratokból, a „*lemmákból*” először *anagrammákat* készít, majd az anagram-

^{9 5} Vö. CYSARZ: i. m. 110–112., BÁN Imre: A magyar manierista irodalom, in: *Eszmék és stílusok* Bp. 1976. 175–176., KLANICZAY Tibor: A manierizmus esztétikája, in: *Hagyományok ébresztése* Bp. 1976. 353–367., ANGYAL Endre: A manierista Nyéki Vörös Máttyás, *Itk* 1970. 513.

mákból megszületnek a disztichonos epigrammák. „Primus Symbolum erat arcus cui manus Zonam alligabat cum inscriptione: *ne sine nervo*. Deinde erat programma: *Innocentius Undecimus*. Anagramma: *Donis me nec unus vincit*. Epigramma:

Ne sine nervo arcus jaceat non utile pondus,
En arcum nervo dextera nostra juvat.
Pro bello *Donis vincit me credo nec unus*,
Multa dedi, et nunc do plurima, plura dabo.” (97. sz.)

Érdekességként érdemes megjegyezni, hogy ezen a napon, 1685. december 7-én a steyeri jezsuiták *theatrum*-ában ez a felirat volt olvasható: „trIVMphVs Oe reCVperato nVper fortaLItIo VIVarIno” (kronosztichon!)

Az emblématis epigrammákkal Adolph világa megkapja a jellegzetesen barokk színezetet. „Korszerű” lesz ezáltal, jelentős személyiségek sorába áll be: a különféle formai bravúrok és az emblématis legkiemelkedőbb képviselői között olyan neveket találunk, mint Mantegna, Poliziano, Marsilio Ficino, Erasmus, Reuchlin, Pirkheimer, Dürer, Tasso, Rabelais, Fischart stb.⁹⁶ A spanyol barokk világa jut az osztrák–magyar kultúrkörbe, német közvetítéssel. – Hasonló költeményekkel találkozhatunk a lengyel *Albertus Ines* jezsuitának ugyanebben a korban, 1685-ben megjelent epigrammagyűjteményében is,⁹⁷ aki „In luctuosum obitum Magnae Spei Illustris(simi) Adolescentis, Joannis a Grunda Grudzinski” – kifejezetten *emblemata*-nak nevezi a sorozat egy-egy darabját, melyeket magyarázó, mintegy a képet leíró mondat vezet be.

*

Feltűnő Adolph epigrammáinak témaválasztása. Utaltunk rá, hogy a dicsőítő epigrammát, amely ebben a korszakban ugyancsak elterjedt jelenség, alig-alig műveli. Fejedelmek, hatalmasságok kegyeit, legyenek világiak vagy egyháziak, csak elvétve keresi. Kortársainak költészetét ezek a motívumok sokkal jobban terhelik. Szintén érdekes, hogy vallásos témák sem burjánoznak túl epigrammáiban. Míg elődei (Jacobus Bidermann, Mathias Casimirus Sarbievius vagy az augusztiniánus, de jezsuita könyvtárakban is fellelhető Ignatius Dycker stb.) szinte versengenek a kötelezőnek tűnő témák – szentek élete, erények dicsérete – megverselésében, Johannes Adolph nagyon mértéktartó. Mindössze egyetlen epigrammája van Szent Alajosról. Rendalapítóját nem is említi. Ez annál is inkább feltűnő, hiszen 1655-ben *Carolus Bouius* egy egész kötet emblématis epigrammát szentel a Loyolainak: „Ignatius, Insignium, Epigrammatum et Elogiorum centuriis expressus.”⁹⁸ – Mintha különösen is fontosnak tartaná a jezsuiták tomista felfogását: Szent Tamás többször is szerepel. De S. Thoma et Alberto (138. sz.), De Scriptis et libris S. Thomae (184. sz.) Jesuitae D(ivi) Thomae doctrinam sequuntur (212. sz.). – Aliud de eodem (213.) – Keveset teologizál: csupán az eucharisztiairól ír több alkalommal (27., 59., 158–194. sz.) – Moralizáló példák helyett pedig mindössze két hosszabb epigrammában fogalmaz meg tipikus „életérzést”. Az áprilisoról, az emberi élet jelképéről írott versének utolsó két sora így szól:

†Jtuntur firmo jam corpora nostra vigore,
Robore jam pulso langvida membra jacent.
(Aprilis Symbolum humanae vitae, 28. sz.)

⁹⁶ Az emblématis mint „megjelenítés” érdekes rokonságban van a színpadi előadással. Erről lásd: K. ADEL: i. m. 106., 134. Vö. még: Albrecht SCHÖNE: Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock, München 1964. 17–29., 55. E kötet külön figyelmet érdemel az emblématisra vonatkozó gazdag irodalomjegyzék miatt is.

⁹⁷ Lásd 90. jegyzet.

⁹⁸ Romae 1655. Valamennyi epigrammát metszet előz meg: egy-egy embléma, fölirattal.

A világ megvetéséről a 61. számot viselő epigramma szól.

De molestijs vitae humanae
Quid juvat affligi noctuque diuque labore,
Donec ad interitum nos mala fata trahant;
Felix qui potuit vanum contemnere mundum
Atque pedes ulnis stringere utrisque Dei.
Christe tuos si pone pedes aliquando sedebo,
Parte petam nulla nobiliore frui.

Sok rövid epigrammában emlékezik meg közvetlen előjáróiról és társairól (A. Callovius, L. Vid, F. Siser, F. Voglmayr, B. Staris, A. Paur, C. Podl, M. König, L. Copp, G. Waldtschacher, G. Hoffmann, A. Haller, P. Piendl, J. B. Egger, H. Stoppl, F. Kriegsauer, F. Delahay, F. Deschalles, F. de Gall, J. Mechtler, N. Sailer, F. Rainer, J. Wargl, F. Reczer, P. Bosik, L. Hoffman, A. Söppedl, S. Bona, D. Lang stb.) – Néhány verse közvetlen születésnap gratuláció (Apprecatio Natalitia . . . Ehrenberto Abbati Cremifanensi 24. Junii 1686., A. N. facta m. Antonio Karner . . . 13. Junii 1686., Appr. Nat. Archiep. Strig. fundat. Budensi). – Egyetlen epigramma emlékezik meg I. Józseféről, egy előbb már részletesen elemzett akrosztichon (182. sz.) –

Tipikus, szinte kötelező epigramma-témák: „De quodam omnia ad Saccum ponente” (40. sz.), „De quodam Gabriele laceram tunicam habente” (42. sz.), „De quodam Stephanello pepones furante” (54. sz.) stb.

Az epigrammák legnagyobb részét valamely konkrét esemény vagy személy ihlette: mutatja ezt az előbbi felsorolás. Kiemelünk azonban egyet közülük, a más szempontból már érintett 56. számú epigrammát, az 1685-ben tapasztalt sáskajárásról szólót. Ekkor Adolph még Győrben van. Amiért külön érdemes figyelmet fordítani rá: *patria*-t monda, amikor Magyarországról beszél:

Unde locustarum vel qua de gente cohortes?
Afflicta in patria quae nova castra locant?

A kötet leírásakor felhívtuk a figyelmet arra, hogy az epigramma-gyűjtemény hiányos: a 103–170. darab hiányzik. A Paintner-hagyaték tüzesebb kutatása során talán majd előbukkannak ezek a Pray Györgynek kölcsönadott darabok. A beragasztott cédula még csak kételyét fejezte ki, vajon visszaadja-e Pray ezeket. Nagyon érdekes volna végigkísérni a magyar vezérekről és királyokról szóló epigrammákat, egybevetve a fennmaradt király-ábrázolásokkal. Az „Epigrammata Elogialia Ducum et Regum Vngariae” címet viselő sorozatból mindössze kettő maradt a kötetben: a 166. levél hátoldalán legalján maradt meg a Kevéről és Kadocsáról szóló epigramma.⁹⁹

Keve. I. Dux Hunnorum.
Hunnorum primus Keve Dux, ubi Pannonis oras
Inquiri, monstrat prodroma cerva viam.
It Fortuna comes, comes it victoria vivo,
Defuncti ad tumulum Gloria sola manet.
Kadicha. II. Dux Hunnorum.

⁹⁹ Vö. Képes Krónika, M. Helikon kiadása, Bp. 1964. 72–73. A még lappangó többi epigramma ismeretében érdekes volna összehasonlítani a Nádasy-Mausoleum ábrázolásait és Adolph írását. „... a hun vezérek elogiummal kísért képmásai itt jelennek meg először.” RÓZSA György: A Nádasy-Mausoleum és Nicolaus Avancini. ItK 1970. 447.

Kadicha dum Kevei pugnat pro sanguine fratris,
Mos victore prius victor in hoste fuit.
Quam felix fraternus amor! Keve vincere caepit,
Kadicha vincendum nil superesse finit.

AZ EPIGRAMMA-GYŰJTEMÉNY SZELLEMI KÖRNYEZETE

Mindenképpen figyelmet érdemel egy ilyen sokszínű epigramma-gyűjtemény. Széles skálát ölelnek föl az egyes darabok. Figyelmet érdemel a kézirat, még akkor is, ha tudjuk, hogy hatása nem volt, nem is lehetett, mert kéziratban maradt: szerzője talán nem is óhajtotta publikálni. Igényes megszerkesztettsége, a gondos elrendezés szinte poétikai példatárnak kínálja. Jelzése ez a gyűjtemény egy sokszínű – teljességgel még mindig föltáratlan – korszaknak. Egy műfaj – az epigramma – korlátai között bepillantást nyerhetünk egy nagyon jellegzetes spiritualitásba, gondolkodásmódba, ízlésbe, érdeklődésbe.

Az epigramma-gyűjtemény közelebbi vizsgálata után kissé távolabbról, részletesen körül kell járnunk ezt a szellemi környezetet.

Johannes Adolph a barokk korszak legmarkánsabb, legjobban szervezett és legnagyobb hatású szerzetesrendjének a sodrában áll. Jezsuita diák volt Győrben, majd maga is jezsuita lesz, s rendjének gyakorlata szerint az iskolai munka próbáit, szellemi tornáit neki magának is – megfelelő szinten – vezetnie kellett. Latin nyelvű iskola volt ez, ahol az írni-olvasni tudás több volt a pusztá gyakorlatnál: az öntudatos művelődés lehetősége volt. A latin nyelvű írásbeliség ismerete egybeköt a múlttal, kincseket őriz és közvetít. Ha elvennék az embertől ezt a képességet, ha nem volna lehetősége, hogy írjon-olvasson, az emberi méltóságtól fosztanák meg: ez a korabeli felfogás.¹⁰⁰

Céltudatos, eredményeket elérni törekvő, racionalista világban él. Érdemes idéznünk az egy nemzedékkel később élt Franciscus Xaverius Kropf megfogalmazásában a korábban is érvényesülő, a jezsuita iskolákban következetesen végrehajtott elvet: „Intézményunktől és az engedelmességtől idegen útra lépnek mindazok, akik saját ízlésüktől félrevezetni engedik magukat, és a ciceróitól eltérő stílust ápolnak.” – Ugyancsak ő fogalmazza meg a következő gyakorlati követelményt is: „Tiszta, finom, csiszolt, nyílt írásmódot – mint Vergiliusé, Ovidiusé és más könnyen érthető költőké – kell gyakorolni.”¹⁰¹ Ugyanebben a munkában többször felhívja az olvasó figyelmét Juvencius munkáira, főként az *Institutiones Poeticae* című írásra.¹⁰² Juvencius generálisi megbízásra összefoglalja az iskolai gyakorlatot.¹⁰³ A következő szerzők munkáit ajánlja olvasásra a klasszikusok közül: M. A. Plautus, P. Terentius, T. Lucretius Carus, C. V. Catullus, P. Vergilius, Qu. Horatius Flaccus, Albinus Tibullus, Aurelius Propertius, P. Ovidius Naso, Manilius, Phaedrus, Seneca, Marcus A. Lucanus, Petronius Arbiter, Persius Flaccus, Silius Italicus, Papinus Statius, Valerius Flaccus, Marcus V. Martialis, Decius Junius Juvenalis, Claudianus és Aurelius Prudentius.

Kropf – Juvencius nyomán – nagyon ajánlja, hogy a hasznosabb, több időt-energiát igénybe vevő írásbeli feladatok között, mintegy pihenésként, felüdülés céljából leveleket, feliratokat, sírverseket, rövidebb, de nem kevésbé szükséges és fontos feladatokat kell beiktatni.¹⁰⁴ – A retorikai

¹⁰⁰ Vö. Franciscus Sacchinus S. J. *Protrepticon ad magistros scholarum infer. Soc. Jes. Romae* 1625. – *Der Jesuiten Sacchini, Juvencius und Kropf Erläuterungsschriften zur Studienordnung der Gesellschaft Jesu. Freiburg i. Breisgau* 1898. 82. – Vö. SOMMERVOGEL: VII/362.

¹⁰¹ KROPF: *Ratio et via recte atque ordine procedendi in litteris humanioribus aetati tenerae tradendis*, München 1736. *Der Jesuiten . . . Erläuterungsschriften . . .* 398.

¹⁰² Joseph de Jouvancy, 1643–1719; Adolph kortársa; művei magyarországi könyvtárakban sem ritkák. – SOMMERVOGEL: IV/841.

¹⁰³ „Magistris scholarum inferiorum Societatis Jesu de ratione discendi et docendi ex Decreto Congr. Gen. XIX. Florentiae 1703. 167 p.

¹⁰⁴ KROPF: i. m. 399.

osztályban iskolai szünetnapokon az anyagtól távolabb álló témákkal is lehet foglalkozni, pl. hieroglifák megfejtésével, elméleti kérdésekkel (Arisztotelész vagy Le Jay írásait követve), vagy ajánlatos készíteni epigrammákat, szimbólumokat, aenigmákat, feliratokat.¹⁰⁵

Meglepő, amit az öncélú játékokról, a formalista bravúrokról olvashatunk: „A szellemet inkább fárasztó, mintsem építő dolgoktól (pl. az anagrammák, akrosztichonok, griphusok, logogryphusok stb.) mind a tanárok, mind a tanulók egyaránt tartózkodjanak.”¹⁰⁶

Egy évszázaddal hirtelen előbbre tekintve, *Josephus Grigely* költészettanát felütve hasonló tartózkodást tapasztalunk ebben a racionalista poétikában is, mely *Maseniüs* rendszerének egyenes ági leszármazottja. Gyönyörködjenek ezekben – mondja –, akik jobbat, szebbet alkotni nem képesek. S foglalkozzék anagrammák gyártásával, aki nem remélheti, hogy költő lesz belőle:

Cytharoadus esse qui nequit, sit Auloedus:

Anagrammatista, qui Poeta non sperat.¹⁰⁷

Mindezek ellenére „illendő a jól képzett emberhez”, hogy ismerje a *polymathia* vagy *philologia* egyes ágazatait, mondja *Juvencius*:¹⁰⁸ illő, hogy ismerje a heraldikát, szimbolikát, epigrafikát, diplomatikát, numismatikát, aenigmatikát.

Műveltségeszemlényről van itt szó, bizonyosfajta igényességről, nem pedig szükségképpen öncélú költészetről; sokkal inkább az intellektus, a ratio iskolázásáról; – tehát sajátosan *szolgáló* költői eszmény és gyakorlat ez.

A korszak latin költészetének megítélése, mérlegelése többféle kísérlet után sem tűnik kielégítőnek. Hangot kapott olyan vélemény, amely szerint szellemben és alakban már nagyon alásüllyedt ebben az időszakban a latin poézis. Néhány kiemelkedő alak mellett, amilyenek *Balde*, *Sarbieviüs*, *Ovenus* voltak, ott láthatjuk a versificátorok megszámlálhatatlan sokaságát. A klasszikus ideál elhomályosul, a költészet játékká fajul, mondják.¹⁰⁹ – De ugyanezt a jelenséget lehet más szempöngből is tekinteni: az elemzés szörazokoztatásra való törekvések irodalmi rangra emelték a verses rejtvényt – s az epigrammát is. Bár igaz, hogy valódi költöegényiség a latin szerzetesi szépirodalom művelői között nincsen, s hogy a nagyrészt névtelenségben maradt írókat csupán a sablonok felhasználásában tanúsított több-kevesebb önállóság, találékonyság különbözteti meg egymástól,¹¹⁰ ennek a műveltségeszemlénynek a szerepe messze túlnő a pusztá játéknak minősíthető versfaragáson. Nehezen képzelhető el a klasszicizmus igényessége enélkül a manierista és barokk háttér nélkül.

A klasszikus eszmény ébrentartása nyilvánvaló a már idézett jezsuita elméletírók munkáiból. A költészet pusztá játékká fajulása pedig ugyancsak eltúlzott megállapítás: Adolph epigrammái éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy volt olyan gyakorlat, amely józan mértéket igyekezett tartani az észcsiszoló játékok terén, s valóban kerülni akarják a „szellemet fárasztó” ügyeskedéseket.

Bizonyára nem alaptalan az a megállapítás, hogy bárki poeta laureatus lehet anélkül, hogy fogalma volna a költészet valódi lényegéről. Ha behatolt az anagramma-gyártás mélységes titkaiba, ha szellemes szimbólumokban, emblémákban tudta ábrázolni patrónusa kitűnő tulajdonságait, többre vihette, mint a valódi költő.¹¹¹

Az iskolákban a feltétlen igényesség uralkodott – már ami a nyilvános előadásra szánt verseket illeti. A retorikusok és humanisták *declamatio*inak idején az iskolákban verseket ragasztottak ki. Ezek azonban válogatott darabok voltak már, szigorú cenzúrán mentek keresztül, nem kerülhették ki a

¹⁰⁵ KROPF: i. m. 371.

¹⁰⁶ KROPF: uo. 429.

¹⁰⁷ GRIGELY: i. m. 237.

¹⁰⁸ De ratione discendi et docendi, i. m. 266.

¹⁰⁹ FRIEDRICH Endre: Halápi Konstantin emlékezete. Temesvár 1903. 32.

¹¹⁰ A magyar irodalom története. Bp. 1962. II/ 415–6.

¹¹¹ FRIEDRICH E.: i. m. uo.

prefektusok és rektor felügyeletét. Nagyobb ünnepeken, jelesebb alkalmakkor emblémák is kikerültek; de ott a szigorú figyelmeztetés: csak a legjobbak kerüljenek ki!^{11 2}

Úgy tűnik, éppen az epigramma az, amely – a többi műfajtól eltérően – talán a leginkább kiállja az iskolai gyakorlat „megpróbáltatásait”. Érdeemes idézni Jelenits István néhány sorát a korabeli epigrammáról. „Az epigramma az óda és elégia mellett a század divatos műfaja. Nemcsak szelleme felel meg egy lényegében racionalisztikus kor igényeinek, de megvan a Sitz im Leben-je is, sok-sok szál fűzi a kor társadalmi életének különféle megnyilvánulásaihoz. Az epigramma eredeti rendeltetése szerint főlrat; nos, ez idő tájt seregestül akad olyasmi, amire fölkívánkozik valami szép, ötletes és rövid költői szöveg. Kastélyok, templomok, rendházak épülnek: festményeiknek a kor oktató igénye szerint nemcsak gyönyörködtetés a feladatuk. Egy-egy allegorikus, mitológiai vagy bibliai kép mondanivalóját viszont ügyesen megszólaltatja egy tömör főlrat: versben, latinul, hadd hirdesse a gazda s a látogatók műveltségét. Metszetek kerülnek forgalomba – könyvben vagy önállóan. Arcképek, tájak, várak alá epigramma illik . . . De a rögtönzésre szolgáló alkalmak nagyon változatosak: körmeneteken epigramma magyarázhatja a fölállított oltárt, iskolai színelőadást pajzsokra írt epigrammák kapcsolnak egy-egy előkelő látogatóhoz, akinek tiszteletére hirtelen fölfrissítették a készenlében tartott darabot. S ha már divat epigrammát faragni, a divat önmagát sokszorozza: megtelik epigrammával a literátus emberek levelezése.”^{11 3}

A klasszikus műveltségsménnyel egyidőben ott él ebben az epigrammás gyakorlatban a barokk gondolat- és érzésvilága. A költészetnek célja a tanítás és gyönyörködtetés mellett a csodálatkeltés.^{11 4}

A gyűjteményben szereplő formalista játékok mindenképpen ezt a csodálatkeltést szolgálják. Johannes Adolph költeményeinek jellegzetesen barokk világa hordoz azonban még sok mindent a manierizmus számos vívmányából, technikai újításából, formai ügyességéből. És ez nem merül ki csupán az öncélúnak tetsző akrosztichonokban, paralellonokban, silonianumban – képversben. stb. A gyűjteményben oly jelentős helyet elfoglaló emblématis epigrammák is a manierizmushoz kapcsolják. Az európai manierizmus időszakában bontakozott ki az emblématis. Alcinius könyve, az *Emblemata* jó néhány kiadást megért, szerzetesi könyvtárakban is megtalálható volt. A 17. században egy-egy témának szentelt emblémás kötetekkel, Krisztusról, Máriáról szóló könyvecskékkal is találkozunk. Sajátos egybefonódását találjuk a művészeteknek: a kép *mondani* akar valamit (ezért az *inscriptio*); a vers *ábrázolni* akar (ezért a kép az epigrammás könyvekben). Az *ikon* (kép) és a *lemma* (felirat, szöveg) között szoros összefüggés van, a kettő egybejárás; a klasszikussá váló emblématis epigramma éppen az egybejárás, a megfelelés motívumait domborítja ki.^{11 5}

Hogy éppen Johannes Adolph éveiben mennyire jellemző jelenség az emblématis, jól mutatja az 1681-ben megjelenő „*Speculum Imaginum Veritatis Occultae*” című vasúos kötete a már többször is említett *Jacobus Maseniusnak*.^{11 6} Túlbujánzó részletességgel taglalja mindazt, ami az emblémákra, szimbólumokra vonatkozik; nagyon jól használható, 56 oldalra terjedő „*Index historicus rerum naturalium*”-a segítségével eligazodhatunk az emblémák sokszínű világában. Világosan beszél arról, hogy a szó vagy az írás is csak jele a gondolatnak; s a gondolat kifejezhető nemcsak szóval vagy írással,

^{11 2} KROPF: i. m. 429.

^{11 3} JELENITS István: A latin nyelvű epigramma tizenhét századi piaristák költői gyakorlatában. ItK 1969. 177.

^{11 4} KLANICZAY: i. m. 367.

^{11 5} „Das Lemma deutet in sentenzhafter, knapper Form (meist lat.) den Sinnbezug der Icon an. Die Icon kleidet den Gedanken des E., seine significatio, in ein Sinnbild. Das Epigramm spricht den E. gedanken aus u. erläutert didaktisch das tertium comparationis, das Icon u. Lemma zugrunde gelegt ist . . .” Engelbert Kirschbaum S. J. *Lexicon der christlichen Ikonographie*. Rom-Fr. Basel-Wien 1968. I/618.

^{11 6} *Speculum Imaginum Veritatis Occultae*. Coloniae Agrippinae 1681.

hanem egyéb jelekkel is.¹¹⁷ Beszél arról is, hogy a világ dolgai között sok minden van, ami a hétköznapi jelenségeket felülmúlja; csodálkozásra ösztönöznek ezek; figyelmen kívül nem szabad hagyni őket.¹¹⁸ Az embléma nem azonos bármilyen képpel. „Imago figurata, ab intelligentium rerum natura ad mores vitamque rei intelligentis uno conceptu clare exponenda translata.”¹¹⁹

Az emblématikus költészet tehát arra irányul, hogy az olvasót a költő rávezesse, hozzásegítse a világnak nem is annyira racionális felfogására-feldolgozására, hanem egy-egy jelenségének, eseményének, történéseinek „rácsoválkozással” való befogadására. A manierista szemléletmód- és eszmélkedésből logikusan fakad ez a nagyon jellegzetes költői gyakorlat, amelynek tanúi lehetünk Johannes Adolph gyűjteményének vizsgálatakor is.

Az epigramma – éppen a latin nyelvű – kitűnően tudja jelezni a korszak szellemi életének irányait, megmozdulásait, változásait, igényeit. A barokk stílusművelettel szemben az epigramma egyazon versgyűjteményen belül találkozik bizonyos racionalista igényességgel is. Közhangként hangzik a latin nyelv nemzetek felelti kultúrközvetítő szerepét emlegetni: a lengyel Sarbievius vagy Ines, a német Jacobus Balde, a francia Renatus Rapinus, a sziléziai-német eredetű, de magyarul is beszélő Johannes Adolph írásai – és végelethetetlen hosszú felsorolás kínálkoznék ide – egyazon szellemi áramlat sodrában állhatnak; a provincializmus veszélyétől kevésbé kell félni.¹²⁰ A közös latin nyelv – egy-egy nemzeti nyelv természetes szeparatív törekvéseivel szemben – összefog, egységesít, nemzetek, sőt: konfessziók, vallások fölé emelhet.¹²¹ Dráma és líra egyaránt bőséges példaanyagot nyújt; Adolph főntebb bemutatott epigrammái szintén ebben a légkörben mozognak.

Bár ezek az epigrammák – erre még ismét ki kell térnünk – „programszerűen” szólnak, a legtöbbjük éles, „fullánkös” – nemcsak a pietista jámborság és konvencionális szent-kultusz hiányzik belőlük, ami már önmagában is meglepő (elég csak *Masenius* példára gondolnunk, amelyekkel teleszófolja „*Ars nova argutiarum Epigrammatica et Epigraphica*” című művét; vagy *Johannes Bidermann* majd egy évszázaddal korábbi „*Epigrammatum libri tres*” című kötetét is tipikus korszakjellemzőnek mondhatjuk.¹²² Nemcsak a szentekkel bánik óvatosan és józanul, túlzásoktól mentesen, hanem még inkább fel kell figyelnünk arra is, hogy semmiféle merev konfesszionalizmusnak nem találjuk nyomát Adolph írásában. Nem a harci kedv hiányzik általában: lelkes, kemény harcos ő, ha törökök kerülnek epigrammái célpontjába.

Hogy protestáns-katolikus „összecsapás” a korabeli epigramma-irodalomban előfordult, néhány példával illusztrálhatjuk.¹²³ *Ignatius Dycer*, a belga ágostonrendi szerzetes „Szent epigrammáinak három könyvében” a sok jámbor vereszet (pl. „*Spinea Redemptoris corona sanguinea*”, „*Sanctus Pater Franciscus sacris suis stigmatibus diuini Amoris sagittas abunde probat*” stb.) között a Luther-keltette sötétség miatt kesereg: „*De Tenbris quas Lutherus, sol protestantium, ut vocant, orbi germanico inuexit.*”

¹¹⁷ MASENIUS: *Speculum* . . . 65. „*Quod articulo vox sono, ac scriptura literis praestat, hoc ipsi saepe rerum creaturarum imaginibus exhibitis possumus, alteri videlicet mentis nostrae cogitata depromere. Neque enim aliter, aut loqui mutus, aut intelligere surdus poterit, quam cum certis quibusdam signis, aut ille mentem suam explicet, aut hic alterius percipiat.*”

¹¹⁸ MASENIUS: *Speculum* . . . 111. „*Cum Deus non tantum usitatis naturaeque convenientibus effectis ad mundum vel ornandum vel erudiendum utatur, sed multa ejusmodi sunt, quae vim, legesque causarum naturalium transilient, prodigia a nonnullis, ab aliis portenta nuncupantur, ut quae Dei nobis voluntatem aut indignationem prodant, aut bonum aliquod, malumve impendens portendant: horum etiam significandi facultas, in hac imaginum disciplina, nobis praetereunda non est, sed aliqua tum exemplorum appositione, tum eorum examine, perpendenda.*”

¹¹⁹ MASENIUS: *Speculum* . . . 656.

¹²⁰ Vö. CYSARZ: i. m. 223–24.

¹²¹ Lásd: K. ADEL: *Das Wiener Jesuitentheater*, 141.

¹²² *Dilingae* 1623.

¹²³ „*Konfessionelle Fragen werden mit Ernst und Eifer auch von der Unterhaltungsliteratur ergriffen.*” CYSARZ: i. m. 53.

Heu quibus in tenebris Germanica voluitur! Illa
 Luminibus quondam suspicienda fuit,
 Cymmeria iam nocte jacet, lucemque perosa,
 Sidera et auratum damnat iniqua diem.
 Saxonico has debet tenebras gens maxima Soli:
 Si non fulsisset, nox foret ista minor.^{1 2 4}

Ha Luther nem ragyogott volna, mondja nem kis iróniával és éllel, kisebb lenne a sötétség . . .

Az ellentétekkel való játék önmagában ártatlan dolog, sőt: dicséretes az epigramma gyakorlatában, hiszen a jó epigramma így születik. Ám egészen más az Adolph-féle epigramma-gyűjtemény: mintha fölötte állna az efféle viaskodásoknak, az ilyen közelharcnak. – Vagy a már említett Masenius-féle *Ars nova argutiarum*, amelynek teoretikus tanácsai, amint láttuk, nem állnak távol Johannes Adolph gyakorlatától, szintén nyújthat néhány érdekes példát:

In Lutherum salis modius cum daemone absumentem, ut ipse fassus est.
 Si salis absumpsit modios cum daemone Luther:
 Causa patet quare nocte dieque bibat.^{1 2 5}

Hasonló „övon aluli”, lovagiasnak éppen nem mondható ütések bőven vannak még ugyanebben a gyűjteményben. (Pl. *Lutherus Biblia sacra infecit; Zvinglio daemonem atrum tribuit; Ejus mores et vita late descripta stb.*)^{1 2 6}

Johannes Adolph epigrammái az Osztrák–Magyar Provincia jezsuitái életének, szellemi attitűdjének, mozgásának egy érdekes színezetére vetnek némi fényt. Arra, amely magáénak vallja a humanizmus örökségét, amely racionalistább, mint maga a kor: a Mária-kultusz tetőpontján, a szenteknek szobrokat állító, mozgalmas képeket festő, tiszteletüket szónoklatokkal és jámbor gyakorlatokkal szorgalmazó időszakban, az ellenreformációnak ha nem is az első nagy lendületében már, de még mindig a sodrában úgy akar a Parnasszusra jutni (kötetének címe: *Fructus e Parnasso!*), hogy a szellemi-spirituális divat nem ragadja teljesen magával, nem ragadja túlzásokra. Érdekes ellenpéldaként említhetnénk a pálos szerzetes *Ladislau Simándi*-t, akinek 1712-ben nyomtatásban megjelent gyűjteménye a „legvadabb” kabalisztikus mesterkedéseknek példatára, olyannyira, hogy van hatsoros epigrammája, amely latinul és horvátul egyaránt „érthető”; vagy egyes sorok előlről olvasva latin mondatot adnak, visszájáról pedig horvátot stb.^{1 2 7}

Tolerancia és sztoikus bölcsesség (vö. 28. epigramma: „*Aprilis symbolum humanae vitae; vagy a 61. „De molestijs vitae humanae” stb.*), visszahúzó aszketizmus („*felix qui potuit vanum contemnere mundum*” – janzenizmus?): olyan vonások, amelyek előremutatnak. A magyar XVII. század végén mintha ő maga is megcsillantana valamit abból a magatartásból és szellemiségből, amely nem áll távol a korai felvilágosodás képviselőitől.^{1 2 8}

Provinciális környezetben, nyelvi és földrajzi határok közé szorítva aligha érlelődhetett volna ki ez a szellemiség. A jezsuita rend magas színvonalú műveltségével és személyes vallásosságával a humanista „szellemi arisztokrácia” elemeit ismét egybefogta. Ez a demokratikusabb luteranizmus keretei között kevésbé volt lehetséges, – állapítja meg Kurt Adel.^{1 2 9}

^{1 2 4} *Epigrammatum sacrorum libri III. Coloniae 1637. 71–72.*

^{1 2 5} MASENIUS: *Ars nova argutiarum epigrammatica . . . 136.*

^{1 2 6} MASENIUS: uo. 138., 198. stb.

^{1 2 7} Lásd 87. jegyzet

^{1 2 8} Vö. Edward WINTER: *Frühaufklärung* Berlin 1966. 41–46.

^{1 2 9} K. ADEL: i. m. 141–142.

UN DES REPRÉSENTANTS DE LA POÉSIE DE LANGUE LATINE DE HONGRIE
À L'ÂGE BAROQUE: JOHANNES BAPTISTA ADOLPH

L'étude donne un tableau de la poésie d'épigramme de langue latine de la fin du XVIIe et du commencement du XVIIIe siècles, à la base du recueil de vers manuscrit du jésuite d'origine silésienne, Johannes Baptista Adolph. C'est Johannes Baptista Adolph qui est incontestablement l'auteur du volume intitulé „Fructus e Parnasso” qui se trouve dans la collection „Jesuitica” de la Bibliothèque des Bénédictins de Pannonhalma, l'auteur dramatique analysé en détail par Kurt Adel (*Das Wiener Jesuitentheater und die europäische Barockdramatik*. Vienne, 1960) dont la poésie de langue latine était jusqu'aujourd'hui inconnue dans la littérature spéciale.

Après avoir donné une vue d'ensemble sur la littérature l'époque s'occupant de la théorie de l'épigramme, à la base de l'ouvrage intitulé „Ars nova argutiarum Epigrammatica et Epigraphica” de J. Masenius, l'étude arrange dans des groupes les 215 épigrammes du volume. Outre les coups de bravoure de la forme (parallèle, écho, sillonianum = vers en tableau), c'est l'argutia, l'esprit qui joue un grand rôle: jeu avec la signification de tel ou tel mot, contrastes, gradations etc. Dans la collection il y a des anagrammes, acrostiches, cronostiches, parallèles, stichodilectons, homogromaticums, épigrammes musicales. Les épigrammes emblématiques forment un groupe caractéristique. Tandis que les jeux de forme ne peuvent être considérés que comme des exercices pour polir l'esprit, les épigrammes composés à la base d'une inscription, d'un lemma s'attachant à tel ou tel image reflètent une telle attitude poétique qui parle de la réception d'un phénomène du monde à l'aide de l'admiration.

C'est le monde du baroque espagnol qui pénètre, par l'entremise allemande, dans ce genre aussi de la poésie, dans le cercle culturel austro-hongrois. Ce recueil manuscrit, écrit en langue latine qui lui assure des relations internationales, fait preuve d'une pratique poétique de niveau européen.

AZ INDULÓ BABITS KÖLTŐI „ELŐHANGJAI”

Az egyetemi éveit kezdő Babits eleinte filozófusnak készült, s erről nemcsak a leckekönyvébe fölvetett számos bölcséleti tárgyú előadás tanúskodik. A vidékről a fővárosba csöppent fiatalember lázas szellemi útkeresésére így emlékszik vissza 1923-ban: „Katolicizmussal átitatott, de hitében hamar megtört lelkem kereste az új dogmát, melybe kapcsolódhat. Egy darabig rajongó szocialista voltam, majd a filozófiára vettem magam. Akkor azt hittem, filozófus leszek: a Filozófiai Társulat közleményeiben jelentek meg első cikkeim. Tanárnak készültem, hűtlenné válva az ősi jogász-mesterséghez, mert magasabb törvények tudását szomjaztam, mint amiket emberek alkottak”.¹ Az „emberek törvényei”-nek ebben a megítélésében világnézeti csömör tükröződik, mint ahogy az akkori „magyar glóbusz” szellemi összeszűkülésére és elszegényedésére *Curriculum vitae*-jében visszapillantva, művészet és tudomány szomját az adott életviszonyoknál magasabbra tekintő céllal azonosítja.² Filozófusjelölti reményeinek megalapozottságára híven emlékszik, mert 1904. november 17-én Kosztolányinak levelében azt írja, „filozófiai kondíciót” akarnak szerezni neki.³ Valóban ekkor lett a Magyar Filozófiai Társaság tagja, és Pauler Ákos, egyetemi magántanár kezdeményezésére folyóiratukban ismertetésekért írt.⁴ Babits még 1928-ban is fájjalja, hogy rendszeres filozófiai vizsgálódásait kényszerűségből abbahagyta: „Egyetemi hallgató koromban filozófiai tanulmányoknak éltem, a verseimet szinte csak melléktermékeknek tekintettem. Filozófiai ábrándjaimról akkor kellett lemondanom, amikor vidékre kerültem, falura, ahol lehetetlen egy aktuális tudománnyal kapcsolatban maradni. Az aktuális tudomány helyét az örök költészet foglalta el”.⁵

Babits azonban nem szakított végképp a bölcséleti stúdiumokkal, sőt: az „aktuális”-at úgy tette „örök”-ké, hogy a magáévá élt filozófiai elveket s méginkább szemléletformákat költészetének föltételeivé hasonította át. Utóbb, 1930-ban ezt a szerepcserét már magasabb szempontú művelődéstörténeti jelenség mozzanataként értelmezte: „A háború előtt Európa szellemét a Tudomány vallása dominálta. Ez a vallás különös ígéhirdetés-nélküli irodalmat teremtett” – írja, s kiemeli paradoxonát: „Maga az ígéhirdetés-nélküliség hirdetett új ígét . . . szembenézni a világ tényeivel és jelenségeivel; semmi mást nem keresni, mint csupasz igazságukat s a formálni való szépséget . . . ez is vallás volt a művész számára”.⁶

Nem a Part pour Part tehát, hanem a megismerést kereső irodalom, a költészet lényegített filozófia: ez a fiatal költő Babits célkitűzése.

Kik voltak filozófiai ösztönzői?

¹ F. J. [FODOR JÓZSEF]: Írók vallomásai. B. M. Magyarország 1923. dec 8. 5.

² B. M.: Curriculum vitae. L. Keresztül-kasul az életemen. 1939. 15

³ L. B. – Juhász – Kosztolányi levelezése. S. a. r. BELIA György. 1959. 55. Innen: Lev.

⁴ L. ismertetései: Magyar Philosophiai Társaság Közleményei 1905. 32–39.; 1906. 117–18.; 169–70.

⁵ BENDE László: A jubiláns B. M. elmondja, hogyan lett költővé ő, aki valamikor undorodott a versírástól. Esti Kurir 1928. jún. 27. 13.

⁶ B. M.: Európaiság és regionalizmus. Erdélyi Helikon 1930. 1. 3.

Mindenki azt találja meg, amit keres. Komlós Aladár Babits korai líráját „földízű”-nek érzi, stílusának „testiességéről” beszél, s úgy ítéli meg, „görcsösen és mohón tapad az érzékelhető valóság-hoz”.⁷ Ha Babits poétikájának lényegi összefüggéseit ez a szemlélet nem is meríti ki, a költő egyik jellemző adottságára fényt derít. Dienes Valéria mondja el, Babits gyermekkorában minden falevelet megkóstolt, hogy valamennyi ízét megismerje.⁸ Az érzékletes tapasztalatokban bízó alkata vonzotta az angol szenzualistákhoz, Locke-hoz és Hume-hoz.

Locke tekintélyére, valamint saját magabiztos szenzualista meggyőződésére – igaz, mellékesen – Arany, mint arisztokrata c. kéziratot egyetemi szakdolgozatában hivatkozik Babits, s ezen a címen „Anteus fiá”-nak nevezi önmagát.⁹ Locke az empiria elsőbbségének elvén kívül még egy további ösztönzést adhatott neki: a közvetlen testi benyomások egyszerű és a reflexióval gazdagított összetett eszmék kategóriáit, s következésképp az azonosság és különbség viszonyfogalmát, mely már a tárgy és szubjektum költőnk gondolkodását átjáró problematikájának előképe. 1912-es *Játékfilozófia* című esszéjének Szókratésze a különbség viszonyfogalmából bontja ki a tudat és lét rendszerjegyeit.¹⁰ A *Himnusz Irishoz* költői fölkiáltása – *Egy-semmi! Minden-Semmi!* – szintén ezt a viszonyfogalmat föltételezi, noha a strofán belüli dialektikája teljesebb gondolatmenetként Spinozával folytatott költői „vita”. Mert ahogy a filozófia egy-egy nagy problémája nem más, mint kiemelkedő bölcselők párbeszéde egyik századból visszaszólva a másikba, ezt a párbeszédet Babits életművében s kiváltképp költészetében is nyomon követhetjük.

Hume sem ihlette sokkal közvetlenebbül és tartósan Babitsot. Mivel Hume szerint az Én-nek nincs igazi realitása, csupán a képzetek sorozatának összessége, az érzetektől álló alany problémáját aktualizálta Babitsban. Mégis ez a filozófia vezette el, ahogy egyetemi szakvizsgája alkalmából benyújtott önéletrajzában vallja, a költészetére gyökereken ható lélektani vizsgálódásaihoz.¹¹

Kóhalmi Bélának a *Könyvek könyve* című, olvasmányélményekről szóló vallomásgyűjteményében Babits is számot ad gondolkodókról, írókról és művekről, akik s amelyek, úgy mond, „nemcsak gondolkozásomra, hanem érzésemre, hogy úgy mondjam *életemre* hatottak.” Eszerint egyetemi éveinek nagy filozófiai élményeit Nietzsche Zarathustrája, James pszichológiája, Schopenhauer és Spinoza jelentette.¹²

Spinoza, Schopenhauer és Nietzsche költőnk világnézeti, illetve etikai hajlamait tudatosították, vagy kölcsönöztek magatartásának szilárd rendszertani pontokat.

Antokolszkiinak, a Justh Zsigmond naplójából szintén ismert, Párizsban élő orosz szobrásznak Spinoza-szobrára Babits verset írt, s bár egyetlen fordulat sem utal a filozófus valamely meghatározott elvére, ódai hangütése erős rokonszenvre vall. 1904. augusztus 20-án így ír Kosztolányinak: „Most fejeztem be áttanulmányozását (s nagyon lelkiismeretesen) Spinoza Etikájának . . . ez az egyetlen monista, akiről némileg különvéleményem van”.¹³ Tehát *monizmus ellenére* tiszteli, s így azok a tételei vonzzák leginkább, melyek a filozófus szemléletének lényegétől viszonylag távolabb állnak. Spinoza panteizmusa a *szubsztanciát*, a dolgok és jelenségek Istent föltételező rendjét csak *attribútumai*ból tartja észrevehetőnek és modusaiból érthetőnek. A világ szerkezetét tehát az jellemzi, hogy a teremtő természet, a lényeg (natura naturans) változataiban mutatja meg lehetséges arcait. „A (spinozai, legtágabb értelemben vett) szellem első és egyetlen tudomása a különbség”¹⁴ olvassuk az eredetileg Locke-nál megszeretett és Spinoza nyomán lételevé emelt tétel dicséretét ugyanabban a

⁷ KOMLÓS Aladár: A valóság költői. L. Új magyar költők. 1928. 146–48.

⁸ DIENES Valéria: Ilyennek láttam. Magvető Almanach 1966. 1. 244.

⁹ R. M.: Arany, mint arisztokrata. OSZK kéziratára. B.-archívum III/1434.

¹⁰ B. M.: Játékfilozófia. 1911. L. Gondolat és írás. 1922. 89–90.

¹¹ „A kedves Hume vezetett a pszichológiához . . .” L. B. M. egyetemi önéletrajza. Id. PÓK Lajos: B. M. 1967. 37.

¹² KÓHALMI Béla: Könyvek könyve. 1918. 84–85.

¹³ Lev. 33.

¹⁴ Lev. 31.

levélben. Már itt sejthető, ami a „stílusember” sokirányú érdeklődésének és tematikai-hangnembeli különféleségének látszott, s amiről Ignótus egyébként elismerő kritikájában azt tartotta, „árkon-bokron át” cipeli olvasóját a világnak egymástól elütő jelenségei elé,¹⁵ az a bölcselő szellem kíváncsisága s a sokarcú világ jobb megismerésének vágya: mindez inkább föltételezi, mintsem valószínűtleníti az erős érzelmi indítékot. Amikor Babits a *Játékfilozófiában* az érzetet semminek minősíti, mondván, „a tudat a különbségnél kezdődik”,¹⁶ akkor a lét spinozai értelmű gondolkodásbeli és kiterjedésbeli kettősségével is számol. Az *Etika* egyik fontos *modusa* szerint ugyanis a világ a szemlélet összefüggése meg a dolgoké, de a kettő rendje ugyanaz.¹⁷

„Babits lelki történetének, filozófiájának, költészetének, a laikus tökéletlen szemében talán *jellemének* is legsajgóbb, leggyötrelmesebb és legszárnyalóbb mozzgója egy probléma: a *kettősség* problémája” – írja Karinthy.¹⁸ A kettősség elve Babits alkata szerint a teljesség keresését és az igazságtalanság meg a téves ítélet kizárását jelentette. „Az agya becsületességére is hiú volt” – mondja Szabó Lőrinc.¹⁹ „Kérdőjel-állapot”-nak nevezi ezt az intellektuális magatartást Dienes Valéria: „Sohasem akarta egészen elárulni magát, azért menekült mindenből az ellenkezőbe és vissza... Mindent meg akart próbálni, minden hangszert, minden skálát, minden dallamot. Minden emberit”. Ahogy alkati kettősségének a teljesség reményével kecsgetető dialektikáját fölfedi, „nem is az a titka, hogy kerek ’igen’-ekkel nem tudott csatlakozni, hanem inkább az, hogy hiányzottak belőle a határozott ’nem’-ek”²⁰.

A megismerő ítélet kettősségének filozófiai érvényességére, a ’spinozai értelemben vett’ különbségtétel bátorította, s a költő számára az érvényesség a műalkotásban ölt testet. A szellem, írja Babits Kosztolányinak, „először csak a második érzését érezheti; vagy ikreket... a világ a kettőnél kezdődik: (így mondom én), s ha született, a világanya elsőszülöttei ikrek voltak”.²¹ A fiatal költő ezért rendeli egymás mellé a keresztény és buddhista theodicaeát a *Theosophikus énekekben*, ezért jár karöltve a Bánat és a Vágy a *Két nővérben*, mint ahogy a *Szőlőhegy télent* ikerként kíséri egy másik szonett, az *Aestati hiems*. De Wolfram epekedő és Tannhäuser erotikus éneke is együtt iker-vers a *Strófák a wartburgi dalmokversenyből* című költeményben. Karinthy a tudathasadás köresetét életdarabbá regényesítő műből, a *Gólyakalifából* általánosított a Babits szellemi életét meghatározó kettősségre, s a regény újabb elemzője „a művészet és az élet végzetes szembenállását” példázó alkotásnak tekinti.²² Ez a következtetés azonban a *Gólyakalifára* nem áll, és ellentétes Babits életszomjával, mely szüntelenül a létet és az életet mind teljesebben megragadó filozófiák átélésére sarkallta.

Mert a mindenségre vágyott, mint költő és mint gondolkodó lény, s lévén a kettősség pusztá elvének spinozai valóság szintje a determinista monizmus „foglya”, nem is érthette be vele. Tulajdonképpen „iker-versei”-t is a különbség spinozai elvénél tágasabb felfogás forrasztja össze. Ellentétes erkölcsi fogalmaknak ugyan már Spinoza csupán viszonyértéket tulajdonít, de Babitsnál az erotikus és az epekedő ének ellentéte teremt „dalmokverseny”-t, s már ez a cím is a kiegyenlítődének harmóniát szimbolizáló értelmére utal, mint ahogy a Bánat és a Vágy a *Két nővérben* az életfolyamat fölcserélhető, egyenértékű jelenségei. Mielőtt ezt a tágabb értelmezést, forrását is fölfedve, megvilágítanánk, Babits költészetében is megnyilatkozó világszemlélet fejlődése következő láncszemél látnunk kell, hogy Spinoza természetfelfogásán épp az ő egyik tételét magáénak, belső hajtó ösztönének fölismerve

¹⁵ IGNOTUS: B. Nyug. 1909. II. 97.

¹⁶ *Játékfilozófia*. i. h. 90.

¹⁷ L. Spinoza *Ethikája*. F. BALOGH Ármin és ALEXANDER Bernát. 1919. II. XVII. tétel és bizonyításai. 65–67.

¹⁸ KARINTHY Frigyes: Szélgjegyzetek a „Gólyakalifa” olvasása közben. Ny 1924. I. 504.

¹⁹ SZABÓ Lőrinc: B. műhelyében. Magyar Csillag 1943. II. 706.

²⁰ DIENES Valéria: i. m. 257.

²¹ Lev. 31.

²² FARKAS Ferenc: A kettős viszonyulás kérdése B. M. életművében. It 1972. 75.

lépett túl. „A kívánság az ember lényege maga” – tanítja az *Etika*,²³ és *A lyrikus epilógja a vágy problémáját bővíti program-verssé, noha lét és élet ellentmondásai ebben a szonettben a filozófia más, sőt két rendszerből is vegyült összefüggésében jelentkeznek. Ugyanígy lesz a Messze . . . messze . . . is a vágy, az elvágyódás verse – szintén magasabb jelentérendszerben. Spinoza tételei, akárcsak Babits pályáján minden filozófiai problémája, ahogy Mátrai László megfogalmazta, „egyre szélesebben gyűrűznek”, s a költő méltatójának „szép feladata”, hogy „a problémagyűrűzést Babits költészetében is nyomon kövesse”.²⁴*

Babits első három kötete verseinek születési idejét és keletkezésük körülményeit barátjának, a filozófus Szilasi Vilmosnak dedikált példányaiba 1916-ban, a *Recitativ* megjelenésekor részben tollba mondott, részben beírt jegyzeteiből ismerjük.²⁵ „Az ember lényegét” jelentő vágy költői dicsérete egyik legrégebbi, 1903-ban írt, de csak fogarasi kötetébe felvett *Ima* című szonettjének vezéreszméje. De nemcsak magasztalja a vágyat, hanem korlátozottságát is szilajon kárhoztatja: a vers szerint a létünket meghatározó vágnak a kicsinyt és kozmikust egy Berzsenyi-allúzióval összemarkolt istenképzet a legfőbb korláta: *százezer világ lesi szemöldököd / addig játszol velük, míg egyszer eltöröd*. Ez a vad kitörés a költő nagynénjét, a „Nenné”-t – Babits Szabó Lőrincnek 1919–20 tájt diktált, gyorsírásos ihlettörténeti vallomása szerint – megbotránkozta: majdnem istenkáromlásnak olvasta. Babits utóbb rossznak tartotta az *Imát*, de akkor még szerette „a következő ok miatt: úgy éreztem, hogy fellebb mentem”.²⁶ Valóban így van: a zárótercina istenkáromlásnak tűnő oxymoronjai a Spinoza deista monizmusával elégedetlenkedő háborgás fogalmi és stílári kifejezései, s azért „ment fellebb” a költő, mert ezt a metafizikai szemléletet tagadja:

de az én szomjamat tengered el nem oltja –
szegény vagy, Isten! mert mivel szívem betelnék
meg nem teremtheti erőd és örök elméd.

Másik, szintén még egyetemista korában írt verse az *Éhszomj* ugyancsak a fogarasi kötetbe került. A vágyat a végokkal azonosító címen kívül akad benne egy szintén bővített értelmű „spinozai hely” is: *e rüt csupán a szépnek árnya*. „Egy csúnya, forgalmas uccán (Garay utca)” sétálva²⁷ írta, de ez a kitétel nem a benyomást festő „couleur locale”-ra vall, hanem a költői Én pillanatnyi léttudatát a jó és rossz, csúnya és szép ellentéte spinozai közömbösségének, sőt „továbbgyűrűzött” problémaként harmonikus kapcsolatuknak tételével hirdeti.²⁸ A teljes szöveg a lírai vallomás „intim-szférájában” bontakozik ki, s a tapasztalati környezet ellentéteinek teljességére éhező-somjazó képzetek már görög természetfilozófiai eredetről árulkodnak.

Ugyanez az ellentéteket egyesítő, Spinozából a görög természetfilozófiával a maga módján finomított gondolat dereng át *A világosság udvara* sokrétű jelentérendszerének „csúnya” költői tárgyán is. *A Holnap új verseiben* ez a mottó vezet be: „Értőknek, nem félreértőknek. Csonka világtükör volna a művészet, ha a rútat mindig kikerülné. Aki más szempontot keres a naturalista költeményekben, mint

²³ SPINOZA: i. m. IV. XVIII. tétel bizonyítása, 1. 187.

²⁴ MÁTRAI László: A filozófus. B. Emlékkönyv 1941. 26–27.

²⁵ OSZK kézirattára B.-arch III/ 2357. Innen: Sz stb.; 1940-ben, Brissagoban, Szilasiéknál Török Sophie a jegyzeteket – némi módosítással – lemásolta: uo. III/ 2197.

²⁶ B. egyes verseinek keletkezéséről. Közli: GÁL István. Az MTA kézirattára Ms 4699/83–85 tétel alapján. L. It 1975. 461. Ez a közlemény több B.-vers születési idejét vagy körülményét a Szilasi-kötektől idézi.

²⁷ Szih. 16. Datálás nélkül.

²⁸ „Ami a jót és rosszat illeti, ezek sem jelölnek meg semmi pozitívát a dolgokban, ha ti. magukban tekintjük, ezek is csupán a gondolkodás moduszai, vagyis fogalmak, amelyeket olyképp alakítunk ki, hogy a dolgokat egymással összehasonlítjuk. Mert egyazon dolog ugyanegy időben jó is, meg rossz is és közömbös is lehet.” Spinoza: i. m. IV. Előszó. 137.

tisztán művészi, ne olvassa a verset, melyben egyébként semmi pikantéria nem lesz”.²⁹ Nem is lehet benne „pikantéria”, hiszen csúnya és szép spinozai viszonylagos értékek, a „világtükör” ellentéteket egyesítő fogalma a véges determinizmuson is túlmutat, s a vakudvar naturális tárgyát mögöttes jelentéssel gazdagnak sejteti.

A már Fogarason, 1909-ben írt *Mindenek szerelme* bővebb alakváltozat zárványaként őrzi a spinozai vágy életelvét. „Pán hívei legyünk – de ne Pán-theisták; én a magam részéről polytheista vagyok” – magyarázza Kosztolányinak a maga életfelfogása eltérését a spinozai panteizmustól, s hozzá is fűzi még: „én polytheista vagyok és polysta, és pogány!”³⁰ Pogány, azaz görög. A *Mindenek szerelme* ihlettörténeti magyarázata a versnek, „nem egy határozott tárgyra irányuló vágyai”-ról beszél.³¹ *Énnékem minden szeretőm* – vallja a „polytheista”, s versének záróakkordja: *istenekkel szeretkezem / magamban a mezőben*. Ez nemcsak a dionüozosi életörömöt hirdető Nietzsche szava, hanem a természetélmény preszokratikus értelmezése is.

Babits első verseskötete, a *Levelek Iris koszorújából* (1909) szigorúan megkomponált kötet. Baudelaire óta a magas költészet nem pusztán versek egymásutánja, s ő maga „A romlás virágai”-t nem holmi albumnak, hanem olyan könyvnek szánta, melynek kezdete van és vége: igazi *itinerarium mentis*. Schopenhauerre hivatkozva írja Babits, hogy „minden jó filozófia kör és körben forog, de az írónak kezdeni és végezni kell: el kell találni a kör egyenesítését”.³² A költő egy-egy versében éppúgy tudatosan kezd és végez, mint egész kötetében, de Babits okoskodása arról is árulkodik, művészi célja a filozófia „kör”-ének poétikává átmintázása, „egyesítése”. A *Levelek Iris koszorújából* szerkezete egy világrend tükörképe, nyitánya van és befejezése. A nyitány: *In Horatium, Óda a bűnhöz, Himnusz Irishez*, befejezése *A lyrikus epilógia*. Mind a négy program-vers, bevezetésének, illetve legalábbis a számvetés látszata, de valamennyi még nem költői tárgyak, hanem sokkal inkább feltételeik megénekélése. A későbbi kiadásokban a *Hunyt szemmel* . . . éppúgy dől szedésű, mint *A lyrikus epilógia* vagy a következő kötetben a központi szerepű *Klasszikus álmodok*, s már ez a tipográfiai jelzés is programot, de egy Babits-levél is ars poetica súlyát kölcsönzi a problémának,³³ – igaz, a vers programja korlátozottan két versre (*Fekete ország, Az örök folyosó*) vonatkozik. Végül *Az örök folyosó* is úgy program, hogy a kötet *itinerarium mentis*-ét mintegy szimbólumban érzékelteti.

A *Levelek Iris koszorújából* versei az alcím szerint 1902 és 1908 közt keletkeztek, de a kronológia ismeretében a legkorábbiak még a *Recanati*, a *Strófkák a wartburgi dalmokversenyből*, *A világosság udvara*, s alighanem a *Vérivő leányok*. Mindamellett jelen ismereteink szerint a kötetben 1903-nál korábbi vers nincs.

„Mily mohón olvastuk, kitáruló fiatalkorunkban, döbbenve s izgatottan, mint akinek a lét végső és legszörnyebb titkai nyílnak meg” – így beszéli el Babits ifjúkori Schopenhauer-élményét irodalomtörténete.³⁴ Őt is, Nietzschét is elsősorban azért szerette meg, mert kitűnő írók is voltak.

„A világ az én képzetem”: tudjuk, ez Schopenhauer főművének első mondata. Tehát a világ, szemléletem tárgya csak jelenség, az önszemlélet útján azonban magunkat megismerhetjük. Az alany lényege az akarat, s ez volna a kanti „Ding an Sich” megismerésmódja, vagy ahogy Kosztolányi levelében elkereszteli, Schopenhauer „akaratsínye”.³⁵ A szerves és a szervesetlen világ ugyanakkor

²⁹ A Holnap új versei. 1909. 97.

³⁰ Lev. 31.

³¹ I. m. 460.

³² B. M.: Platon. Nyug 1910. II. 1479.

³³ Juhász Gyulához 1905. aug. 3. előtt. „A modern lírikus jellemvonása, hogy mikor költeni kezd, behunyja szemét, s ez az aligmúlt század előtt alig volt így (Byron kezdte)”. Minthogy utána „az átkos lírai szellem”-et kárhoztatja, a költészettani nézet értelme világos. L. Lev. 92.

³⁴ B. M.: Az európai irodalom története. 1936. 458. Innen: „Irodalomtörténete”.

³⁵ „Filozófiai hőstettének a Ding an sich megismerhetőségéről adott Kolombus-tojás-szerű megoldását tartom”. B. M. Kosztolányi Dezsőhöz. 1904. szept. 15. Lev. 39.; Kosztolányi szójátéka: „Napoleonnak államcsínye van, Schopenhauernek – akaratsínye”. Lev. 36.

szintén az akarat tárgyiasulása, és a magát megsokszorozó akarat különféle fokozata alkotja – a magamegismerés különböző fokozatai szerint – a jelenségvilágot.³⁶ Ez már az alany tárgyba átcsapásának problémája.

A schopenhaueri akarat leggyakoribb jelzője a *wak*, mert bensőnkkel azonos: feltétel is, ok is, – meghatározhatatlan, hiszen csak körülírható, konkrét célképzet híján egyirányú és szüntelen, ezért egyneműségébe zárt.³⁷ Az én igazi lényem annyira közvetlen minden élőlényben, amennyire öntudatomban előttem jelentkezik – fogalmazza meg Schopenhauer a létnek a megismerésben kiteljesedő lehetőségét és lehetetlenségét egyszerre.³⁸

A világ maga azonban kifürkészhetetlen, mert az idő- és térképzetek, valamint az oksági viszony, melyekre a szanszkrit irodalomból kölcsönzött „Mája fátyla” költői emblémát használja, a tiszta eszmét elfödi.³⁹ A filozófiatörténet joggal róhatja föl, hogy az akarat teremtő világelve pluralizmust föltételezne, de aki másban is a magáéval azonos akaratot szemléli, a monizmus csapdájába kerül. Mintegy zárójelben hozzáfűzhetjük, amennyire ez az elv rendszertani (metafizikai) szempontból tisztázatlan, sőt szolipszizmussal fenyeget, a lírai alkotót, aki a prózai mindennapok ösztönemberénél többre és másra sóvárog, annyira hevesen ösztönözheti Én-jétől a költői tárgy felé, hiszen minél jobban kivetül, annál inkább önmaga. Babitsot sem Schopenhauer némely lehangoló végkövetkeztése, hanem filozófiai rendszerének önkorlátozása készleti továbblépésre.

A schopenhaueri metafizika és etika határproblémáit körvonalaztuk, s lényegében *A lyrikus epilógia* dilemmáját vázoltuk föl.⁴⁰

Az elmúlt években a szonettnek két tanulságos magyarázatát is megismerhettük. Már Rónay György szerint is a vers a kötet nyitányának (az *In Horatiummal* állítja szembe) ellenpontja: az életigenlés visszavonásának tartja. A vers költői Énjének tételle tett kudarcán a szolipszizmus lényegét is fölismeri. Babits leveleiben megéli az egyik központi motívum, a feltöresre váró mag képét. Személyes költői kudarc vallomása-e a szonett vagy tárgyas versek végén általában a lírikus alaphelyzetét tárgyiasítja Babits, amikor leküzdhetetlen alanyiségát képekbe objektiválja? Rónay a második változatra szavaz, párhuzamba állítva vele a *Recanattit*, amelyben Babits „tárgyatlanul sóvárgó vágyát objektiválta . . . idézőjelben Leopardi szájába adta”.

Bata Imre a vers líratörténeti jelentőségét úgy jellemzi, hogy „az én-líra epilógja”, viszont „ahogyan szól, úgy prológ”. A szöveg dialektikája, mint írja, „a lírai hős és a mindenség viszonya”-ra épül. „A folyamatos és közvetlen csere” megszűnt köztük, viszont „a tárgyba belejátszik a megismerő, s a tárgy visszahat az alanyra”. Ezután a husserli leírhatóság szemléletére és a logikai pozitivizmus ellenőrizhetőségére vezet vissza a versben lappangó *hogyan*-nak a szöveg-diktálta filozófiai feleletét.⁴¹ Jól mutat rá Bata a vers gyújtópontjaira, de kevésbé fogadható el *A lyrikus epilógia* filozófiatörténeti helyének kijelölése. 1904-ig Husserl főművei közül a leírhatóság szemléletének diszciplínája, fenomenológiája még nem jelent meg, 1900-as, pszichológia-ellenes logikája pedig – az intencionáltság fogalmának bevezetése ellenére – Babits szenzualista kötöttségétől és lélektani beállítottságától eltérő csapáson

³⁶ SCHOPENHAUER: Die Welt als Wille und Vorstellung. 1818. I. L. „Die Objektivation des Willens” c. (17–28.) fejezeteket. Különösen a 21., melyben „az össztermészet lényegének megismeréséhez” kulcsot adó elvnek minősíti; L. A. Sch.’s Sämtliche Werke. Leipzig. 1891. 2. 130–31.

³⁷ Már a fenti alfejezetben a természet jelzője „blindwirkend”, s ezt a tulajdonságjegyét a művészetről szóló fejezetben is megismétli. Pl. i. h. 237.

³⁸ L. Die beiden Grundprobleme der Ethik. I. h. 4. k. 270.

³⁹ Tétéles megfogalmazása: „Minden idő és tér egyes dolgai nem egyebek, mint a lényeg elvének, ami az egyedeknek, mint olyanoknak megismerési formája, földarabolása, s ezért tiszta objektivitásában megzavart eszméi. L. Die Welt als Wille . . . , i. m. 212. Magát a „Mája fátyla” emblémát a „látszat, káprázat, szemfényvesztés” („Schein, Täuschung, Gaukelbild”) szinonimasorával oldja föl. L. Die beiden Grundprobleme . . . i. m. uo.

⁴⁰ „1904 Bpest. Egyike a legrégebb verseknek. Még téli.” Sz. i. h. 94.

⁴¹ RÓNAY György: A lírikus epilógia. L. *A nagy nemzedék*. 1971. 107.; BATA Imre: Az ismeretlen B. Tiszatáj 1973. 11. 78–80.

halad, de filológiai nyom sem vezet ekkor Husserltől Babbitshoz. A logikai pozitivizmus meg elsősorban a tudományos vizsgálódás módszertanára (logikájára) irányuló iskola, kialakulása is másfél évtizeddel későbbi Babbitsonettnél.

A *lyrikus epilógja* a közreadottak közül a költő egyik legkorábbi költeménye. Magát megmutatni vágyó és a magamutogatástól viszolygó alkatának személyes vívódását „magasabb törvények” rendszeri összefüggésében ismerte föl, s tágabb értelemben jogos a szonett költői Én-jének szolipszizmusáról beszélnünk, mert rendszer és frazeológia mindenekelőtt Schopenhaueré. „Nincs bizonyos igazság” – hirdette, „mint, hogy az egész világ az alany számára tárgy”.⁴² A *mindenséget vágyom versbe venni* – mondja erre Babbit. A világ eszméje szabadon föl is fogható, de sajátágainak jelenségeiben: tér- és időbeli, oksági tapasztalatként kifürkészhetetlen (1. Mája fátyla), tanítja a frankfurti mester, s ily módon az alany, mint megismerő megismerendő, de végül is a megismerhetetlen valósághoz, mint tárgyhöz is tartozik: pontosan látja Bata, amikor alany és tárgy egymásbajátzásáról szól. De Schopenhauernek ez a nézete mintegy föld alatti folyosón visszavezet az önmegismeréshez, mint végállomáshoz, s így „minden objektív képzet tehát tünemény, merő elképzelés.”⁴³ De még tovább magamnál nem jutottam – mondja ugyanezt Babbit, sőt: *S már azt hiszem, nincs rajtam kívül semmi . . . A vak dió és a bűvös kör* a schopenhaueri metafizika metaforája, illetve ex-metaforája: a „vak dió” az alany, mely maga is feltörésre, önmegmutatásra vár, a mindenség diójába záratott, és tárgyi mivoltában szintén feltörhetetlen, megismerhetetlen; Schopenhauer még a földgolyóval is példálódzik, mert annak is csak héját ismerjük. Eddig tart a szonett metafizikai gondolatmenete, a tercinákban a kinyithatatlan világhoz Babbit előveszi az etikai kulcsot, a spinozai eredetű vágyat, mely ezúttal a vak akarat, hiábavaló, s végső soron – tematikusan majd a költő *Sírversében* – csak szenvedéshez vezet, melynek feloldása⁴⁴ a megsemmisülés. Mégis a tercinák olyan költői képpel, illetve toposszal élnek, melyek ha *A lyrikus epilógja* jelentésszösszefüggésében még nem is, de erős hatásra valló, szó szerinti átvételük alapján világszemléleti fejlődésében a *hogyan* válaszával kecsgetnek. *Csak nyilam szökhet rajta át, a vágy: ez a „vágy nyila” kifejezés Zarathustrának a néphez intézett szózatából való, s az ember önmagát meghaladása magasztos céljának képi megfogalmazása.*⁴⁵ Tudjuk, Juhász Gyula és Babbit azt tervezte, együtt lefordítják az *Also sprach Zarathustrá-t*. A *lyrikus epilógjának* zárósora – *én vagyok az ómega s az alfa* – Babbit elkészült fordításrészletében (*A hét pecsét / Vagy az Igen és Amen-dal*) – a felszabadult, teljes élet elvének poétikus kifejtését kísérő toposz.⁴⁶

Schopenhauer eszmeközlő hatása még néhány Babbit-verset átjár. *Magamtól is védve maradtam, / akarva sem szenvedhetek* – hirdeti a *Sírvers*, és a csak fájdalmat termő akarattól megszabadító semmi, mely a halálnál is inkább a buddhista Nirvánára hasonlít, még frazeológiájában is a schopenhaueri pesszimizmust tükrözi, de a probléma költői előadása, a szöveg formaszervezete a pusztán eszmei indítéknál átfogóbb filozófiai modellhez utalja. A *Theosophikus énekek* közül az *Indus* költői tárgyához is nyilván még Frankfurton át vezetett költőnk útja, de struktúrájára s Babbit költői poétikáján belüli helyére az áll, amit a *Sírversről* előrejeleztünk. Hamvas Béla a *Két nővérben* a Bánat és a Vágy alakjait a schopenhaueri unalom és fájdalom jelképeinek fogta föl.⁴⁷

A fiatal Babbit művészeti tárgyú költeményei közül az 1909-es *Pictor Ignatus* alapgondolata egybecseng a saját akár alkotó, akár befogadó helyzetéről való megfélekedzésnek letisztulást ígérő

⁴² Die Welt als Wille . . . i. m. 2. k. 3–4.

⁴³ Die Welt als Wille . . . i. m. 3. k. 218–219.

⁴⁴ „Kein Wille: keine Vorstellung, keine Welt”- vágja fejünkhöz Schopenhauer. L. Die Welt als Wille . . . i. m. 2. k. 486.

⁴⁵ „Wehe! Es kommt die Zeit, wo der Mensch nicht mehr den Pfeil seiner Sehnsucht über den Menschen hinaus wirft . . .” Friedrich Nietzsche’s Werke. 7. Also sprach Zarathustra. Leipzig. Kröner Verlag. é.n. [1910]. 19.

⁴⁶ „Es ha az én alfám és omegám, hogy minden nehéz könnyűvé, minden test táncossá, minden szellem madárrá váljék; és valóban, ez az én alfám és omegám!” L. Szeged és Vidéke 1906. ápr. 29.

⁴⁷ HAMVAS Béla: B. M., mint a modernnek klasszikusa. Tavasz 1919. 32. 543.

schopenhaueri tanával – ami természetesen önmagában még nem magyarázza a vers költői világát. Amikor pedig a botfűlű Babits a zenéért rajong – *Ó, miért nem lettem én muzsikusi? (Recitativ)* –, akkor mint az akarat hiú küzdelmén Schopenhauer szerint leginkább felülemelő művészet vonzhatta; vonzalmát Nietzsche Wagner-rajongása erősíthette.⁴⁸ Még a festői szemléletű és rendkívül expresszív, formabontó és teremtő látomás, a *Vakok a hídon* is mintha a vak ösztönök egymást esztelenül hajtó schopenhaueri víziójának leckéjét tágítaná fölöttébb összetett jelentésrendszerrel.

A *Recanati*t biztos kézzel állította Rónay György *A lyrikus epilógia* mellé. A vers írásakor Babits Leopardinak még csak életrajzát olvasta,⁴⁹ de Schopenhauer legjobb erényei követőjének érezte, ezért is öltötte föl álarcát. Babits irodalomtörténetének Schopenhauer-portréja „megalkuvás nélküli tisztánlátását”, valamint az „önmagukkal szemben való bátorságát” ítélte legmaradandóbb példájának, s Leopardit is azért méltatja, mivel „szembe mert nézni a teljes keserűséggel és ürességgel, akár maga Schopenhauer”.⁵⁰ A *Recanati* álarcos monológia szó szerint említi a romantikus elvagyódás emble-máját – *Tán egy kék virágot keresek. / Hol vagy, hol vagy, édes kék virágom?* –, de végkövetkezteté-sében meg is haladja a meddő sóvárgás életformáját:

„Nem! a boldogságnak kék virága
mindig csak nyomainkon fakad.
Szem előtt keresheted: hiába!
aki visszanéz: az látja csak!

Fölhangzanak tételes schopenhaueri jelszavak a szövegben (*Kenyérem vágy, unalom az ágyam*), de a tett, a cselekedet értéke sokkal inkább Nietzsche, mint magára Leopardira vall. A *Recanati* helyi színeit is a leplezett vallomás „a nyári, álmos Szekszárd” palettájáról vette, ahogy erre Gyergyai Albert figyelmeztet.⁵¹ Az igazmondó szenzualista költő nem is nézné *síma vászonsátornak* a vakító kék olasz eget: ez csak a mi kedves gyöngyszürke égboltunkra jellemző. Aki járt Recanatiban is, Szekszárdon is, a nyitányban a csendes tolnai falu-város karakterét, a költő családi otthonának szűkebb környezetét ismeri föl, s a nem is messzi szőlőhegyek képe Cenci néni Előhegyéről, és nem a Marche távlatokat is nyitó szemhatáráról kerültek a versbe:

Künn az udvar naptól aszúlt bokra
földnek ejti fáradt levelét,
messze sötét szőlőhegyek csokra
von falat, félénk falu, köréd.

A magára talált költőt egyelőre egy antropomorf jelzővel kibontott kép's az alliterációk, a művészt pedig a kozmikus-társító vízió előlegezik:

Vagy ott fenn, hol föld és felhő kondor,
hó alatt diderg az senyvedőn,
még felül e fagyos lepedőn
komoran jár óriás komondor.

⁴⁸ Nietzsche maga is Schopenhauer nyomán veti föl, „milyen minőségben jelenik meg a zene a képek és fogalmak tükrében”, és felelete szerint az akarat tolmácsolt zene a költői alkotásban „az apollói génusz” feloldódásával, „az akarat sóvárgásától” megszabadult lélek derűjeként jelenik meg. L. Geburt der Tragödie. 1870–71. F.: FÜLEP Lajos: A tragédia eredete . . . é.n. [1910] 172.

⁴⁹ „1904 szept. Szekszárd. (Leoparditól még semmit sem olvastott, csak róla Radó Antal életrajzát a Bud. Szemlében. Ez megfogta.)” Sz. i. h. 51. Itt B.-ot emlékezete alighanem megcsalja: Radó életrajza fordításával együtt 1890-ben jelent meg, s mint jó filológus, ismeretével rendelkezhetett.

⁵⁰ Irodalomtörténete, I. m. 458.; ill. 493.

⁵¹ GYERGYAI Albert: Vázlatok B. arcképéhez. A Nyugat árnyékában. 1968. 125.

A *lyrikus epilógja* zárópillérével szembenállnak a nyitány pillérei. Schopenhaueri motívumok fölbukkannak a *Himnusz Irishez* szövegében is, de gondolatmenete és formaszervezete képzeteknek és eszméknek már nem eszmegyűrűzését, hanem valóságos hullámverését mutatja.

Irisz az antikvitásban a mennyei küldönc, Héra-Juno hírvivője. Találkozunk vele az *Iliászban* (XVIII. 182.), de inkább Vergilius nyomán telítődhetett Babitsban kozmológiai képzetekkel. Irisz szerepe az *Iliászban* pusztán drámai, – az *Aeneisben* is hasonló, de már megszólítása is természeti erejében tiszteli – *Iri decus coeli, quis te mihi nubibus actam / detulit in terras?* – s a megszólítást követő invokáció és följajlás a földi halandó korlátozottságával a szivárványt, mint a természet határtalan hatalmának cselekvő jótékonyágát állítja szembe:⁵² Babits himnusza is így írja körül a jötevő Iriszt. Latin szakvizsgai dolgozatának tárgya Vergilius volt, – igaz, a *Georgica*, de az *Aeneis* invokációja Iriszhez rendkívül közel áll a *Georgica* természetvallásához, amit költőnk irodalomtörténete majd az „emberi” jelzővel tisztel.⁵³

Ugyanakkor Babits legkedvesebb, s mint bizonyítjuk, már ekkor ismert Shakespeare-művében. A *vihar* IV. felvonása poétikus közjátékában a jelenésre érkező „szellemek” (Ceres és Juno) előtt jár társuk és követük, Iris, a *tarka hírnök*, aki a természeti ember önfeledt boldogságának himnuszat énekli. Babits verse a shakespeare-i és vergiliusi közös gyökérről szökkent egy szárba.

„Iris, a szivárvány – gondolta – az istenek tarkaruhájú heroldja, aki az enyhülést hirdeti a zivatar után, ugyanaz a hírnök, akit a bibliai Isten is elküldött a vízözön után Noéhoz” – olvassuk a *Timár Virgíl fiában*.⁵⁴ A vers is két részből áll: zivatarból és enyhülésből. Az első két strofa az éj sötét, szintelen egyneműsége ellen háborog, márpedig Babits több vallomásából, barátok – mindenekelőtt Juhász Gyula – tanúságából tudjuk, *A gólyakalifa* szerzőjének a szorongásokkal, nyomasztó álmokkal fenyegető éjjel félelmetes ellensége volt. Olvasva virrasztott át éjszakákat, hogy megszabaduljon rémképeitől, s ha mégis elaludt, folytatólagos rémálmokat élt át, akárcsak regényhőse.⁵⁵

Sötét van. Hol az ezer szín? Mivé lett?

Hol az ezer tárgy külön élete?

(Szín a különség, különség az élet) –
éj van s most minden tehén fekete.

Belém esett a világ és lett oly vad,
oly egy-sötét, hogy szinte már ragyog
s a lelkem indus bölcsességbe olvad:
nincs semmi sem, csak semmi van,
s e semmi én vagyok.

Egy-semmi! Minden semmi! Színek nélküli
ragyogó semmi! Únlak, hagyj te most!
Sokszorozó lelkem veled nem elégül,
meddő-szám, mely nem szoroz, se nem oszt.
Ért gyümölcs nedvvel, fejem telve vággyal,
vágym súlyja nyomja vánkosom:
ah, nem békülök és unalmas ágygal
s Morpheus karjai között
Irisről álmodom.

⁵² „Honnan a felhőkből. Iris, menny éke te, jöttél, / Földre követségül? mi e hirtelen égi verőfény? / Hogy közepén a magasságot megnyitni előttem / S szállni a csillagokat látom? Jeledet, ki javallod / Kezdeni küzdelmem, követem, légy bárki”. *Aeneis*. IX. 18–22. F.: LAKATOS István.

⁵³ I. m.

⁵⁴ Timár Virgíl fia, 1922. II. kiad. 1931. 38.

⁵⁵ „Egy rettenetes, önmagát mindig folytató álom gyötört gyermekkoromon át. Mintha egész életem, s talán minden költő életének szimbóluma volna, mely külsőleg simán foly, s csak belül

Íme a gondolkodó és az ember szintézise a költőben: az egyetlen-világ, a monista létrend elégtelenségét és elfogadhatatlanságát személyes életéből vett benyomásokkal kerekíti költői jeleneté: „Amennyire tudatos, volt annyira ihletett költő is” – mondja méltán Keresztury.⁵⁶ Ami a két strófa metafizikai kritikájának értelmezését illeti, magyarázatunkat megerősíti a himnusszal egyidejű „esztétikai” program-levél: Goethe „spinozás verseit” azért kárpálja, mert – a világot jelentő – tarka képekről mintegy azt állítja, „hogyan egy mind, egyszínű és egy”.⁵⁷ De a *Himnusz Irishez* Spinoza-ellenes fordulataiban feltűnik az *indus bölcsesség* schopenhaueri végkövetkeztetése a semmire, s ez már fenntartás is a frankfurti bölcs rendszerével szemben.

Mégis a tulajdonképpeni „hymnus”, mely 3–6. strófákban bontakozik ki, ismételt schopenhaueri metaforákkal él. A változatos élet teljes spektrumát, a szívárvány istenségét *világszínháznak kárpitos szövetjeként* említi, s a „világszínház” schopenhaueri motívuma, ahogy Rónay György kimutatta, már a századvég magyar lírájának Vajdától Reviczkyig, Palágyi Lajosig, Indali Gyuláig ihlető élménye.⁵⁸ De az ő világszínház-élményük Schopenhauert végkövetkeztetésig kísérve pesszimista, Babits viszont, aki egyébként nem élményként, hanem szűkebb érvényű motívummal használja, ezzel a képzetrel az élet örömet kívánja sugallani. Még *kárpitos* jelzője is, mellyel a megcsontosodott metaforát, mint költői képet, analógiájának természeti tárgyára redukálja, az érzékelésnek örvendő szenzualista képzetét közvetíti. Sőt, amíg a bevezető két szakasz predikatív kijelentései és alárendelő fejtegetései, melyeket egy logikusan rendező zárójel, Zolnai Béla tipológiája szerint „az értelem zárójele”,⁵⁹ nyomatékosít, együtt az érvelés magyarázó és cáfoló grammatikumai, addig a tulajdonképpeni himnusz mámoros invokációi és áradó felsorolásai, halmozásai határtalan lelkesültség nyelvi lenyomata. A 4. szakasz élén álló, retorikai értelemben vett ’tárgy megnevezése’ a *Himnusz Irishez* alapeszméje egyszersmind világszemlélete:

Idézz fel nékem ezer égi képet
és földi képet, trilliót ha van,
sok földet, vizet, új és régi népet,
idézz fel, szóval, teljes enmagam.

Az éjszaka a világ egysége, azaz a monista szemlélet pejoratív metaforája. A „teljes enmagam” az egész nappali világ: a földi és égi, a régi és új, vihar és szép idő, sőt olyan tapasztalati ellenpólusok egymás mellett, mint az aljas gonosztevő és a tudós diák alakja. Amikor az éjszakáról nyers, köznap fordulattal azt mondja, *most minden tehén fekete*, mintha az egész világra sóvárgó, nappali lelkének indulatát sűrítene az egység bántalmazásába. *Királyt, papot, pénzt, nemes daliákat / s a daliával idézd fel lovát*: a ráértéses mondatfűzés, a *zeugma* szép példájaként idézi e két sort J. Soltész Katalin.⁶⁰ De ebben a stilisztikumban világszemlélet mutatkozik meg: a világ összefüggése, mely csak a maga tarkaságában teljes.

A *Himnusz Irishez* eszmék drámája is addig, amíg a tulajdonképpeni himnusz föl nem hangzik. Spinoza legyőzésére az absztrakt „akaratsíny” szolipszizmusa és pesszimizmusa elégtelnek bizonyul, a himnikus magatartás és hang az élet tarkaságában megmutakozó ellentétek összhangját magasztalja, s ez a magasztalás Hérakleitosz természetfilozófiájának dicsérete. Ahogy már a nyitány-

gyötrődik álmaiban. *A gótyakalifa* regény nem egészen képzelet alkotása, gyermekkorom rémei ébrednek föl benne”. F. J.: Írók vallomásai. B. M. i. m. uo.; „Megesett, hogy késő reggel benyitottam hozzá és még mindig olvasmányába elmerülve találtam”. JUHÁSZ Gyula: B. Szegeden. Nyug 1924. I. 511.

⁵⁶ KERESZTURY Dezső: B. M. L. Örökség. 1970. 378.

⁵⁷ Lev. 32.

⁵⁸ RÓNAY György: Petőfi és Ady között. 1958. L. „A világ színháza” c. fejezetet. 168–97.

⁵⁹ ZOLNAI Béla: A látható nyelv. Minerva 1926. Újra: Nyelv és stílus. 1957. 96–97.

⁶⁰ J. SOLTÉSZ Katalin: B. M. költői nyelve. 1965. 247.

ban az éjszaka közömbös, színtelen spinozai egységét nem ellensúlyozza az *indus bölcsesség*, hiszen az is a semmi, Schopenhauer *meddő száma*. Babits *sokszorozó lelke*, mely már *A lyrikus epilógjában* is hiába „vágyta számba venni” a *mindenséget* a schopenhaueri filozófia kulcsaival, Hérakleitosz gazdag természetmagyarázatát a megérkezett ember ujjongásával éli át és fejezi ki. „Az ellentétes dolgok mindig javára válnak egymásnak” – idézi Hérakleitoszt Arisztotelész *Nikomakhoszi Ethikája*, s „az egymástól elütő hangokból lesz a leggyönyörűbb harmónia.”⁶¹ Az ellentéteknek ez az összhangja előbb a *Himnusz Irishez* kozmológiai képzeletében, az égi és földi képek rendjének fogalom-párjaiban, sőt szembenálló morális megtestesüléseiben (*aljas gonosztevőt, tudós diákot*) vetül elénk. Hérakleitosz hiszi így az ellentétek összetartozását. Amikor azt vallja, „a jó és rossz ugyanaz” vagy a sebészorvos munkáját úgy jellemzi, mint aki kínozza tesz jót,⁶² akkor *A világosság udvara* költői tárgyválasztásában, vagy az *Éhszomj*nak rútat és szépet összekapcsoló kijelentésében a spinozai viszonylagosság hérakleitoszi elmélyítését, „továbbgyűrűzését” kell látnunk. Minden dolog apja a háború – hirdeti Hérakleitosz, s ezzel az élet törvényét magyarázza: a lét különbségekből és ellentétekből örökös folyamatát. Platón a *Lakomában* ugyanezt az elvet másik hérakleitoszi mondás képes beszédével szemlélteti: „Az egység széthúzáván egyesül önmagával, aminő az ij és a lant összeilleszkedése”.⁶³

Nem a hérakleitoszi kép átmintázása, hanem a rendszerbeli látás azonosságának függvényeként a *Himnusz Irishez* felsorolások ellentétpárjai, mint stilsztikum fejezik ki ezt a „lantot”, az együtthangzás értelmét; Irisz maga is: a szivárvány, a tarkaság motívuma, *vihar követje, szép idő barátja*. 19-es irodalomelméleti előadásában Babits kifejti az expresszióról, „tekintettel kell lennünk a kifejezés viszonyára ahhoz a viszonyhoz, amit kifejez”.⁶⁴ A *Himnusz Irishez* felsorolások ellentétei másodlagos expresszióként így fejezik ki az ellentétekből születő tarka élet viszonyhelyzetét: sarkalatos ellentétpontja ez a Mája fátyla elvének, mely az elvont eszmék megismerését csak nehezíti.

De Irisz ecsete fut, s az időbeli teljességet is földézi: *a múltak követ érted-é / csíholni mint kovát? ; a jövő falát érted-é / kitárni mint kaput?* Az ellentétek hérakleitoszi összhangja is szorosan összefügg időbeli természetével, s a konkrét térbeli jelenségeket is változásukban tartja értelmezhetőnek. „Az isten nappal és éjjel, nyár és tél, háború és béke, éhség és kielégülés”, azaz maga a változás. Még inkább kiemeli az időbeliség fontosságát egy másik „töredéke”; „A halhatatlanok is halandók, a halandók halhatatlanok lesznek, fölélednek amazok halálából, meghalnak amazok életre keltével”.⁶⁵ Fontos és Babits költői poétikájára előremutató jelenség, hogy az ellentétek harmóniájának tana stílusát, mindenekelelt a költői képet (hasonlatot) is áthatja, amikor múlt és jövő fenségesen elvont képzetét nyersen archaikus, illetve nagyon is köznapian konkrét tárgyi motívumokkal fűzi össze. De még az azonos szófajokban összecsengő rímpárokra, mint a forma sejtjeire is hat az ellentétek összhangjának expresszivitása: *szivárvány – bálvány; képet – népet; illetve: tudós – jós; szép idő követje – világzínháznak kárpitos szövetje*.

Az időbeli ellentétek harmóniája nemcsak az idézett költői kérdésekben hasonlatokat, majd rímpárokat is átjáró expresszióra, hanem a motívumok tartalmi és kompozíciós dialektikájára is kihat. Ahogy az epheszoszi bölcs szerint az alvók „külön, elzárt” világával szemben áll az ébrenlevőké, úgy fejlődik a vers szövege a *Szín a különség, különség az élet* fölkiáltás után, melyben a szín előlegezve utal a lét tarka szivárványában (*színek bontója*) a különféleség összhangjára, a sötétség és a delelő nap váltakozásán át, mivel ez a ritmus „megállapít és mutat változásokat”, ahogy Hérakleitosz mondja.

⁶¹ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Ethika*. 1971. 207–8.

⁶² L. SEBESTYÉN Károly: *A görög gondolkodás kezdetei*. 1898. Hérakleitosz töredékei, 38. és 39. sz. 67–68.

⁶³ PLATÓN: *A lakoma*. Összes művei. 1945. I. 614.

⁶⁴ Az irodalom elmélete. B. M. egyetemi jegyzeti Fábry Zoltán lejegyzésében. L. Mindenki újakra készül. IV. 1967. Szerk.: JÓZSEF Farkas. 847. Innen: Elm.

⁶⁵ A görög gondolkodás kezdetei. i. m. 47. és 71. sz.; 68., ill. 70.

Nem véletlen az sem, hogy Babits himnikus ujjongása az örök-változó nappal életének szól. „A nap naponta új” – tanítja a görög természetbölcsele. ⁶⁶

A motívumok a valóság tartalom, a fogalmak a problémák szintjén fedik föl a forrást, de nem hiányzik frazeológiai nyoma sem. Kedves filozófusai közt ugyan Kóhalminak nem említette, de talán csak azért, mert nyilatkozatát 1917-ben, már Bergsonnal is vívóva és Kanton tépelődve tette. De az ún. *Angyaloskönyv*ben Hérakleitosz hatásának perdöntő bizonyítékát találjuk. Maga az *Angyaloskönyv* a költő 1906-ban tervezett és ciklusokba rendezett, kézírásos verseskötete, melynek üres lapjaira még 1912-ig rendszeresen bejegyezte újabb verseit. A vaskos füzet azért kapta az *Angyaloskönyv* nevet, mert kemény kötéstáblájára Török Sophie 1935-ben Carpaccio neves képének (*Jézus bemutatása a templomban*, 1510, Accademia delle Belle Arti, Velence) egyik mellékalakját, egy zenélő angyalt festett. Az ódákkal és himnuszokkal közös ciklusban szereplő 8., „1904 újév” keltezésű versben olvasható: *perc nekik az év, és év a perc | mikor Heraklit volt a nevem, | már akkor is értük égtém.* ⁶⁷ Mivel a *Játékfilozófiában* hasonló fordulattal jelzi Fechner átmeneti hatását („egyszer, mikor Fechner voltam”), ⁶⁸ a bizonyíték filológiai értékű. Korabeli és töredékben maradt, kézírásos eszméletörténeti esszéje, a *Dialektikai regény* szintén utal Hérakleitoszra és a keleti bölcsekre, „akik félig mágusok voltak.” ⁶⁹

Filozófiai problémákkal vívóva és élményüket továbbárnivalva a költő készülődik. A nyelv poétikai szerepének fortélyai már ekkor élénken foglalkoztatják Babitsot, és filozófiailag jól meg-alapozott expresszivitás kialakítására törekszik. „Klasszikus ódám és himnuszaim még egyáltalán nem készek” – írja Kosztolányinak, s még akkor, 1904 májusában megvallja, simít rajtuk. A simítás természetéből sokat sejtet ugyanez a levele: „A legnagyobb hibája az emberi nyelvnek, hogy csak nyíl és csak dróton jár és sínen, és csak egy dimenziós . . .” ⁷⁰ (Kiemelés tőlem.) A többdimenziós költői nyelv egy-egy stilsztikumon belül az ellentétek összhangjában és feszültségében valósulhat meg, így például a szó szerkezetekben, ahogy később irodalomelmélete tételbe foglalja: „Nem a szavak sokasága, mint inkább a kapcsolatok különböző módjai a fontosak”. ⁷¹ Ugyanazon év júliusában megint panaszkodik barátjának költői nyelve kialakításának gondjaira; ezekre a panaszokra Rónay György is fölfigyelt, s mind célzott eszményeit, mind elégedetlenségét meghatározott poétikai elvekre vonatkoztatta. „Az ódák csakugyan nem készek” – írja Babits, de „a két készlet elküldöm, hogy ne panaszkodjék; de ne vegye mutatónak a többire nézve; más és több lesz azokban; az olyan célzatosan tartott előhangokba, mint az *In Horatium* akart lenni, rendesen belesül az ember. Mindezek még lágyak, nyúlók és színtelenek; még nincs rajtuk a bélyeg és zsinég . . . A színeket már látom, de nedves az ecsetem – még nem elég sűrű rajtuk a festék”. ⁷² Rónay a kezdő költő önbírálatában az érzelmesség, az olajozott ritmus, valamint minden sablonos lírai helyzet és kifejezés elítélését ismeri föl. ⁷³ Találó képet rajzol így az induló Babits elhárításokból kiütözött költői eszményeiről. De az előző elemzés és a levélrészlet egybecsengése alapján főként két poétikai gondja körvonalazódik legélesebben. Az egyik a tulajdonképpeni költői poétika keresése, melynek a lét meg a világ természetéről szóló ódák és himnuszok csakugyan legfőljebb „célzatosan tartott előhangjai”. A másik a „sűrű festék” meg a „bélyeg és zsinég” művészi hatásának kikísérletezése, mely épp a szókapcsolatok finomszerkezetéig ható ellentétek pasztózus, meglepő expressziójában, valamint az egyedi, bélyegzett és zsinégelt formaszervezetben valósul meg. Amit Babits levelében ódái és himnuszai művészi simításának nevez, alighanem

⁶⁶ I. m. 11. és 10. sz. 65

⁶⁷ B. M. *Angyaloskönyve*. OSzK kézírattára B.-arch. III/ 2356 Kézírással: 23. o. A vers először a Nagyvárad 1909. jan. 1-i számában jelent meg, de B. nem tartotta elég jónak ahhoz, hogy kötetbe iktassa; l. még B. M. *Összes Művei* I. é. n. [1945] 588.

⁶⁸ *Játékfilozófia*. i. m. 89.

⁶⁹ *Dialektikai regény*. OSzK kézírattára B.-arch. III/1494

⁷⁰ Lev. 8–10.

⁷¹ Elm., i. m., 898.

⁷² Lev. 20–21.

⁷³ RÓNAY György: i. m. 97.

stíluseljárásaik sűrítésére és jelentésük „többdimenzióssá” bővítésére vonatkozik: kéziratos poétikai alapvetés ezt az értelmezést erősíti meg.

A ‚bélyegzett és zsinogelt’ versek eszményéhez az *In Horatium*⁷⁴ is csupán „célzatosan tartott előhang”: nem egyedi élményt fejez ki, hanem erkölcsi világképet. Egyik-másik fordulata azonban vastagabban fölrakott vagy élénkebb színekkel fest.

Az alkaiosi óda első, kurzivált versszaka Horatius *Énekek* III. könyve 1. ódája nyitányának friss és meglehetősen pontos fordítása. A megellenezett horatiusi óda alapeszméje Borzsák István megfogalmazásával „a *desiderare, quod satis est* epikurosi bölcsességének nyomatékos ajánlása”, s végső tanulsága „a *hybris* kerülése, közönséges – azaz emberi – életbölcsességek megszívlelése”.⁷⁵

A cím – *In Horatium* – értelme: Horatius ellen. Négyesy egyik stílusgyakorlatán Babits Rédey Tivadar két Horatius-fordítását elemezte. Horatiust a filozófiai igénytelenség költőjének minősíti, ami, úgy mond, „ellenszenvesebb”; az epikureusokról Hume-mal érvel, aki szerint „minden erényből és örömből kifilozofálták magukat”, s az ifjú recenzens végül az arany középszer poétáját „filozófus-bonvivant”-nak csúfolja.⁷⁶ Anti-ódájának ötletét ez az alkalom adhatta. A soha-meg-nem-elégedés bölcsességét fordítja szembe vele – hiszen az emberek-alkotta törvényeknél magasabbakra vágyott –, s kijelentéseit és fordulatait Hérakleitoszból, ezúttal az örök változás életelvéből meríti: s „nem lépsz be kétszer egy patakba”. . . . Az idézőjelbe tett mondás Hérakleitosz leghíresebb töredéke. „Hérakleitosz még a mozgást látta az egyetlen valóságnak” – olvassuk a költő későbbi irodalomtörténetében.⁷⁷ De az ellen-óda szövegének egyik sarkpontján álló gondolati közlése is, mely ugyanakkor oxymoron, az ellentétek hérakleitoszi kiegyenlítődének tételes megfogalmazásában világosodik meg:

A láng is hullám. Szüntelenül lobog
főnix-világunk. Így nem is él soha,
mi soha meg nem halt. Halálnak
köszönöd életedet, fű és vad!

A tűz (akárcsak elődei közül Anaximandrosznál) Hérakleitosz szerint az élet éltetője: a világ „örökéletű tűz”, s nem véletlen, hogy az *In Horatium*mal együtt Kosztolányinak küldött másik ódája a kéziratban maradt *Helios*. Ez a kiadatlan óda a megújulást így ünnepli: *Új napot hozz!*⁷⁸ Tűz és víz ellentéteinek rokonsága, fölcsérélhetősége ugyanarra a filozófiai eredetre vall: „A tűz alakulásai először tenger, a tengeré pedig félig föld, félig villám” – hangzik az epheszeusi mester egyik tanítása, máshelyütt pedig így: „A tüsszel mindent ki lehet cserélni . . .”⁷⁹ Irodalomtörténetében Babits még egy helyen írja az állandó változás bölcséről, hogy mást sem lát a létben, mint „lobogó tüzet és elfutó patakat”.⁸⁰ De a teremtő halál *In Horatium*beli gondolatának, mint a természet körforgása alapelvének magyarázatát is Hérakleitosznál leljük meg: „A halál a tűzből vizet szerez, a vízből földet”.⁸¹

A szakadatlan nyugtalanságában kiteljesedő, színes világnak ujjong a költő. *Szabad szolga*: így nevezi önmagát, mikor a változás *soha el nem kapcsolt* . . . *kerek koszorúja*-nak, a tarka életnek *rejtett*

⁷⁴ „1904 júl. Szekszárd. A félszerben föl és alá járva, a félszerrel összefügg egy pince, ott is. Egyidejűleg a következővel”. Sz. i. h. 6. A levelezéssel összevetve világos, hogy a keletkezéstörténeti utalások keltezése az „ultima manus”-t jelzi: B. 1904 májusában mint meglevő versre utal az *In Horatium*ra Kosztolányinak. L. Lev. 10.

⁷⁵ L. BORZÁK István magyarázatát: Horatius: Ódák és epódoszok. 1975. Auctores Latini XVIII. 268.

⁷⁶ L. RÉDEY Tivadar: B. M. kritikusi „stílusgyakorlata” 1905-ből. It 1943. 81–86.

⁷⁷ Irodalomtörténete, i. m. 51.

⁷⁸ L. Angyaloskönyv. i. h. 154–57.

⁷⁹ A görög gondolkodás kezdetei . . . , 18–19. sz. 66.

⁸⁰ Irodalomtörténete, i. m. 42.

⁸¹ A görög gondolkodás kezdetei. 25. sz. uo.

erőit dicsőíti. Tudta-e vajon a klasszikus-filológus Babits, hogy Horatius-ellenes ódája költői vitára, támadásul előrebocsátott nyitányának, e majdnem szó szerinti fordításnak kezdete – „odi profanum vulgus” – az orphikus szövegség misztikus kijelentése volt, s mint Borzsák írja, a keresztény egyházi írók Orpheust meg az egyetlen istenség hívének tartva, ezt a mondást az egyistenhit példájára idézték?⁸² Tudatosan vagy öntudatlanul, a „polysta és pogány” költő boldogító – és sokhúrú poézisre alkalmas – természetehite áll itt szemben nemcsak az „arany középszer”-rel, hanem az egyistenhittel, s ez a szembeállítás már Nietzsche egyik program-tételére is visszhangzik. *Nem hiszek én egy istenben, mert bárhova nézek, / istent látok, ezért, s nem szomorú a világ* – írja még 1911 tavaszán is az *In Horatium*mal harmonizáló, természetvallású *Hiszekegyben*, melyről pedig ihlettörténete így vall: „Ebben az időben szoktam mondogatni, hogy a görög vallás híve vagyok, Zeuszt hiszem. Ezt mindenkinek mondtam. Sokistenség híve vagyok”.⁸³ Babits költészetének görög eredetű tárgyi érdek-lődése és ihlete csak Fogarason bontakozik ki igazán és válik főként második köteté jelentésrendsze-rének lényeges összetevőjévé, de a *Himnusz Irishez* s méginkább az *In Horatium* mindebből a természet görög ihletű, „polytheista” igéjét már meghirdeti.

Az *In Horatium* „rejtett erői” kozmológiaiak és erkölcsiek, de a kifejezendő viszony kifejezésbeli viszonyainak szintjén a nyelv többdimenziós expresszivitásával a verses fogalmi közlés, mint jelenség alatti rejtett erő hat. Az egymásból alakuló, örökmozgó életnek a megszemélyesített természet második expressziójával egybevágó kép-típusai csak úgy sorjáznak: *Nézz fel az égre: barna cigány kódok – / nézz szét a vizen: fúrge fehér habok / örök cseréjükért hálások / halld, Aiolost hogyan áldják, dallal.* Az ellentétek összhangja az oxymoronok szintjén (*szabad szolgál*), sőt figura etymologicával nyomatékosítva is fölbukkan: *elégeld már meg a megelégedést.* A már sűrűbb ecsettel festő szókapcsolatok viszont a jelentés „több dimenzióját” sugározzák: *ne rezzents nyelvet; kapcsolt kúszá kerek koszorúját.* Refrénnel erősítve (*Minden a földön, minden a föld fölött / folytonfolyású . . .*) a többdimenziós jelentés elvét a kompozícióra is kiterjeszti. Az *In Horatium* stíluseljárásai közül egyedül a gyakori, szép alliterációk mintájára mutathatunk a *Zarathustrában*: Babits ennek tudatában kottázta le fordítás-mutatványában ezt a költői prózát.⁸⁴ Viszont az élet körforgása az emberiség létmódját is érinti, s ezt a versnek vissza kell tükröznie: *Ekként a dal is légyen örökkön új, / a régi eszme válts on ezer köpennyt, / s a régi forma új eszmének / öltönyeként kerekedjen újra.* Ezek a köpenyek és öltönyök Carlyle *Sartor Resartus*-ából kölcsönzött metaforái az időben megújuló emberi sorselvek-nek,⁸⁵ s a velük harmonizáló költői stílusnak. A héraikleitoszi változás kozmológiai képze-te az erkölcs-történet carlyle-i változatával árnyalódva a költő Babits belső megismerésének aktív filozófiai kriti-cizmusát példázza, melyet rendszertani szinten a költői poétika teremtő belső látása törvényesít.

Az *In Horatium* megtöri a metrika szigorú szabályait, figyelmeztet Vekerdi József erre az „ifjúkori szabadosságra”. Nemcsak a versláb hosszúságának és a hangsúlynak egyenértékével él (*S ha Tibur . . . ; mi' soha . . .*), ami poliritmia előképe volna, hanem Vekerdi statisztikája szerint „13 ízben vét a bevett magyar gyakorlat ellen; Nézz fel / az ég / re'; Minden / a föl / dön; stb. (metrum: Ű – Ű – Ű)”.⁸⁶ Ezt a metrumfölgóagást aligha alkalmazta programszerűen a kezdő Babits, aki Juhász Gyula jambusainak még három év múlva is csak az „olykor akaratos, nem bántó zökkenés” ritmusát bocsátja meg. De ugyanott megpendíti a ritmusegyed expresszív rendeltetésének gondolatát: „a sok benyomás . . . ritmikus mozgással elegyül”.⁸⁷ Az *In Horatium* idézett, hibásnak látszó jambusa sem pusztá botlás,

⁸² L. BORZSÁK I. jegyzetét i. m. uo.

⁸³ B. egyes verseinek keletkezéséről i. m. 456.

⁸⁴ Pl. „4. Ha ittam valaha hosszú huzamban abból a habzó, keverő és kavaró kancsóból, melyben minden dolgok oly jól keverednek; ha a legtávolabbat a legközelebbhez öntötte valaha keverő kezem és tüzet a szellemben és kéjt a kinhoz és a legrosszabbat a legjobbhoz. stb.” I. h. uo.

⁸⁵ „En is szeretnék egyetmást elolvasatni Önnel” – írja Kosztolányinak 1904 májusában, s Julius Hart Tolsztoj könyve után nyomban a *Sartor Resartust* nevezi meg. Lev. 11.

⁸⁶ VEKERDI József: Antik versformák a modern magyar lírában. It 1969. 440.

⁸⁷ B. M.: Juhász Gyula versei. Szeged és Vidéke 1907. okt. 20.

sánta ritmus, hiszen mindkét példa *choriambust* ad ki, melyről Babits *Magyar irodalom* c. tanulmányának egyik jegyzete azt tartja: „Arany szerint a magyar vers legotthonosabb üteme”.⁸⁸ Az *In Horatium*ban a choriambus épp a nagy alkaiosi sor előírászerűen spondeusszal lassított ritmusát szaporázza az örök mozgás verstani expressziója.

Mégis az *In Horatium* költőiségének egyénítő jegye, hogy tíz szakaszából hat (a 2–7.) nem óda, hanem himnusz, s ez a műfaji sajátága határozza meg valóság szemléletét, mondatfűzeteivel együtt hangnemét s költői képeinek tárgyi és részben stilisztikai természetét. Különbözik az ódától abban, hogy a szöveg zöme s épp a lényege egy önmegszólító strófa után nem személyhez vagy megszemélyesített fenséges intézményhez szóló ünnepi, verses beszéd (az utóbbira Horatius ódája „Az államhoz” – *Ad rem publicam*. *Carm.* I. 14. – jó példa), hanem itt patetikus, máskülönben legtöbbször kultikus dicséret. (L. az ún. homéroszi himnuszokat.) Az óda jellemzés; gyakran eszményített jellemtanulmány útján buzdít, – a himnusz érzékletes világképpel lelkesít. Az *In Horatium* természetvallásos rajongása is himnusza vall, s ezt a vers kerekén kimondja:

S ha Tibur gazdadalnoka egykor ily
mértéken zengte a megelégedést
hadd dalljam rajt ma himnusztát én
a soha-meg-nem-elégedésnek!

A metrikai azonosság jelzése filológiai pontosságú utalás, hiszen főként a humanista és reneszánsz világi himnuszok olykor éppúgy szakozottak, mint az ódák. (Pl. Ronsard himnusza a csillagokhoz: *Hynne des estoiles*) Mégis fontosabb idevágó költői elve Babitsnak, amint Kosztolányi *A bal lator* c. ódája ürügyén fölfedi, a forma jellegét tagadó tartalmi hangulatnak, „negatívójá”-nak⁸⁹ különleges poétikai hatása. Így az *In Horatium* ditirambikus színezetű, kozmologikus tárgyi motívumoktól gnómákon és egyetlen mondatra a „Du-Anrede” ódai magatartásába visszacsöppenő, vad fölkiáltáson át egészen a felségest a napi megszokással emberiesítő megszemélyesítésig csapongó hangneme az ellentét jellegzetességével áll szemben a tiszta óda zárt, retorikusabb kompozíciójával. Még a refrényszerű ismétlés (*Minden a földön, minden a föld fölött . . .*) mint az eszmeifűzés variációja, ez a himnikus csapongásra valló újrakezdés is elragadtatott lelki állapotot tükröző áradozás. A mondatok jelentős hányada predikatív kijelentés, az ámulat állapotából következő rámutatás, – más, nem kevésbé jelentős hányada a himnusztól nem idegen érzelmi hullámlás jeleként felsorolás, halmozás, akár csak a *Himnusz Irishez* leggyakoribb mondatfűzete. Amikor pedig a természeti körkép alliteráció hangfestésbe csapnak át (*hegyi záporár, | hullámtörés, lavina, láva*), akkor a költői nyelv hangszimbolikája a testvér ellentétek világát olyan finomszerkezettel is érzékelteti, mely a mámoros boldogság üzenetét a poétikai sejtek szövetségét követi nyomon.

Az *In Horatium* utolsó három versszaka, mint a korlátot nem ismerő erények dicsőítése, megint ódai tanítás, éppen csak horatiusi hangnemben és magatartással mond ellent az „arany középszer” kiegyező bölcsességének. De mind a frazeológián, mind a kozmológia etikába fordításán átüt a nietschei hősmorál hatása. Már a nyitányban, mely fordítás, és annak hű is, élő is. Babits a „*virginibus puerisque*” invokációt, tehát a szüzeknek s ifjaknak megszólítását nietschei tónusban *erős, fiatal füleknek* intézi. A szellemi kihívás bizonyítéka, hogy *A Holnap új verseiben*, az *In Horatium* első megjelenési helyén mottó áll, mégpedig a Horatius-óda idézete, „*carmina non prius audita*”,⁹⁰ de mindez önbüszkélkedés, a latin költő saját szavait szögezi ellene Babits: az „*igazi*” *soha nem hallott versek* költészetét! A befejezésben viszont, amikor a maga erkölcsi leckéjével áll elő, épp a képzavarral határos fordulat (*lelked járomunott nyakát*) mezteleníti le a nietschei lázadás eszményét.

⁸⁸ Magyar irodalom. (Tanulmány 1913-ból, megj. Irodalmi problémák. 1917) L. B. M. Összes művei. I. m. 1105.

⁸⁹ Lev. 29.

⁹⁰ L. A Holnap új versei. I. m. 71.

A fiatal filozófus-jelölt eszménye az étlettel fölértő művészet. Ebben az összefüggésben Juhász és Kosztolányi szemlélete is hasonló, de a nemzet új szellemi aranykorának ígézetében az irodalom nemsokára fölfénylő sok más, Babitsnak egyelőre ismeretlen neve, mint pl. Balázs Béláé, párhuzamos törekvésekről tanúskodik. Ő ugyanekkor, 1905-től népdalgyűjtő utakon Bartók s kiváltképpen Kodály társaságában keresi a közösség önmagára eszméltető szellemi formáit.⁹¹

A költő Babits szemét a görög természetfilozófia nyitotta föl a lét gazdagságára, 1904. augusztus 20-án a már elküldhetővé „simított” himnusszal és ódával egyidőben kifejti Kosztolányinak versei elméleti háttérét: „A nagy művész mindig tarka képeket mutat, és görög, és több szeme van a különbségre, mint az azonosságra”⁹² –, s a nagy alkotó jellemző vonásának azt a tulajdonságot tekinti, amit épp róla szólva felesége majd „lírai hitel”-nek nevez.⁹³ Babits 1904-ben is azt várja az igazi művésztől, ne csak a fát, hanem pontos milyenségét is nevezze meg, s a legnagyobbakról ejtve szót, ennél még tovább megy, mondván „a természet végtelen variációit még önhatalmúlag is *tovább-variálják*: nem azért tért-e át Shakespeare utolsó műveiben a fantasztikusra . . .” A különbözőség teremtő szerepének, a szívében régi kedves gondolatnak eszméjét is továbbfűzi: „Minden grand-art egyik őstémája az emberi lélek örök vágya a különbségre, amely szintén a természet kiapadhatatlan variáció-ösztönének folytatódása”. Ennek a gondolatvezetésnek csúcspontja: „A világ egy perpetuum mobile. Egy legyező, amely bomlik, kibomlik, egyre jobban . . .”⁹⁴ Hérakleitosz természetbölcslelete így kezdi meg alakváltását poétikába. A *Játékfilozófia* már az első kötet *praxis*-a után így önti szavakba ugyanezt: „Az irány . . . csak akkor képzelhető, ha van egy ellenkező irány is, mely emennek az értékét megadja, és az a Vágy (az Újra); a Vágy, amelyből származik az idő, mint Plotinos kimutatta, az idő, mint a legyező, melyé a világdifferenciálódás szétvetődik.”⁹⁵ Plotinos neve a világtéremtő erő kisugárzásának (emanáció-elmélet) elve miatt kerülhetett a gondolatmenetbe, más szóval a természet örökös körforgásának eszméje alapján, mint Hérakleitosz jogtalanul vélt örököse; az esszében, mivel már 1911-ből való, az időben nekik mind megfelelőbb testbe költöző lelkek mítosza címén Bergson közvetítésével utólagosan bővül itt a magyarázat, hiszen a francia filozófus a maga önkéntelen emlékezet-elvének mítikus analógiáját ismerte föl a plótinoszai változatban.⁹⁶

Az alkotás elveinek időszerű kérdéseiben Kosztolányi is otthonos. Megérti barátja poétikai problémáit, ráérez egyik-másik vers értékére, de ahogy kitalál, néha túl is pillant a kijelentéseken, s nem mindenben tapint a lényegre. A három vers magyarázata fölfedett nietzschei nyomokat is, és Babits program-levele Pánt „a színek kedvelőjé”-nek tisztelve, követőiért is lelkendezik, így Dionüszoszért, aki maga is „küldött követet ébredésétől, egy Antisokratést, egy fröhlicher Wissenschaftlert, egy antihindust”.⁹⁷ Kosztolányi válasza „nietzschei poétá”-nak nevezi ki, de „Nietzsche-

⁹¹ L. K. NAGY Magda: Balázs Béla világa. 1973. 61.

⁹² Lev. 32.

⁹³ „Titkosan búvik meg a sorok közt, mégis mint a lencse fókuszsa, úgy lobbantja lángra a verset . . . így tudom a vers pillanatát, az időt tudom és a teret tudom . . . Minden vers Napló, elmúlt napok ízeivel, eseményeivel s szorongásaival tele napló” – így magyarázza a „lírai hitel” fogalmát és értelmét B. költészetében Török Sophie, aki egyébként az elnevezést magát Illyéstől kölcsönözte. L. TÖRÖK Sophie: Költészet és valóság. (Utószó B. M. Keresztül-kasul az életemen c. kötetéhez. 1939.) i. m. 194–98.

⁹⁴ Lev. 33.

⁹⁵ Játékfilozófia, i. m. 112.

⁹⁶ Plótinosz emanációs elméletének, „körmeneté”-nek vagy „zarándokút”-jának lépcsőzetes lét-elvét Paul Henry *Études Plotiniennes*, Bruxelles, é. n. [1937] c. kiadványában kivált a II. k. 60. lapjára vezetem vissza (vö. *Ennéadesok*. IV. 5, 6.) A plótinoszai „zarándokút”-ról, mint etikai és esztétikai kiteljességről is l. Jean Trouillard: *La procession plotinienne*, 1955., valamint Charles Rutten: *Les catégories du monde sensible dans les „Ennéades” de Plotin*. 1961.; a bergsoni összefüggésről l. Henri BERGSON: *Le rêve*, Conférence faite à l’Institut général psychologique, 1901. L. Revue Scientifique, 4. XV. 1901. 23. 711. Újra: *L’Énergie Spirituelle*, 1919. 97–97.

⁹⁷ Lev. 30

hatásos fordulóját” inkább filozófiai, mint esztétikainak sejtí. ⁹⁸ Ha úgy gondolja, lelkesítő eszméket egy-egy versben vissza lehet adni ugyan, de lételemélet rendszeres költészettanná áttenni lehetetlen, akkor még igaza is van, – ha nem hiszi, bármiféle tudatjelenség az élmény valamelyik síkját hangulati benyomás nélkül is megtermékenyítheti, akkor téved. Még ugyanazon év november 17-én a „nietzschei poéta” lejjebb csavarja rajongása lángját: „Elméleteiből ki lehet ábrándulni félórát alatt, de alakjának, csodálatosan tiszta és harmonikus alakjának bámulásából, remélem, hogy nem egyhamar gyógyulok ki”. ⁹⁹ Költő magasztal itt másik költőt, s egy étoszt dicsér.

Babits görögség-élményének és kifejezésének egymástól eltérő két arculatára figyelmeztet Keresztury: az egyik a pogány boldogság, a másik a démoni elem tragikus betörése az életbe. ¹⁰⁰ A korabeli magyar klasszika-filológiai köztudatban fölbukkan a kétféle görögség-felfogás történeti értelmezésének kísérlete. Szilasi Vilmos, Babitsnak csakhamar jóbarátja, 1908-ban *Görög derű* címen a hellén életérzésnek ezt a fordulótát a Periklész-kori államrezon fokára emelt derűben látja, mely az i. e. V. századig még vad, forrongó és barbár. ¹⁰¹ Babits első „görögös” hulláma ha nem is derűs, de kiegyensúlyozott, egészséges, mert egyrészt a héraikleitoszi természetfilozófia színes világméltány, másrészt a Zarathustra és „A vidám tudomány” (*Die fröhliche Wissenschaft*) életigenlése táplálja; Héraikleitoszt még irodalomtörténete is a „másik filozóf-költő”, Nietzsche testvéreinek fogja nevezni. ¹⁰² A magyar századelő Nietzsche-kultuszát az egyik érintett, Juhász Gyula szerint a filozófus „tragikus sorsa, mély és erős életérzése, művészi szelleme” ¹⁰³ váltotta ki. „Legmélyebb közös élményük a századforduló nagy mámorba ejtője, Nietzsche . . . Ha a századforduló utáni évek folyóiratainak összeállítanak a névmutatóját, a legtöbbet szereplő nevek élén minden bizonnyal Nietzsche szerepelne” – írja Tolnai Gábor. „A forrongó, primitív lírizmust lobogtató Nietzsche . . . profétizmusa” – jellemzi a hatásformát Zolnai Béla – „sokakat szuggerrált”. ¹⁰⁴ Ha a „primitív” jelző ösít és erőset jelent, az eszmetörténeti kép helytálló.

A szenvedő és viaskodó görögség élményét Babits problémalátásában „A tragédia eredete” (*Geburt der Tragödie*) erőt adó, hősi pesszimizmusa járja át, melyet a „Túl jön és rosszon” (*Jenseits von Gut und Böse*) harcos, komor morálja is árnyalhatott: Kosztolányi ez utóbbi mű „erkölcsiségét” vallja ideig-óráig magáénak, s ezt ismeri föl 1904. augusztus 11-én Babits egyik versében, ami csak az *Óda a bűnhöz* lehet. ¹⁰⁵ A kor Nietzsche-szakértője, Fülep Lajos a kétféle görögség felfogását nem fogadja el ennyire ellentétesnek, s a Nietzsche pesszimizmusához tartozó tragikus bölcsességet (főként az örök visszatérés szimbólumában) a borúlátó metafizika önlegyőző elvének értékeli, ¹⁰⁶ s ez az álláspont közel áll Babitséhoz is.

Babits életművében a kétféle nietzschei hatás, a derűs és a tragikus élesebben elkülönül, mint fejlődésrajzában, noha életművének görögösége az időrendiségen tett némi szerzői erőszak árán tagolható. Görög tematikájú vagy ihletű verseinek zömét ugyanis fogarasi kötetébe iktatta, még a korábbi *Bakhánslármát* is, bár a vele egy napon született *Hegeso sírja a Levelek Iris koszorújából* kötetben szerepel. ¹⁰⁷ A fogarasi görög verseket nemcsak egy akár fellobbanó, akár tudatosan kiakná-

⁹⁸ Lev. 35–36.

⁹⁹ Lev. 54.

¹⁰⁰ KERESZTURY: i. m. 402.

¹⁰¹ SZILASI Vilmos: *Görög derű*. Nyug 1908. 128–35.

¹⁰² Irodalomtörténete, i. m. 42.

¹⁰³ JUHÁSZ Gyula: *Egyetemi társak. Örökség*, I. 1958. 352.

¹⁰⁴ TOLNAI Gábor: *Arisztokratizmus és szecesszió*. Nyug 1937. I. 336; ZOLNAI Béla: *Kosztolányi, Nietzsche, Juhász*. It 1958. 393.

¹⁰⁵ „A Nietzsche-féle 'Jenseits von Gut und Böse' erkölcsiségét már jól láttam akkor is . . . melyet különben Ön is hirdet egy versében”. Lev. 26.

¹⁰⁶ FÜLEP Lajos: *Nietzsche Frigyes. L. A tragédia eredete . . .* I. m. 44., ill. 120–23.

¹⁰⁷ B. egyes verseinek keletkezéséről. i. m. 457. „Ugyanakkor írtam (ti. mindkét verset), iszonyúan sütött a nap, és a lugasban sétáltam fel és alá, és egy nagy fotelbe ültem le, hogy leírjam. Nagyon Nietzsche hatása alatt álltam akkor”.

zott ihlet irányította, hanem – ahogy ezt az egy napon írt két fenti vers külön-külön könyvbeli helye bizonyítja – Babits kötetei maguk is jelentérendszer alkotnak: egyes versei belső formájuk, valóság-szemléletük intencionáltsága szerint kerültek egyik vagy másik poétikai kisvilágba. Mindenesetre a nietschei titanizmussal átítatott görög versek eszmei háttére költői jelentésük helyén kapja meg teljes értelmét, ezért ott magyarázandók.

De nietschei motívumok és áthallások Babits egész költői pályáján fölbukkannak. Jellemző motívuma a kötélhányós, akinek alakját 1924-ben közte és tanítványai közt kialakult első nemzedéki vita költői megfogalmazásában (*A vén kötélhányós*) álarcul választotta, a *Zarathustra* előljáró beszédéből rögződött benne a hősi és tragikus sorselv önkifejezésévé. Ahogy Zarathustra a földre zuhant, haldokló kötélhányóscot aposztrófálja, az az öregedő költő alakmásának versbeli üzenetéhez tartozó jelige lehetne: „Te a veszedelmet hivatásoddá tetted”.¹⁰⁸ Ugyanebben a Zarathustra-részletben találkozzunk először a tömegnek hasztalanul prédikáló próféta helyzetével, ami Babits Jónásának előképe; ez a Zarathustra az ő prófétájának első alakmása.

A fiatal magyar költő a Nietzsche „lelkében rejlő költészetből” érti és érteti meg róla írott tanulmányában a filológusból lett filozófust.¹⁰⁹ Egyetemista korában három versét is lefordította: a *Délen*, a *realisztikus festőt* és a *Boldogságot* (a *Die fröhliche Wissenschaft* „Lieder des Prinzen Vogelfrei” ciklusából), s közülük a *Délen* a kérész-élet Tűz folyóiratban (1905) meg is jelent.¹¹⁰ Az áthallás költőnek költőre gyakorolt hatásáról tanuskodik. Az *Éhszomj*ban ilyen kölcsönzés Nietzsche-ből: s *kedv támad bennem, érzem, új kedv | verseket írni, lányt szeretni*.¹¹¹ Az *Éjszaka!* két sorának képi szövegei (*Arany tőgyén, mely holdnak hívatik, | fehér tejjel táplálja gyermekeit*) szintén zarathustrai eredetűek. (L. „Az éjszakai ének”)¹¹² Az éjszakákon át éber, mert rémálmoktól rettegő költő több himnikus verset is intéz az éjszakához, s ez nem pusztán alkati kettősségének jele, hanem Nietzsche példájának is tulajdonítható, hiszen a *Zarathustra* termékeny, fölszabadító időszaka, önmagunkra találásunk periódusa az éj (vö.: az *Éji dal*, *Alkonyi prólógus* stb. verseket, és a gyorsírásban diktált vallomás nietschei ösztönzésének föltárását). Még az olyan számokra épült varázsmondókának, mint amilyen az 1911-es *Kabala*, a *Zarathustra* „Másik táncdal” című fejezetének betéte adta az ötletet: mindkettő a tizenháromas számig, illetve a tizenkét óráutésig felsorolt és szimbolikusan rímeltetett szerkezeten sarkall: Babits: *Egy – mennyi mindent próbáltam én – de minden egyre-megy. | Kettő: az egyből kettő sose lesz: magános lelke meddő* stb. Nietzsche: „Egy! Ember figyelj a szóra! Kettő! Mit mond az éji óra? Stb.”¹¹³ A tucatnyi bölcs mondásból csak kettő összevetése, és világos az eredet, de a magyarul megújult szöveg önarcképpel fölerő különbsége is: egy lélek belső kalandjairól. Még a finomszerkezetnek az az eredeti fortélya, hogy mindig a számra rímelt misztikusnak színezett kijelentés, a világtükörből visszanező, összefüggő teljesség kifejezése, – Nietzsche verse hozzámérve csak játék.

„A célzatosan tartott előhangok” között is súlya van az *Óda a bűnhöz* címűnek: a nietschei hatás utóéletének vázlatát is az óda mélyen gyökerező problematikájának igazolására bocsátottuk előre.

A soha-meg-nem-elégedés himnusza mellett a bűnt dicsőítő költői elragadtatás: ez a lázadó morál szabadabb, értékesebb életre tanító bölcsesség. Kosztolányi a *Jenseits von Gut und Böse* nyomát feltételezi benne, de a *Zarathustra* napirenden levő élménye volt egyik ihletője. Ez a néphez szónokló Zarathustra első szava: „Hirdetem nektek az emberfölötti embert. Az ember olyasmi, amit felül kell múlni. Mit tettetek, hogy felülmúltok?” Az „emberfölötti ember” eszménye sok gondolatritmusos,

¹⁰⁸ Nietzsche: Im-ígyen szóla Zarathustra. F.: WILDNER Ödön. 1908. 20.

¹⁰⁹ B. M.: Nietzsche mint filológus. Nyug 1911. II. 58–59.

¹¹⁰ A Nietzsche-verseket 1903 végén, Bodnár Zsigmond számára írt *L'art pour l'art* c. dolgozatához fordította L. RÁBA György: A szép hütlének. 1969. 17–18.

¹¹¹ „Schon fühl' ich Mut und Blut und Säfte (Zu neuem Leben, neuem Spiel)”. Az *Im Süden*ből Id. LENGYEL Béla: Nietzsche magyar utókor. 1938. 70.

¹¹² Im-ígyen szóla Zarathustra. i. m. 144.

¹¹³ Im-ígyen szóla Zarathustra. i. m. 307

gnómákban kifejezett portrévázlata közt nem egy akad, mely a Babits-óda (sőt: ódák) frazeológiáján áthallatszik. Pl.: „Nem bűnötök – elégedettségeketek kiált az ég; még bűnötökben is fősვნéségeket kiált az ég”. A *Zarathustra* egy teljes fejezete „A fennsőbbrendű emberről” szól.¹¹⁴

A hősiesség, mert tragikusan ellenzékeli ígírhídetés és életforma az *Óda a bűnhöz* alapeszméje. Ostorozza az olcsó, „köztvérvényes” bűnötök, de lényegesebb, hogy hasonló mértékkel mér mindenféle kispolgári jellemtorzulást: fősვნéséget, bírvágyat, tétlenséget, önkényt és butaságot.

Kettős megszólítással él. Az első, a nyitány az érenyhez és lantosaihoz intézett elutasítás (*Elbízott éreny! Stb.*), a másoddikkal a maga lantját a lázadó nagyságnak ajánlja: *Az érenyemet néked / ajzza, nemes Bűn, / még ifjú izmom.* Az óda peroratóiójában megismételt pozitív invokációhoz az alapeszme antitézisekbe sűrített, epigrammatikusan tömör ismétlése kapcsolódik: *Ó fogadd ifjú, de derék érenyemet! / Rontok, építék!* Nem morbid dekandencia, hanem a fennálló erkölcsi világrénd tagadásának étesza hangzik itt.

Az öregező költő 1939-ben írt *Curriculum vitae*-je mintha az *Óda a bűnhöz* szerzőjének korabeli arcképét festené: „Én már akkor nyílt lázadásban voltam . . . nem ittam, nem vadásztam és nem politizáltam, ami már maga is forradalomszámba ment Magyarországon, ahol még a költészetet is csak a politika kedvéért szokás eltúrni vagy engedélyezni. Kezdték rossz hazafinak tartani, amire én még büszke is voltam, tekintve e rettenetes vád silány hangoztatóit”.¹¹⁵

Babits előhangnak szánt program-versei közül az *Óda a bűnhöz* szólaltatja meg a legharsányabban a nyílt világrézeti lázadást. Az óda tárgya személyes íhletű, sőt szenvedélyes, csupán „az emberekénél magasabb tvérvények” eszmei indítékát kapta részben Nietzsche-től, – részben mástól.

A *Holnap új verseiben* az óda mottóval bővült: „Minden nagy, nemes merény a maga korában bűnnek látszott. Sokrates, Krisztus, Columbus, Galilei, Spinoza, Darwin – mind bűnösök voltak. Ezt a bűnt dalolom”.¹¹⁶ A mottó hősi seregszemléje Carlyle *Hősökről* írt könyvének (*On Heroes and Hero-Worship* . . .) a nagy emberek szerepéről alkotott tipológiájával rokon. Carlyle hőse: isten, próféta, költő, pap, király. Babits hat nevet sorol föl, de csak a próféta típusa egyezik, s annak a személye is más: Mohammed, illetve Krisztus. Már a *Dialektikai regénynek* a modern tudományok elleni érvelése úgyszólván csattanóul Carlyle *Sartor Resartusából* idéz hosszú angol nyelvű részletet; a mű tanulmányozását Babits 1904. májusi levele jelzi, és fejlődéstörténeti metaforájának, az eszmék váított öltőnyeinek motívumkölcsonzését láttuk az *In Horatium* egyik stórfájában. Amikor szakvizsgái önéletrajzában az esszé stílisztikai tanulmányozásáról számol be, Taine és Emerson mellett Carlyle búvárlatát közli.¹¹⁷

Említésre méltó, hogy Emerson, aki Carlyle követője, *Az emberi szellem képviselői* (*Representative Men*) c. könyvében hasonlóan sorakoztat föl esszé-portrékat az emberiség „nagyjairól”: Plátón, Swedenborg, Montaigne, Shakespeare, Napóleon és Goethe az ő példaképei.

Ahogy az *Óda a bűnhöz* mondanivalóját költőjének utólagos mottója a maguk korával szembenálló, újító személyiségek példájával fejezi ki, nem az a lényeges, hogy példaképei, mint típusok teljesen azonosak-e Carlyle típusaival, hanem az: dicsőítését nem tételekben fejezi ki, ő is személyek gondolatébresztő nevével példáz, s a tipizálás verse szövegében ugyancsak megtalálható. „A történet igazi csodája a nagy emberek születése”: így összegezhethetnénk a *Hősökről* első fejezetében (eredetileg: felolvasásban) a tárgy megnevezését. De ezt az összefoglalást maga Babits tette meg egyetemi előadásában, s onnan idéztük.¹¹⁸ Az *Óda a bűnhöz* alapeszméje az építő változtatás: az úttörés, a bátorság és a fölfedezés ünneplése, ahogy az ősvadon pionírja, Caesar és Columbus alakja ezt a „nagy, nemes merényt” a szövegben megtestesíti:

¹¹⁴ Im-ígyen szóla Zarathustra. i. m. 12., ill.: 384–97.

¹¹⁵ Curriculum vitae. I. m. 14.

¹¹⁶ A Holnap új versei. I. m. 73.

¹¹⁷ Thomas CARLYLE: On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History. 1841.; Dialektikai regény. i. m. uo.; Lev. 11.; B. M. egyetemi önéletrajza. i. m. uo.

¹¹⁸ Elm. I. m. 875.

7. vsz. Mert te vagy a nagy, te vagy új és bátor
te vagy az erős, te vagy a kiváló,
villogó fejszéd a sűrűn járatlan
új utakat tör.
.....

11. (utolsó) vsz. te vagy az erős, te vagy új és bátor:
Gallián Caesart te vezetted át és
új aranymezőt kereső, te leltél
Amerikára.

A *Hősökről* beköszöntőjében az óda fölfogásához az idézetnél még közelebb álló tétel is akad: „Az emberek vezetői voltak a nagyok: alakítói, mintázói s teremtői tágabb értelemben mindannak, amit az emberek összessége létrehozni vagy elérni igyekezett”.¹¹⁹ Az óda fejlődéskritikai problémájának ősváltozata tehát Carlyle-ban foghatta meg Babitsot, de teljesen magáévá élte. A *Dialektikai regény* a babona elleni eszmetörténeti harcban „a megismerés bajnokai”-ként Leonardo da Vincitől Giordano Brunón át Kopernikuszig és Galileiig¹²⁰ az új, fölatalál világnézetek lázadó személyeivel fejezi ki a korszaknyitás értékmozzanatát.

„Az utolsó strófa a szőlőhegy tetején, különösen örült a Columbus hasonlatnak. Szakvizsga előtti esztendő, tele klasszikus tanulmányokkal. Carducci nevének hatása alatt” – olvassuk a Szilasi-kötet-példány bejegyzését.¹²¹ Carducci föltehetően a klasszikus tanulmányokkal összefüggésben szerepel itt, hiszen a modern költészet kötött, klasszikus strófákra hangszerelésének népszerűsítése az ő nevéhez fűződik. A hatásforma homályos közlése mintha erre utalna, de vajon nem az alkotó kódösztí így maga mögött nyomait? Carducci klasszicizáló ditirambusa, a *Himnusz a Sátánhoz* ugyanis szintén név szerint ünnepli a történelmi törvénytáblák összeűzöit.¹²² A *Hősökről* a történelem vizionált, nagy személyiségeiből álló arcképcsarnoka, és Carducci hősei is „rontó” historiai alakok. Babits viszont Caesar kivételével, akinek egyébként nem elsősorban hadvezéri, hanem lélekjelenlétre valló lépését emeli ki, nem történetfilozófiai jelentőségű személyiségeket dicsőít se versében, se a mottóban, hanem „építő” nagy embereket. Az *Óda a bűnhöz* épp ezért erkölcskritikai mozzanatot tartalmaz, műfaja is didaktikus; leggyakrabban, ötször, előforduló jelzője az új és a nagy. Babits irodalomtörténete is húz egy fejlődési vonalat Carlyle-tól Hugon és Stendhalon át Nietzscheig,¹²³ s az *Óda a bűnhöz* csak a hős-kultusz művészi formáját, a megszemélyesített típusok motívumát éneklé Carlyle nyomán, eszméjét azonban a Nietzschei morálfilozófiával gazdagította.

„Gondolkodási iránya mindig erkölcsi” – jellemzi a *Dialektikai regény*,¹²⁴ s ahogy Babits irodalomtörténete látja, Schopenhauerban Nietzsche „a nevelőt” csodálta,¹²⁵ úgy csodálja ő is Nietzsche-

¹¹⁹ CARLYLE: On Heroes . . . I. 7.

¹²⁰ *Dialektikai regény*. I. m. uo.

¹²¹ „1904 nyár Szekszárd . . .” Sz. i. h. 8.

¹²² Mindenesetre hét év múlva így ír erről a Carducci-versről: „Ezt a hosszadalmas, áradozó, szónokias és nagyon is tendenciózus költeményt inkább fiatalkori műnek tartom, melyen a fiatal tehetség összes tulajdonságai nagyon érdekesen tanulmányozhatók. És sok tekintetben éppen ellentéte Carducci későbbi tömör, fölünyes és valóban klasszikus stílusának. Carducci valóban sokkal hidegebb művész és inkább formalista volt, mint Arany; és azok a dekadens, lázas színek, melyek költészetében itt-ott felragyognak, inkább öntudatos művészi díszítés benyomását teszik, mint mélyből jött meg-hasonlottságát”. Bár az *Óda a bűnhöz* idejében B. maga is „fiatal” volt, mégis az idézet utolsó mondata irányadó: saját ódája Carducci fölfogásának elmélyített forma-rokona, mert átélte „meghasonlottság” lázadását tolmácsolja. L. B. M.: Carducci magyarul, Vörösmarty olaszul és más dolgok. Nyug 1911. I. 983.

¹²³ *Irodalomtörténete*, i. m. 539–40.

¹²⁴ *Dialektikai regény*. i. m. uo.

¹²⁵ *Irodalomtörténete*, i. m. 458.

ban „a bátor, nemes és harcos antik morál”, azaz: „a görög morál” hirdetőjét,¹²⁶ s róla írt esszéjében „külön bekezdést” nyit „Nietzsche, a nevelő” címen. „Erkölcstelensége voltaképp a legmagasabb, legelőkelőbb erkölcs”.¹²⁷ ezt az „építő” etikai értékmozzanatot fejt ki az *Óda a bűnhöz* is.

Ha az óda sokágú gondolati formálódásában eklekticizmust feltételeznénk, üssük föl Babits egyik Karinthy-tanulmányát (*Ki kérdezett?*), ahol „filozófiai kriticismus”-nak nevezi azt a gondolkodásformát, mely igazi értéké „a dogma helyett a problémát tette”.¹²⁸ Az erkölcsi lázadás eszméjét, mint személyes élményt, mely egyúttal axiológiai probléma is, Babits életrajzi visszaemlékezése épp ebben az összefüggésben fedi föl, mikor elmondja, mennyire nem érdekelte „az osztrák–magyar politika”, de a kuruckodást is gyerekes játéknak tartotta: „Jobb volt a könyvek közé vonulni, a szellem erőde még szilárdnak látszott, s már épült is a büszke magyar torony, minden eshetőségre: legyen mit mutatni messzeségeknak és századoknak!”¹²⁹ A társadalmi rossz és művészi síkra áttett kifejezésének viszonya bontakozik ki az emlékező közösségi élménye és a világot törvényekkel megragadó mű (*Óda a bűnhöz*) jelentésrendszerében. Mint művészi probléma, időszerűen izgató volt. Erre mutat ez idő tájt Fülep Lajosnak az a fölismerése, mely hasonló összefüggést jelez Cézanne piktúrájában: értelmezése a tapasztalati környezetet a világmép rendjére emelő művészetéért magasztatja. „A művészet tartalma nemcsak az ad hoc „szűzsé”, hanem a világnézet, amelyben minden szűzsé fogan” – így ígéri majd tételét tovább, Donatellóról szólva.

A művészet világnézeti determináltságának elvéből indul ki Fülep, mint Lőrincz Ernő mondja, s a korabeli művészetben (irodalomban) a szociális és kulturális fejlődés eltérő fázisa miatt ez a determináltság a művészet belső víziójába vetítve kritikaként fejeződik ki.¹³⁰ „Míg a hanyatlás filozófiai, vallási vagy erkölcsi kifejezése maga is a hanyatlás jele, addig annak művészi kifejezése nemegyszer – a fejlődésnek félreérthetetlenül pozitív jelensége és tényezője lehet” – így minősíti az Osztrák–Magyar Monarchiára jellemzőnek a jelenséget Mátrai.¹³¹ Az *Óda a bűnhöz* is ebben az értelemben erkölcs-kritikai értékteremtés.

A „klasszikus tanulmányok” nemcsak a szapphói versszakokban nyilatkoznak meg, hanem a kompozíció retorikai felfogásában is. A retorika a jogi és szónoki műfaj mellett megkülönbözteti a magasztatást: az *Óda a bűnhöz* ezt a műfajt képviseli. Kibédi Varga fejt ki, hogy ellentétben a jogi műfajjal, mely bizonyítékokkal és cáfolatokkal köti le a figyelmet, s ellentétben a szónoki beszéddel is, mely érvelés és hangulatkeltés állandó kölcsönhatásában teremt kapcsolatot közönségével, a magasztatás dicsérve és kárhóztatva csak tetszeni akarhat, tetszésének fő eszköze az ámulat fölbresztése. Vérbeli lírai műfaj; az ámulatkeltés módja a leírás, de ez nem lehet közömbös és még kevésbé objektív hangvételű, hanem feltétlenül „megszépitő”, színes.¹³²

Az óda kompozíciójának az erényt „kárhóztató”, s a bűnt „dicsérő” kettős megszólításában jeleztük retorikai pilléreit. Ez az ellenpontozás nem szükségszerű, viszont drámai feszültséget alakít ki, mely a finomszerkezetekben tovább mélyül. Már a kettős megszólítás kétféle hangnemet üt meg: allegorizáló lekicsinyléssel személyesíti meg az erényt, s köznyelvi metonimiával célzatosan szürkíti (*hízelegve gyávább / s korlátozottabb lant rezeg udvarodban*), a bűn invocációjának szertelenül megeleve-

¹²⁶ Irodalomtörténete, i. m. 647.

¹²⁷ Nietzsche, mint filológus. i. h. 62.

¹²⁸ B. M.: Ki kérdezett? Nyug 1927. I. 582.

¹²⁹ Curriculum vitae. i. h. uo.

¹³⁰ „Cézanneből a természet látása vált ki olyan elementáris művészetet, mint a primitívekből a hitük”. FÜLEP Lajos: Cézanne és Gauguin. A Hét 1907. 19. 13. Donatello problémája. A Kéve könyve. 1914. Mindkettő újra: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. 1974. I. 451., ill.: 553. Fülep korabeli művészetfelfogásának világnézeti összefüggéseiről l. LŐRINCZ Ernő: Fülep Lajos munkásságának tudománytörténeti jelentősége. Kézirat. 1975. 15. ill. NÉMETH Lajos: Fülep Lajos Literatura 1974. 4. 31–46.

¹³¹ MÁTRAI László: Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistóriában. MTA II. OK. XIV. 1965. 2.

¹³² A. KIBÉDI VARGA: Rhétorique et littérature. 1970. 93.

nített és kurzivált oxymoronokkal kifejezett koszorú-áldozata a bűn magasztalásához illő szélsőséges stílusalakzat:

Neked égő csokrot
Soha nem látott fajú új virágból
áldozok, melyet szakadékok ormán
csentem a földből
vakmerő kézzel, veszedelmes úton:
bódító sötét liliom keresztjét
vérvörös hunyort, s örökös virágú
áloe-pálmát.

A különc motívumok nem az öncélú szecesszió jegyei. A növényeknek a képtelenséggel határos tulajdonságjelzőiben a rajongó hódolat, sőt a *hybris* fejeződik ki¹³³ – az áloe örökös jelzője felfokozott értelmű rájátszás, és ez is a „hódolat” egyik módja, Aranyra: *Egyszer nyit, száz évben, az áloe-virág.* (A nagyidai cigányok.) De a *csentem a földből* szókapcsolat sem retorikai „megszépítés”, hanem újabb példája emberfölötti motívum és alantas cselekvés feszültségteremtő társítására. Ezt a hatást még a következő alliterációs gondolatrítmus is dramatizálja.

Ezután a költői Én szemében ál-bűnnek számító gaszágok és jellemgyöngeségek megtagadó seregszemléje következik: stilisztikai értéke hasonló a negatív leíráshoz. A kontrasztokból álló szókapcsolatok sűrűsödnek, és pl. széttartó értelmű jelzős főnevek nem is a jelentés más árnyalatát, hanem a jelentéstani feszültséggel addig ismeretlen mentális élményt hivatottak közvetíteni. Az óda archaikus szórnyét, a *gerincívó Cytherea*-t önellentmondó értelmezése (*mennyei kéjhölgy*) mint tudásunk új tényét tovább egyéníti, másutt a kontraszt naturalista ecsetkezelésű vagy meghökkentő megszemélyesítései az ellenpontozott filiszter hibákat az egyre nyersebb climax, majd anti-climax fölkiáltásos pátoaszával a mizantrópia csúcsára juttatják:

nem, te legrosszabb, pohosult tétlenség,
csökönnyös önkény
s orvosolhatlan butaság! nemünk nagy
szennyeládáját teletöltő! moslék!
hitvány szemétdomb! Sohsem érdemelték:
nagy nevedet, Bűn!

Az érzékletes képzetek valóságtartalma mindenesetre erősebb, mint a himnikus *In Horatium* kozmológiai megnevezései. Viszont ezek a szókapcsolatok, akármennyire is naturalisak, nem szerveződnek a retorikai „magasztalás”-hoz kellő leírásá, és az értékpólusok spinozai-hérakleitoszi fölcserélhetőségének jegyében „megszépítés” helyett a rút túlzásával élnek. Mindamellet ismét testet ölt egy gondolati-lelki tény tisztán mentális élménye a „nemünk nagy szennyeládája” metaforában.

Az Óda a bűnhöz utolsó öt strófája már valóban szépít és dicsőít. Leíró részletei azonban jobbára nem személyes benyomásból származó motívumok, hanem belső élményekből kivetített jelenetek. A nemes, alkotó bűnt megtestesítő pionírról elmondja, *villogó fejszéd a sűrűn járatlan | új utakat tör*, önmagának azt kéri a büntől: *kenj be torna-olajjal*, de közben most már az emlékezetben megnőtt megfigyelés realizmusával a „butákat”, a filisztereket holmi levitézlett, kisvárosi társaságként úgy jeleníti meg, mint *kik kopott párnán a sötétben ülnek*. Ez már lírai személyességgel átélt jelenet, ha nem is a Nyugat korszaka előtt megszokott hangulati vallomás. Akad a dicsőítésnek olyan motívuma is, mely látomásszerű kép: *Zuhanó szekercéd | fénye hullócsillaga tőlem ejlik . . .*

¹³³ „Lehetetlenségük miatt dőlten” – olvassuk a Szilasi-példánynak a kurzivált jelzőjű sorokhoz írt lapszéli jegyzetét. I. h.

De a leírva megszépítő mozzanatokot gondolatrítmusok és ismétlődő megszólítások szaggatják föl. A magasztaló óda kifelé irányult beszédhelyzetének rétori egyensúlya helyett az egész szöveg lüktet: kárhoztató első felében a jelentéstani feszültségek miatt, a másodikban a megjelenítésekkel hirtelen váltakozó s refrénszerűen, de ugyanakkor variáltan visszatérő megszólítások által. Irodalomelméleti előadásában Babits úgy jellemzi az óda újkori fogalmát, hogy fenséges érzelmeket fejez ki ünnepélyes nyelven.¹³⁴ Az *Óda a bűnhöz* nemcsak a külső formával tagadja a mondanivalót, amikor az ünnepélyesen klasszikus (helyenként polimetrikus) mértéken¹³⁵ éneklí a nietschei lázadás morálját, hanem a belső formával tagadja a költői tárgyát, amikor alanyi háborgással közvetíti egy világnézet rendszerét.

A *Levelek Iris koszorújából* program-versei közül az *Óda a bűnhöz* struktúrája a legbonyolultabb, és nyilvánvalóan azért, mert újabb poétikai ösztönzés nyomán a költői fejlődés magasabb lépcsőfokán áll. Kitapintható a poétikai szemlélet további mélyülése az óda nyelvének bonyolult gazdagságán, ami a költő ecsetének sűrűsödő festékéről tanuskodik, s ezt már nem magyarázhatjuk pusztán Nietzsche költői prózájának hatásával. Kosztolányi, a bennfentes, ugyan már *A Holnapban* megjelent versekre ráolvasta „a szóficamító különcködő, Nietzsche új nyelvére emlékeztető idióma”¹³⁶ ítéletét, holott Babits akkor – a *Vérivő leányok* kivételével – program-verseinél két-három évvel idősebb testvéreit küldte a világ előrsül. De amennyire irodalomtörténete az alliterációt, a belső rímet és gondolatrítmust a nietschei nyelv jellemzésére kielégítőnek fogja találni, ódájának stílárís tárháza annyira bővebb, s főként a képzetek és alakzatok interferenciája, helyenként a szokatlan mondatfűzés is lelki állapotot éreztet.

„Célzatosan tartott előhangok”: Babitsnak programverseiről adott meghatározása a költői megnyilatkozás előzményének vagy nyitányának tünteti föl kötetkezdő ódát és himnuszt, s *A Lyrikus epilógját* is hozzájuk érthetjük. Márpedig az irodalom, ami Babitsnak elsősorban a költészetet jelentette, „a belső lelki közlés egyetlen kifejezése”, és az ember „legbensőbb élete nem a gondolkodás, de nem is tisztán az érzelem, hanem – jelöljük így – a lelki állapot, melyben mind a két fogalom benne van”.¹³⁷ Ennek „előhangja” a világnézet és etika. Az ilyen célzatos előhangok poétikai neve: didaktikus költemény. A három nagy Babits-vers mégsem a tanköltemény tiszta típusa, hanem orfikus színezetű tanítások. A költemények poétikai rendeltetése több és átfogóbb, mint retorikai és stíluseljárásaik összessége. Közös vonásuk, hogy az ősi rácsodálkozás gesztusával szavakba foglalt látományok a világrendről, Babits első kötete költői világának hitregéi. Szövegüket kozmológiai képzetek járnak át, ezért fogalmi anyaguk miatt is a kötet világgépéhez viszonyítva együttesen annak kozmogóniája. Babits a világegyetemről, a természetről és az emberi sorsról úgy énekel bennük, mint a szerelemről vagy a hazáról. Szinte az ókor mítoszainak társadalmi közegéből kikerült természeti költői magatartásával jelent ki, ámul és háborg, s ez az archaikusnak „célzott” szemlélet ad alanyi színezetet az ódáknak és a himnusznak. Irodalomtörténetében a görög dráma csúcspontjának jellemzésére alkalmazza a rácsodálkozás magatartásformáját, mely „tisztá világszem”, a tudatosság előtti tökéletességnek az a pillanata, „mikor az ember kilép önmagától és elcsodálkozik”.¹³⁸ Horváth János a „műforma képzetéből” kiindulva a két ódát stíluskísérletnek tekinti, melynek célja, hogy „a Horatiusi, illetőleg az ő hatása alatt keletkezett régi magyar ódák hatását tegye”.¹³⁹ Ezzel szemben az eszmék és képzetek dialektikája a mondat, a szókapcsolás, az alakzatok és a költői kép nyomatakainak változó ritmusában az ódák és himnuszos költőjét – a versek kötet szerkezeti helyét is figyelembe véve – a szó antik

¹³⁴ Elm. i. m. 858.

¹³⁵ Gáldi László éppen a szapphói sorról fejtegeti, hogy „ez egész ritmüsterv kötött”, s azt az alapvet emeli ki, amit B. nem vesz figyelembe: „Csupán a 2. ütemben lehet trocheus helyett spondeus . . .” L. Ismerjük meg a versformákat. 1961. 44.

¹³⁶ Lehotai (Kosztolányi Dezső): *A Holnap*. A Hét 1908. szept. 13.

¹³⁷ Elm. 839.

¹³⁸ Irodalomtörténete, I. m. 43.

¹³⁹ HORVÁTH János: *B. M. Studia Litteraria* 1967. 9.; ugyanígy olvasta már az *Óda a bűnhöz* IGNOTUS is: „Horácius formájában megírja az ellen-Horáciust”. L. B. Nyug 1909. II. 97.

értelmében vett *vates*-nak mutatja, aki a világegyetem szívébe pillant és megnevez. Az invokációk *pars pro toto* jelzik a megszállottság vágyát, de a költő nem a romantika irracionális ihletére hagyatkozik, hanem felsőbb erőkhöz fordulva, törvények – természeti és erkölcsi erők – megnyilatkozásának eszköze akar lenni.

Ezek „az előhangok” azért sem igazi tanköltemények, mert „célzatosan tartottak”, s a kifejezés a tiszta eszmeközléssel ellentétes személyes gesztusról árulkodik. A személyesség igazolásául hivatkozhatnánk poétikai jegyekre: az ódák élénkített hangnemére és képeik feszült expresszivitására, a himnusz emelkedettségét rapszodikusán fölkaravó, váltogatott mondattípusokra. De megvilágító filológiai bizonyíték az *Angyaloskönyv* „ős-kötetében” a „Szonettek és canzonék” ciklusnak, ahová ezek a versek is tartoznak, s mint szonett még *A lyrikus epiológia* is ott szerepel, Shakespeare *A vihar* IV. felvonása 1. jelenetéből vett angol nyelvű mottója: ezek Prospero szavai, aki az antikvitásból származó „szellemek” – köztük Iris! – jelenése után Mirandát nyugtatgatja. Atyai szavainak csattanója, épp Babits fordításában: *Olyan szövebtől / vagyunk, mint álmaink, s kis életünk / Álomba van kerítve.*¹⁴⁰ A mottó szerint tehát az ódák és a himnusz természeti tanítására is áll, hogy álmok a világról, de szövegük alanyian színezett, mert ezek az álmok és énünk egy anyagból valók, életünknek pedig ilyen álmok szabják ki határait. A *Dialektikai regényben* Spinozának az emberi értelem tökéletesítéséről írt, posztumusz értekezése fő tanítását így foglalja össze: „Annnyit kell a természetből megértenünk, amennyi szükséges, hogy ilyen természetet sajátíthassunk el”. A kézirat aljára ceruzával odavetette még ezt is: „Spinoza IV. 26. (Beweis)”. Az utalás már az *Etika* megfelelő „bizonyításá”-ra (Beweis) vonatkozik, mely szerint a megértés visszahat a megértőre, s azt gondoljuk magunkra nézve jönnek, ami eleve megismerésünk javát szolgálja.¹⁴¹ A *Dialektikai regény* egy másik helyén Babits fenséges többesben mondja: „Mi antiteleológusok a célt mindig oknak értjük”¹⁴². Azaz: olyan szövebtől vagyunk, mint álmaink. . .

De ez *A vihar*ból vette gnóma áll a Westminster Abbey-ben, Shakespeare emléktábláján, s mi több, pontosan ugyanezt a mondást idézi, még hozzá kétszer is, Carlyle a *Hősökről* lapjain a „prófétikus”, természeti költészet jellemzésére. Magáról Shakespeare-ről így fogalmaz: „Olyan mély (ti. ez a mondás), mintha egy látnoktól származna”, – korábban pedig, kommentálva a mítoszok gondolkodásformáját, amikor a „sokistenség, az élet rejtélyének pusztán érzéki felfogása” volt jellemző a még névtelen természetre, melyet, úgymond, „mi Világegyetemnek, Természetnek vagy ilyesminek nevezünk” s ez a szemlélet „a Végtelenre nyitott ablak”,¹⁴³ ugyancsak ezt a gnómát idézi. Mivel Carlyle olvasmány-élményének több egybehangzó jele van már, s kétségtelenül a shakespeare-i mottó is az ő közvetítésével ragadta meg Babits figyelmét, ódáit és himnuszát egy természetvallás képére alakított világkép látnoki költészetének kell fölfognunk.

Mivel azonban csak előhangok, a *Levelek Iris koszorújából* költői világképének feltételeit éneklik. Kosztolányinak írta Babits, a művészet a természet továbbvariálása, majd a *Játékfilozófiában* megfogalmazva, „új kombinációk” alkotása, ami más módszerrel: tükröket teremtő kettőzés, és ez „az élőlények tudatában történik”. Az esszében Babits aranyigazságként jelenti ki: „A lélek a világ”.¹⁴⁴ Tétéle úgy értendő, a lélek egy egész világ.

¹⁴⁰ A mottó teljes szövege B. fordításában: *E színészek / Szellemek voltak, mondtam, szellemek, / S a légbé tűntek, lenge légbé tűntek: / És mint e látás páráváza, majdan / A felhősipkás tornyok, büszke várak, / Szent templomok s e nagy golyó maga, / S minden lakosa, szertefoszlik, / S mint e ködpompa tűnt anyagtalan, / Nyomot, romot se hágy. Olyan szövebtől / Vagyunk, mint álmaink, s kis életünk / Álomba van kerítve.*

¹⁴¹ Spinoza: i. m. 265.

¹⁴² *Dialektikai regény*. i. m. uo.

¹⁴³ Carlyle: i. m. I. 52.; „That scroll in Westminster Abbey . . . is of the depth of any seer”. III. 145.; „Plurality of gods, mere sensuous representation of this Mystery of Life”, ill.: „Which we now collectively Universe, Nature, or the like . . .”; „A window through which we may look into Infinitude itself”. I. 9.; 15.; 18.

¹⁴⁴ *Játékfilozófia*. i. h. 90.; 95–96.

Az induló Babits igazi lírája a belső élet minél tágasabb kifejezése. A szakvizsgára benyújtott önéletrajzában közli azt a fölismerését, hogy szaktárgyát is csak „a minden tudományok alapjának: a pszichológiának az eddiginél nagyobb mértékű és egzaktabb felhasználása révén lehet a jövőben továbbfejleszteni”.¹⁴⁵

Fiatalkori poétikájának jobb megismeréséhez is hozzásegít, ha tudatosítjuk, mit és milyen módszerrel vizsgálta ő maga költő elődeinek művészetében. Vergiliusról írt latin szakdolgozata – szintén önéletrajza szerint – az ókori költő hasonlatait „psychophilológiai alapon” kutatva, „az eszmetársulás lélektani törvényeinek” módszerével boncolta. Magyar szakdolgozatát eredetileg Arany Jánosról, egyik „szentjé”-ről akarta írni, és később e munkájának célkitűzéséről, módszeréről s a mindezt meghatározó költői poétika alapelemeiről „benső életírás”-nak nevezi hajdani kísérletét, és részletesebben így jellemzi: „A képzet- és kedélyvilág mozgalmainak története, módszere a költeményeknek képzet-elemekre való fölfejtése”, és hangsúlyozza „a pszichológiailag jelentős képzetek”, közelebbről „az implikált képzetek és hangulatok élményszerűségé”-nek vizsgálati jelentőségét.¹⁴⁶

A művészetéről gondolkodó ifjú költőnek a vers tehát a lélek életéből vett, egy darab természet, mely mégis mikrokozmosz, hiszen „olyan szövetből van, mint álmaink”. Komjáthy Jenőről szólva 1910 elején megemlíti: „Csak magából táplálkozó lélek”. De mivel azt is írta, a filozófiai kör, s a költő célja a kör „kiegyenesítése”, Komjáthyt azért marasztalja el, mert „kezdetről, végről, szerkesztésről nála szó sem lehet”.¹⁴⁷ Saját költői eszménye tehát olyan vers, mely „kiegyenesített”, azaz alkalmazott filozófiai jelentést hordoz, külső és belső formáján viszont ott a személyes gesztus bélyege. Az ilyen vers egyszerre tárgy, mert érvényes jelentérendszer, és alanyi, mert a személyiség élete hatja át. A fiatal Babits olyan költő akar lenni, aki nem mond le a megismerő tudat objektivitásáról az egyéni érzelmek kedvéért, de túl kell lépnie a természetfilozófiai (világnézeti) poézis látnoki költőjének egyetemes tapasztalatain, ha a kiteljesedett élmény hitelességével kíván szólni. Ez a verseszmény nem valósulhat meg a Nyugat előtti korszak meztelen költői retorikájával, mert az szinte verses szóközi beszéd, a téma kifejtése, melynek szervezetét közönségére tekintő érvelése általános igazságok kimondására kényszeríti. Jó példája ennek a poétikai felfogásnak a század végén népszerű Ábrányi Emil költészete.

Babits poétikai modelljének úttörő időszerűségét bizonyítja, hogy egy évvel a *Levelek Iris koszorújából* megjelenése után írja majd Rilke a *Malte Laurids Brigge följegyzéseiben*: „A versek nem érzelmek, (mint a közhit tartja), hiszen belőlük akad korán elég, hanem tapasztalatok”.¹⁴⁸ De nem is kell idegenbe mennünk, ha a költészet eme dilemmájának hasonló fölvetését keressük. Lukács György *A lélek és a formák* bevezetésében ugyancsak a költői teremtés dualisztikus feladatáról elmélkedik: „Nincsen költészet, ami ne teremtene összefüggéseket ember és világ, ember és sors között . . . Minden poézis állást foglal a végső életérzésekkel szemben, sőt ebből az állásfoglalásból születik meg, ha talán maga se tudja, hogy ez az eredete”.¹⁴⁹ Babits úgy hasonítja át e „kérdéseket”, hogy tudatossága a legtöbbször semmit sem vesz el a vers érzelmi hiteléből, sőt az eleven állapotú élmény megragadásának mintegy élébe megy.

¹⁴⁵ B. M. egyetemi önéletrajza, i. m. uo.

¹⁴⁶ B. M.: Arany életéből. Nyug 1917. I. 432.

¹⁴⁷ B. M.: Az irodalom halottjai. I. (Komjáthy Jenőről) Nyug 1910. I. 610.; ill.: 608.

¹⁴⁸ „Verse sind nicht, wie die Leute meinen, Gefühle (die hat man früh genug), – es sind Erfahrungen”. Rainer Maria RILKE: Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge. 1911. L. Insel Verlag, 1957. 2. 19.

¹⁴⁹ LUKÁCS György: A lélek és a formák. 1910. 12.

LES „PROLOGUES POÉTIQUES” DE LA POÉSIE DE BABITS

C'est dans une lettre envoyée à Kosztolányi en 1904, que Babits est amené à appeler „prologues poétiques” les poèmes qui constitueront l'ouverture et la fin de son premier recueil (*Feuilles de la couronne d'Iris*, 1909). L'étude présente les „prologues poétiques” de cette architecture de volume suggérant une signification de microcosme en tant que la première tentative du poète-philosophe de créer un art poétique absolument neuf en Hongrie. L'auteur mettant en relief les ressorts philosophiques des idées du jeune Babits, souligne tour à tour le rôle prédominant du sensualisme, notamment celui de Locke et de Hume, puis celui de Spinoza et même d'Héraclite, mais il insiste surtout à attribuer l'influence la plus profonde, au moins à l'heure des débuts du poète, à Schopenhauer et à Nietzsche, laquelle inspiration se révèle jusque dans les motifs et la phraséologie des poèmes mis au point. La publication tient compte aussi d'une suggestion venue de la part de l'oeuvre de Carlyle, confirmée par quelques thèses d'*Also sprach Zarathustra*. En plaçant cette première naissance de la poésie de Babits dans la perspective de l'évolution ultérieure du poète, l'étude l'illustre par des interviews et l'ancien calepin du poète où se trouvent côte à côte les manuscrits de ses poèmes écrits jusqu'à 1912 et reliés sous une couverture peinte, dénommé *Livre d'Ange*, ensuite par des textes posthumes et des critiques les plus compréhensive, mais surtout c'est par l'analyse complexe, principalement stylistiques, rhétorique et métrique des „prologues” qu'elle arrive à y relever les caractéristiques d'une poésie intentionnelle dont la nouveauté se relève, entre autres, dans des syntagmes insolites. L'auteur conclut ainsi à considérer „les feuilles”, à savoir les poèmes du recueil mentionné, en tant que parties de la „couronne”, la représentation réduite de la diversité de l'arc-en-ciel, celui-ci étant l'emblème même de la vision poétique intentionnelle. D'après le témoignage d'une conférence de Babits, tenue en 1910, l'idée de la diversité esthétique doit être attribué à l'interprétation de l'oeuvre de Shakespeare, due aux romantiques allemands.

JÓZSEF ATTILA A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁGBAN – MÁSODSZOR*

1. A kilépés utáni esztendő

1930. november elsején a Népszavában a következő nyilatkozat jelent meg: „Alulírottak kijelentjük, hogy a mai nappal a Bartha Miklós Társaságból kilépünk s azzal mindenféle összeköttetést megszakítunk, mert a Társaság utolsó féle évi működésével eredeti céljától eltért s egy kis szűk csoport politikai érdekeinek szolgálatába állt. Így a komoly tudományos, irodalmi s művészi munka lehetőségét nem látjuk biztosítva. Mi nem akarunk a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (a magyar hitleristák) dilettáns csoportjának alvállalata lenni. Budapest, 1930. október 31. *Fábián Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Vass László, Gál István, Gunda Béla* és társaik.” (A nyilatkozatot A Nap című pozsonyi hírlap is közölte – itt az aláírók között *Olt Károly* is szerepel –, Kovács Endre: *Hitlerizmus dúl* . . . kezdetű, a kilépőkkel együttérző glosszájával.)

Valójában az történt, hogy 1930 nyarán és őszén a Bartha Miklós Társaság nagymértékben polarizálódott. Korábban, 1929 őszén még vezető szerepet játszott az Ifjúsági Parlament előkészítő ülésein, majd 1929. december 15-én, első országos kongresszusán erősen baloldali, a tudományos szocializmushoz közeledő platformot hirdetett (elsősorban Könyves Tóth Kálmán főtitkár felszólalásában). A Társaság fénykora azonban hamarosan véget ért. A jobboldali „bajtársak” az Ifjúsági parlament összehívását megakadályozták s a reakciós erők előretörése, a decemberi kongresszus határozata elleni nyílt és burkolt támadások a Társaság vezetőit elbizonytalanították. Asztalos Miklós elnök, a neves történész ebben az időben külföldi ösztöndíjas volt, Fábián Dániel ügyvezető elnök pedig vidéki kórházakban dolgozott s csak levelezve próbálta irányítani a Társaság munkáját. 1930. március 23-án még megrendezték a *Magyar ifjúság Ady emlékünnepe*-jét (erre az alkalomra írta József Attila *Ady emlékezete* című költeményét), de utána a Társaság gyakorlatilag felbomlott. A hitlerista frakció vezetője Szász Béla volt, a BMT alapítója és szürke eminenciása. Ő már 1929 nyarán létrehozta a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot s elkezdte tagtoborzó munkáját a Társaságban. Hasonló frakció vezetője volt Kardos Béla – Rados K. Bélaként is szerepelt –, aki az olasz fasizmus eszméit kívánta honosítani. Végül a velük szemben kisebbségbe került szocialista csoport; a kilépő nyilatkozat aláírói és néhány társuk. Fábián Dániel – szíves közlése szerint – azért is kezdeményezte a kilépést, mert félt, hogy a jobboldal hamarosan átveszi a Társaság vezetését s őt és társait – kizárja . . .

József Attila 1930 augusztusára-szeptemberére jutott el a kommunista meggyőződéshez, párttagságának (KMP!) kezdetét innen datálhatjuk (1930. augusztus 19-én többedmagával beadványt írt alá

*Ez az írás a *József Attila és a Bartha Miklós Társaság* címen készülő tanulmány utolsó részeinek anyagára épül. A Társaság 1925–1930 közötti történetét itt nincs terem ismertetni. Ezekről az évekről l. SZABOLCSI Miklós jegyzeteit *József Attila Összes művei* III. kötetében (Bp. 1958); KIRÁLY István: *Kezdetek és előzmények*, továbbá *Szocialista irodalmunk fejlődésének néhány problémája* című írásait (*Irodalom és társadalom* Bp. 1976. c. könyvében); LACKÓ Miklós: *Válságok – választások*, Bp. 1975. c. tanulmánykötetét; SZABÓ Miklós és SÍPOS Péter tanulmányait *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918/1945* c. kötetben (Bp. 1978), továbbá FÁBIÁN Dániel: *A résztvevő szemével* (Adatok a Bartha Miklós Társaság történetéhez) – Párttörténeti Közlemények, 1979/2. sz.

Tamás Aladár, a 100% kommunista szerkesztője szabadon bocsátásáért; a szeptemberi 1-i tüntetésen való részvétele közismert). A költő hamarosan megírta a Vörös Segélyt támogató megrázó versét – *Lebukott* –, majd legális és illegális szemináriumok sorozatán oktatta a marxizmust, azaz szívvel-lélekkel részt vett a mozgalmi munkában. Ekkoriban, 1930 utolsó hónapjaiban kötötte össze életét a Kommunista Szántó (mozgalmi nevén: Pál) Judittal. 1931-ben részt vett a szociáldemokrata Jaurès csoport munkájában (itt olvasta fel *Irodalom és szocializmus* című híres tanulmányát). Márciusban kiadta az állásfoglalását már címével is jelző kötetét – *Dönts a tőkét, ne siránkozz* –, melybe korábbi, népies korszakában írt verseit is felvette – átdolgozott formában. (Köztük a leghíresebb az *Ákácokhoz*, melynek az Előőrsben közölt első változata népies, a kötetben megjelent pedig szocialista „ars politika”!)

A Bartha Miklós Társaság a szocialista szárny kilépése után hónapokig nem működött, majd a benn maradt jobboldali és közömbös tagok 1931. január 14-én a Centrál kávéházban tartott értekezleten elhatározták a munka folytatását. Asztalos Miklós elnök ekkor már Budapesten lakott, de hivatali munkája az Országos Széchényi Könyvtárban és tudományos munkássága – valamint aktív részvétele a Magyar Nemzetpolitikai Társaságban – megakadályozta, hogy részt vegyen a Társaság tényleges vezetésében. Valódi vezető ekkor – előbb ügyvezető elnökként – Könyves Tóth Kálmán, a Fővárosi Könyvtár munkatársa. Könyves Tóth, bár formálisan tagja volt Szász Béla pártjának, hamarosan szembefordult velük s a pártból is kivált. Nézeteltérések miatt Szász Béla és néhány híve ugyancsak kilépett a Bartha Miklós Társaságból. 1931 végére új vezéregyéniség is jelentkezett Szathmári Sándor személyében. (Szathmári Sándor a BMT alapító tagja volt. Eleinte szélsőjobboldali hangvételű írásokkal jelentkezett Budaváry László fajvédő hetilapjában – *Nemzeti Élet* – és az Előőrsben. 1929 végére a marxizmushoz közeledett, s a tudományos szocializmust az amerikai fordizmussal ötvözve afféle menedzser-szocializmust hirdetett. Szerepéről a továbbiakban többször is szó esik.) A Társaság életében ekkoriban az a legnagyobb esemény, hogy évekig tartó huzavona után 1931 őszén kiadják Szabó Dezső *Megered az eső* című regénytorzóját.

A sereg nélküli vezér, Fábíán Dániel, kinek működése a Társaság 1928–1930 közötti éveire rányomta bélyegét, a kilépés után híveket igyekszik toborozni. Sebészorvosi fizetéséből és szülei támogatásából javarészt ő finanszírozta a Társaság folyóiratszerű röpiratát, az *Új Magyar Föld* megjelent 3 számát. 1930 decemberében új folyóiratot tervezett *Kohó* címen. Szerkesztői maga és az ugyancsak kilépett Simon Andor lettek volna. Ez a kísérlete azonban anyagi nehézségek miatt nem sikerült. (Előfizetőit többek között az ifjú Erdei Ferenc toborozta, akinek a tudományos életben tett első lépéseit Fábíán Dániel egyengette.) Fábíán rövid idő múlva belépett a szociáldemokrata pártba s annak keretén belül Ifjúsági Faluszemináriumot szervezett 1931 március-áprilisában. A szeminárium előadója Braun Róbert, a neves szociológus volt, s az előadások színhelye a PTOE kis terme. A szeminárium a szociáldemokrata Ifjúsági Falubizottság keretében működött s ennek vezetői között József Attilát is ott találjuk – Fábíán Dániel, Kodolányi János, Erdődi Lajos, a sarlós Vass László, Lakatos Péter Pál és Dénes István társaságában. (PI Arch. 651. fond 2/1932–7–3913/117–118) József Attila, ki egy évvel korábban már Fábíán Dániellel közös röpiratot írt – *Ki a faluba* –, úgy tűnik, most kerül igazán közel Fábíánhoz. Két kötetét is dedikálja barátjának. Előbb a *Nem én kiáltok*-at (*Dáni Bátyámnak* szeretettel Pest, 1931. március 3.), majd március 31-én a *Dönts a tőkét . . . (Fábíán Dánielnek* szeretettel és sok reménységgel a jövő iránt! Dönts!) Utóbbi dedikáció arról tanúskodik, hogy a költő ekkoriban elvtársának tekintette Fábíán Dánielt. Útjuk azonban a Faluszeminárium kényszerű megszűntével, rövidesen elvált. Fábíán még néhány évig kitartott szociáldemokrata meggyőződése mellett s a Népszava és a Szocializmus hasábjain, valamint a Szociáldemokrata Orvosszervezetben fejtette ki nézeteit.

1931. József Attila kommunista meggyőződésének, harcos állásfoglalásainak döntő éve. Még a Sarló és Kalapács júniusi igaztalan bírálata sem veti vissza a költőt, aki az év végén írt tanulmányában – *Fiatalságunk és a népművészet* – a párttal egyezően megvonja az 1920-as évek magyar értelmiségi

mozgalmainak mérlegét. (A tanulmány a Szabadon című legális kommunista folyóirat 1932. januári számában jelent meg.)

A háború utáni fiatal magyar értelmiség – mondja a költő – az ellenforradalmi jelszavak kábulatából felocsúdva, rádöbrent a hatalomból való kirekesztettségére. Magára maradva a faj fogalmához menekült, s ehhez az ideológiát Szabó Dezső adta. A vezető szerepre törő ifjú értelmiségnek osztályra volt szüksége, melynek élcsapata lehessen. „A burzsoáziát már kiszolgálták, ingyen; a proletársághoz pedig, amelynek leverését nap mint nap ünnepezték, már csak azért sem csatlakozhattak, mert ott vezető szerephez nem juthattak volna. Maradt a »parasztság«, vagyis a falusi burzsoázia és a mezőgazdasági proletárság »szintézise«. A »parasztság« azonban belső osztályellentétéinél fogva szervezhetetlen, másrészt a zsirosparasztság már meglette a maga osztályszervezeteit, míg a mezőgazdasági proletariátust megszervezni már csak politikai okokból sem lehetett, de nem is volt szándékukban. Így ezek az ifjúsági egyesületek (pl. a Bartha Miklós Társaság, a Wesselényi Reform Club stb.) rövid hangoskodás után letűntek.”

A költő – idézett soraiban – saját korábbi munkásságát (Előrs korszakát és *Ki a faluba* című röpiratát is) marxistaként bírálja, mintegy önkritikát gyakorolva. „Figyelemreméltó – olvassuk a tanulmány folytatásában –, hogy a felvidéki, Sarló néven ismeretes ifjúsági mozgalom, amely megtalálta útját a proletariátushoz és a földműves szegénységhez, egyre szélesebb tömegalapon képes végezni nevelő és kultúrmunkáját.”

Figyelemre méltó – ezt már mi mondjuk –, hogy a Bartha Miklós Társaság volt tagjai közül csak József Attila és néhány társa azonosult a sarlósok fejlődésével, megtett útjával; a többiek a vízváltató szerepű 1930. március 15-i „koszorú-bostrány” után lemaradtak, vagy szembefordultak korábbi elbarátaikkal.

2. A költő visszatér a Bartha Miklós Társaságba

A mondottak után némileg meglepő, hogy 1932 elején József Attilát ismét a Bartha Miklós Társaságban találjuk. Magyarázat persze kínálkozik. Mint említettük, 1931 végére a BMT már nem egyértelműen a jobboldalé. Szász Béla és hívei visszavonultak s a Könyves Tóth Kálmán és Szathmári Sándor vezette Társaság ismét működési terepet kínál a költőnek. Ebbe minden bizonnyal az is belejátszik, hogy a kommunista mozgalmon belül ekkorra már számos támadás éri a költőt, s a Platform-tervezet megjelenésével megkezdődik elszigetelődése. A költő sokáig hőiesen küzd a durva támadások ellen s keresi, igyekszik maga körül megteremteni a kommunista közösséget. Ehhez jó terep kínálkozik a megváltozott Bartha Miklós Társaságban.

Az 1932. február 29-i közgyűlés jegyzőkönyve szerint a Társaság új tisztkart választott:

Elnök: Könyves Tóth Kálmán dr.

Ügyvezető elnök: Szathmári Sándor

Szakosztályok:

- a) Tudományos főosztály, vezető-alelnöke: Kardos Béla
 - b) Közgazdasági alosztály, vezetője: József Attila
 - c) Társadalompolitikai alosztály, vezetője: [Agárdi] Danzinger Ferenc
 - d) Külpolitikai alosztály, vezetője: [Kátai-] Horner Miklós
 - e) Irodalmi főosztály, vezető-alelnöke: Illyés Gyula
 - f) Képzőművészeti főosztály, vezető-alelnöke: Szirmai Kornél
- Főtitkár: Liszonyi V.[ince] László dr.
Főpénztáros: Bodnár József
Főkönyvtáros: [Simándy Pál] Gombos Ferenc
Háznagy: Béli Béla dr.
Ellenőr: Thali András és Balázs Lajos
Számvizsgáló bizottság: [Szántó] Pál Judit, Ujvári Imre, S. István Miklós [Stolte?]

Megválasztották a választmányt is: Raith Tivadar, Mellék Kornél, Csomoss Miklós, Adorjáni Gyula, Bauer Imre, Csorba Géza, Emödi Zoltán, Lőrincz Gyula, Bránszky László, Simándi Tamás, Szőke Sándor, Moravek Endre, Ráttkay R. Kálmán, Medriczky Andor, Zakariás G. Sándor, Karner Béla, Szokolay Béla, vitéz Csipán János, vitéz Hóma Gyula, Básthi Béla, Szalai Károly, Regensperger István, Szentiványi Sándor, Hamvas Béla, Lakatos Péter Pál, Menyhárt Pál, Illéssy Péter, Mezei Géza, Dési Huber István. (A jegyzőkönyv, miként a később ismertető 1932. június 9. is, Könyves Tóth Kálmán hagyatékában található. Özvegye segítségét ezúton is köszönöm!)

Mind a tisztikar, mind a választmány névsora igen tanulságos. Nemcsak azért, mert József Attila és élettársa vezető tisztséget viselt, de a baloldal ismert művész és tudós tagjainak előrenyomulása miatt. Hogyan történhetett ez? Szathmári Sándor, egykori ügyvezető elnök, a későbbi jeles író 1955-ben lejegyezte József Attilával kapcsolatos emlékeit. Ebből idézünk:

„A balratolódás Danzinger Ferenc dr. (most Agárdinak nevezik) és Lakatos P.[éter] Pál kezdeményezésére történt és én hajtottam végre. Ennek menete ez volt:

1932 a nagy világválság éve volt. A lelkek maguktól is balra tolódtak, a hangulat mind kevésbé kedvezett a jobboldalnak. Így volt ez a Társaságon belül is. [. . .] A Társaság hangulatának balratolódása lehetett az oka, hogy Szász Béla lemondott 1932 elején [Szász Béla, bár a Társaság irányítói közé tartozott, 1925–1932 között nem volt a BMT elnöke! – T. J.] és a vezetést átvette Könyves Tóth Kálmán, akinek érzelmei szintén nem rokonszenveztek a baloldallal. [. . .] Ezzel azonban a Társaság némileg megszabadult az egyoldalú vezetéstől és megalakult az új vezetőség 1932-ben. Ekkor már régebben összeköttetésben voltam a Társadalmi Szemle körül csoportosult intellektuekkel, akik az Erdélyi, majd a Lidó kávéházban jöttek össze.

Ezekkel aztán megpróbáltunk a BMT-ben fórumot teremteni a mi hangunknak is. Azt nem is reméltük és nem is akartuk, hogy kizárólag a mi szószékünk legyen, hiszen azonnal betöltötték volna, de be akartuk vonni a mi társaságunk legjobbjait. Ezért az 1932 febr. 29-én megtartott ülés elé már több felvételi kérelmet terjesztettem. Ezek között volt az ismertebbek közül Ujvári Imre, Ujvári Magda, Friedmann Anikó, Danczinger Ferenc, Horner Miklós és Dési Huber, a festő. [. . .] Megemlítésre érdemes még, hogy Lakatos Palit 1931 nov. 9-én vették fel a BMT-be [másodszor! – T. J.] az én ajánlatomra. Rajta keresztül jutottam összeköttetésbe a többiekkel és úgy hoztam aztán be Danzingert és társait, akiket fentebb felsoroltam.

A baloldal megjelenése rémületet keltett és megkezdődött a karrieristák kivonulása. Elsőnek Asztalos Miklós dr. tb. elnök jelentette be kilépését, amit az 1932 márc. 8-i tisztikari ülés elfogadott. József Attila jegyzőkönyvi köszönetet javasolt Asztalosnak megszavazni hajdani munkásságáért. [. . .] A jegyzőkönyv engem bízott meg a köszönőlevél megírásával. Már nem tudom, megírtam-e.” (Szathmári Sándor: József Attila. Kézirat. PJM V. 3672/14)

A József Attila által javasolt levelet Szathmári megírta, s az ma is megtalálható Asztalos Miklós gyűjteményében. Jegyezzük meg, hogy Szathmári elfogultan emlékezik Asztalos Miklós szerepére. A Társaság 1925–1932 közötti első elnöke ugyanis rosszakarattal se nevezhető karrieristának. Tudományos – történetírói – érdemeiért választották a BMT elnökének s bár a vezetésben alig vett részt, tekintélye, neve számos esetben védelmet nyújtott a Társaságnak. Írásai előtt nyitva álltak a korabeli vezető folyóiratok, egyre-másra könyvei jelentek meg, míg a BMT tagjai nagy részének csak az Évkönyv és az Új Magyar Föld nyitott publikálási lehetőséget. Nem véletlen, hogy az igazi értékekre oly fogékony József Attila javasolta érdemeinek elismerését . . .

Ugyancsak Szathmári Sándor tudósít az 1932. március 8-i tisztikari ülés néhány eseményéről:

„Ugyanezen az ülésen már a jobboldal is mozogni kezdett. Ketten felszólaltak, hogy az új tagok felvételénél nagyobb gondossággal kell eljárni. Minket azonban ez már nem szerelt le. Elhatároztuk egy szemináriumot, sőt szemináriumcsoport rendezését, éspedig: Danzinger gazdaságtörténeti szemináriumot, Horner külügyit, amelyben főleg a dunai konföderáció kérdéséről szólt volna, József Attila pedig elméleti gazdaságtan címűt. Ezenkívül J. A. indítványozott egy előadást *Az elhallgatott Nyugat és Verhaeren* címmel, amelynek rendezésével meg is bízták. Megígérte, hogy Verhaerenen kívül egyéb

külföldi írók ismertetését is vállalja. Ez persze ismét a szocialista gondolat érvényrejuttatását célozta. Verhaeren és a Nyugat voltaképpen csak fedőnév volt.”

Nem tudjuk, sor került-e a tervezett előadásra, mindenesetre ez a kis adat is szépen példázza a költő világirodalmi érdeklődését és viszonyát az általa később le is fordított költőelődőhöz.

József Attila Bartha Miklós Társaságba való visszatéréséről nemcsak a fennmaradt jegyzőkönyvek, hanem az ugyancsak megőrzött „szigorúan bizalmas” rendőrségi jelentések is tanúskodnak. Íme az 1932. március 23-i jelentés néhány sora:

„A főbb vezeték most a Bartha Miklós Társaságban Lakatos Péter Pál, akiről nemrég jelentettük, hogy ő volt az, aki indítványozta az egyetemi tandíj-fizetések megtagadását; továbbá József Attila kommunista költő, a nemrég lefogott Tamás Aladár társaságából való. Az előadásokon mindvégig seregével vesz részt a kommunista ifjómunkásság és egyáltalán munkás felnőttek is.” (OL K 147-1932-7-4442/179-180)

Előadások is voltak a Bartha Miklós Társaságban. 1932-ben február és április között minden szerdán este a Lónyai utca 15. sz. alatti egyesületi helyiségben került sor az *Új Szellem Diadala* című előadásorozatra. Az előadók: Simándy Pál, Rados K. Béla, Szathmári Sándor, László József, Danzinger Ferenc és ifj. Szerbák Elek. A meghívó szerint: „E sorozatban további előadóink: *Béki Pál* dr., *Hamvas Béla*, *József Attila*, *Lakatos Péter Pál*, *Puskás István* dr., *Szirmai Kornél*.” – tehát zömmel a Társaság vezetői. Ez a meghívó, mely időrendben elsőként Simándy Pál február 17-i előadását hirdeti, lehetővé teszi, hogy valószínűsítsük József Attila Bartha Miklós Társaságba való visszatérésének időpontját. A visszatérésnek a meghívó kinyomtatását meg kellett előznie, tehát 1932 februárjának első napjaiban vagy legkorábban januárban lett József Attila ismét a Társaság tagja (s február végén egyik vezetője).

Szathmári Sándor 1932. március 2-án tartotta *Kivezető út a kapitalista világrend csődjéből* című előadását. Idézett emlékirata szerint: „Előadásomban azt emeltem ki, hogy a kapitalizmus a munkásság kizsákmányolását a technika haladásával fokozza, amivel saját vásárló közönségét csökkenti, aminek az az eredménye, hogy a profitráta emelkedésével egyenes arányban csökken a vásárlóerő és így minél inkább emelkedik a termelékenység, annál több áru marad eladatlan. Minthogy pedig a kapitalizmus képtelen önmagát annyira szabályozni, hogy a dolgozók kizsákmányolását korlátok közé szorítsa, a kivezető út a szocializmus.

Íróember vagyok, tehát előadásom színes és érdekes volt. Statisztikákkal és diagramokkal támasztottam alá.

A végén persze többen odajöttek hozzám és elkezdődött a gyűlésen kívüli szokásos egyéni vita. József Attila a háttérben állt és figyelt. Vártam, mikor köt belém.

Nem ez történt. Hanem, mikor a társaság szétszlott egy pillanatra odajött mellém és odaszólt:

– Te nagyon jó előadó vagy.

Ami József Attilától óriási volt, mert senkit sem ismert el szívesen. Magam is megdöbbentem, azt hittem, a világ fordult ki sarkaiból. Mindenesetre már elhittem, hogy jó előadó vagyok, ha ezt még ő is elismeri.”

A március 23-i „szigorúan bizalmas” jelentés ifjómunkások és munkásfelnőttek részvételével megtartott előadásról beszél; bizonyára az *Új Szellem Diadala* előadásorozattal párhuzamosan meghirdetett Munkáskérdés szemináriumra célozva. Ez ugyanis 1932. március 11-én indult. „Célja: a *munkásság gazdasági és szociális helyzetének megismertetése és vizsgálata*. I. Elméletileg: a meglévő szakirodalom alapján. II. Gyakorlatilag: helyszíni-szemlék, felvételek, tapasztalatok stb., továbbá a munkássággal és intézményeivel való kapcsolatok kiépítése útján.” A szemináriumot Könyves Tóth Kálmán, a Társaság elnöke vezette. A szemináriumvezető feltehetőleg visszakanyarodott a BMT 1929-es országos kongresszusán kinyilvánított történelmi materialista elveihez.

Nemcsak a horthysta titkosrendőrség, a Társaságból kilépett s ekkor még kívülálló Fábíán Dániel is bírálta a BMT 1932-es tavasi előadásorozatát. Demény Józseffel közösen szerkesztett rövid életű

folyóirata, a Fialat Magyarország 1932/1-es (februári) számában gúnyosan keserű hangvételű cikket írt Az „Új Szellem Diadala” címen. Néhány sorát idézzük:

„Megszületett a »nagy magyar lelkiismereti egység«. A BMT előadói között ott találjuk a konzekvens fasizmus kitűnő teoretikusát: *Rados K. Bélát*, aki Ottmar Spann rendi államgondolatának propagálója; *Szathmári Sándort*, a fajvédő Budaváry lapjának belső munkatársát; *László Józsefet*, a Falu-Szövetség házi mérnökét; *Könyves Tóth Kálmán dr.-t*, a jobblétre szenderült Nemzeti Szocialista Párt oszlopos tagját és programszerkesztőjét. Velük lelkes egyetértésben a baloldali »tüzes nyelvűeket»: *Dr. Danzinger Ferencet*, a minden irányú érdeklődéssel megáldott távolkeleti tudóst, aki épp olyan intuitív ismeri a magyar munkásmozgalmat, mint a távoli Kínát; a roppant agyvelejű, örökösen lapnélküli szerkesztőt: *Lakatos Péter Pált*, a költőt, publicistát, a megállíthatatlanul izgó-mozgó mozgalmistát; *József Attilát*, az igazán kiváló – bár két szövegű – proletárköltőt.”

A pamflet idáig az utódae eredményes munkáján zsörtölődő hajdani vezető bosszúja. De nemcsak egykori barátait-munkatársait bírálja: „Azok, akiknek szemében minden megfontolt álláspontú szocialista »szociálfasiszta«, íme: szépen megférnek az *igazi fasisztákkal*. Ezek után kíváncsiak vagyunk, a BMT fasisztái vagy a baloldal csapta be a másikat? Avagy csak megtalálták lényegüket: a reakciót?”

A kérdés nem ilyen egyszerű. Szathmári Sándor idézett – 23 évvel későbbi – soraiból láttuk: a baloldal lépésről-lépésre haladva hatalomátvételre készült a Bartha Miklós Társaságban. Tehát szó sem volt kommunista-fasiszta szövetségről, inkább taktikai kompromisszumról. (A későbbi események fokozottan alátámasztják ezt a nézetet.)

Fábián azonban kommunista bírálóra is tüzet fúj. Ennek oka az, hogy miután 1931 decemberében beszállt a Demjén József által alapított Fialat Magyarország szerkesztésébe, a magyarországi kommunista lapok – Szabadon, Front – s a Moszkvában megjelenő Sarló és Kalapács valósággal összetűzést nyitottak személye és írásai ellen.

Az „aki nincs velünk, az ellenünk” jelszavát megvalósító korabeli kommunisták ismét elvadítottak egy lehetséges szövetségest . . .

3. A: 1932. június 9-i jegyzőkönyv

Idestova ötven év távlatából próbáljuk rekonstruálni az 1932-es év történetét. Nagy segítségünkre van néhány dokumentum, mely az eseményekkel egyidőben készült. Ilyen a Bartha Miklós Társaság 1932. június 9-i választmányi ülésének jegyzőkönyve, melyet József Attila különösen aktív szereplésének bemutatása miatt teljes egészében közlünk.

Jegyzőkönyv

Felvétetett a Bartha Miklós Társaság 1932. június 9-én tartott választmányi ülésén, a Miskolczi-vendéglő (Rökk Szilárd utca) különtermében.

Könyves Tóth dr. elnök – üdvözölve a megjelenteket – megnyitja az ülést, és – miután a jegyzőkönyv vezetését Liszonyi főtitkára bízta – felkéri Szathmáry Sándor üv. elnököt, hogy kitűzött munkarendünkkel kapcsolatban tegye meg beszámolóját.

Szathmáry röviden bejelenti a választmányának, hogy az Erzsébet Népakadémiának vezetőjével való tárgyalása során, amelynek célja a Társaság tervezett előadásainak részére terem-biztosítás volt, a következő eredményre jutott: a nagy-terem bérlete (kb. 200 férőhellyel) esetenként 5 (öt), a kis-terem bérlete (kb. 50 férőhellyel, főképp szemináriumok tartására) pedig 2 (kettő) pengő teherrel jár. Megindításra kerülő előadásaink publicitása 18 bpesti sajtóorgánium és 4 mozi révén biztosítva van.

József Attila szerint ő – szemináriumának realizálása érdekében – a jelenlevőktől fejenként 10–10 fillért szed esetenként s így a terem-bér rendben lesz.

Danzinger Ferenc mindenekelőtt ezt a József Attila által vezetendő szemináriumot sürgeti, mert „ez táplálja a többit”.

Újvári bejelenti, hogy Madzsar dr. szívesen vállalkoznék egy aktuális előadásra, nevezetesen Károlyi új könyvével kapcsolatban. („Örvény szélén”) Eljönne Fenyő Miksa, esetleg Apponyi György is, akiknek személye sokakat vonzana. A szerzőt pedig a kiadója, az Athenaeum hozhatná el. Ez biztosítaná a publicitást, főképp, ha az Est-lapok is propagálnák, ami valószínű. Fontos lenne természetesen, hogy a Társaság részéről felszólalások, ne pedig csendes hallgatás, történjék.

Könyves elnök javasolja ezzel a felvetett ideával kapcsolatban, hogy a tervezett „nyári szabad egyetem”-et elejtve, inkább ad hoc egy-egy kardinális kérdéssel jöjjünk elő. Pl. „Munkanélküliség és a gazd. válság.”

E címen vita indul meg.

József és Liszonyi szerint ez szűk fogalom-megjelölés, no meg nem egészen vonzó.

József szerint reklám kell, ezért egy áthidalást javasol, legyen a cím pl. „Válság és munkanélküliség”, vagy, ami még jobb, „Az örvény szélén” – ankét a kapitalista válságról és a munkanélküliségről” Szathmáry szerint kifejezésre kellene azt is juttatni, hogy valami új szemléletben gondolkozunk.

József új javaslata: legyen a cím: „Az örvény szélén, – kapitalista válság és munkanélküliség a világnézetek keresztüzében”.

Ezt a választmány el is fogadta.

Az előadó Madzsar felkérését Könyves elnök és Újvári vállalja.

Könyves szerint igen fontos lenne, ha az előadó világnézeti ellenfelei ott lennének. (pl. Fenyő, a Gy. O. Sz. vezér, Károlyi Imre stb., akik megfelelő ellenérvekkel jönnének Madzsarra.) Vagy, amit még szívesebben látna, tartson Fenyő formális ellen-előadást a „Kapitalizmus védelme” címen.

Liszonyi ellenvéleménye az, hogy jobb lenne talán, ha Madzsar bevezetné, Fenyő és más előadók, illetve hozzászólók folytatnák, a szerző Károlyi Imre pedig bezárná a vitát, válaszolván az ellenvetésekre.

A választmány megbízza az elnököt és Újvárit, hogy ezt az előadást előkészítse. A terembért az előadás alkalmával kell összeremteni, a közönség anyagi hozzájárulásával.

Elnök bejelenti, hogy bizonyos nagy fontosságú tárgyban a közeli napokban még összehívhat egy választmányi ülést. Kéri továbbá a választmányt, hogy a Feministák Egyesületének, amely ti. a „Halálbüntetés Elleni Szövetség” alakuló-gyűlését a Társasággal együtt rendezte és minden anyagi terhet, ami ezzel együttjárt, magáravállalt, bizonyos megtérítés lenne szükséges, hogy vagy öt pengőt hozzájuk portóbélyegeken eljuttassunk.

Két hét múlva – József bejelentése szerint – megindulhatna a szeminárium is, aminek megfelelő publikálását ő elintézné, a terembérlettel együtt.

Elnök megemlíti, illetve javasolja, hogy ezekre az előadásokra, zártkörűek lévén, csak megfelelően igazolt tagok jöhessenek el, nehogy félremagyarázásokra adjunk alkalmat.

Egyben két ismerősét ajánlja felvételre, az egyik Marosi-Nagy Dénes, a másik dr. Krausz István, a Széchenyi Társaság üv. elnöke.

A választmány egyhangúlag elfogadja a javaslatot és nevezetteket a Társaság tagjai közé felveszi.

Danzinger kifogásolja a Széchenyistákkal való újabb kooperációt.

Elnök szerint ezután nemigen van erre kilátás ugyan, de a merev elzárkózásnak a többség nem híve. Sőt, ha lehet, „ad hoc”, máskor is jó az ilyesmi. Nem is beszélve arról, hogy anyagi helyzetünk is rákényszerít ilyen megoldásokra.

Simándi és Szathmáry szerint ez csak akkor lenne jó, ha a mi előadásainkon mi uraljuk őket, no meg, ha a meghívókon nem szerepelne a kooperáció.

Ezután az elnök javasolja, hogy ezt az ügyet egyelőre zárjuk le. Miután a választmány ezt egyhangúlag elfogadja, az elnök – miután a következő választmányi ülés terminusát június 15-ére, azaz jövő szerdára jelöli meg –, a választmányi ülést bezárja.

A következő héten, június 15-én megtartott választmányi ülés jegyzőkönyvét nem olvastuk. Ez azonban némileg rekonstruálható Szathmári Sándor többször idézett visszaemlékezéséből:

„Akciónk tovább folyt. Felkértük dr. Madzsar Józsefet előadás tartására, amit elfogadott. A jobboldal azonban elgáncsolta. 1932. jún. 15-én tartott választmányi ülésén már Könyves Tóth tiltakozott Madzsar kiemelésé ellen. Követelte, hogy ne ő legyen a bevezető előadó, hanem másvalaki adjon elő és Madzsar csak hozzászóljon. József Attila próbálta menteni Madzsar előadását, hivatkozva arra, hogy hozzászólóknak meghívtuk a kapitalizmus képviselőit is, pl. Fenyő Miksát. Végül úgy oldottuk meg, hogy a meghívókon Madzsar nem mint főelőadó szerepel, hanem a többi előadóval, ill. hozzászólóval együtt, betűrendben. Egyébként ezen a tervezett közgazdasági anketon hozzászóltak volna Fenyő Miksa, Károlyi Imre (aki az orosz öt éves tervről írt egy relatíve tárgyilagos ismertetést), Zsilinszky Endre, Mónus Illés, Eckhardt Tibor, Ligeti Pál, Hunyady gróf, Oláh György.

A tervezett közgazdasági anket ellen más támadás is volt. Könyves Tóth látva, hogy a BMT balra tolódik, azt javasolta, hogy az anketét más szervezetekkel együtt rendezzük, hogy a nálunk erőre kapó szellem ellensúlyozva legyen. József Attila úgy akarta a helyzetet menteni, hogy a Társaság küldjön meghívókat az egyéb szervezeteknek, hogy azon képviseltessék magukat (tehát nem társrendezőknékvettük volna be őket). Ezt el is fogadták, mert azért már többségben voltunk.

Könyves Tóth még egyet próbált meg. Szigorú tagrevíziót javasolt, az utóbbi időben belépett új tagok között, akiket véleménye szerint felületesen vizsgáltunk meg. Ezek ui. mind a mi baloldali embereink voltak. Ennek a végrehajtására újra csak engem, Szirmai és József Attilát bízták meg, tehát ebben is többségünk volt. Egyelőre a baloldal helyzete biztosítva volt, de a belső kudarc annál inkább felkeltette a jobboldal féltékenységét.”

Nem tudjuk, sor került-e gróf Károlyi Imre *Az örvény szélén* című könyvének tervezett anketjára. A Bartha Miklós Társaság jobb- és baloldala az anketot afféle erőpróbanak tekintette s a közölt dokumentumok alapján az előkészítési huzavonából nem egyértelműen a baloldal került ki győztesen.

Az anket valószínűleg elmaradt. 1932 júniusában és júliusában ugyanis sokkal fontosabb dolga volt a Bartha Miklós Társaság baloldalának és személy szerint József Attilának; a statárium elleni küzdelem.

4. *Harc a statárium ellen*

A Bartha Miklós Társaság 1932. június 9-i jegyzőkönyvében olvastuk, hogy a Halálbüntetés Elleni Szövetség alakuló ülését a Feministák Egyesülete és a Társaság együtt rendezte. Ismerkedjünk meg a statárium elleni küzdelemmel és József Attila tevékenységével*

1931. szeptember 19-én megjelent Zsitvai Tibor m. kir. igazságügyminiszter úgynevezett statáriális rendelete, mely a rögtönbíráskodást a kommunista bűncselekményekre is kiterjesztette. (A biatorbágyi merénlyöt, Matuska Szilvesztert eleinte kommunistának vélte a Horthy-rendőrség.) A statáriális rendelet ellen egyöntetűen tiltakozott a baloldali értelmiség. A Feministák Egyesülete 1931. november 18-án tiltakozó memorandumot küldött a Felsőház és a Képviselőház minden tagjának. A tiltakozás eredménytelenségét látva az Egyesület halálbüntetés ellenes mozgalom megindítására szánta el magát.

1932. március 23-án tartották az előkészítő értekezletet, melyen Vámbéry Rusztem elnökölt; „tudósok, ügyvédek, orvosok és ifjúsági egyesületek képviselői” részvételével. Feltehetőleg már az előkészítő értekezleten is részt vettek a Bartha Miklós Társaság képviselői; mindenesetre a Halálbüntetés Ellenés Szövetség május 31-i alakuló üléséről már a Feministák Egyesülete és a Bartha Miklós Társaság által közösen kiadott meghívó értesítette a címzetteket, köztük József Attilát, kinek hagy-

**József Attila és a Halálbüntetés Ellenés Szövetség* című megjelenés előtt álló tanulmányomban a kérdés történetét részletesen feldolgoztam, most csak a Bartha Miklós Társaság és József Attila szemszögéből vizsgálom. T. J. Vö. REJTŐ István: József Attila pereit. It 1952. 460–463.

tékában a meghívót ma is megtaláljuk. (A meghívók portóköltségével kapcsolatban idéztük Könyves Tóth Kálmán szavait a június 9-i jegyzőkönyvből.)

Az alakuló gyűlésen Könyves Tóth Kálmán, a BMT elnöke is felszólalt. „A bűn elleni védekezés – mondotta – nem abban rejlik, hogy kilátásba helyezzük a büntetést, hanem hogy olyan társadalmi és gazdasági atmoszférát teremtsünk meg, amely lehetővé teszi legalábbis a primer szükségletek kielégítését.” (Magyar Hírlap, 1932. június 1.)

Ugyancsak közös meghívó készült a két egyesület június 21-i folytatólagos együttes gyűlésére is. A Szövetség ekkor alakult meg véglegesen és újabb egyesületek is csatlakoztak; így a Nemzeti Szocialista Párt, a Szociáldemokrata Jogászok Egyesülete, a Budapesti Ügyvédi Irodai Kisasszonyok Egyesülete és a Jaurès Társaság.

A Nemzeti Szocialista Pártot valószínűleg Könyves Tóth Kálmán „hozta”. Ugyanis, miután 1931-ben kivált a Szász Béla-féle Magyar Nemzeti Szocialista Pártból, egy másik disszidens, Szűts Iván pártjához csatlakozott, sőt a párt programját is ő fogalmazta meg. A Szövetséghez ugyancsak csatlakozó Jaurès Társaságot valószínűleg József Attila javaslatára vonták be a munkába. (Bár a Jaurès Munkaközösséget a szociáldemokrata párt 1931-ben feloszlatta, így csak névleges csatlakozásról lehet szó.) Ugyanekkor a kommunisták is csatlakoztak, erre vall, hogy a június 21-i gyűlés felszólalói között Molnár Renét és Schwarcz Sárít is ott találjuk.

A gyűlésen megállapodtak, hogy a következő összejövétel augusztus végén vagy szeptemberben lesz. Nem így történt. 1932. július 15-én reggel a budapesti politikai rendőrség letartóztatta a KMP magyarországi titkárságának legfőbb vezetőit, Fürst Sándort, Karikás Frigyeset és Sallai Imrét, három nap múlva pedig Kilián Györgyöt. A letartóztatások híre csak július 20-án terjedt el s ugyanazonnap – vagy 21-én délelőtt – megjelentek a Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenes Szövetségének Statárium elleni Bizottsága által kiadott aláírásgyűjtő ívek. A kétlapos ív első oldalán *Emberek!* megszólítással a csatlakozók aláírását kéri a következők: Vámbéry Ruzstem, Dr. Admeto Géza, Dr. Könyves Tóth Kálmán, Vámbéry Melánia, Lakatos László, Szimonidesz Lajos, Dr. Szőke Sándor, Dr. Schwarcz Sári, Dr. Latkoczy Imre és Révész Ilona. A felhívást valószínűleg ügyvédek fogalmazták s már 21-én országshozta megkezdődött az aláírásgyűjtés.

József Attila és élettársa is részt vett az akcióban. A költő ívét a következők írták alá: József Attila, dr. Dénes István, Nagy Lajos, dr. Pollatschek Sándorné, Gelléri Andor Endre, Németh László, Remenyik Zsigmond, Majoros István, Kmetty Elsa, Lányi Imre, Berényi Róbert, Tuszka-Balla Alice, Farkas Antal, Farkas Antalné, Detre Pál, dr. Szentmihályi János, Holló Imre, S. Kozma Erzsébet, Molnár Ákos, Molnár Ákosné, Dávid András, . . . Alfréd, Székely Ferenc és Berda József. (PI Archivum 684. fond 2 ó. e. – 324. l.) Az aláírók közül Gelléri Andor Endre *Ukránok kivégzése* című novellájában örökítette meg az aláírásgyűjtést. A gyűjtőívvel bepopogó Piták alakjában nem nehéz József Attilára ismernünk.

A költő élettársa gyűjtőívén a következők aláírása szerepel: Szegi Pál, Hanák József, Popper Frigyesné, Szabó Lőrinc, Kacsó Erzsébet, Fenyő László, Polgár Gézané s maga Pál Judit. (Ih. 247. l.)

Itt említjük meg, hogy a Bartha Miklós Társaság elnöke július 29-én, Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzésének napján a Magyar Hírlapban megjelent nyilatkozatában tagadta, hogy nevét adta volna az aláírásgyűjtő akcióhoz.

Mintegy tizezren írták alá az íveket. A Magyar Hírlap július 28-i száma a következő hírt közli: „Szerda délelőtt a Halálbüntetés Ellenes Szövetség nevében *Mellerné Miskolczy Eugénia, Szimonidesz Lajos, Illyés Gyula és József Attila* tízezer aláírással ellátott kérvényt nyújtott be az igazságügy-miniszter részére, amelyben a statárium és a halálbüntetés megszüntetését kéri.” Valószínűleg még kedden – 26-án – kísérelték meg a tiltakozó íveket átadni József Attila és társai, mert szerda délelőtt más feladat várt rájuk. (Az íveket július 27-én délelőtt Zsolt Béla és dr. Gál Jenő országgyűlési képviselő adta át „az igazságügy-miniszter részére” – de nem a kezébe – dr. Csopey Dénes kúria bírónak.)

Ugyanebben az időben a Seemann kávéházban gyülekezett a Halálbüntetés Ellenes Szövetség, pontosabban azok, akik e forró napokban sem visszakoztak közülük. Előző nap elhatározták, hogy újabb, nagy tömegeket mozgósító röpiratot készítenek a statáriummal fenyegetett kommunisták megmentéséért. A röpirat megírására három írórt kértek fel: Illyés Gyulát, József Attilát és Márai Sándort. Utóbbi a röpirattervezetet nem készítette el.

Július 27-én tehát a Seemannban tanácskoztak – tizenöt nő és nyolc férfi – József Attila szövegét fogadták el, Szimonidesz Lajos és Illyés Gyula kisebb módosításával. A következő nap reggelén megjelent a már több ízben is publikált „Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkozó emberek!” megszólítású röpirat, Dóczi György szigorló építész-mérnök és grafikus akasztott embert ábrázoló linómetszetével. A rendőrség a fellelhető példányokat még aznap délben elkobozta, és kihallgatták a röpirat kiadóját, Mellerné Miskolczy Eugénia feminista vezetőt. Mellerné szerzőkként Szimonidesz Lajost, József Attilát és Illyés Gyulát nevezte meg. Mivel a röpiratot gyakorlatilag maga József Attila fogalmazta meg, a Sallai és Füst kivégzése előtti nap pánikhangulatában a költő megrémült és társakat keresett a felelősség megosztására. (Azt már eleve elhatározták, hogy a vizsgái előtt álló Dóczi Györgyöt nem nevezik meg.)

Még aznap – július 28-án – készítettek tehát egy újabb ívet, melyen körülbelül ez a szöveg volt: Alulírottak egyetértének a Mellerné Miskolczy Eugénia által kiadott röplap tartalmával. (Erről Berény Róbert Vámbéry Rusztemhez írt 1932. szeptember 19-i leveléből értesülünk.) Az ívet József Attila aláírta Zsolt Bélával; Szántó Judit és Dóczi György pedig Berény Róberttel. A Szántó–Dóczi kettős felkereste Kosztolányi Dezsőt is, de a költő felesége nem engedte be őket; továbbá Márai Sándort, aki nem vállalta az aláírást. (Vö. Szántó Judit: *József Attiláról*. Kritika, 1972/8. sz. 8. l.)

Berény Róbert és Zsolt Béla tehát szolidaritásból került a röpirat szerzői ellen indított perbe, mely számukra súlyosabb következménnyel nem járt. A három évig húzódó per során Mellernét, Illyés Gyulát és Szimonidesz Lajost felmentették; József Attilát pedig 200 pengő bírságra ítélték 1935. március 22-én. Jegyezzük meg, hogy a per során sokáig Melléky Kornél, a Bartha Miklós Társaság 1932-es választmányának a tagja volt József Attila védőügyvédje.

5. „Baloldaliak kezén a Bartha Miklós Társaság”

A statárium elleni tiltakozás – bár nem menthette meg Sallai Imre és Füst Sándor életét – végül is a statárium eltörléséhez vezetett. Az erről szóló rendelet 1932. október 10-én jelent meg. Mi történt ebben az időben a Bartha Miklós Társaságban? Ismét Szathmári Sándort idézzük:

„A BMT-ben a fordulat az év vége felé teljes volt. A jobboldaliak egymásután hagyták el a veszélyessé váló terepet, mint a kommün Párizsát Thiersék. Egy megfigyelőt hagytak bent, Ráttkay Kálmánt, a későbbi nyílast, a Magyarság szerkesztőjét. Ez minden választmányi ülésen jelen volt, de hangját nem hallatta.

Mi pedig elhatároztuk egy határozottan szocialista szellemű, de nyílt ankét rendezését, amelyhez mindenki hozzászólhat, de a vezetés a mienk marad. Már nem ankét, hanem szeminárium formájában, amelyen a marxizmust ismertetjük. Kibéreltük Zsilinszkyék párhelyiségét József krt. 31/b alatt. Persze Zsilinszky Endrének nem mondtuk meg a lényegét. A szemináriumok minden kedden lettek volna. Kezdetre január 24-én, mikor is József Attila tart előadást a közgazdaságról.

József Attila költő volt, ő nem is tartotta volna a teljes, rendes marxizmusról szóló szemináriumot, ő csak saját gondolatainak előadását vállalta. A teljes szemináriumot Füredi József tartotta. Ezenkívül Dési Huber tartott egy művészeti szemináriumot. [...] Amint a régi, semmitmondó áporodás után határozott új, szocialista hang szólalt meg a BMT-ben, az élet azonnal megélenkült. A hallgatóság a régi 20–30 emberről hirtelen akkorára szökött, hogy állva se fértek a terembe. (Ami inkább nagy szoba volt.)”

Szathmári Sándor 1955-ös emlékiratát idéztük. Adatait néhány korabeli dokumentum is megerősíti. Ilyen az Új Hang – A haladó magyar fiatalság gazdaságpolitikai és kulturális szemléje – 1933. január-februári számában megjelent alábbi hír:

„A Bartha Miklós Társaság új helyiséget bérelt ki József körút 31/b szám alatt, hol minden csütörtökön este 7 órai kezdettel tartja tagösszejeveteleit, kedden és csütörtökön este 8 órától pedig szemináriumait. Január 24-től kezdve a csütörtöki szemináriumokat Fűredi József tartja a közgazdaságról, míg a keddieket az orvosi csoport a szociálhygiénáról. Egyébként a társaság az idén teljesen reorganizáltan vette fel működésének fonalát és a mai követelményeknek megfelelő új tereken kutat. Mint Szathmáry Sándor [a Kazohinia írója ekkoriban így írta nevét – T. J.], a társaság ügyvezető elnöke, írja az Új Hangnak, ők azon kevesek közé tartoznak, kik annál nagyobb felelősséget éreznek magukon, minél sivárabb az atmoszféra. Céljuk: keresni a dolgok lényegét, ha korlátokon belül is, de gondolkozni. A Társaság jelenleg mindenféle világnézet híveit egyesíti a tökéletes egyéni szemléleti szabadság alapján, egyetlen követelménye csak a nívó és az, hogy hazudni nem szabad. Annak, aki beszél, *mondania* is kell valamit, mert azt keresik, ami válságokban sínylődő korunkban legégetőbben hiányzik: az *embert*.”

A híradás a BMT orvosi csoportjáról is tudósít. Ennek története a következő. 1930. január 23-án dr. Jahn Ferenc kezdeményezésére megalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Orvostagjainak Szervezete. A Szervezet a baloldali, nagyrészt kommunista orvosokat tömörítette, s vezetői között ott találjuk dr. Danzinger Ferencet, dr. Fábíán Dánielt, dr. Schönstein Sándort és dr. Weil Emil. Az Orvosszervezet tagjai a munkások részére ingyenes egészségügyi előadásokat tartottak. 1931 májusában részt vettek a szociáldemokrata orvosok Karlsbadban tartott nemzetközi kongresszusán; a Szervezet 1931 végén már 128 tagot számlált. (Megemlítjük, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXVIII. Kongresszusán dr. Fábíán Dániel képviselte a Szervezetet. 1931. december 7-i felszólalásában kijelentette: „Központosított tervgazdaságra van szükség, ezt csak a szocialista tervgazdaság alapján lehet megvalósítani.” PI. Arch. 658. fond 1/31 ő. e. 44. l.) 1932 januárjában az Orvosszervezet a Jogászszerkezettel együttműködve országos ankétot tartott a születésszabályozásról. Az elhangzott felszólalások könyv alakban is megjelentek. 1932 tavaszán – a pontos dátum egyelőre ismeretlen – a szociáldemokrata párt az Orvosszervezetet feloszlatta.

A kommunista orvosok tehát elvesztették legális szervezetüket és egyesületi helyiségüket. A statárium eltörlése elleni küzdelemben ezért csak egyénileg vehettek részt; a Halálbüntetés Ellenés Szövetségben dr. [Nagy] Schwarcz Sári pártutasításra képviselte feloszlátott csoportjukat. (Dr. Weil Emil utasítására. Dr. Nagy Sári szíves közlése.)

1932 végén, 1933 elején a mind jobban balra tolódó Bartha Miklós Társaságban találjuk a kommunista orvosokat. Bizonyára a Társaság vezetőségi tagja, dr. Danzinger Ferenc közvetítésével léptek be a Bartha Miklós Társaságba. Fennmaradt a BMT Orvosi szakosztályának 1933. január 26-i *Jelenléti íve*, a következők aláírásával: Szathmáry Sándor, Dr. Danczinger Ferenc, Dr. Jahn Ferenc, Jahn Ferencné, Dr. Weil Klára, Bernáth Alice, [olvashatatlan név], Dr. Bátori Pál, [olvashatatlan név], Dr. Hirschler Imre, Dr. Serény Béla, Weil Irén, Dr. Schwarz Sári, Dr. Leichner Zsuzsa, Dr. Besnyő Katalin, Gyulai Ida, Dr. Weil Emil, Szigethy Lajosné, Rusznyák István, G. Dr. Lázár Klára.

A jelenléti ívből kiderül, hogy tagsági igazolványokat és saját híradót akartak nyomtatni; tehát javában megindult az élet. (PI Arch. 684. fond 3, 11. l.)

Az 1933. február 2-i tagösszejevettel és szeminárium *Jelenléti ívét* harmincketten írták alá, (köztük József Attila élettársa): Mihályi Imre gépészmérnök, Szűcs József műasztalos, Garai János író, Holló Jenő író, Pál Judit, Dr. Jahn Ferenc orvos, Weil Irén kiskereskedő, Polyák István asztalos, Forgács István asztalos, Horváth József asztalos, Linczer Lajos szabó, Dr. Kozma Erzsébet tanár, Horner Miklós parkettáncos [sic! Horner Miklós akkoriban joghallgató volt. T. J.], Péter Imre piktor, Hárs László író, Pfeifer József bőrmunkás, Kormos Mária tisztviselő, Gyulai Ida tisztviselő, . . . Pirokska tanárnő, Tolnai István író, Dr. Bátori Pál orvos, Dr. Kulcsár István orvos, K. Fazekas Anna tornatanár, Rezi István tisztviselő, Szigeti Vilmos zenetanár, Weiner Jenő hivatalnok, Darvas József tanító, Dr. Serény Béláné, Dr. Serény Béla orvos, Linczer János asztalos. (Ih. 12. l.)

A névsor tanúskodik a Bartha Miklós Társaságban végbement változásokról. Már nem csupán értelmiségieket, hanem szakmunkásokat is találunk a szeminárium – minden bizonnyal a Füredi József-féle szeminárium – hallgatói között. Valószínűleg első ízben látogatott el a BMT-ba Békés István és Darvas József. Békés István állásnéküli tanító 1933. február 10-én levelet írt Orosházán élő kommunista barátjának, Seress Bélának. Ebben olvassuk: „Daruval bemegyünk a Barthába, amelyik most Danzingeréké.” (Pi Arch. 614. fond 1/1933–2481/256.) Daru Darvas József mozgalmi neve volt; hamarosan Békés Istvánt, Darvas Józsefet és Seress Bélát is a Széll Jenő – Birki Ágnes csoport vádlottjai között találjuk.

Agárdi Ferenc orvos-íróról, József Attila barátjáról e tanulmányban már többször szóltunk. Egy „szigorúan bizalmas” jelentés így jellemzi: „Dr. Danzinger Ferenc orvos íróról a Társadalmi Szemle mozgalmi ismertetésénél tettünk említést. Ő is tagja volt a Forradalmi Irodalom Nemzetközi Szövetsége magyarországi csoportjának. A radikális irányzatú Bartha Miklós Társaságnak is tagja volt s midőn ott vezető szerephez jutott, az egyesületet bolszeviki irányba terelte. Mint vezetőségi tagnak az ajánlására vették fel a Bartha Miklós Társaság tagjai sorába Füredi József magántisztviselőt, aki egy ízben már akkor kommunista röpiratterjesztés gyanújába keveredett. [1932. július 24-én a Váci úti Urános mozi előtt statáriumellenes kommunista röpiratot terjesztett. – T. J.] Füredi József az egyesületben rendezett szemináriumok leple alatt 1933 elején ott kommunista szemináriumot tartott. A szemináriumon többen részt vettek a bolszeviki mozgalmakból ismert egyének közül. Ilyenek voltak: dr. Danzinger Ferenc, Lakatos Péter Pál, Remenyik Zsigmond, Perneki Mihály, Horner Miklós, Ujvári Imre, Schwarcz Elsa, Nádas István, Nóti Károly, Lévai János, Gyulai Ida, Kormos Mária és az imént említett Füredi József.” (LITINTERN. A Forradalmi Irodalom Nemzetközi Szövetsége, ezelőtt Nemzetközi Proletárírók Szövetségének tevékenysége. Bp. 1934. M. kir. rendőrség budapesti főkapitánysága politikai nyomozó főcsoportjának XXXVIII. számú referátuma. PI Arch. V. K. 28. 651. fond. 13/28, 83. l.)

1933. február 2-ig jutottunk el a Bartha Miklós Társaság történetének rekonstruálásában. A megvizsgált dokumentumokból feltűnően hiányzik egy név, Könyves Tóth Kálmáné. Könyves Tóth a társaság balratolódását már nem tudta követni, s ezért az üléseken, szemináriumokon se vett részt. Gyakorlatilag Szathmári Sándor ügyvezető elnök irányította a Társaságot, aki – nem tudjuk elhessenteni a gyanút – az elnöki pozíció megszerzésére tört. Könyves Tóth annyira nem értett egyet a megváltozott körülményekkel, hogy a Társaság működését igyekezett visszafogni. 1933. február 13-án a következő ajánlott levelet küldte Szathmári Sándor ügyvezető elnöknek:

Kedves Barátom!

Tekintettel arra, hogy a f. hó 14. és 21-ére hirdetett választmányi ülés összehívásáról nekem előzetesen tudomásom nem volt s annak összehívására az alapszabályaink 44. paragrafusa 2. bekezdése értelmében az elnök jogosult, épp ezért az összehívást nem veszem tudomásul s a választmányi ülés megtartását semmisnek jelentem ki.

Kérem ezen levelem az általam tudtomon kívül összehívott tagtársaink előtt felolvasni, akik jelen esetben a fentiek alapján a Bartha Miklós Társaság választmányi ülését nem képezhetik.

Felkérek továbbá, hogy szíveskedj engem mindennemű összehívásodról előzetesen értesíteni és ahhoz hozzájárulásomat kikérni, mert utólagos és főleg hallgatóságos jóváhagyást éppen az utóbbi eseményeken okulva a Bartha Miklós Társaság jövője érdekében nem adhatok. Ebből kifolyólag tudatlak, hogy tudtomon kívül összehívott, illetve összehívandó és általam jóvá nem hagyott mindennemű összehívást, lett légyen az választmányi vagy egyéb ülésekre, előadásokra vagy szemináriumokra a Bartha Miklós Társaság összejöveteleül el nem ismerem s azok megtartását az alapszabályaink 44. paragrafusa 2. bekezdésében biztosított jogomnál fogva már most felfüggesztem. Ennélfogva azok nem lehetnek s nem is a Bartha Miklós Társaság összejövetelei.

Levelem tudomásulvételét kérve maradtam baráti üdvözléssel

Dr. Könyves Tóth Kálmán s.k.
a Bartha Miklós Társaság elnöke.

(A levél, mely Könyves Tóth Kálmán saját kezű másolata az eredeti levél másodpéldányáról, Németh Imre hagyatékában található az Országos Széchényi Könyvtárban. A hagyaték tanulmányozását Németh Imrénének ezúton is köszönöm. T. J.)

A két tanúval is hitelesített levél hangvétele jelzi, hogy kenyértörésre került a sor Könyves Tóth Kálmán és a Társaság baloldala között. Ha elfogadják Könyves Tóth ultimátumát, kénytelenek az orvosi és a közgazdasági szeminárium működését felszámolni, illetve az elnök igényeinek megfelelően „megszelídíteni”. Erre természetesen nem voltak hajlandók, ezért a következő választ adták Könyves Tóth Kálmánnak:

Alulírottak igazoljuk, hogy a következő levelet közösen aláírtuk:

Tekintetes dr. Könyves Tóth Kálmán elnök úrnak,

Budapest

Sajnálattal állapítjuk meg, hogy összejöveteleinken régebb idő óta nem veszel részt, a választmányt alapszabályellenesen több hónap óta nem hívtad egybe és, dacára a közgyűlés kötelező határidejének, erről mai napig sem beszéltél a tisztikarral. Épen fennmaradásunk érdekében kérünk tehát az alapszabályok 35. pontjára hivatkozva, hogy folyó hó 21-én a választmányt feltétlenül összehívni sziveskedj jelenlegi helyiségünkbe: VIII. József krt. 31/b I.em-en a Nemzeti Radikális Párt helyiségébe. Budapest, 1933, február 14-én. A Bartha Miklós Társaság alulírott választmányi tagjai:

Lakatos Péter Pál
Taly András
Dr. Ráttkay R. Kálmán
Balázs Lajos
Dr. Liszónyi V. László

Szathmáry Sándor
Dr. Danzinger Ferenc
Horner Miklós
József Attila
Illyés Gyula

(A tintával írt levelet – melyet betűhíven közlünk – Szathmári Sándor fogalmazta. Az autográf aláírások az utolsó kettő kivételével Szathmári Sándor, a két utolsó József Attila töltőtollával. A levél kibetűzhetetlen faksimilije megjelent Agárdi Ferenc: *József Attila, a proletárság felszabadításának harcosa* c. írásában – Magyarország, 1957. december 4. –; közölte Kátai-Horner Miklós kézírata alapján M. Pásztor József: *József Attila műhelyei* c. könyvében – Bp. 1975. 222. l. – kisebb hibákkal. A levél kéziratát Kátai-Horner Miklósné dr. Kozma Erzsébet e sorok írójának ajándékozta. Pontos szövege itt jelenik meg először.)

A levél átadását Horner Miklós vállalta. Visszaemlékezése szerint „Könyves Tóth Kálmán azonban megtagadta az együttműködést velünk, egyben jóindulatúlag figyelmeztetett engem, illetve rajtam keresztül a Társaság választmányát, hogy a rendőrség nála járt és tőle is érdeklődött a Bartha Miklós Társaságban végbemenő dolgok iránt.

Éppen azon a napon, mikor Tóth Kálmánnal beszéltem [1933. február 16-án. T. J.], volt kitérve estére a harmadik szemináriumi előadás. Elmentem rá, hogy a többieket figyelmeztessem a veszélyre. Rá akartam venni a jelenlevőket, hogy azonnal menjen mindenki haza. A minden realitással szemben hajlíthatatlan, egyébként angyali Agárdi – legkedvesebb barátom – szembeszegült javaslatommal, melyet Tóth Kálmán üzenetére alapoztam. Az előadó már jelen volt, könyve az asztalon már kinyitva, a hallgatóság [. . .] csendesen ült az asztal körül, de az előadás még nem kezdődött meg, mert tartott a szóváltás Agárdi és én közöttem.

Egyszerre kinyílt a szomszéd szoba ajtaja, és bejött az előadás megkezdésére való várakozást megunó Hain Péter, a politikai rendőrség egyik vezető detektívje néhány társával. »*Államrendőrség, senki se mozduljon!*« Rendelkezett.

Hain Péter azután szelektált. A gyanúsakat fogva tartotta, a többieket személyi adataik felvétele után elbocsátotta. Szathmáry [sic!], Lakatos, Agárdi és én, a vezetőség jelenlevő tagjai, természetesen a visszatartottak között voltunk. A hűséges Remenyik Zsigmond, aki az eleresztettek között volt, rohant

Agárdiékhoz, hogy a gyanús iratokat és könyveket azonnal távolítsák el a lakásából, a várható házkutatás elől. Ez meg is történt a szomszédok segítségével.

A József körülről átvittek bennünket, a kb. 20–25 őrizettest a főkapitányságra. [...] Szatmáry Sándort és Agárdi Ferencet 15–15 napi elzárásra ítélték és rendőri felügyelet alá helyezték, bennünket, többieket kisebb-nagyobb bírságra ítélte a rendőrbíró.” (Kátai-Horner Miklós: *Baloldaliak kezén a Bartha Miklós Társaság*. Szabad Föld, 1969. július 27.) Hasonlóan számol be február 16-áról Szathmári Sándor is, idézett emlékiratában.

Kátai-Horner Miklós személyes emlékeit módunkban áll korabeli adatokkal kiegészíteni. Helytelen lenne a Bartha Miklós Társaság választmányának 1932. február 14-i levele és a 2 nappal későbbi rendőrségi razzia között ok és okozati viszonyt keresnünk. A razzia egy nagyszabású, hónapokig tartó újabb kommunistaellenes titko-rendőrségi akció egyik láncszeme volt csupán. Már február 11-én letartóztatták Széll Jenőt, majd március 9-ével bezárólag 30 társát; a Széll Jenő – Birki Ágnes csoportot. A lapok először a Bartha Miklós Társaság-beli letartóztatásokról adtak hírt – február 19-én és 20-án, majd 21-én az immár tizedik napja fogságban levő kommunista diákokról.

A Bartha Miklós Társaságban tartott razzia hivatalos indoklása az volt, hogy a február 7-én elrendelt gyűléstilalom ellenére be nem jelentett előadást tartottak. A szemináriumról az Új Hang idézett számából, de 1928 óta meglevő beépített emberei útján is értesülhetett a politikai rendőrség. A szemináriumvezető Füredi József (1903–1945) József Attila mozgalmi barátja volt. Kérésére írta a költő 1930 őszén *Lebukott* című híres költeményét a Vörös Segély részére. 1933. február 16-i letartóztatása után egy hónappal szabadult s egyben rendőri felügyelet alá helyezték.

Öt embert tartottak fogva hosszabb ideig. Lakatos Péter Pál a szemináriumra magával vitte a Marxistische Arbeiterschule néhány füzetét, ezért – s korábbi megfigyelések alapján – bolsevistának tartották. Garai János ifjú költőt a nála levő *Sarlós Magvető* című forradalmi verseket tartalmazó kötetéért, Klein Károlyné Schiedweiss Klárát, mert korábban a Szovjetunióban élt, Kovács Józsefet és Polyák Istvánt – előbbi kovács-, utóbbi asztalossegéd – pedig munkás voltuk miatt vallatták és tartották fogva.

Hat nappal a rendőrségi razzia után, február 22-én ismét összeült a Bartha Miklós Társaság választmányja, illetve a választmány Könyves Tóth Kálmánhoz hű tagjai. Könyves Tóth a gyűlés után levelet írt a 8 Órai Újságnak. A levélben (melynek másolata a Németh Imre hagyatékban található) február 13-i – Szathmári Sándornak címzett – ajánlott levelére hivatkozik s kijelenti, hogy a február 16-i összejövetelt nem engedélyezte, ezért az nem a Társaság ülése volt. (Levele kivonatossal jelent meg a lap február 24-i számában.)

Könyves Tóth Kálmán elnökségének napjai azonban már meg voltak számlálva. Szász Béla, aki 1931 végén kilépett a BMT-ből, úgy vélte, ismét eljött az ő ideje. Régi riválisával, Könyves Tóth Kálmánnal könnyűnek ígérkezett a leszámolás, hiszen a Társaság balszárnya az ismert okok miatt erősen ellene volt hangolva. „Igen Tisztelt Barátunk!” megszólítású körlevelet küldött a Társaság valamennyi tagjának. Ebben arra kéri a címzettet, hogy „... méltóztassál megjelenni február 27-én, hétfő este 7 órai kezdettel V. Vilmos császár út 22. I. em. 2. alatt tartandó közgyűlésünkön és szavazzál lelkiismereted és legjobb meggondolásod szerint.”

A sokszorosított levél aláírói Asztalos Miklós dr., Hajdú Dénes, Nagy Ákos, Szász Béla dr., Gogolák Lajos, Kardos Béla dr., Nagy Béla dr. és Zajzon Béla dr. (Asztalos Miklós, szíves közlése szerint, a restaurálási kísérletben semmi szerepet nem vállalt; nevét Szász Béla megkérdezése nélkül, joggalanul használta.)

A közgyűlésről – melynek hangulatát nem nehéz elképzelnünk – József Attila sógora, Bányai László tudósít:

„Úgy hiszem, erre az időszakra esik az az eset is, amikor Attila a Bartha Miklós Társaság legközelebbi ülésére meghívott.

– Mi keresnivalóm van nekem ott? – kérdeztem tőle csodálkozva. – Én nem vagyok tagja a társaságnak.

– Mindegy. Az nem fontos, – legyintett Attila. – Gyere csak el nyugodtan, ha egyszer én mondom. Nagyon érdekes lesz.

– Te is ott leszel?

– Igen. Természetesen.

Annyira erőltette a dolgot, hogy elmentem vele együtt az ülésre. Valóban »nagyon érdekes« volt számomra az, mert olyan sorozatos meglepetések értek ott, hogy csakúgy kapkodtam tőlük a fejemet.

Először is a társaság elnökében, Könyves Tóth Kálmánban, akkor ismertem meg eddig soha nem látott gyermekkori levelezőbarátomat. Mielőtt ezen kellőképpen kiörvendezhettem volna magamat, máris megcsökkentette kedvem elnöki megnyitója, melyben lehangoltan említve meg a személye ellen megnyilvánult bizalmatlanságot, az elnöki tisztet illetőleg határozatot kért a közgyűléstől. Szavazásra került a sor. Mikor azt kérdezték, kik szavaznak a jelenlegi elnök távozására, a résztvevőknek több mint háromnegyedrésze felállott. Körülnéztem az engemet, az ülvemaradottat élő falként körülállókon. S most ismertem fel bennük Attila elvbarátait.

– Állj fel te is! – rángatta a kabátom ujját Attila.

– Nem vagyok tag, – sustorogtam vissza rohamosan elkedvetlenedve.

– Mindegy! Tüntetni kell – követelődött ő tovább.

Feleletképpen kirántottam a karomat a kezéből és ülvemaradtam.” (Bányai László: Négy szemközt József Attilával. Bp. 1943. 155–156. l.)

A korábbi hónapok eseményeit nem ismerő Bányai természetesen nem értette, miért kell „tüntetni” Könyves Tóth ellen. Beszámolójából úgy tűnik, a szavazás után azonnal el is hagyták a helyiséget, nem várva meg az új tisztikar megválasztását. Elnöknek – távollétében – Asztalos Miklóst jelölték, ügyvezető elnök Szász Béla lett, főtitkár pedig Gogolák Lajos. És a választmány? Ismét Kátai-Horner Miklóst idézzük:

„Pár hét múlva összehívták a Bartha Miklós Társaság taggyűlését. A sebtiben beléptetett tagok új, 31 tagú vezetőséget választottak. A kommunisták közül csak Agárdi és én kerültünk be az új vezetőségbe. A Társaságban lévő jó szellem még ekkor is érvényesült, a tagság kommunista részét is képviselteni akarták a vezetőségben. De soha többé nem mentünk oda, sem én, sem Agárdi.”

Kátai-Horner Miklós nem jól emlékezik. Legalább egy alkalommal még mindketten elmentek a Társaságba. Az új vezetőség – melynek maguk is tagjai voltak – 1933. március 24–május 26 között a Fiume szálloda különtermében megtartandó kilenc előadásból álló vitaest-sorozatot hirdetett. Március 31-én Regensperger Rezi István tartott volna előadást *A marxizmus értékelmélete* címmel. Az előadó azonban nem jött el s helyette dr. Danzinger Béla [sic!] ismertette röviden az értékelméletet. Az első hozzászóló Horner Miklós volt; olvassuk Gyöngyössi Zoltán rendőrkapitány, hivatalos kiküldött 1933. április 1-i jelentésében. (OL K-149–1933–2063/70–73.)

Feltehetőleg József Attila egyike volt a tizennyolc résztvevőnek. Agárdi Ferencet idézzük: „Emlékszem egy, a budai Fiume-szálló különtermében tartott előadásomra, melyet a szovjet első 5 éves terv sikeréről tartottam s melyhez József Attila is hozzászólt. Szavai tárgyilagos külsejük mellett is oly lelkesek és lelkesítőek voltak, hogy aggódva néztem a mellettem a dobogón ülő rendőrtisztet, hogy nem fogja-e félbeszakítani. De ez csak jegyzett, még pedig igen szorgalmasan . . .” (Agárdi Ferenc: I. m. Magyarország, 1957. december 4.)

Negyedszázaddal a vitaest után, érthető, hogy az előadás címére rosszul emlékezik Agárdi Ferenc; József Attila hozzászólásáról közölt adata azonban meggyőzőnek látszik. Mivel a meghirdetett további előadások közül – tudtunkkal – az április 7-i volt az utolsó (a többi elmaradt) s a Bartha Miklós Társaság 1933 tavaszától 1936 decemberéig szünetelt, ez az utolsó adatunk a költő és a BMT kapcsolatáról.

ATTILA JÓZSEF DANS LA SOCIÉTÉ MIKLÓS BARTHA – POUR LA
DEUXIÈME FOIS

C'est dans la Société Miklós Bartha qu'entre 1928 et 1930 Attila József, la poète populaire a trouvé des amis. Mais, le premier novembre 1930, en signe de protestation contre la droite – le Parti Socialiste National Hongrois – qui s'est avancé au dedans de la Société, il est sorti de la Société Miklós Bartha.

A ce moment-là, il est déjà membre du Parti des Communistes de Hongrie. De parmi les membres sortis, il a maintenu une liaison avant tout avec le socialdémocrate Dániel Fábrián qui l'a affilié dans le travail du Séminaire de la Jeunesse de Village organisé par lui-même. Au commencement de 1932, le poète est retourné dans la Société Miklós Bartha et il est devenu le chef de la section d'économie. En ce temps-là, sa compagne, Judit Szántó est également l'une des dirigeantes de la Société. A la base de nombreux documents originaux, l'étude rend compte de cette nouvelle liaison du poète avec la Société Miklós Bartha. Tel document est par exemple le procès-verbal de la Société du 9 juin 1932, qui contient mot par mot les projets et les propositions d'Attila József. En été de 1932, le poète prend part aux luttes de l'Alliance contre la Peine de Mort, organisée par la Société Miklós Bartha et l'Association des Féministes. En automne de 1932, la gauche se préparait à prendre le pouvoir dans la Société Miklós Bartha. Attila József était également l'un des chefs de cette tentative empêchée par l'intervention de la police. Après le 16 février 1933, l'activité de la Société Miklós Bartha était en stagnation, puis elle a cessé de fonctionner durant des années, c'est pourquoi le poète a cherché un autre terrain pour propager ses idées.

Balassi Bálint Bock-fordításának irodalmi műfaja

Az arab irodalomban van egy műfaj, amely azt a nevet viseli: *faradzs ba^cd al-siddah* (vigasztalás a szerencsétlenség után). A IX. századtól veszi kezdetét. -Elődjei nyomdokain haladva al-Tanûkhî (938/40–994), iraki tudós és bíró, hasonló című könyvével e consolatio-irodalom klasszikusává vált. Művét Láleli törökre fordította s 1170 körül al-Dihistâni perzsára. A nagyszámú kézirat és nyomtatvány bizonyítja, hogy mennyire népszerű volt a faradzs-műfaj Kelet olvasóközönsége előtt.

Nisszim ben Jákob Ibn Sâhîm Kairuánban a XI. században ugyanezzel a címmel zsidó tartalmú, arab mesegyűjteményt állított össze, hogy megvigasztalja a gyászban és bajban levőket, s hogy barátja kérésének eleget téve, erősítse őt a fia elvesztésével ért tragédiájában. Távlabbi célja, hogy kiszorítsa a zsidóság köréből az ilyen mohamedán munkákat. Elterjedtségét mutatják a felbukkant töredékek,¹ a könyvjegyzékek és a magánlevelekben való utalások.

Nisszim művének tendenciáját felismerte már Goldziher Ignác,² s napjainkban kibontotta W. M. Brinner.³ Az arab eredeti csak 1933-ban került kiadásra,⁴ héber fordítása azonban 1519 óta számos alkalommal. Az 1557-es ferrarai kiadás úgy tünteti fel – bár nem bizonyítható⁵ –, hogy apósát, Dúnást kívánta vele felegyenesíteni fia halálakor. Egy sereg vándortárgyat közvetít benne Keletről Nyugatra (az igaz és a bűnös temetése; a paradicsomi társ; jámbor ember és Illés próféta).⁶

Sir Thomas More (Morus Tamás) a londoni Towerben írta *A Dialogue of Comfort against Tribulation*-ját, amely a címében elárulja hasonló jellegét. A katolikusok szenvedéséről szól a török-mohamedán zsarnokság alatt, alig leplezett célzással VIII. Henrikre. 1535-ben végezték ki.

Michael Bock elzászi evangélikus prédikátor *Würzgärtlin für die kranken Seelen* c. elmélkedő iratát 1562-ben adta ki, "wie sich ein Mensch in der Zeit der Verfolgung, oder Marter Troesten soll."

Magyarra fordításával akarta felvidítani szüleit a fiatal Balassi Bálint, amikor Miksa király üldözése elől velük Lengyelországba menekült. *A Betegh lelkeknek való fwues kertecijke* Krakkóban jelent meg 1572-ben „az ő szerelmes szwleijnek haborwsagokban való vigasztalasa.” A mű egyetlen példánya lappang.⁷ Szövegét Eckhardt Sándor kiadásából ismerjük.⁸

Amikor Bornemisza Péter Semptén 1577-ben újból lenyomatja, Ungnad Anna Máriának ajánlja. Előszavában megokolja ezt: „Láttam keserűsegetek ez napokban: midőn csak igen rövid nap egy mas vtn, ket tiztes leanzo őczeit az WR βemetec elől magához vőtte volna . . . Im azért enis, előb egy kis könyvetsket küldtem az ti meg keseredet szuueteknec vigasztalasa.”⁹

¹ S. ABRAMSON: R. Nissim Gaon. Hierosolymis, 1965. 555–557.

² B. HELLER: Bolte-Polivka. IV. Leipzig, 1930. 325.

³ An Elegant Composition Concerning Relief After Adversity. New Haven–London, 1977. XXIII–XXVII. L. még A. WIENER: Der Islam. IV. 1913. 270–298, 387–420.

⁴ The Arabic Original of Ibn Shâhîm's Book of Comfort. New Haven, 1933.

⁵ Hibbur jáfe mé-hájösua. Ed. H. Z. HIRSCHBERG. Jerusalem, 1954. 50.

⁶ H. SCHWARZBAUM: Studies in Jewish and World Folklore. Berlin, 1968. 61; uő: The Mishle Shu'alim (Fox Fables) of Rabbi Berechiah Ha-Nakdan. Kiron, 1979. s.v. Nissim.

⁷ Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Bp., 1971. 318–319. No. 318.

⁸ Balassi Bálint összes művei. II. Bp. 1955. 5–59.

⁹ ECKHARDT Sándor: A Fűves Kertecske. ItK 1954. 373–385; uő: Balassi-tanulmányok. Bp. 1972. 351–376. CZÖBEL Ernő ismételt kiadott tanulmánya (Válogatott írásai. Bp. 1963. 377–381.) Eckhardt kutatásai után túlhaladtak.

A felsorolt művek mind utalnak íratásuk céljára. Egy törzsből fakadnak.

Így kapcsolódik Balassi már első s életében egyetlen nyomtatásban megjelent művével egy messzire nyúló irodalmi áramlatba, ahogyan későbbi munkásságában is mindig a nagyvilág felé nyújtotta ki nyugtalanul és fáradhatatlanul kereső kezét.

Scheiber Sándor

Voltaire egykorú magyarországi iskolai színpadon

Az elmúlt évben az MTA Irodalomtudományi Intézet keretében kutatómunka indult XVIII. századi színjátszásunk egyik – az előző századok hagyományait folytató – sajátos területének, az iskoladráma-előadásoknak és a velük kapcsolatos irodalmi anyagnak a feltárására. Már az előző kutatások is arra figyelmeztettek,¹ hogy ennek az egyre gazdagabban feltáruló irodalmi és színház-történeti anyagnak az ismeretében módosítanunk kell a korszak irodalmi és színi életéről még századunk első felében is uralkodó képet, s az erőgyűjtés hosszú, statikus állapota helyett itt is a fejlődés dialektikus mozgástörvényeivel kell számolnunk. Most, hogy a kutatás magányos tudósok áldozatvállalása helyett egész közösség ügyévé válhatott, a tempó felgyorsulásával már az első év munkája is igazolta az említett szemléletváltás szükségességét. Addig, amíg ez az igazság bibliográfia és szövegkiadások alapján irodalmunk minden kutatója előtt feltárul, s a tudományos értékelő munka számára további árnyalt összefoglaló kép megrajzolását teszi lehetővé, most csak a kutatás apróbb adalékaival, „melléktermékeivel” szeretnék ízelítőt adni a tanulmányozott anyag sokszínűségéből.

Adalékaim a század latin nyelvű drámairodalmából származnak. Ezek az előadások és darabok a hazai színjátszás és iskoladráma-irodalom területén a XVIII. századi élet szerves részei, s – mint több más műfajban is – a magyar nyelvű fejlődés előkészítői, erre ösztönző európai hatások közvetítői.

Az iskolai színjátszást a katolikus szellemű nevelésre hazánkban elsőként felhasználó, s így a XVIII. században már jelentős dramaturgiai múlttal és gyakorlattal rendelkező jezsuita iskolák színjáték-rendező tanárai állandó szellemi kapcsolatot tartanak más – sokszor a tartomány határain messze túleső – rendházakkal, iskoláikkal, figyelemmel kísérik az ott sikerrel előadott darabokat, s buzgón gyarapítják azokból saját repertoárjukat. Másolják vagy másoltatják, fordítják és fordíttatják a szövegeket, gyűjteményüket magukkal viszik új állomáshelyükre, hogy ott is felhasználják. Hazai kéziratok latin drámaanyagunk is bizonyítja, hogy nagy frissességgel figyelnek fel új szerzőkre, témákra, s gyorsan követik a külföldi műfajváltásokat is a passiójátéktól az operaelőadásokig. De még ennek a gyors reagálásnak a tudatában is érdekes az a jelenség, amelyre itt szeretném felhívni a figyelmet.

Az OSZK Kézirattárában az egyedi példányokon kívül két gazdag kéziratgyűjteménye is van jezsuita iskolákban előadott, ill. előadásra szánt – túlnyomórészt latin nyelvű – XVIII. századi iskoladramáknak: az egyik az ún. Bartakovics-gyűjtemény két kötete (Quart. Lat. 693), a másik egy ugyancsak egykorú kolligátum (Quart. Lat. 2565).² A két gyűjtemény a XVIII. század ötvenes, ill. hatvanas éveiben lejegyzett szövegeket tartalmaz. A latin darabok szerzőjét, ill. fordítóját egy-két esetben maga a szöveg is jelzi, néhány esetben eddigi kutatóink munkája nyomán váltak ismertté, néhány darab eddig ismeretlen eredetét magam is megtaláltam nyomtatott, ill. kéziratok dráma-gyűjteményekben.

Mindkét kolligátumban maradt azonban néhány olyan dráma, amelynek latin szövege az eddig ismert jezsuita szerzők, ill. gyűjtemények darabjaival nem azonosítható. A Bartakovics-gyűjteményben a *Mors Caesaris* látszott ilyen gyökértelennek – mert semmiféle kapcsolatot nem mutatott sem a

¹ Az addigi eredmények legteljesebb összefoglalása gazdag önálló kutatási anyag alapján először ALSZEGHY Zsolt: A magyar XVIII. század c. kéziratok művében volt olvasható, Bp. 1948. I. 47–56., 150–209., II. 83–87. (MTA Kézirattára MS 10446), majd a hatvanas években A magyar irodalom története I–VI. Bp. 1964–66. c. összefoglaló munka II. kötetének szerzői adtak gazdag körképet a század irodalmi anyagában témánkról is.

² Ez utóbbit – egyik XVIII. század végi tulajdonosának kronogramját feloldva (Josephus Liszics, 1782) – a rövidség kedvéért Liszics-gyűjteménynek fogom nevezni.

kötetbe közvetlenül előtte bejegyzett *Caesar* c. magyar nyelvű tragédiaszöveggel, Faludi Ferenc *Caesar Aegyptus földjén, Alexandriában* c. Cordara-fordításának másolatával, sem az eddig ismert hasonló témájú előadásokkal –, a Liszics-gyűjteményben pedig a *Catilina vel Roma servata* c. darab kapcsolatai maradtak felderítetlenek, noha a szöveg jelzi, hogy fordítás, sőt a fordító jezsuita szerzetes voltát s monogramját is (M. H. S. J.).

A két cím külön-külön is, de együtt méginkább arra sarkallt, hogy – bármennyire váratlan forrásnak is tűnik első pillanatban – Voltaire drámái között keressem az ihletőt. S valóban, a szövegek összevetése során bebizonyosodott, hogy a *Mors Caesaris* c. tragédia hű latin megszólaltatása Voltaire *La mort de César*-jának, a *Catilina vel Roma servata* latin szövege pedig Voltaire hasonló című (*Rome sauvée ou Catilina*) tragédiájának iskolai előadás céljából itt-ott kissé lerövidített – az előbbinél valamivel nehezekebb latinságú – adaptációja. Voltaire tehát viszonylag korán megjelent a magyarországi iskolai színpadon.

Az időpontot illetően a Bartakovics-gyűjtemény³ szövege nem foglal a címbe fordítási vagy előadási évszámot, de a kolligátum egyéb adatai alapján elég valószínű hipotézist tudunk állítani. Darabunkat a gyűjtemény elején, azonos kézírású, folyamatosan leírt szövegek között találjuk. Az öt kettővel megelőző, latin nyelvű Bartakovics-darab jelzett előadási helye és ideje Nagyszombat, 1747. Közvetlenül előtte pedig a már említett, Caesarról szóló Faludi-fordítás magyar nyelvű szövegét olvassuk; ennek itt hely- és időjelzése nincs, de ugyancsak az OSZK Kt-ban őrzött másik egykorú másolatának⁴ az alcímbe foglalt adata: „Ment játékban Fejér-Egyházi kastélyban⁵ az őszi mulatónapok alkalmatosságával . . . 1749-dik Esztendőben.” A darabunkat közvetlenül követő latin drámaszöveg szintén datált, hely- és időadata az előbbiekhöz hasonló: Fejér-Egyháza, 1750. A további szövegekörnyezet is ezeket az adatokat erősíti, így latin Voltaire-fordításunk is a jelzett időhöz és helyhez kapcsolódhat.

Előadási adatunk eddig csupán egyetlen hasonló témájú darabról maradt: a „Caesar Cassio et Bruto Authoribus caesus”-ról, éppen Nagyszombatból, 1734-ből.⁶ Érdekes ez a témamegjelölés is, mert a jezsuita iskoladramák ritkán mutatnak shakespeare-i orientációt, eredeti darabként sem kerül elének a magyar jezsuita tartományt is magában foglaló Ausztria provincia eddig ismert előadásjegyzékeiből, de Voltaire-darabunk is csak 1735-ben jelent meg először nyomtatásban francia földön, s bár keletkezését egyik kiadójának hipotézise közvetlenül Brutus c. tragédiája (1730) szomszédságába helyezi,⁷ ilyen korai hatását ez sem tenné valószínűvé. Ennek az 1734-es előadásnak azonban eddig sem szövege, sem programja nem került elő. Így a másolónk által megörökített, feltehetően 1749 vagy 1750-hez fűződő

³ A Bartakovics-gyűjtemény az OSZK leltári bejegyzése alapján még a könyvtáralapító Széchényi Ferenc tulajdonából származik. A bejegyzés és az egykorú nyomtatott katalógus (Catalogus manuscriptorum I–III. Sopron, 1814–15. I. 305.) a kolligátum darabjait mint Bartakovics József (1722–63) jezsuita tanár műveit említi. SZINNYEI József Magyar írók élete és munkái c. művében (I. Bp. 1891, 619–20. h.) a tartalmazott anyagot – helyesen – névtelen szerzők műveként tartja számon, de Bartakovics József kézírásának mondja. A kolligátumot a névadóhoz – vizsgálódásaim alapján – egyik szoros kapcsolat sem fűzi, mert a drámák – Bartakovics József saját, később nyomtatásban is megjelent s itt is névvel jelölt művének kivételével – javarészt más, ma már eléggé felderített szerzőkhöz, ill. fordítókhoz kötődnek, a kézirat másolója pedig éppen Bartakovics József keresztnevét véti el (György), és cseréli javítással a helyesre. A kolligátum possesszora lehetett azonban Bartakovics József, ha csak nem darabja szerzőségéről, az első néven nevezett szerzőről, adták a kéziratnak ezt a nevet. Az bizonyos, hogy jezsuita tanár, a színdarabrendezés hivatásbeli kötelességétől indítatva állította össze ezt a „szövegekönyv”-gyűjteményt, amely – mint azt az eddig megismert, ill. kiderített évszámok alapján határozottan megállapíthatjuk – egykorú, az ötvenes évek közepéig előadott, ill. megismert és előadásra szánt darabok szövegét, színi utasításait és néhol a másolónak a másolt adaptáció színvonaláról tett bíráló megjegyzéseit tartalmazza.

⁴ Quart. Hung. 1073.

⁵ A nagyszombati jezsuita kollégium birtoka.

⁶ TAKÁCS József: A jezsuita iskoladráma, Bp. 1937. 70.

⁷ Avertissement des éditeurs de l'édition en 41 volumes in-8. Id. Oeuvres complètes de Voltaire, Théâtre II. (Párizs, 1831) 165.

szövegénél messzebb nem mehetünk a *Mort de César* hatásának keresésében, de így is érdekes, hogy általa Voltaire magyarországi felbukását az eddig ismertnél korábbra tehetjük.⁸

Mint ahogyan a szerzőre sem utalt, a fordítót sem említi szövegünk. A jezsuita iskolák gyakorlata alapján jezsuita szerzetes-tanárban kell őt keresnünk; ezt erősíti az a tény is, hogy mindkét kolligátumunk valamennyi ismert fordítója, adaptálója az. Nem tudjuk, hogy a fordítás külföldön vagy hazánkban keletkezett – a provincia osztrák területének kollégiumaival állandó a tanuló-, a tanár- és a kéziratváltás, kolligátumunk is tartalmaz Grácban előadott vagy Bécsben fordított darabokat –, de mivel helyet kapott e hazai gyűjteményben, mindenképpen figyelmet érdemel. A francia és a latin szöveg összevetése a latinságban jártas, irodalmi érzékű fordítót mutat. Voltaire zengzetes alexandrinusait ugyan prózában tolmácsolja, de a stílus patetikus lendületét jól érzékelteti. Érdeme akkor tűnik elénk, ha a darab első és azóta is egyetlen magyar fordítójának, Maczának Amáliának az erőfeszítéseit figyeljük az értelem hű tükrözésére.⁹ Igaz, ő versben fordít, de egy jó évszázaddal későbbben, s bizony sokkal nehezebben, mint latin szövegünk szerzője. Igazolással tegyük egy egészen rövid „szűrőpróbát”!

A II. felv. 4. jelenetében Brutus szavai a francia eredetiben:

„Non, n'imitons personne, et servons tous d'exemple:
C'est nous, braves amis, que l'univers contemple;
C'est à nous de répondre à l'admiration
Que Rome en expirant conserve à notre nom . . .”

latin fordítónk tolmácsolásában:

„Nequaquam. Facta imitari aliena pudet, quin ipsi vitae potius documenta demus posteris; in nos, o fortes viri! terrarum orbis convertit oculos, em, exspirans Roma ai hoc robor colit, et quidquid spei reliquum in nobis reponit . . .”

az 1865-ös magyar fordítás:

„Ne utánozzunk senkit és szolgáljunk például;
Bennünket vitéz barátim a világ egykor bámul;
Mi vagyunk, kiknek megfelelni kell a kormányának:
Haldokló Róma nevünket hogy föntartá magának.”

A darab teljes szövegét olvasva méginkább megállapíthatjuk, hogy a latin fordítás alapos, szöveghű, gördülékeny. A prózai mondatformálás néha természetszerűen kevésbé tömör, mint a francia dráma-költő szavai, de a körülírások mindig az eredeti szöveg szellemében valók. Néhány kisebb önkéntes bővítésében az emberiség és a haza szenvedéseit megrázóan festő s az ifjúság szeretetét, féltését tükröző kifejezésekkel gyarapodik a francia eredeti. Más helyeken annyira megragadja fordítónkat a voltaire-i dikció költői zengése, hogy egy-egy indulatszóval vagy az alakzatok gazdagításával maga is fokozza a hatást (a III. 4-ben Brutus keserű megdöbbenése a híren, hogy ő Caesar fia: „Tonnez sur moi, grand dieux!”, a latinban: „Nunc, nunc ab omni parte tonate tonate Caelites! et hoc ferite mille, mille perditae fulminibus caput . . .”). Antonius gyászbeszédének pedig mozgósító hatását fokozza a bővítés: „Clamat hic sanguis Caesaris . . . Torpetis adhuc? . . . generosas in iras surgite . . . adeste, adeste . . .”

A költői képeket mindvégig híven tolmácsolja, egyszer-egyszer még az eredetinel is erősebb plaszticitásra törekedve (mint az egyik római átka a III. 8-ban: „O monstre que les dieux Devaient exterminer avant le coup affreux!” a latinban: „Portentum et pudor orbis! cur non patratum ante facinus hanc luem vasto tellus hiatu sorbit?”)

⁸ Az eddigi kutatások Voltaire első magyarországi említését Károlyi Antal 1755-re datálható, Voltaire-hez szóló, francia nyelvű költői levelében találták meg (vö. VÖRÖS Imre: A Károlyi család és a korai felvilágosodás – Adatok Voltaire magyarországi hatásának kezdetéhez – ItK 1977. 197–203.)

⁹ Julius-Caesar halála. Tragoedia. Irta Voltaire. Francziából fordítá és kiadá Maczának Amália. Budán, szerző sajtója 1865. (a belső borítón 1866. szerepel; a fordító Caesar-életrajzának keltezése a műben megoldja a kérdést: 1865. dec.) 73.

Változtatásait azonban nemcsak fordítói ihlet sugallja, néha az iskolai színpad praktikus megoldásai is követelik: a II. 5-ben Caesar és Brutus kissé hosszadalmas párbeszédét összevonja, s a III. felv. utolsó jelenetében fellépő rómaiak népesebb szereplőcsoportját leszűkíti. Ésszerű változtatás, hogy az I. felv. jelenetszámozását a szereplőváltáshoz gondosabban igazodva eggyel megnöveli, az viszont tévedésből fakadhat, hogy az utolsó jelenetben Antonius szavait Dolabella szájába adja.

E formai eltérések mellett a darab – mint említettem – hűséges Voltaire-szöveg, megmarad tehát eszmei tartalma, Caesar nagyságának bemutatása mellett is hangsúlyozottan zsarnokellenes célzata, amelyet csak erősít Brutus tragikumának fokozása az őt Caesarhoz fűző fiúi kapcsolat motívumának bemutatásával, és azzal, hogy Brutus pusztulását – a shakespeare-i megoldástól eltérően – nem viszi színre.

Vajon hogyan fordulhatott darabunk felé a fordító szerzetes, illetve a magyarországi gyűjtemény összeállítójának a figyelme?

Igaz, Voltaire darabjait az ötvenes évek bécsi világi színpadán már siker kísérte, Bécsben is megjelennek nyomtatásban, s ennek előszele érezhető lehetett pár évvel korábban is, de ezek között a darabok között még a későbbi években sem találjuk a Caesar halála előadását vagy kiadását.¹⁰ Nyilván a bécsi közönség is – mint a francia – jobban kedvelte a szerelmi motívumot is felhasználó darabokat. Ez a hátrány a világi színpadon azonban egyenesen előny a kollégiumin, megfelel az ilyen irányú rendi kívánalmaknak. Kollégiumi előadásra alkalmassá teszi az is, hogy a tanult iskolai anyag, a római történelem szereplőit eleveníti meg, s az emberi gőg megítélésével erkölcsi nevelést is szolgálhat. Voltaire zengő dikciója – megfelelő fordítás esetében – igen alkalmassá teszi a színelőadásokkal elérni kívánt retorikai cél, a stílusnevelés megvalósítására is. Mindezek ellenére szerzetesiskoláinkban nem találkozunk vele, hazai Caesar-előadásink – az egy említett kivételével – a hős életének más motívumait viszik színre: Pompeiusszal és annak híveivel való ellentétét vagy az egyiptomi eseményeket. Más témájú a Pannonhalmi Sz. Benedekrendi Kp. Főkv. kéziratának tanúsága szerint Placzkó István Cassiusa is, s az eddig ismert Brutus témájú jezsuita előadását sem M. J. Brutusról, hanem L. J. Brutusról, az első római consullról szól, aki a köztársaság védelmében fiaival is leszámolt.¹¹ Ausztria-tartomány osztrákföldi kollégiumaiban sem találkozunk ez idő tájt ilyen témájú előadás említésével, bár a XVIII. századi anyag részletes feldolgozása még korántsem teljes. Az előadott darabokban a mártírok vagy a bemutatott történelmi bűnhődők sorsa kapcsán elég véres jelenetek zajlanak le sokszor magán a színpadon is, de a zsarnokkal való szembeszállás e történelmi pillanatának bemutatása, mint Voltaire darabjában, azért még szokatlan téma lehetett; iskolai színpadon való előadását még az egykorú Franciaországban, Voltaire-nek is mentegetnie kellett.¹² Tehát ha a közvetítő csatorna még nem is ismert, azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy fordítónk is, a gyűjteménybe iktatónk is friss, érdeklődő szellemet áruel, még akkor is, ha az utóbbi nem tudta volna a másolt szöveg szerzőjének kiletét, ami azonban a Bécshez közeli Nagyszombatban (ahová a környező szövegek kötődnek) 1750 táján nem nagy valószínűséggel hihető. S ha még azt is figyelembe vesszük, hogy Voltaire-nek ez a darabja francia földön 1735-ben jelent meg nyomtatásban, s ismert első előadása 1743 augusztusában zajlott le, csak megerősíti benyomásunkat, hogy darabunk korai latin fordítása és ennek bekerülése gyűjteményünkbe a modern irodalmi, színházi jelenségekkel való igen jó lépéstartást tanúsít.

¹⁰ ORAVECZ Vera: Les impressions françaises de Vienne 1567–1850, Szeged, 1930.

¹¹ TAKÁCS: i. m. 112. Buda, 1760 „Brutus proditiois poenas de filiis sumens”. – Sajnos ennek az előadásnak sem maradt fenn a szövege vagy programja, pedig eredetijének keresése nem is áll messze témánktól. Alighanem C. Porée jezsuita író-tanár műve, akinek a párizsi Nagy Lajos kollégiumban 1708-ban előadott L. Junius Brutusról szóló darabját az ott diákoskodó Voltaire is láthatta. Követte is mesterét a téma feldolgozásában, de e jó húsz évvel későbbi Voltaire-tragédiában (Brutus, 1730) a szerelmi motívum is döntő szerepet kap. Ezért – noha Voltaire Brutusa 1754-ben Bécsben is megjelent – valószínűbb, hogy a budai iskolai előadás Porée darabját vette alapul, annál is inkább, mert az előző évben előadott darabjuk témája is Porée-ra enged következtetni.

¹² 1747-ben – Voltaire érthető csodálkozására – egy apácák vezette leánykollégium készült a darab előadására, de úgy, hogy a szerzőhöz fordultak megfelelő előszóért. Voltaire, a kortárs szemtanú, szerint, először haraggal fogadta a kérést, majd megenyhülve mégis megírta az előszót, s ebben – nyilván a kérésnek megfelelően – nemcsak a leányok ötletét mentegeti e darab előadására, hanem magát a témát is az összegyűlt közönség előtt. Az eset és az előszó szövege: *Oeuvres complètes de Voltaire, Théâtre II.* (Párizs, 1831) 165–166.

Voltaire tehát már a XVIII. század közepén ott kopogtat a magyar iskolai színpadra vezető ajtón. S hogy be is jut, annak a Liszics-gyűjteményben megőrzött másik darab is bizonyosága. Ez a másik mű – mint említettem – Voltaire 1747–49 között írt, s először 1750 júniusában bemutatott *Rome sauvee ou Catilina* c. tragédiájának latin átültetése. Kéziratunk jelzi is a darab fordításának dátumát: 1760.¹³ Egy későbbi rendtársi vagy könyvtárosi kéz latinul ceruzával rájegyezte a kéziratra: „In scenam datum anno 1760 in quo opere et mulier partes agit!” tehát ez már előadásról is említést tesz. Másik megjegyzésének, a női szerep kiemelésének mai ismereteink szerint nem tulajdonítunk olyan nagy fontosságot. Fennállanak ugyan még a női szerepeket tiltó rendi figyelmeztetések, ám e szigorúbb szabályok alól – ha az előadó személyekre nem is, de a szerepekre vonatkozólag – már a XVII. századtól elég sok kivételt ismerünk. Olyan női főszerep, mint a Voltaire-darabban Auréliáé, Catilina feleségéé, ritkán fordul ugyan elő, akkor is többnyire férfi vagy fiú álöltözetében, de már nem példátlan a jezsuita iskolák gyakorlatában.¹⁴ A megjegyzés jelen ideje (partes agit) női szerepre utal, nem női szereplőre.

A mi latin darabunk tehát a Voltaire-tragédia szövege, vagy – mivel az előzőnél jóval több benne az iskolai színpad követelte változtatás – pontosabban adaptációja. A szöveg néhol lerövidül, legszélsőségesebben az I. 1-ben (24 sorról 9-re), I. 5-ben (122 sorról 29-re) s a IV. 4-ben (120 sorról 11-re). Másutt ilyen mértékű rövidítés nincs, de apróbb összevonásokat több helyütt találunk. A rövidített helyeken a megszólalások számát is csökkenti fordítónk, de a mondanivaló lényegét mindig megtartja. Aurélia főszerepe is megmarad, csakhogy az iskolai színpad lehetőségeihez, céljaihoz, fiú-szereplőjéhez igazítva. Így az érzelmi, szerelmi motiváció kissé csökken, szavainak pátosza visszafogottabb, hangja – kérése helyett – számonkérőbb. Férfijével való drámai összecsapásában szerelmük személyes érvei helyett a szülőváros, Róma szeretete kap nagyobb hangsúlyt (I. 3). Ennek megfelelően a latin szövegben Catilina stílusa is keményebbé válik, a francia eredetiben szinte gáláns szavai (I. 3) „Si vous daignez m'aimer, si vous êtes à moi, Sur ce qu'ont vu vos yeux observez le silence”, lakonikus keménységűvé szigorodnak: „Tu vide ne ista effluent, neu quid loquacitate obturbas tua”, s a bátorságra appelláló fojtott fenyegetés („et je veux du courage et non pas des murmures”) a latinban durva nyíltsággal csattan („verbum porro ut hac de re facias, cave!”). Kevesebb szó esik Catilina érzelmi zaklatottságáról, önmagával való vívódásairól; terveit csak sejtető, raffinált célzásai helyett fordítónk többször ad ajkára nyersebb, önmagát és céljait nyíltabban eláruló szavakat (pl. a II. 4-ben „Je ferai ce qu'enfin Sylla craignit de faire” helyett „turbidum resecano caput”).

Darabunk előadott iskoladráma jellegét e kisebb-nagyobb rövidítések mellett fordítónk bővítései is igazolják. Az elvakult szerelmi szenvedély veszedelmét a férfiemberre az eredetinel erőteljesebben, részletesebben festi. Sura aggodalma, nehogy Aurélia iránti szerelme eltávolítsa Catilinát az összeesküvés ügyétől („Tout homme a sa faiblesse, et cette âme hardie Reconnaît en secret l'ascendant d'Aurélié. Il l'aime il la respecte, il pourra lui céder . . .”) Lentulus¹⁵ latin szövegében így bontakozik ki: „Sed quid si Catilina Aureliae expugnatus praecibus foedus disserat? Amoris imperium quum pateat late, quamve nemo unus sit, qui Veneri tributa non pendat? non te latet? Amat Aureliam; mulieris nimiam viro imperitandi libidinem, tute mihi frequens occinebas”, majd Cethegus válaszában folytatódik: „Commune istud faeminis cunctis est malum, Aurelia nusquam hac in re tua cumlata vota laetabitur . . .” (IV. 1.). A fordítás java része azonban a Voltaire-szöveg szabatos megszólaltatása, a cselekmény izgalmas folyamatának jó érzékeltetése. Voltaire költői képeit ugyan nem minden esetben tükrözi adekvát erővel¹⁶, de azért a mű egészében a latin prózával is érzékeltetni tudja a dikció művészi hatását. Helyenként közmondásszerű tömörséggel szólaltatja meg Voltaire csattanóit.

¹³ Eddigi jezsuita iskolai előadásjegyzékeink csak egy Catilina-témájú előadásról tudnak: 1750-ben Nagyszombatban a Catilina proditus címűről (vö. TAKÁCS: i. m. 94), ennek szövege vagy programja azonban nem maradt fenn. Mivel kéziratunk a fordítás dátumát 1760-ban jelöli meg, jelenlegi ismereteink szerint a két darab közvetlen kapcsolatát nem feltételezhetjük.

¹⁴ Az 1745-ben éppen Nagyszombatban előadott Macaria is ezek közé tartozik, kézírata ott olvasható a Bartakovics-gyűjteményben is.

¹⁵ Surát fordítónk következetesen e másik névelmén nevezi.

¹⁶ A II. 5-ben a Cicero-Catilina párbeszédben a konfliktust jól kiemelő ellentétek erőtlenednek el a „nem vetélytársad, hanem bírád”, ill. a „nem barátod: ellenséged vagyok” kihagyásával, bár itt a párbeszéd drámaiságának csökkenését erőteljes gesztussal, Catilina elrohanásával pótolja.

Az iskolai előadás körülményei okozzák, hogy az eredeti színpadképet elhagyja – nyilván nem valósulhatott meg ugyanúgy –, de a szereplőknek szóló színi utasításokat átveszi, sőt helyenként bővíti is.

A Catilina-téma voltaire-i feldolgozása feszült drámaisággaleleveníti meg e történeti korszakot, érdekes jellemek bemutatására ad lehetőséget; Cicero – akinek szerepét Voltaire a bemutatáskor magának választotta¹⁷ és Caesar alakja egyaránt felmagasodik, Catilina belső vívódásaiban még a politikai szélhámosba is tud emberi vonást vinni, majd Catilina feleségének, Aureliának a tragédiájával a katarzist a nézőben teljessé teszi.

A téma iskoladramái feldolgozásának más szövege nem maradt ránk, az 1750-es nagyszombati Catilina proditus előadása sem. Érdekes, 1827-ből való, magyar nyelvű Catilina-előadásnak három kéziratos szöveggönyvét olvashatjuk azonban az OSZK Kt-ban¹⁸, a darabot azok tanúsága szerint a bogdányi várban adták elő. Az egyik példány Esterházi Nep. Jánosnak szóló ajánlása és a kézirat eljutása Pápara arra enged következtetni, hogy a Nagyszombat melletti Bogdányról van szó. A megyei választások visszaéléseit is parodizáló három felvonásos vígjáték naiv humorával távol áll darabunktól, de érdekes bizonyossága a téma magyarországi pályafutásának.

Visszatérve Voltaire-adaptációnkhoz, a Liszics-gyűjtemény igen érdekes adata a fordító monogramjának a megjelölése. Jelzi, hogy jezsuita szerzetes, a latin monogramot visszafordítva H. M. névbetűkkel. A szóba kerülhető szerzők nevét eddig a rend tudományos bibliográfiája és magyar írói életrajzok alapján próbáltam keresni¹⁹. Mivel a színelőadások rendezési gyakorlata külföldi fordítót is lehetővé tette, a kutatást természetesen nem szűkíthetjük a magyarországi rendtagokra, de az adott időszakban számba jöhető eddigi nyomok hazánkba vezetnek. Ez idő tájt két magyarországi rendtag is viselte a H. M.-nek megfelelő Horváth Mihály nevet, mindkettő jelentős irodalmi működést fejtett ki. Csakhogy a két kortárs szerző adatait s főleg műveit már a schematizmusok első feljegyzései is keverik, s azóta sem sikerült, a későbbi kutatóknak sem, teljes biztonsággal elkülöníteni azokat. Egyikük, az idősebbik (1728–1810) 1744-től 1768-ig volt a rend tagja, azután világi papként teológiai tanár, kari dékán, majd élete utolsó évtizedében grábi apát. Szerzősége azért jöhet szóba, mert több művet fordított franciából latinra, s az eddigi leghitelesebbnek tekinthető adatok szerint 1760-ban Nagyszombatban tanított. – Néhány évvel fiatalabb rendtársa (1733–1784) a szerzet tagja volt 1749-től a Társaság feloszlásáig. Jó barátságban állt a kegyesrendi tudós és író Révai Miklóssal, akinek baráti köréhez jezsuita iskoladramáirók és gyűjtők is tartoztak: Paintner Mihály, Makó Pál stb., s aki maga is Voltaire verseit fordítja, mondván: „Igaz! Voltér nevében meg nem kell ütközni: mert ő nem mindég tévelyeg.”²⁰ Azt is tudjuk, hogy Horváth Mihály biztatja Révait a Magyar Hírmondó szerkesztésére, amelyet pedig – mint a felvilágosodással való rokonszenve jelét – hivatalos körök elítéltek.²¹ De ez a Horváth Mihály az 1760-as években jogakadémiai igazgató Nagyváradon, s bár Révai dicséri, milyen csodálatra méltóan szólaltatja meg a római lantot, ennek ismert emléke nem maradt fenn.²² Mivel azonban az életrajzok és bibliográfiák mindegyike keveri a két szerző adatait, érdekes további munkát kínál a kutatás számára munkásságuk hiteles elkülönítése, és annak megállapítása, melyikük kezéből került ki Voltaire-darabunk fordítása, vagy esetleg egy eddig ismeretlen harmadik, számba jöhető fordító felderítése.

¹⁷ „Rome sauvée fut représentée à Paris sur un théâtre particulier. M. de Voltaire y joua le rôle de Cicéron. Jamais dans aucun rôle aucun acteur n'a porté si loin illusion: on croyait voire le consul . . .” (a már idézett kiadás 249.) – vö. Le Kain színész naplórészletét. Id. A francia színház a XVIII. században, STAUD Géza szerk. Bp. 1974. 47.

¹⁸ Quart. Hung. 2543 és Fol. Hung. 2564 (2 pld.)

¹⁹ SOMMERVOGEL: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, T. IV, t. IX. Bruxelles–Párizs, 1881, 1889, 1893. A. HORÁNYI: Memoria Hungarorum II. Viennae, 1776. 166–167. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái IV. (Bp. 1896) 1273–75. h.

²⁰ CSAPLÁR Benedek: Révai M. élete (Bp. 1881–1889) II. 117.

²¹ I. m. 108. 187.

²² I. m. 188–189.

Anélkül tehát, hogy az érdekes tény minden részletét tisztán láthatnánk, egyet már az eddigi kutatás is megmutat, hogy Voltaire elsősorban drámaírói révén, a jezsuita iskolai színjátszáson keresztül már a század közepén eljutott Magyarországra.

Alszegehy Zsoltné Tési Edit

Stílustörekvések a XVIII. század végén

(Kis János almanachjai)¹

Az almanachok² – Kelet-Közép-Európában – folyóiratot pótolnak; nem egyszerűen éves verstermést gyűjtöttek egybe, hanem irodalmi törekvéseket mutattak be az olvasóknak, vagy dokumentálták egy írói csoport létezését; teret engedtek olykor egymástól eltérő irányoknak, stílusváltozatoknak. Az irodalmi folyóirat *közönséget* feltételez, legalább is hosszabb távon, rendszeres megjelenéssel állandó olvasótáborra tart számot, amelynek ízlését, kívánságait kielégíti, formálja. Az almanach – évi egyszeri megjelenésével – rendkívül bőséges, mintegy tömör foglalata, ígérete vagy sejtése a múlt, illetve a jelen és a jövő szétágazó törekvéseinek.

A szlovén felvilágosodás irodalmában a *Pisanice* kötetei, a cseh irodaloméban Thám és Puchmajer zsebbe való könyvei lapozgatásakor figyelhetjük meg az almanachok közönségnevelő és szervező erejét, az új műfajokkal kísérletező költők egymást erősítő vagy épp egymással vitatkozó alkotásait. A cseh almanachokban közölt versek ösztönözték a költőket, a teoretikusokat az első cseh prozódiai vitára. A szlovén almanachok elégiatermése nyitányául szolgált a későbbi, nagy ívű fejlődés során kivirágzó elégiaköltészetnek.

Míg a szlovén és a cseh irodalomban az almanachok megelőzték az irodalmi folyóiratokat, a magyar irodalomban fordított a helyzet. Itt, az 1780-as esztendő végétől folyóiratot teremtő igyekezetnek vagyunk tanúi, a kassai Magyar Museum, Kazinczy Orpheusa és Kármán Urániaja nem csupán helyet ad az új magyar költészetnek, hanem költői-irodalmi programokat, esztétikai tanulmányokat, magyarrá hasonított – s a kor modernnek számító esztétikusaitól származó – tanulmányokat jelentet meg, nézeteket ütköztet össze, akarva és néha akaratlanul is polémiákat kezdeményez, alapfogalmak meghatározására tesz kísérletet. Egyszóval szervezőjévé válik a mind ígéretesebb teljesező irodalmi életnek. De az újságok sem maradnak tétlenek, azok is biztosítják a teret az esztétikai, a dramaturgiai tanulmányoknak, a könyvismertetéseknek.

Kis János³ is az irodalomszervezők sorába akart lépni. 1797-ben Aranka Györgyhöz írt levelet, innen tudunk „journal”-tervéről, amely *célkitűzésében* – részben – az általa becsült Péczeli József *Mindenes Gyűjteményét* látszik követni.⁴ Vitathatatlan, hogy Péczeli folyóiratát ismerte; neki magának is ott jelent meg első verse, és a folyóiratban helyet kapó versek, elmélkedések hatással voltak Kis

¹Sebbe való Könyv. Azoknak a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. Kiadta Kis János, Nagy Baráti Pred. Po'sonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1797. – Kalendáriom és Sebbe való Könyv (...) Kiadta Kis János. Po'sonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1799.

²P. MERKER–W. STAMMLER: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* I. Berlin, 1926/1928. 427–429.

³NÉMETH Zoltán: *Kis János szerepe kora irodalmi életében*. Győr, 1941. – HORVÁTH János: *Berzsenyi és íróbarátai*. Bp. 1960. 227–240. – *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Bp. 1965. 294–296. nem tünteti föl, hogy az említett Kis János-versek közül melyik az „eredeti” és melyik fordítás. Igaz, a fordítások némelyike személyes áthallásokkal gazdagodik, de inkább a kor érzésvilágát megelevenítő gondolatokat kell regisztrálnunk a fordítások elemzésekor, mint személyes hőfokú és intenzitású lírát. Vö. még: FRIED István: *Kis János klasszicizmusa*. Soproni Szemle 1974. 345–351.

⁴TOLNAI Gábor: *Kis János Journal-terve a XVIII. század végén*. Könyvtári Szemle 1934. 4. sz. 28.

egész munkásságára. „Szívet nemesítő versek – körvonalazza a Flóra⁵ néven megindítandó folyóirat tárgykörét –, a történetekből, kivált nemzetünk történeteiből vett szép darabok, nevezetes emberek életének leírása; az élet filozófiáját, a szép literatúrát, 's a' természeti tudományokat tárgyzó rövid értekezések, beszélgetések, levelek, filozófusi lélekkel írott szívrható erkölcsi mesék, kellemetes anekdoták . . .” Nem kell idegen almanachok után nyomoznunk, nem szükséges német vagy francia esztétikusok hatására gyanakodnunk: Kis János levélbe fogalmazta a *Mindenes Gyűjtemény* téma-választékát, halványan, de jól kivehetően utalt a kor olvasmányaira (Kónyi magyarátsa: „Diszes erkölcsre tanító beszédei” vagy a Báróczi tolmácsolta marmonteli Contes moreaux olvasmány-toborzó szándéka csapódik le itt), hogy aztán elődeitől eltérő eredményre jusson. Kis így folytatja: „az egésznek elintézője a' jó ízlés fog lenni a' józan okosságnak vezérlete alatt, mely nélkül a' szépség nem egyéb Circénél . . .” A szépirodalom itt nem gyűjtő, tömörítő, szervező ereje a különböző irányokból érkező felvilágosult törekvéseknek, hanem csupán egy (és még tán nem is a legjelentősebb) megnyilatkozási forma. A „mesék” jelentése más, mint ahogy ma használjuk, feltétlenül *történelmi*, méghozzá nem túl terjedelmes, világosan áttekinthető, de amelynek egyformán lényege „filozófusi” lelke és „szívrható” előadási módja. Mindez csak akkor érheti el hatását, ha a *jó ízlés* vezérli, melyhez a józan okosság párosul. Kis János nem a képzelet hatalmából teremtődő szépséget ismeri el, hanem a meghatározott szabályok szerint megfigyelmezettet. Egész életében e célkitűzés vezette, ez felelt meg annak a tisztas középsernek, szorgalmas szürkességnek, lelkeszi hivatásából is következő oktató magatartásnak, amely jellemzője. Ennek az „esztétikai” alapelvek fő vonalai – a különböző kiterőket is tekintetbe véve – Gottschedig vezethetők vissza. Gottsched pedig az antikokat (elsősorban Horatiust) értelmezte a maga módján, de Boileau költészettanából is kivonta a maga számára a költészet didaktikus voltának fő követelményét. A gottschedi elképzeléseknek magyar visszhangja is volt, éppen azért, mert egy bizonyos fajta költészetnek kitűnően megfelelt e racionális költészetfelfogás. A XVIII. század végére azonban lényegesen módosult a gottschedi alapvetésből vagy az azt vitató fölfogásból kinövő esztétikai szemlélet. S mire Kis Jánosig ért, Sulzer és Wieland, Ramler és Shaftesbury tanai szorítják a háttérbe. Kelet-Közép-Európában az irodalom nemzeti érzések, öntudat élesztője, olykor a politikai megnyilatkozás hiánya miatt a nemzeti eszmék szinte egyedüli megfogalmazója. Itt általában az irodalomnak, a művészeteknek etikai célja hangsúlyosabb szerephez jut. Különösen a nemzeti fejlődésnek abban a szakaszában, melyben Kis két almanachja megjelent (1797-ben, 1799-ben). E pregnánsan nemzeti célkitűzés nincs ellentétben azzal az 1797-es kötet élén álló Cicero-idézettel, amely klasszikus szerzővel megerősített folytatása a Mindenes Gyűjtemény mottójának. Péczelei szerint: „Mindennek tetszeni lehetetlen – akarni együgyűség”. A *Somnium Scipionis* (Kazinczy fordításában) így viszhangozza e vélekedést: „. . . ne add magad? az alvóg beszédeknek, 's igyekezetid' reményét ne helyezd emberi jutalmakban. Saját kecséivel ön maga az érdem ragadozson a' való dicsőség felé. Mások szólnak e fejlőd, az az ő gondjok . . .”⁶ Más kérdés, hogy e kis részlet – bár idegen lepelbe bújtatott – legsajátabb megnyilatkozásai közé tartozik. 1801-ben éppen Kis Jánosnak írja ars poetica-szerű sorait, miközben a zsebkönyvek olvasását nyugtázza: fordításainak „mindegyike úgy készült, hogy a' nagy seregnek ne tessenék. Eddig elértem célomat: nekik nem teszik; az van hátra, hogy Kisnek 's Virágnak tessenék.”⁷

Felületes olvasás után ízlésbeli arisztokratizmust vethetnénk a Kazinczyt követő Kis szemére, ha nem tudnánk róla, hogy préceptorai konoksággal igyekezett a műveltséget, a tudományt terjeszteni, hogy ismeretterjesztő feladatokat vállalt. Helyesebben járunk el, ha egy populárisabb felvilágosodás kissé eklektikus fajtáját regisztráljuk (ezt bizonyítja az almanach két kötete is), amelyben a tisztultabb ízlés, a világos gondolkodás, az erkölcs lényeges jellemző. Az első kötet előszavában szerényen írja le, hogy szívesebben közölne eredeti munkákat, de míg nincsenek, inkább fordításokat ad. Áruklodó

⁵ Ennek nyoma még a 'Sebbe való Könyv egy közleményén is megtalálható. Az „Emberiség és Szerelem” c. elbeszélés alatt olvasható: Flóra 1796. febr. Nem egy német, Flóra c. Taschenbuchból vette e közleményt, Kis jelöli a forrást: Decade philosophique litteraire et politique. Num 35. Forrásjelölési általában megbízhatóak.

⁶ Romai Classicusok magyar fordításokban II. Ciceróból Beszédék, Levelek és Scipio' álma. Fordítá Kazinczy Ferenc. Budán 1837. 216.

⁷ Kazinczy Levelezése II. 444–445. Kis zsebkönyveit Kazinczy mindössze három helyen látta, anyja házánaál a sajátjait, Nagy Gábor debreceni ügyvédnél és Kazinczy Dienesnél a második kötetet.

sorok következnek: a szerző „kötelességének tartja, tőle kitelhetőképpen siettetni ama' szép hajnalnak hasadását, mellynek a' Bartsaiak, Bárótziaik, Ortziaik, Bessenyeiek 's a' t. ez előtt egynéhány eszten-dóvel olly követésre méltó szent buzgósággal kezdettenek vólt útát készíteni." Több okból megfonto-landó megjegyzés ez: Kis János természetesen ekkor (1797-ben) nem írhatta le Kazinczy, Batsányi, Szentjóni Szabó, Verseghy nevét, akiknek ízlése, alkotói módszere, olvasmányanyaga a Németországot bejárt, Göttingában megfordult szerkesztőhöz talán közelebb állhatott. Viszont nem állt tőle sokkal távolabb Bessenyei baráti körének ízlése és alkotói módszere sem. Olyan apró nyomok is tanúskodnak erről, mint az az eddig figyelmen kívül hagyott tény, hogy a Kazinczy leghívebb tanítványának vélt Kis – mestere sűrű intése ellenére – sem hagyott föl a páros rímű tizenkettősök használatával. 1794-ben kétszer is óvja Kazinczy Kist „az úgy nevezett Magyar skandálatlan Alexandrinusok”-tól, melyeket legfőljebb episztolákban tart „alkalmatos”-nak.⁸ Kis még a jambikus német verseket is e versmértékben fordítja, s ezzel kissé elnehezíti, ellaposítja, éppen szabadabb lebegésüktől, könnyedebb formájuk-tól fosztja meg őket. Viszont erősebben kapcsolja az általa követésre méltónak tartott hagyományhoz, az ó páros rímű tizenkettősei ugyanannak a babona, előítélet ellen küzdő költészetnek részesei, amelyek a tudományok nevedéséről verselő Barcsayakéi voltak. Másfelől tematikailag sem szakad el Bessenyei György társasága olvasmányanyagától. Kötetében helyet kapnak D'Arnaud-Baculard anek-dotái, azé az érzelmes francia íróé, aki több testőrír fordítása révén vált kedvelt olvasmánnyá. Ugyanide vezethető vissza az angol klasszicizmus mértéken felüli tisztelete, a Johnson lapjaiból való szemelgetés, Pope életírásának közlése. A kalendáriummal ellátott második kötet előszava semmi lényegeset nem ad hozzá a már ismert programhoz. „Azon igyekeztem – erősítgeti Kis János –, hogy ne csak a' képzelődést gyönyörködtessen, hanem egyszersmind az érteleznek és szívnek is hasznos foglalatosságot adjak.” S ami prózában így fogalmazódik meg, azt egy fordítása a költészet szavaival véli végérvényessé tenni. Voss: *Weihe der Schönheit*⁹ c. költeményét „A' szépség felszentelése” címen költi át. A magyar esztétikai gondolkodás útját vázlatosan fölrajzoló Radnai Rezső¹⁰ mutat rá arra, hogy Kármán Urániájának egy gondolata¹¹ közvetlen előzménye Kis e tolmácsolásának. Az élvezetes formában előadott bölcsesség, a versalakban megjelenő nyájas intés embernevelő hatásáról vall Schiller-nek az esztétikai nevelés fontosságáról írt értekezésével egybehangzóan. Apró a különbség: ahol Voss „Volkverschönerer”-t ír, Kis „nemzeteket szépíteni”-t¹². De az alap gondolat átélésének – épp a szerkesztői program szerint – hitele van Kis fordításában, „A' szép külső színe a jónak” (*Die Schönheit ist des Guten Hülle . . .*): példás megfogalmazása az etikai célokat az esztétikai élbe állító költészetfelfogásnak.

Ám ugyanez a vers tanúsítja azt is, hogy ez a német klasszicizmusból átvett gondolat más, tágabb világra, messzibb ágazó költészetre is kaput nyit; olyan – mélységes múltban gyökerező, s a közvetlen jövőt előlegező – költői képben fogalmazza meg az emberi lét és a költészet értelmének alapproblé-máit, amely teljes kibomlásában a kor legnagyobbjainál, Goethénél – a magyar irodalomban: Csokonainál – látható.

Des Blattes schöne Raupe krecht,
Entschläft, wird schöner Sylph und steigt.
Nézzük a' szép hernyó mit tesz,
Mész, meghal 's szép szárnyas Szilf lesz.

Ha a fordítás minőségét elemezzük, rámutathatunk Kis János küszködésére a nyelvi megfogalma-zással: a finomabban sejtető német kifejezések nyersebb magyar megfelelőjére. De hadd utaljunk egy másik Kis János-versre, a „Leányom' halálára” című költeményére,¹² amelyben ugyanezt az alap-

⁸ Kazinczy Levelezése II. 346, 361.

⁹ Sämtliche poetische Werke von Joann Heinrich Voss. Leipzig 1835.

¹⁰ RADNAI Rezső: Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817. Bp. 1889. 186.

¹¹ „A nyájas popularitás, amely oly csodákat szül és egy vad nemzetből egy csinos és kiformált népet készít, csak akkor párosodik össze a tudományokkal, ha ezek a gráciáktól rózsaköteleiket kölcsönzik” (A nemzet csinosodása).

¹² FRIED István: Soproni diákok klasszicizmusa. Soproni Szemle 1977. 76–81. A téma magyar irodalmi elterjedtségét bizonyítja, hogy *El változás* címen Péteri Takáts József (Költeményes Munkái).

gondolatot konkrét élmény nyomán próbálja formába önteni. A hosszadalmas vers csak körülményes, természetfestő, érzékenkedő bevezető után jut el a lényegi mondanivalóig:

A' lepkék holttak módjára,
Kik álomban heverték,
Károk' kipotolására
Étheri testet nyertek,
'S most már sorjában kedvekre
Legelnek virágokon,
'S szép örömről szebbekre
Repdésnek új szárnyakon.

A két vers együttesen sugallja a feltételezést: Kis Jánost sem hagyta hidegen a neoklasszicizmus egyik leginkább megragadó, legemberibb látomása,¹³ amelyben a görög filozófusoktól ihletett ovidiusi omnia mutantur-élmény,¹⁴ a szintén ovidiusi változás-átlényegülés¹⁵ francia felvilágosodott változata találkozik a régi népmesén alapuló Ámor és Pszikhé-regével, az apuleiusi östörténettel és annak (neo)klasszicista ábrázolásával (Thorvaldsenével és a Kazinczyt ihlető Canováéval).

Fák levelét hősín szállal befonó kicsi hernyók
(látja a földművelő ezt jól) kicserélik alakjuk
és már nem hernyók, de halottak lelkei, lepkék –

írja Ovidius: Átváltozásai XV. könyvében (372–374. sor)

„A csodálatos szépségű pillangó is mint élettelen pete kezdődik, ebből a meleg hatására hernyó kel ki, ebből báb lesz s ez ismét élénk színekben pompázó lepkévé alakul: e formáját elérve szaporodik, végül megfosztva díszétől elpusztulni tartozik, miután betöltötte a természet által kijelölt célját, vagyis befutotta a változásoknak azt a körét, melyet fajtája számára a természet kijelölt.”¹⁶ Ebből a háttérből emelkedik ki az a költői elképzelés, amely az állati átváltozást összekapcsolja általában az átlényegülésnek, Goethe szavával élve a *stirb und werde*-gondolatnak példájával. Ez a gondolat a költészet és a bölcsesség kapcsolatával foglalkozó Vossnál és Kis Jánosnál bátoritanul, szinte epizód-szerűen bukkan föl; Kis János idézett költeményében már a halhatatlanság-élménnyel párosulva jelenik meg; s mindez csak előkészítésül szolgál arra, hogy Csokonai az egész motívumrendszert, eszmekört egyetlen, megragadó szépségű költeményben összefoglalja; illetve ugyanezt a motívumrendszert Goethe *Seelige Sehnsucht*-ja nemcsak költői, hanem bölcséleti oldalára is fordítsa. Hogy Kis János tolmácsolta Voss költeményét, abban nyilván szerepe volt annak a Magyarországon is mind szélesebb körben terjedő neoklasszicista ízlésnek, amely Kis Jánosnál olykor földhözragadtan, csekély tehetség-gel, Kazinczynál – később – kifinomultan-mívesen, ám költői szárnyalás nélkül, Csokonainál – néhány nagy versében – teljes pompájában virágozik ki.

E neoklasszicista ízlés természetesen nemcsak irodalmi műveket eredményezett, hanem a képző-művészetben is az Ámor és Pszikhé-történet feldolgozására ösztönzött. Különösen Canovánek a XVIII. század végén alkotott szobrai (az álló és a fekvő Ámor és Pszikhé) érzékeltetik ennek a stilizált, a winckelmanni tanítás szerinti és a rokokó vívmányait is felhasználó görögség-képzetnek természetét.¹⁷

Bétsben 1796. 127.) is megverseli, csakhogy lapos didakszissal. Ugyanennek a témának, hasonló célzatú feldolgozása: [Vályi] NAGY Ferencz: 30. óda. A' pillangó' és e' test' el-változása. = Ódák Horátz' Mértékeinn. Kassa 1807. 94–96.

¹³E kérdésről más vonatkozásban SZAUDER József: Az Estve és az Álom. Bp. 1970. 378–390., 538–539.

¹⁴„nascique vocatur /incipere esse aliud quam fuit ante; morique/ desinere... Metamorphoses XV. 170–173. sor.

¹⁵Uo. 255–257. DEVECSERI Gábor fordítása.

¹⁶D'HOLBACH: A természet rendszere. Bp., 1954. 8.

¹⁷Canova szóban forgó alkotásai 1793-ból, ill. 1794–97-ből valók. Csodálói között leljük Ugo Foscolot, Goethét, Stendhált, Flaubert-t, Poe-t; Thorvaldsen szobrát 1809-ben alkotta meg. A téma irodalmi feldolgozó – többek között –: az Apuleiustól ihletett Molière, Calderon, Fontenelle.

A költészetben – elsősorban a Goethe felé vezető úton – ennek a stílusnak az ismét fölfedezett neoplatonizmus adja meg mélységét: a fölfelé vágyódás és az átlénygülés e XVIII. század végi változata hordozza azt az egyszerre étheri és emberi, átszellemült és kétségbeesett, hittel teli és kétségektől gyötört halhatatlanság-hitet, amely Csokonainak *A pillangóhoz* című verse tragikus nagyságában ér el tetőpontjára. Az utolsó kérdés, a befejezetlenség és talán a befejezhetetlenség érzetét kelti, a kiküzdött hitet sugározza, a neoplatonista élet-halál-fölfogás szerinti gondolatot a mind magasabbra törő és az isteni magasságokban végső otthonra találó lélek megnyugvásában, „Fel kell tehát emelkednünk a jóhoz – írja Plotinos –, amelyre minden lélek törekszik. Az, aki őt látta, tudja, mit beszélek, hogy ő mimódon szép. Mint jó után, ugyanis vágnunk kell utána, s a törekvésünknek rá kell irányulni. El is érzük őt, ha felfelé haladunk, feléje fordulunk, s levetjük azt, amit leszálláskor magunkra öltöttünk.”¹⁸ Rohde pedig emigy foglalja össze a neoplatonista gondolkodást: „Das Göttliche steigt nicht hernieder; der Mensch muss zu göttlicher Höhe und Ferne hinaufstreben, um sich zu vereinen mit dem Einen vor aller Vielheit. Die Vereinigung kann erreicht werden im reinen Denken des Menschengestes und darüber hinaus in dem geheimnisvollen Zusammenklang des Einzellebendigen mit dem Ersten, dem Uebervernünftigen, in der Ekstase, die höher ist als alle Vernunft. Sie kann erreicht werden nach Ablauf der Kette der Wiedergeburten, an deren Ende die reine Seele, das Göttliche im Menschen eintritt in die Göttlichkeit des All.”¹⁹

A neoplatonizmus a háttér, amelyből kiemelkedik, a költői megfogalmazással kiválik a halhatatlanság-eszme neoklasszicista képzete, az Ovidius alakképletéből újjáteremtődött holbachi tétel összekapcsolódik a költői és emberi létet hevesen értelmező, izgatottan rákérdező XVIII. század végi magatartással. Az istenihez emelkedő, az esetlegességet levetkező és az állandó szépségbe haló (és ezzel újjászülető) pillangó (emberi lét) magasztos jelképe a tökéletes élet-halál-folyamatnak, a winckelmanni – goethei görögség-ideálnak. S amikor Thomas Mann beleélve magát a goethei érzésvilágba, fölidézi és költői prózába oldja a gyertyába repülő lepke és az önmagát fénné lényegítő gyertya áldozó-áldozat voltát, a neoplatonikus-neoklasszicista felfogás lényegét írja le: „Tudd meg, barátodnak legkedvesebb, legmeghittebb öröme, legnagyobb reménye és leghőbb vágya a metamorfózis – az átalakulások játéka, ahogy egy arcon az aggastyán megifjodik, a gyermekből ifjú lesz (...) Ez a nagy egység, kedvesem, ahogy a dolgok egymásból felbukkannak, egymással váltakoznak és cserélődnek, ahogy az élet hol természetes, hol szokásokhoz szabott arculatát mutatja, ahogy a múlt jelenné válik, a jelen visszamatat a múltba, és mindkettő elébe játszik a jövőnek, amely már bennük kísértett (...) Halál, utolsó repülés a lángba – a nagy egységben talán ez is csak egy változás?”²⁰ Ugyanaz a fájdalmas, a végtelenbe kizengő kérdés, amely Csokonai versét zárja, ugyanaz az önmagával is vívódó bizonytalanság, amely Csokonait is kísértette; de amely nem jöhetett volna létre az előd szerény próbálkozásai, Kis János fordítása, önálló botladozása nélkül. Hiszen Csokonai tökéletes költeménye a Kis János-i kezdeményekre is épül, ahogy Goethe Nyugat-keleti dívánjának földöntúli szépségű harmóniájába belecseng Voss két sora is. Holbachnál a pillangó-lét szépsége és a gyarló ember makacs fogózása a halhatatlanság-hitbe egymástól elváló, közöset nem tartalmazó két tényező; Kis János fordítása, verse, illetve Csokonai *A pillangóhoz* c. költeménye viszont egyazon jelkép két, egymást kiegészítő jelentése.

Egyúttal a mitológia, a görögség-eszmény neoklasszicista átértelmezésével is találkozunk; s ez nemcsak a német, hanem a magyar neoklasszicizmus alapproblémája is. Nemcsak szövegkiadások, tudós kommentárok látnak napvilágot, nemcsak a göttingai egyetem professzorai adják közre a görög és római auktorok egyre pontosabb értelmezését, hanem e munkában költők, írók is részt vesznek, Goethét vagy Schillert egyként érdekli a görög tragédia, a műfajok kérdése, Herder levonja messzeható elméleti következtetéseit, Lessing irodalmi-képzőművészeti vizsgálódásai sincsenek hatás nélkül, Wieland pedig maga is beáll a kommentátorok közé, Horátius-magyarázatai a magyar Horátius-kultuszban és -fordításokban is gyümölcsöznek.²¹ Egyébként is, Wieland munkái sokkal jelentékenyebb

¹⁸ Plotinos: A szépről és a jóról. Ford.: TECHERT Margit. Bp. 1925. 7.

¹⁹ Erwin ROHDE: Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. Tübingen 1907⁴. II. 402.

²⁰ Lotte Weimaran. Művei 9. Bp., 1970. 390.

²¹ Vö. pl. Horátius levelei. Ford.: Kis János. Wielandnak magyarázó jegyzéseivel. I. köt. Soprony 1811. – Horátius levelei. Fordítá Kis János (...) Wieland magyarázó jegyzeteivel Kazinczy Ferenc (...) Pesten 1833.

szerepet töltenek be a kelet-közép-európai irodalmi fejlődésben, mint az az eddigi kutatásból kitetszik. Magyar és szerb Wieland-fordítások egész sora nevelte finomultabb ízlésre, pallérozottabb magatartásra, a mélyebb humor érzékelésére olvasóit. Ami azonban a magyar felvilágosodás korában Wielandból hatott: az antikvitás- és embereszménye volt. Wieland ugyanis a winckelmanni görögség-ideált szkeptikusabbra, emberileg differenciáltabbra, némileg fanyarabbra formálta,²² műfajilag pedig – a maga rokokó-stílusával vegyítve – a költemények új típusát hozta létre, amely a tanítóköltemény, a komédia és az elbeszélés között, valahol a középben helyezkedik el. A műfajok vegyítése ugyanis nem a romantikában kezdődött el, megtette ezt a maga módján a rokokó is,²³ s e folyamatban a Kis János által tolmácsolt *Musarion* kiemelkedő helyet foglal le. Előlegeesen ennyit: Kis János leginkább azt fordítja, amelynek előzményét a magyar irodalomban föllelte. Így Wielandot idézte már Ányos,²⁴ tolmácsolta Orczy Lőrinc,²⁵ Kazinczy pedig éppen tőle vette a kozmopolita jellemzését: „Egy oly embert mint a’ milyen én vagyok, – a’ki nem tartozván semmi különös polgári felekezethez, a’ Világot Hazájának, ’s a’ maga valóságú teremteseket, nem nézvéen lakosoknak, Klímájoknak, életek’ módjának, nyelveknek, rendtartásaiknak, törvényeiknek külömbsegeire, hazafi ’s pölgártársainak, testvéreinek érzi . . .” Majd alább: „Egyedül a’ Kozmopolita érzi a’ tiszta, részre nem hajló, ’s idegen földalékokkal öszve nem kevertt szeretet embertársai iránt.”²⁶ Kazinczy későbbi Lukijan Mušickihoz küldött levele e felvilágosult-neohumanista gondolat konkrét megvalósulása;²⁷ a fordítás ezáltal is írói vallomás értékű. Ahogy e Wieland-fordításnak az apellézi festményt megjelenítő részlete nemcsak azért érdemel figyelmet, mert egy rokokó-kép magyar változatát mutatja be.²⁸ Más, hasonló szövegekkel való összefüggésében, hatásában szemlélve derül ki, hogy e fordítás-részlet túlmutat önmagán; értékelhetjük pusztán fordításként is, de a kordivat, a korban lényeges szerephez jutó stílusterékvés példájaként is. Ányos Páltól való ez az idézet: „Magamat felejtve olvastam minapában Wieland Grátziáit, hol szerentsz elméjének remekjén látszatik dolgozni.”²⁹ E wielandi stílusremeklés ösztönözte Csokonai is fordítás-töredéke elkészítésére,³⁰ ez indította Kis Jánost arra, hogy nekikezdjen a *Musarion* magyar megszólaltatásának. A hedonista-rokokó életszemlélet és az idillek stilizált világát életszerű mozzanatokkal megtöltő újfajta műfajú és stílusú mű részben műfaji innovációra ösztönzött, részben a vers és a próza nyelve közti különbség elmosására. Azaz olyan költőibb prózára szolgáltatott példát, amely már Kazinczy Gessner-fordításaiban és a szentimentális regényekben bennerejtett, de amelynek tudatosításához a wielandi remeklés is szükséges volt. A magyar kritikai-esztétikai gondolkodás (Kármán, Verseghy, Csokonai) egyébként is hangsúlyozta azt a *közöset*, amely a vers és a próza között fennáll, hogy a valódi különbségekre rámutathasson.³¹

Kis János fordítása nem állja a versenyt az eredetivel. A nyilvánvaló különbség a költő és a fordító között csak részben bizonyul magyarázatnak. A Wielandnál megbúvó, utalásokban élő felvilágosult mondanivaló Kis fordításában a populáris felvilágosodás közhelyévé fakul; az eredeti vers sugallatai, utalásai a fordításban magyarázatok, didakszis. Az eredeti finom körülírásai, hasonlatai a fordításban körülményesen, az eredetihez képest mégis hiányosan szólnak magyarul:

²² Cornelius SOMMER: Christoph Martin Wieland. Stuttgart 1971. 25.

²³ Friedrich SENGLÉ: Wieland. Stuttgart 1949. 205.

²⁴ Megyesi Somogyi Jánosnak írt 1778. június 10-i verses levelében.

²⁵ Magyar Museum I. 1788–1789. 204–211.

²⁶ Szokratész Mainomenosz az az A’ szinopei Diogenesz’ dialogusai. Consil. Wieland írásából. Ford. Kazinczy Ferenc. Pesten 1793. 165–166. – Sokrates Mainomenos oder die Dialogen des Diogenes von Sinope. Leipzig 170. 181–182.

²⁷ Levelezése IX. 275–277.

²⁸ Magyar kiadás: 45., német: 74–75.

²⁹ Érzékeny levelek: IV. levél Evvel cseng össze Kármán szava: „... ámbár Wieland, aki a gráciákat hozzánk lehozni tudta volna, még köztünk nem született.” (A nemzet csinosodása).

³⁰ A’ Kellemek. (Die Grazien.) Vö.: GULYÁS József: Csokonai újabban előkerült fordításaihoz. EPHK 1927. 164–165.

³¹ Kármán – De Sacy nyomán – A nemzet csinosodásában, Verseghy: Mi a poézis? és ki az igaz poéta-ban? stb.

In³² einem Hayn, der einer Wildniß glich
 Und nah am Meer ein kleines Glut begränzte,
 Ging Phantias mit seinem Gram und sich
 Allein umher . . .
 Eggy sűrű berekben Athéna' vidékén,
 Melly szépen kékellett a' tenger mellyékén,
 Ballagott Fániás bús andalgásában . . .

Másutt a halvány emlékeztető lényeggé válik. Wieland bibliai példája Kisnél lényeges mondani-
 valóvá emelkedik:

Was unterm Monde liegt, ist eitel! A világ nem egyéb, tsak hívság hazája.

A vanitatum vanitas-gondolat Wielandnál tájképebe ágyazva jelenik meg, a „hívság” (a magyar
 költők kedvelt szava) a mondat végén búvik meg, alig észrevehetően. Kis kettéosztja a verssort, a
 gondolat második tagja hangsúlyosan, komoran, alliterációval kiemelten sugallja a hiábavalóságot.
 Nyelvi példát már Orczy Lőrincnél találhatott:

Szerentsés Salamon, kit a' Főbb Okosság
 Vezérlett, vallani, hogy minden tsak hívság(!).³³

Nem kevésbé nehézkesen adja elő Kis a Wieland megénekelte szellemi természet magasabb rendű
 voltát az érzéki természettel szemben, s az idecéltöz önnevelés eredményét. Ez a Shaftesburytól átvett
 gondolat érzékletesen, szellemesen jelenik meg a Musarionban, összekapcsolva az előítéletek, a babona
 elleni küzdelemmel. Kistől sem idegen Shaftesbury bölcselkedése (később fordította is). Csakhogy
 Wieland alábbi sorainak fordításában inkább a moralizáló lelkeszt, mint az élet teljességét élvezni vágyó
 rokokó-költőt érezzük:

Der ohne Furcht Cometen brennen sieht,
 Die hohen Götter nicht mit Taschespiel bemüht,
 Und, weil kein Wahn die Augen ihm verbindet,
 Stets die Natur sich gleich, stets regelmässig findet.
 Ki bátran néz szélyvel járó tsillagokat,
 Több lelkekre nem fog boszorkányságokat,
 'S minthogy nem köti bé tévelység szemfényjét,
 Mindenütt rendet lát 's természet' törvényjét.

A tolmácsolás jól jelzi a magyar írók próbálkozását a wielandi, szabadabb lebegésű, költői
 prózával-verssel. Csokonai is kísérletezett a Gráciák megszólaltatásával, s előttük Anyosnak egy
 episztolába applikált négy Wieland-sora mutatja a német rokokó-költészet magyar változatainak
 kanyargó útját.³⁴

Innen egyenes út vezet Kis Jánosig, a kissé elsúlyosított, páros rímű tizenkettősök, a német
 szövegnél kevésbé stilizált, ezért valamivel vaskosabb fordulatok versbe szövéseig. Lessing még párhuzam-
 okban gondolkodott, számára Klopstock Homéroszt, Cramer Pindarost, Uz Horatiust, Gleim
 Anakreont, Gessner Theokritoszt, Wieland pedig Lucretiust jelentette.³⁵ A magyar irodalomban nem
 váltak szét ilyen mereven a „szerepek”, a magyar szükségletek nem annyira görög szabású költőtípu-
 sok, mint inkább újszerű antikvitas-felfogás(ok) és kifejezésmód(ok) létrehozására ösztönöztek. Kis

³² Az alábbi Wieland-kiadást használtam: Musarion oder die Philosophie der Grazien. Neue
 Ausgabe. Leipzig 1799. Kisnél: Muzáron vagy A' Gráciák Filozófiája. Az almanachban csak az első
 rész jelent meg, teljes fordítása: Kis János Versei. Kiadta Kazinczy Ferenc. Pesten 1815.

³³ Orczy Lőrinc: Bessenyei Györgynek. A Bessenyei György Társasága. Bétsben 1777. 7.

³⁴ A 24. sz. jegyzetben idézett versben.

³⁵ Lessing írja VII. irodalmi levelében.

János fordítása e szükségletek kielégítésével jeleskedik; a wielandi versbeszéd egy lehetőségét munkálta ki magyar nyelven.³⁶

Kazinczy nagyot sóhajtvá írta 1793-ban Kis Jánosnak. „Igazán, kedves Barátom, ti vagytok azok, és tágabban a' Sopronyi Társaság az, a'miből mindent várok. Minden kétségen kívül vagyok az, hogy a' Lutheranusok' Oskoláiból jönnek-ki azok az Ifjak, a'kik Aesthezissel dicsekedhetnek. Városokban neveltetvén, Muzsikát és valami kevés Festést, 's Németül tudván, a' Német Írók' Munkáinak ismerettségét tehetitek Magatokévá, mellyek nélkül haszontalan igyekszik valaki hazai Literatúránkat boldogítani.” A továbbiakban a Gellert, Rabener, Wieland és Hagedorn olvasásából származó előnyöket ecseteli, s rátér Csokonai (és Pálóczi Horváth) jellemzésére. Mindkettőtől azt várja, hogy „ne névnapki köszöntőket, ne Török Marsokat írjon, hanem dallja a' szív való érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit.” Majd Wieland-fordításából küld próbát.³⁷ Amit Kazinczy körvonalaz, az jórészt a Hainbund poétáinak világa, és ennek szelleme nem elsősorban Csokonain (bár rajta is), hanem Kis János almanachján hagyott nyomot. Megmutatkozik ez Kis választásában: ha Kazinczy Wielandot és Hagedorn emlegeti, siet antológiájába lefordítani; ha Kazinczy német költők tanulmányozására hívja föl a figyelmet, Kis figyelemmel kíséri a német irodalom eseményeit, és meglepő frissességgel reagál a német klasszika alakváltozásaira, Schiller balladáinak, a Balladenjahr két darabjának megjelenésére. Olyannyira hasonul német költőihöz, hogy Hagedorn-fordítását önvallomásként vagy ars poetica-ként is fölfoghatjuk:³⁸

Ein Dichter lehrt das menschliche Geschlecht
Der Tugend Reiz und ihrer Thaten Recht . . .
A' költő tanítja az emberi nemet,
Énekli a' virtust 's az igaz érdemet . . .

Ahogy Voss: Vaterlandsliebe (A' Haza' szeretete) is Kis legegyénibb mondanivalóját, szerény életvitelét és a polgárosultabb életforma utáni vágyát fejezi ki.

Schafft Freiheit jegliches Gewerbes
Gemeingeist und gemeines Wohl,
Baut jeder, sorglos seines Erbes,
Hier Wissenschaft, dort Korn und Kohl;
Entzieht kein Vorrecht sich der Bürde;
Ertheilt Verdienst, nicht Anspruch, Würde:
Dann lieber arm im Vaterland,
Als fern im Sklavenprunk verbannt,

Ha minden rendek' szabadsága
Él, mint a' közjó' kútfeje;
Betses a' szántó' fáradsága,
Gondtól nem fáj a Bölts' feje;
Ha kiki a' terhben egy részt vesz,
Fő székekbe érdem, nem rang tesz:
Akkor inkább otthon rongyban,
Mint másutt fő rab bársonyban

Nem szabad felednünk: a magyar jakobinusok mozgalma utáni esztendőkből járunk, még az ily fordításokba rejtett utalások is vallomás-erejűek, tiltakozás-értékűek. Kis ismét földhözragadtabb, mint az eredeti, a szelíden hangzó „Betses a' szántó' fáradsága”-sor megfelelőjét nem találhatjuk, s erőteljesebbnek tetszik a versrészlet utolsó két sorának magyar változata, mint a német szöveg. A Vaterland magasztossága helyett a meghittebb „otthon” szóra lelünk, s bár az utolsó sor a magyarban érezhetően suta, az egész szakasz a sikerültebb Kis-fordítások között tartható számon. S még egy: ha divatszavaink történetét nyomozzuk, a köz-igény mellett az esetleges tükörszó-lehetőséget se vessük el.

³⁶ Wielandot idézte a Mindenes Gyűjtemény (1789. II. évfolyam, 4–5.), „Musarionod elragadott” – írja lelkendezve Kazinczy Kisnek (Levelezése II. 445.), „Erfortumnak nyájás poétá”-ját emlegeti Ányos (Kreskay Imrénének 1778. júl. 5.)

³⁷ Kazinczy Levelezése II. 297.

³⁸ Herrn Friederichs von Hagedorn sämmtliche Poetische Werke. In dreyen Theilen. Neueste Auflage I. Wien 1765: Horaz, Kisnél: Horátzius.

A *közjó* (olykor két szóban) különböző formában egyik kedvelt szava a kornak, a „közjóra világol” kifejezés pedig szinte „képes” eredetre vezethető vissza, Márton István grammatikájának egy ábrájára. A „közjó” azonban a Gemeinwohl fordítása, így nem csoda, hogy Kis ily módon adja vissza a gemeines Wohl-t, viszont a Gemeingeist (közszellem) ekkor még nincs benn a köztudatban, s ezért ennek magyar megfelelőjével Kis János adós marad.³⁹

Más szempontból tartjuk lényegesnek Schiller két balladájának Kis készítette magyar átültetését. A világirodalmi mozgalmak nyomon kísérését, a német klasszicizmus legújabb törekvéseinek visszaadását, első Schiller-fordításunkat dicsérhetjük Kis János közlésében.

Talán az eddiginél nagyobb hangsúlyt érdemel az a tény, hogy a „Balladenalmanach”-ból, amely Kis János feltehető forrása volt, nem Goethe, hanem Schiller balladái kerültek először a magyar olvasó elé. „Az empirikus formák redukálása az esztétikaira . . .” – jellemzi mintegy saját balladáit Schiller egy Goethehez írott levelében.⁴⁰ Ezzel szemben Goethe balladái a népi és a mondai hagyományra épültek; s ha a bennük megbúvó morális-bölcséleti elemmel kifejezték is szerzőjük világát, sokkal inkább a Herder, Percy nevéhez fűződő népiesség vonalához csatlakoznak, némileg még Bürgert is folytatva. Schiller viszont szívesebben nyúl a mitológiai-antik és a történelmi témák után, „er vermied die mytische Dämmerung und die elementare Naturstimmung. Er mußte sich im Lichte des Bewußtseins bewegen und moralisch handelnde, freie Menschen darstellen.”⁴¹ Ami közös a két német költőben: a műfaji újítás, balladáik mintegy az elbeszélő és a drámai művészet között állnak, a lírai költészetből – főleg Schillernél – átszüremkedik a természetfestés viszonylagos önállósága. Kis Jánosnak és a magyar irodalomnak kitűnően megfelelt a Schiller-balladák erkölcsi és műfaji tanulsága egyaránt: a morálisan cselekvő, kötöttségeik között is szabad emberek ábrázolása a magyar irodalomnak is problémája, a műfaji hierarchia bomlása-átrendezése pedig szintén időszerű.⁴² Kis János jellegzetes választási módszerét a két általa fordított Schiller-ballada példázza: *A' vashámorba menetel* és a *Polykrates gyűrűje* a Schiller-balladák két típusa, az egyik a morális tanulságot rejtő, a történelem egy regényes epizódját fölelevenítő, a másik az antik-mitológiai fajtájú, amely az embert fenyegető végzetet sejtelmesen érzékelteti. *A' vashámorba menetel* a cselekményes, sarkított jellemek konfliktusát mégsem a cselekményben, hanem egy magasabb szinten ábrázoló történetben ábrázolja, a *Polykrates gyűrűje* a mitológiában megbúvó általános emberi tanulságot bontja ki, illetve sejtetéssel érzékelteti. Kis János érdeme a fordítás. Főlősleges lenne ismét a fordítás gyarlóságaira, darabosságára rámutatnunk. Inkább arra utalnánk, hogy a Schiller-balladával, a Polykrates gyűrűjével együtt adja közre Barthélémy regényrészletét, az *Ifjú Anacharsis utazásaiból* a Polykratesre vonatkozó fejezetet.⁴³ Kis ezzel mintegy megadja a Schiller-ballada mögött föllelhető antik történetírói hátteret, utalva Hérodotoszra, mint ősforrásra,⁴⁴ majd Cicero fejtegetéseire, aki Polykrates története ürügyén a zsarnokságról elmélkedik,⁴⁵ a novellisztikus Pliniusra⁴⁶ és az erkölcsi tanulságot történetbe foglaló Valerius Maximusra,⁴⁷ sőt talán még Strabonra is, aki tömören foglalja össze e sokak képzeletét megmozgató históriát.⁴⁸ Mindez a többféle megközelítés benne van a Schiller-balladában és fordításában, ahogy Barthélémynek is az volt a célja, hogy népszerűen és színesen, történetekbe foglaltan és érdekesen megismertesse olvasóit az antikvitással. S ahogy a Schiller-ballada újszerűen adta elő

³⁹ CSATKAI Endre: *Közjórá világol*, mint Márton Gramatikája. MNY 1951. 1. szám. Csatkai a szóolás eredetét Márton István: *A görög nyelv első kezdete* (1794) c. művére vezeti vissza. A „közszellem” Széchenyi István alkotása. – Itt említjük meg, hogy a M. Gr. Festetics György Úrhoz, Ő Nagyságához c. vers csak egyes motívumaiban vethető egybe Albrecht Haller: *An Herrn Gerlach Adolph v. Münchhausen c. költeményével*.

⁴⁰ Idézi: Gerhard STORZ: *Der Dichter Friedrich Schiller*. Stuttgart 1959. 243.

⁴¹ Fritz STRICH: *Schiller. Sein Leben und sein Werk*. Leipzig é. n. Schillers Sämtliche Werke. Dreizehnter Band. Ergänzungsband. 335.

⁴² *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du IVe siècle avant l'ère vulgaire* különleges népszerűsége feltételezi, hogy Schiller is ismerte a Polykrates-fejezetet (Tome VIII. Chap. 74.)

⁴³ III. könyv 39–46. fejezet.

⁴⁴ *De finibus bonorum et malorum*. Liber 5, Pars 30, 92.

⁴⁵ *Historia naturalis*. Liber XXIII. Pars VI.

⁴⁶ *Valerii Maximi Factorum dictionumque memorabilium*. Liber VI. Cap. IX. Externa 5. (*De mutatione morum aut fortunae*).

⁴⁷ *De situ orbis*. Liber XIV. Pars 1.

Polykrates jól ismert regéjét, úgy Kis János evvel az átültetéssel egyaránt hódolt a német klasszika és az antik téma előtt. A kor olvasója nyilván érezte a még Hérodotosztól származó, de azóta többször is – különféle formákban – előadott figyelmeztetést a boldogság relativitásáról, a boldogság súlyos áráról. S Kis János, aki a horatiusi arany középszernek volt verse – fordításokba foglalója, tudatosan e Schiller-balladával érvelt az emberi lét fenyegetettsége, a szerencse forgandósága mellett. Csakhogy Schiller finom utalásai (melyek értékeire Goethe hívta föl a figyelmet)⁴⁸ Kisnél nyitottabbá, kendőzetlenebbé válnak. Egyetlen példa; ha Schiller megelégszik ennyivel: „Dies alles ist mir untermüdig (. . .) Gestehe, daß ich glücklich bin”, ezt Kis emígy módosítja: „Nékem hódol, 's minden szómra kész; Ki visz illy szép sors karjain?” Ennek következtében a Schillernél burkolt fenyegetés Kis fordításában kevésbé lesz burkolt, azaz kevésbé félelmetes. Ez azonban nem csökkenti érdemeit, s főleg nem csökkentette hatását a moralizálásra amúgy is fogékony magyar irodalomra.⁴⁹

Általában, Kis Jánost nem saját költeményeinek allegorizáló modora, nyelvi tisztaságra törekvő, de a középserűségen felülemelkedni csak rendkívüli pillanatokban képes előadásmódja teszi olykor figyelemre méltóvá, hanem *hatása*. Fordításaiban többnyire hív az eredetihez, de nyelvi megoldásaival a magyar költészet korabeli szókészletéhez idomul; a megszokottból, a szokványosból építi föl verseit, fordításait, nem tanúsít különösebben önálló leleményt. Szó- és mondatfűzéseivel – éppen azért, mert az átlagolvasó világát igyekszik kifejezni – olyan nyelvi megfogalmazásokat, fordulatokat alkalmaz, amelyek később, más költő-író egyéni többletével teljes mélységében adják vissza a közhelyektől megtisztított eredeti gondolatot. Ezt tapasztaljuk, ha John Scott: Elegy on the Harvest c. versének⁵⁰ magyar változatát olvassuk, amely *Aratáskor* címen jelent meg. Az érzelmes elégia lejáróban levő típusa támad föl, de olyan magyar nyelven, amely később Kölcsey erőteljesebb, mélyebben zengő hangjával az elégiától gyökeresen eltérő, érzelemmel teli, de nem érzelmes műfajaiban visszhangzik.

Földes Urak, kik a' föld' sírját szívjátok
Ki áld meg bőséggel jól meggondoljátok . . .

Mészöly Gedeon⁵¹ a *Himnusz* megfelelő soraival kapcsolatban Szirmay *Hungaria in parabolis* c. gyűjteményes kötetét, valamint egy újesztendei éneket emleget. Tudjuk, Kölcsey becsüléséről tanúszkodó bírálatot írt Kis János verseiről, talán nem merészség feltételeznünk e fordítás ismeretét. S ha nem figyelt föl, Kis János tolmácsolása akkor is hozzájárult e kifejezés terjedéséhez, szélesebb körben ismertté válásához. Mint ahogy az alábbi sorok is eljuthattak Kölcseyhez:

A' bolondság édes mérgét mohón nyelte
'S vétek vipcráit keblében nevelte . . .

Kölcseynél:

Mert kánya, kígyó, féreg egyre támad
És marja, rágja kebelét . . .

⁴⁸ Goethe levele Schillerhez 1797. június 27-ről.

⁴⁹ Vörösmarty: A' bűvár Kundjának strófája azonos a Polykrates gyűrűjé-ével.

⁵⁰ FEST Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István felléptéig. Bp. 1917. szerint Kis angolból fordított verseinek eredetijei: Retzer, J.: Choice of the best poetical pieces of the most eminent English poets. Vienna 1783–1786. I–VI. c. kötetben lelhetők föl. A magunk részéről azonban nem vetjük el azt a lehetőséget, hogy – más esetben – Eschenburg Magyarországon is népszerű Beispielsammlungját használta. Vö.: GÁLOS Rezső: Kis János és Eschenburg. EPHK 1914. 401–402.

⁵¹ MÉSZÖLY Gedeon: Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje. Bp. 1939. 475. Az *Aratáskor* további, a Himnuszt halványan előlegező sorai: „De most nincs öröm többé e' völgyekben / Vitézek itt fegyvert nem tartanak kezekben, / E' földet most bírja vad nép' vas pálczája, / A' szabadság' honnja lett rabok' hazája.” Vagy: „'S az a' kéz, melly méri a' jó 's bal sorsokat, / Tovább is ad néki gazdag áldásokat.” Kis e fordítása megjelent idézett kötetében. Kölcsey az 1815-ös kötetről írott recenziójában több, az almanachokban közzétett verset bírál.

A göttingai tanulmányi évekre is visszavehető Pope életrajzának fordítása (Pope Sándor életéről 's írásairól), amelyben a Hajfűrt ellopásáról állapítja meg, hogy „úgy fog nézetteini a' poësis Krónikájában, mint a' tréfás költemények első rendbéli remeke”, s ezzel Csokonai⁵² törekvését támogatja a furcsa vitézi verszetet magyar meghonosítására a pope-i típusú komikus eposszal kapcsolatban. Ugyanide céloznak a Dunsziást (The Dunciad) illető kitételei. Az újabb kutatásokban olvashatunk célzásokat arra vonatkozólag, hogy Verseghy Pope-t is felhasználó *Rikóti Mátyás*-a az irodalmi paródiák vonatkozásában esetleg a The Dunciad módszerét élte volna.⁵³ Kis János fordításában az e művet tárgyaló sorok a magyarországi ismertséget segítik elő. Arra csak utalunk, hogy az *Essay on man* emlegetése szintén a magyar hagyományok továbbélését bizonyítja.

Az angol klasszicizmus teoretikusának, S. Johnsonnak allegóriája a kritika érdemeinek hangoztatása. „A' Kritika vagy a' tudományok 's mesterségek ítélő Istennéje” címen állapítja meg róla, hogy „a' Fantáziának nevelőjévé tétetett.” S bár az allegória egyszerűsítő volta nyilvánvaló, a képzeletet némileg háttérbe szorító vélekedése nem felelt meg a magyar irodalom igényeinek, a kritikának ilyen hangsúlyos és erőteljes dicsőítése a kritikával nem rendelkező és a recenzióktól később is irtózó magyar irodalmi életben nem csekély jelentőségű.

A francia felvilágosodás több ágát gyűjtötte egybe és tolmácsolta Kis János két zsebkönyve. „Montesquieu emlékezete” címen D'Alembert-kivonatot ad. A francia eredeti nyomán védi meg a Perza leveleket; „Egy felől a' gyűlölség a' buzgóságnak neve alatt, más felől a' vak buzgóság feltámadtak 's egyesítették magokat a' *Persa levelek* ellen.” Montesquieu-nek a rómaiak nagyságáról és hanyatlásáról írt (*Considérations sur les causes de la grandeur de Romains et de leur décadence*) könyvének emlegetése pedig azt a képzetet erősíti, amely a horatiusi ódákból érkező impulzusokkal együtt még Berzsenyi Dániel világgépének alakulására is hatással volt.

A Bernis nyomán készült A' Módi c. vers pedig a merev etikett ellen szóló Verseghyben⁵⁴ lel folytatóra, Kis ekként fejezi ki a költemény alapvető mondanivalóját:

A' Módi a' világ' kegyetlen bálványja (...)
... törvényt szab ostobának, böltsnek ...

Az anekdotának nevezett „Emberiség és Szerelem” című novella a francia forradalom küzdelmeibe vezet el. A Vendée-ban dúló, royalisták és „patrioták” közötti harc mozzanatait mutatja be, az érzékeny erkölcsi mesék stílusában, ám a francia forradalom „patriótái” iránti vitathatatlan rokonszenvvel. A patrióta és a royalista egymást múlják felül a lovagiasságban, a jóhiszeműségben, az áldozatkészségben, s mindez elveik feláldozása nélkül történik. „Gerardot az ő esmértes egyenes lelkűsége 's tudománya megmentette azoktól a'mellyek egyéb buzgó Patriotákon elkövetettek.” De hasonló egyenes lelkű és érzékeny szívű a novella többi szereplője is. Az érzékenységnak példáját adja a D'Arnaud—Baculard-fordításokban is: „Kívánod-e szívre ható példáit az érzékeny szívűségnek? Ne keresd azokat a' gazdagok között, a' szegény, a' nyomorultt fog tégedet velek bámúlásra ragadni.” (*Voulez-vous trouver des exemples touchans de sensibilité? gardez vous d'aller les chercher parmi les riches: c'est chez le malheureux, le pauvre que ces exemples vous frappent.*)⁵⁵ Ez az alapállás, amely a szentimentalizmus e francia—magyar változatát meghatározza, s amely a korban oly népszerű szentimentális irodalom magatartást alakító történeteiben tetten érhető. „A' vad ember és a' pallérozott ember”⁵⁶ (*L'homme sauvage et l'homme civile*) részben folytatja az európai irodalomban népszerű természeti és civilizált ember erkölcsi összehasonlítását, a természeti ember javára mérlegelve, részben a vadember-történeteknek allegorikus változatait szaporítja. D'Arnaud—Baculard anekdotáit Kis János

⁵² Vö. Csokonainak Pope-ról alkotott fíteletével: Az epopeáról közönségesen c. értekezésében.

⁵³ JULOW Viktor: A helység kalapácsa és XVIII. századi előzményei (Fejezetek a magyar irodalom aszinkron fejlődésének történetéből). *Studia Litteraria* 1975. 43–45.

⁵⁴ FRIED István: Verseghy Ferenc Rikóti Mátyása. It 1973. 560–572.

⁵⁵ A' szánakozásnak ereje: Le pouvoir de la pitié. In: *Délassemens de l'homme sensible, ou anecdotes diverses*. Tome premier. Première partie. A Vienne 1787. 21–26.

⁵⁶ Id. m. Tome quatrième. Septième partie. 90–97. — BARANYAI Zoltán: Francia eredetű széppróza-fordításaink a XVIII. században (Bibliográfiai vázlat). MNY 1927. 426–437. hibásan adja meg Kis János forrásait. Adatait átveszi GYÖRGY Lajos: A magyar regény előzményei. Bp. 1941. 303.

először Péczeli Mindenes Gyűjteményében⁵⁷ olvashatta, de felébreszthette figyelmét Harsányi Sámuel „magyar nemes testőrző” tolmácsolása is, amely „Érzékeny mesék” címmel Sopronban jelent meg, 1794-ben.

Az érzelmességnek antik mitológiával színezett változatát látjuk Barthélémy Anacharsisának két részletében. A boldogságról szóló részlet Kazinczy örömeivel és vallomásával találkozott. Fogságában sokat olvasta a népszerű francia szerző sorait – írja Kazinczy Kisnek.⁵⁸ Kis János fordításának hatására Solymosi Dániel németből készített fordítást, s e tolmácsolás 1816-ban lát napvilágot. Avval, hogy Kis Barthélémy művéből két részletet is közreadott, korigényt elégített ki, csatlakozott a német és a kelet-európai irodalomak hasonló vállalkozásaihoz.

Kis János két kötetet tudott kibocsájtani almanachjaiból. A többi – nyilván érdeklődés hiányában – már nem tudta kiadni; bár sorozatok tervét később sem adta föl. Kazinczy is figyelmeztette arra, hogy érdemes lenne szép formában jó zsebkönyvek megjelentetése.⁵⁹ E két kötet nemcsak azért fontos, mert első jele az újjáéledni kívánó irodalmi életnek, hanem sokkal inkább azért, mert bennük többféle igény, stílustörekvés találkozik. A fordítások anyaga a tájékoztató, összefogó igényt jelöli; Schiller új műfaja, Wieland rokokó-hedonizmusa, a francia moralista szentimentalizmus, az angol klasszicizmus, a kor több népszerű olvasmánya: körülbelül így körvonalazhatjuk a zsebkönyvek anyagát. Zsebkönyv a Kis Jánosé, azaz olyan német vállalkozásokhoz hasonlít, amelyek verset és prózát vegyesen adnak, tanulmányokkal, értekezésekkel körítik az esztétikai és etikai mondanivalóval töltött verseket. Kis János Kazinczy híve volt. De a zsebkönyvek szerint nem az ifjú Kazinczy tanítványa munkált csak az anyag összeállításán, hanem a különféle stílus- és műfaji próbálkozások iránt fogékony, azokat meghonosítani vágyó közvetítő, azaz mintegy előlegezte a fogság utáni Kazinczyt. Jórészt azt fordítja le, aminek előzményét föllelte a magyar irodalomban, illetve amelyet a külföldi irodalmakból feltétlenül át akart plántálni magyar földre. Nem újszerű merészség jellemzi, hanem sokkal inkább a megbízhatóság, az értéknek elismert irodalom tisztelete. Szerény kezdemény a Kis Jánosé, és szintézisnek aligha nevezhető. De olyan értékes és érdekes, a jövőben jobban számon tartandó epizódja irodalmunknak, amely 1797–1799-ben a magyar irodalom folytonosságaként, a német, a francia és az angol irodalmi jelenségekre való aktív reagálásként, saját jelentőségén – helyzeténél fogva – túlnőtt. Szolgálatnak is nevezhetjük Kis János zsebkönyveit, egy szorgalmas, tisztességes, művelt íróember szolgálatának. A megjelenés esztendeiben fontos, házigazdó szerepet töltött be. Kisugárzásában, hatásában pedig másoknak segített mélyebb értelmű, teljesebb érvényű gondolatok méltó megfogalmazására.

Fried István

Adalékok Berzsenyi Festetics-ciklusának történetéhez

1. Berzsenyi egyik versének eddigi ismeretlen sorsáról!

Berzsenyi költészetének ciklusos jellegével függ össze azoknak a verseknek egész sora, amelyek Festetics Györggyel kapcsolatosak: a *Keszthely*, a gr. Festetics Györgyhez intézett két óda, a Festetics Lászlóhoz írt költemény (amelynek fele Festetics Györgyről szól), a *Himnusz Keszthely isteneihez*, a *Felírás*, az *Elégia Festetics György hamvaira*, valamint a *Felséges királyunknak Keszthelyre várátásakor* c. költemény, amely ugyancsak 1825-ben jelent meg az *Aurorában*, de már 1817-ben keletkezett.

A versek sorába tartozik a *Felírás* c. kis költemény, amelyet a költő 1818-ban írt. Sajátos helyet foglal el Berzsenyi költészetében a *Felséges királyunk* . . . c. verssel együtt. Ti. e két versen kívül egy

⁵⁷ Anya (Mindenes Gyűjtemény 1789. II. évfolyam. 75–77.). Eredetije: La Marquise de Spadara ou Exemple de l'amour maternel. Tome premier. Première Partie. 152–157., Atyai Hivatal (182–184., 185–186.). Eredetije: Le Besoin d'être aimé (119–122.), Alfred le Grand (1–11). Baranyai és György L. idevágó adatai is pontatlanok. Nincs rá nyom, hogy Kis ismerte volna Naláczki fordításait.

⁵⁸ Kazinczy Levelezése II. 445.

⁵⁹ Uo.

sem ismeretes, amelyet a költő *felkérésre* írt volna. A *Felsőes királyunknak Keszthelyre várátásakor* c. költemény e jellegéről vall a költőnek 1817. szeptember 15-én kelt levele, amelyet 1956-ban megjelent kiadásunkban közöltünk. Ebben van az a kijelentés, hogy „Parantsolatjára Excellentiádnak küldöm az Ódát...”, tehát nyilván Festetics kérelmére írta a Felsőes királyunk... címkezetű verset. I. Ferencet tehát már 1817 őszén várhatták Keszthelyen. Erre mutat a költemény elkészültének ideje, meg a költő levele is. Nem a február 12-i és május 20-i keszthelyi Festetics-ünnepélyek egyikére készült, hanem egy *külön, ünnepélyes alkalomra*: a király érkezésére. Festetics kérésének előzménye feltétlenül az is lehetett, hogy olvasta a *Himnusz Keszthely isteneihez* c. ódát, amelyet – ismerve az ő egyéniségét – azért is fogadhatott szívesen, mert éppen az hiányzott belőle, amellyel tele volt Kisfaludy Sándornak ez alkalomra írt s Festetics által felolvasatni nem engedett ódájának: ti. „personalék”, *személyi* vonatkozások nincsenek a *Himnuszban*. Ezek után természetesen látszik, hogy az ízlését annyira megnyert *Himnusz*... költőjét kérte fel a király érkezésének alkalmából előadandó óda írására, s e kérelmet, mint a levélből is látjuk, a költő – bizonyos fenntartásokkal s a hozzá méltó szerénységgel – teljesítette is. Nincs ez alkalommal mód rá, hogy e Festeticcsel is kapcsolatos óda érdemi részével foglalkozzunk (erre vonatkozólag I. az új kritikai kiadás I. 795. skk. lapjait), de utalnunk kell Horváth János ma is helytálló megállapítására, arra, hogy Berzsenyi királytisztelete nem megalázkodás, hanem egy erkölcsi követelményrendszer szerves része, amelyben a „honszeretet” és a nemzetföltétele a legfontosabb szerep. Ebben az ódában is félreérthetetlen a „honszeretet” követelménye – a fejedelmekre vonatkoztatva is... (L. Horváth János: Berzsenyi és íróbarátai Bp. 1960. 106.) Szintén egyedülálló Berzsenyi versei keletkezéstörténetében a másik, Festetics kérésére írt vers is, amelyet 1955-ben fedeztem fel a még akkor rendezetlen Festetics Levéltár anyagában, s amely az 1818. évben íródott *ugyanazzal a rendeltetéssel*, miután a király látogatása áthúzódott az 1818. évre. A célt a verscím jelzi: *felíratnak* volt szánva – mint a későbbiekéből kiderül – nem valami diadalkapu, hanem emlékoszlop számára, amelyet Festetics nyilván Keszthelyen készült felállíttatni, a király látogatásának emlékére.

Mint hogy a tárgyhoz tartozik – hiszen a *Felírás* sorsáról lesz a továbbiakban elsősorban szó –, közölnünk kell a szöveget:

Felírás

El szórta Filepnek rémítő flottáját,
Mint a' világrázó Gallia' dandárit
Az Úr' lehellete.
Te zivatarid közt nőttél, mint Nagyanyád,
Mert égi nimbuszal fedezte Koronád
A 'Nép' szeretete.

Vagy így:

Te zivatarid közt nőttél, mint Thréziánk,
Mert védangyalod volt, mint most Karolinánk:
A' Nép' szeretete.

Nikla 1818. jún. 18.

Festetics György felkérő levele sem a *Felsőes Királyunk Keszthelyre várátásakor* c. versre, sem a *Felírásra* vonatkozólag nincs meg, de a kérés nyilvánvaló, hiszen az előbbi vers elküldésekor a költő is hivatkozik a „Parantsolat”-ra, tehát itt is ugyanaz történt.

Az emlékoszlopot nyilván Keszthelyre tervezték, Berzsenyi versével együtt, de a költemény sorsa másképpen alakult.

Mivel Festetics György már súlyos beteg volt, – de lehet, hogy más okból is – a királyi látogatás elmaradt, s így a *Felírás* nem Keszthelyen fogadta a királyt, hanem – Csáktornyan, a vár alatt emelt emlékoszlopon, mint erről a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* megemlékeznek (1818. 3. sz. júl. 2. 17–19.): „Csáktornyan Júl 2-dikán 1818. A' mái nap jeles ünnepe, és öröme napja volt Zala Vármegyének: mert azon ritka és minden szívet örömmel töltő szerentsében részesült, hogy Dalmáciai-ból szerentsés visszatérése után ezen Vármegyén keresztül utazásában mind a két Tsászári Kir. Felsőéget személyesen tisztelhetette. (Ferdinánd trónörökös is. – Megjegyzés tőlem: M.) Hogy ezen Vármegyének

buzgó Rendei a' meg tántoríthatatlan jobbágyi hívségnek, az eltsüggedhetetlen fiúi szeretetnek és mélyen érzett szívbéli tiszteletnek, mellyel a' Magyar Nemzet jó s kegyes Királyához általlyában viseltetik, nem tsak a' maga nevében, hanem ez határ Vármegye lévén, úgy szóiván az egész Ország és Nemzet' képében az időtől és környülállásoktól kitelhető mód szerént megfélellyenek, a' Drávanak innenső partján, melly a' Magyar és Horváth két testvér Nemzetet és Országot, nem szívre, hanem tsak földre nézve egymástól elválasztja, egy nyolcz oszlopon álló nagy, magas, pompás győzedelmi kaput emeltek, mellynek tetején Horváth Ország felől Magyar Országnak Czimere és Koronája deák homlok-irással, Magyar Ország felől Zala Vármegyének czimere Magyar homlokírással állott, körülvéve az *Igazságnak, Kegyességnek, Böltsességnek és Vitészségnek* embernyi termetű képszoiraitól: – azon legfőbb négy emberi és Királyi Virtusok, kik Ferencz Királyunknak nagy és jó szívében ölelkezve lakozván, a' fennálló Czimer alatt értetteket egygyenként és általlyában boldogították. Itten várta Ő Felsegeket egy fényes és számos Deputatió temérdek ezen helyre tódúlt Magyar és Horvát néppel. – Reggeli hat órakor a' Varasdi ágyúk és harangok Ő Felsegeknek megindulását jelentették és kevés idő múlva egygyütt, egy hintóban ülve megérkezett a' Felseges Pár: – *Ferencz*, a' roppant Császári Birodalomnak koronás Feje, a' Magyaroknak Királya, a' Habsburgi Rudolfnak, kit a' legnagyobb emberi Virtusok emeltek volt trónusra, Örököse, a boldog emlékü Mária Thereziának Onokája – és *Karolina*, a' néhai Giselának, Sz. István első Magyar Király Hitvesének Maradéká. A' győzedelmi Kapunál a' Veszprémi Megyének nagy érdemű Püspöke Kurbélyi György Ur, a' Zala Vármegyei Deputatióának Szószóllója ékes és igen szíves beszéddel üdvözlé Ő Felsegeket, Királyunkat deák, Királynénkat német nyelven, a' mit Ő felsege kegyelmes, és valóban atyai szívéből felbuzgó érzeménnyel, és kifejezéssel méltóztatott fogadni. – Itt Ő Felsege Gróf Festetits Lászlót, ki nagy érdemű, most betegeskedő Attyának személyében, mint Muraköznek Földes Ura, és úgy is mint a' Vármegye-béli Deputationak Tagja, jelen volt, előszóllítván, valamennyünk előtt azon kegyelmes kinyilatkoztatást méltóztatott tenni, hogy foglatosságai által most elvonattatván, Keszthelyi úttya jövő esztendőre haladna. Ő Felsegének ezen kegyes kinyilatkoztatása minden jelenlevőt kimondhatatlan örömmre gerjesztett, mind azért, mivel nem sokára ismét óhajtott jelenlétével fogja Ő Felsege ezen Vármegyét szerentséltetni, mind azért, mivel a' közöttünk lakó lelkes, elmés, tehetős, nagy Magyarnek, ki egész életét a' Királyát ditsóíttó tiszteletben, a' Nemzetét és nyelvét szerető 's elősegítő, a' tudományokat kedvellő és terjesztő, a' mezei gazdaságot emelő 's gyarapító és a Közjót előmozdító buzgóságban tölti – Gróf Festetits Györgynek ezen megkülömböztető Királyi kegyelemmel illetetése, úgy mint a' legszebb hazafiúi érdemnek legméltóbb jutalma, minden hazafiúi szívet mélyen érdeklét. Mert szintén olly gyönyörű, a' milyen Felseges tekintet, az igaz érdemet megesmérő és betsülő Fejedelem, és a' megesmért érdemnek jelesb Királyi kegyelem által magasztaltatása. És ha a' Magyar azt éneklí: *Tartsd meg Isten Királyunkat, Ferenczet!*, hát nem üres hang, nem hízkeldő szokás, hanem szívből gerjedő buzgó imádság."

„Innen Ő Felsegek a' Népnek szünet nélkül hangzó *éllyen!* kiáltásai közt Csáktornyára mentek. A' Vár előtt, hol Ő Felsegek lovakat váltottak, két nagy Oszlop vala emelve, Gróf Festetits György által, Ő Felsegeknek tiszteletére. Mindenik oszlopnak tetején a' Magyar Korona fekvék vánkoston, úgy mint a' két Felseges Főnek Királyi éke. Itt Ő Felsegeknek Hessen – Homburg Herczeg, Brigadéros Generális, és a' Vármegyében fekvő Ferencz Fő Herczeg Vasas Ezredének egygyik osztályabeli Tiszti Kara tevé meg udvarlását. Lendván, Baksán sebesen útaztak által Ő Felsegek Szala Lövőig, honnan fél óráig tartó rövid mulatás és fölöstökölés után Vas Vármegyébe értek. Rövid időig tartott örömmüket Vas Vármegye hosszabb időre vette által, minthogy Ő Felsegek Kőszegen meghálnak . . . Valamerre Ő Felsegek mentek, a' Néptől mindenütt ünneplő ruhában ezer öröm és *éllyen* kiáltások közt fogadtattak."

„Az Ország határán emelt győzedelmi kapunak homlokírásai következők voltak: Horváth Ország felől Magyar Ország czimere alatt:

DIVIs ConJVgibVs,
 FranCIsCo I-o et CaroLInae
 Vere aVgVstIs,
 FelICIter reVertentIbVs,
 HVngarIae In orIs
 ProVinCia ZaLaDIensIs."

(Hazai 's Külföldi Tudositások 1817. jún. 25-i 51. sz. 407.)" (Az isteni uralkodópárnak, I. Ferencnek és Karolinának, a valóban felségeseknek, szerencsés visszatérésükre Magyar ország határára Zala Vármegye.)

„Magyar Ország felől Zala Vármegye' Czimere alatt:

I. Ferencz, Magyar Királynak, a' Nemzetek' nagy hartzát Megvívónak, a' Békeszerzőnek, midőn Népei közt Fejedelmi kegyelmeket ontani, szerentsét és boldogságot terjeszteni itten járna, Felsőges nyomdokait áldgya, Zala Vármegyének közönsége. MDCCCXVIII."

„Csáktornyan a' jobb oszlopon:

„Népeinek szívében emelt Ő szerte Magának

Oltárt a' jó és nagy Fejedelmi Atya:

Jobbjával törvényt tett, Ballya kegyelmeket osztott,

Nagy birodalma buzog, 's áldgya, ditséri Nevét."

A bal oszlopon:

' „Ő zivatar közt nőtt fel, mint Theréziánk,

Mert Védangyala volt, mint most Karolinánk,

A' Nép' szeretete."

(Hazai s Külföldi Tudositások 1818. évf. 3. júl. 8. 17–19.)

Tehát a 6 soros *Felrásból* 3 sor lett, nem a terjedelem miatt, hanem Festetics „prakticizmusának” következtében. Elmaradt a Berzsenyire annyira jellemző történetfilozófia, amely Ferenc császár és szövetségesei győzelmében *egy felsőbb akarat* megnyilvánulását is látja, ezért utal II. Fülöp vereségére, amit párhuzamba állít a költő Napóleon sorsával, akit mint a támadó (sőt az ígért szabadság eszméjét eláruló) zsarnokság képviselőjeként ítél el híres epigrammájában. E három sor eszmei telítettségénél és célzatánál fogva nem illett a Ferenc császárnak hódoló sima és feltétel nélküli alázat ünnepéhez.

A meghagyott 3 sorban is (az elmaradt másik három sor nem volt alkalomszerű) jelentős változások történtek. Elsősorban a *Te* második személyű költői-váteszi megszólításnak kellett átalakulnia harmadik személyűvé, kifejezésre juttatván a hódolat távolságtartó jellegét. A „zivatarid” második személyű birtokos személyragja is átalakulván harmadik személyűvé, a vers „szólamvezetése” elfakult, személytelenné és prózai módon is történelmietlenné lett. „Zivatar közt”: szinte rossz „idővé” lett, míg „zivatarid közt” a történelmi viharokra, a napóleoni háborúk küzdelmes éveire utal. Így fosztotta meg az átíró e sorokat történelmi jellemvonásuktól. Tetézi ezt a „nőttél fel” történelmi „tény hamisítványa”. Ferencnek nem ifjúkorára vonatkozik Berzsenyi célzása, hiszen nem gyermekségében („fel-növés közben”) érték a császárt a zivatarok. A költő Ferenc történelmi jelentőségére utal, Napóleon legyőzésében látja Ferencnek (hivatásához való) felemelkedését, „növését”, nagyságát. Így színtelenedik el a verssor az átíró fogalmazásában! Jellemző prozódiai hiba lett a sor megtoldása egy szótaggal: *Thrézia* helyett *Therézia* áll, ami mutatja, hogy az átíró a versformát sem értette meg. Tiszteletlennek tartotta a *Thrézia* megszólítást, ezért kellett a változtatás. A sor tagolása így mesterkéllet lett, vesztett természetes értelmességéből. A sormetszet névutóval kezdődik, ezzel is elrútván a vers szépségét. (. . . fel, mint Karolinánk . . .) Mindehhez járul még a „zivatar közt” helytelen egyes száma, fogalmazási hibaként, csak azért, hogy a *Therézia* által keletkezett többlet-szótagszámot az átíró megtakarítsa, ami tovább torzítja a verssort.

Mindenesetre azonban megnyugtató Festetics György tiszteletének ez újabb megnyilvánulása a költő iránt. Nem hagyta kárbaveszni – legalább részben – Berzsenyi mondanivalóját; a költői patriarchalizmus és „a' Nép' szeretete” e kettős követelményét.

A vers történetéhez tartozik az is, hogy elég sietősen kellett elkészülnie. Hiszen az ünnepély, mint láttuk, 1818. július 2-án volt, s a költemény kelte: június 18. A vers eljuttatása Keszthelyre, onnan Csáktornyára, az oszlopra vésetése: mindez időt vett igénybe, s még el kellett határozni, hogy hova kerüljön az oszlop? Festetics már bizonyára hírt kaphatott arról, hogy a király nem fog Keszthelyre jönni, mert hiszen egy uralkodó utazási programját akkor sem igen rögtönözték . . . Az udvarban is tudhattak Festetics betegségének híreről, s ez is közrejátszhatott a dologban.

Bár ennek ellentmondani látszik az újságközlemény a csáktornyai eseményekről, amelyek folyamánként a király *csak akkor* közölte volna legfelsőbb elhatározását a Keszthelyre való utazás elhalasztásáról. S ebben az esetben feltételezhető, hogy Festetics Berzsenyi versének a csáktornyai oszlopról *elmaradt részét* talán Keszthelyen óhajtotta felhasználni . . . De ez csupán feltevés.

2. Adalékok Berzsenyi és Festetics György kapcsolatainak történetéhez

A „Festetits-ciklus” irodalomtörténeti összefüggései szempontjából fontos kérdés: részt vett-e a költő 1817. február 12-én *kívül* más keszthelyi helikoni ünnepélyeken is?

Összesen öt *ilyen* ünnepély volt az említettel együtt.

1817. május 10-ről a Hazai s Külföldi Tudósítások a következőket jelenti arról, hogy „a’ Musák is díszesítteni kívánták ezen ünnepet”:

„Más nap (május 21-ikén) . . . délelőtt Declamatorium tartatott, és először a’ Philosophiát, ’s’ a szép Tudományokat tanuló ifjak, és a’ Georgikoni Practikánsok deák, magyar és német nyelven declamáltak, Azután Börzsönyi Dániel Urnak beküldött Versezete olvastatott fel; Ns. Takáts Judith Kis- Asszony a’ Korona Herczegre Ferdinánd Fő Herczegségére készített M. Verseit olvasta fel, úgy Ns. Kazinczy Klára Kis- Asszony is más költeményt. Végre Ts. Horváth Ádám Assessor Úr, egy M. Melodrámat; T. Simoga Gy. Úr egy deák Poémát, és Schildbach József Úr egy német Költeményt. Estve a’ Premonstratensis Urnakn musicális Académia tartatott., s ezzel az ünnepelés bérekesztetett.” (Hazai s Külföldi Tudósítások 1817. jún. 25-ki 51. sz. 407.)

Eszerint a költő nem maga olvasta fel költeményét, hanem a „*Himnusz Keszthely isteneihez*” felolvasatott.” (Nem tudjuk, ki által.) – Az egész május 20. tisztán gazdaságbeli felolvasásokkal telt el. A „vizsgajelleg” domborodott ki az ünnepélyen, ami természetes is.

Az 1818. év február 12-én, Ferenc császár nevenapjának évfordulóján Berzsenyi szintén nem volt jelen. Ígéri ugyan 1817. szeptember 15-én írt levelében, hogy „elmegy a solemnitásra”, (l. i. h.), de ez nyilván Ferenc császár Keszthelyre várt érkezésének megünneplése lett volna. Az ünnepély elmaradása nem Festeticsen múlt, hanem Ferenc császáron, aki csak a következő évre tervezte, ill. halasztotta keszthelyi látogatását. Így az óda (*Felséges Királyunk . . .*) keszthelyi felolvasásáról nincs adatunk.

1818. február 12-ről ugyanis a Magyar Kurir tudósítása felsorolja az összes vers-felolvasásokat, elsősorban a Takáts Judit költeményét a „felséges Hermine Herczegasszony halálára”, továbbá említi Festetics Ernestust és Leót, Gosztonyi Sándort és Szigethy Józsefet, Vadnay Lajost és Magger Jánost stb., de a költő neve ebben a vonatkozásban nem fordul elő. Azonban a Festetics által megjutalmazott írók között Berzsenyi is ott van, bár egyikük neve sem szerepel a tudósításban, amit az újság szerkesztősege nyíltan hiányol is:

„Azután 800 ftokból álló jutalmak’ kiosztása tétetett munkába. Négy olyan férfiak választottak ki, kik a’ Hazában a’ tudományok’ elterjesztésében legtöbbet tettek, kik közül mindeniknek egyforma jutalom ítéltetett. (Ezen Tudósoknak neveket, ha szabad, tudni óhajtanánk!)” – (Magyar Kurir 1818. márc. 6. XVIII. sz. 155.)

Vagyis 200–200 Ft jutott mindegyik megjutalmazottnak. Ezt a pénzt a költő nem akarta felvenni, hanem pályadíjúl óhajtotta felajánlani (sőt fel is ajánlotta) a „ménese megkevesedésének”, „a magyar lovak eredeti tüze és tartóssága” megőrzésének problémájával foglalkozó pályamunka jutalmazására. (L. levelét a „Keszthelyi Professorokhoz” 1818. febr. 19-én. 1968-i kiad. 462.) Terve nem sikerült, mert a 200 ft-ot mégis megküldték neki, amit a költő nagy röstelkedések között nyugtáz (március 8-án l. uo.), azzal, hogy tervének e megmásátása „megfosztotta őt egy igen szép örömtől, amelyet csak azok éreznek, kiket sem az önszeretet meg nem alacsonyíthat, sem az önértés kevélylyé nem tehet.” (L. uo. i. h.)

A következő alkalom: 1818. május 20.

Itt csak oly módon szerepel költőnk, hogy ezen az ünnepélyen mutatták be a Keszthelyi Helikon c. kiadványt, amely a költő nagy versét, a *Himnusz Keszthely isteneihez* címűt is tartalmazta (bár elrontott szöveggel). A nevesebb költők közül ekkor is csupán Takács Judit, Horváth Ádám szerepelnek. Horváth József Elek, Bárány Boldizsár „beküldött” verseiből „válogatottabb darabok olvastattak fel.” Talán több vers közül egyet-egyet érdemesítették felolvasásra. Irodalomtörténeti nevezetesség, hogy ezen az ünnepélyen került felolvasásra és a Keszthelyi Helikonban való közlésre Bárány Boldizsárnak az a verse, amelyet előzetesen Berzsenyi bírált meg egy, Bárányhoz írt levelében. (Ism. Lev. 60–61.)

Ezen az ünnepélyen (amely a Georgikon évenként ismétlődő záróvizsga-ünnepélye volt), még megjelent Festetics György is. Az utolsón 1819. február 16-án azonban már az erről szóló tudósítás nem emlékezik meg róla, ami érthetően figyelmetlenség lett volna. Ugyan Horváth Ádám azt írja a

gróf haláláról szóló levelében, hogy „a minapi Helikon után tsak hamar le-betegedett: hihető hogy már akkor is nagyon meg volt erőtelenedve.” (Kaz. Lev. XV. 349.) Ámbár Horváth említett levele szerint „ez az Inneplés nem úgy ment a’ mint neki meg ígérte Festetits”, de azért itt is elég gazdag volt a költői program, nemcsak Takács Judit (most már Göndöcz Ferencné) és Horváth Ádám szereplésével, hanem Kazinczy Ferenc epistoláját Festetits Györgyhöz is felolvasták. – Mellesleg: ekkor már nem négy „tudósnak”, hanem csak egynek: Virág Benedeknek volt része a 200 Ft jutalomban. (Hazai ’s Külföldi Tudósítások 1819. évi 18. márc. 3-i sz. 138–139.) – A költő neve semmi vonatkozásban nem szerepel, aminek oka a rajta szinte végzetesen elhatalmasodott betegség lehetett, mert másképpen Festetics hívásának bizonyára eleget tett volna, hiszen szívvel-lélekkel támogatta, sőt ünnepelte Festetics Helikonját. (A költő betegségéről valószínűleg Festetics is tudhatott.) Berzsényi utolsó költői megbízatása tehát nyilván a *Felírás* volt.

Még egy találkozása azért mégis volt a beteg Berzsényinek a halott Festeticcse. Minden valószínűség szerint részt vehetett a gróf temetésén, amelynek emléke az *Elégia gróf Festetics György hamvaira*. A vers ugyan később íródott (l. i. krit. kiad. I. 806. skk.), de a „nagy benyomást” maga a temetés is mélyíthette.

A Hazai ’s Külföldi Tudósítások – Berzsényi kedvenc újságja – két alkalommal is foglalkozik „a nemzet gyászával”.

Először az 1819. 24. számban (ápr. 7-én) jelenti be a halálesetet:

„Egy illy Nagy Férfiúnak elhalása valóságos veszteség az egész Hazára nézve, a’ ki nagy tetteivel a’ Fő Nemességnek fényt, a’ Magyar Nemzetnek felvilágosodást, a’ Tudományoknak szerentsés gyarapodást, a’ Mezei Gazdaságnak megbetsülhetetlen előmenetelt tudott szerezni . . .”

De azután az április 24-i 33. sz.-ban részletesen megemlékezik Festetics temetéséről. (257–260.)

Festetics április 2-án halt meg, a hírt a költő olvashatta a *Tudósításokban*; a temetés április 14-én történt. Módja és lehetősége volt tehát arra, hogy tudomást szerezzen a szomorú hírről s arra is, hogy megjelenésével is áldozzon az általa is nagyra tartott Festetics iránti tiszteletének.

Persze, neve a megjelentek között nincs említve. Ott csupa Festetits, Almássy stb. grófok, főnemesi nagyságok, püspökök, apátok etc. szerepelnek. Csak a „köz Nemesség” gyűjtőnév alatt foglaltatható annak a neve, aki halhatatlanította a halott emlékét . . . Az *Elégia*ban csupán arról van szó, hogy magányos ladikján evezett, hogy a nagy halott előtt utoljára tisztelegen, Keszthelyen (ahogy írja: „Kesztheli partnak evez ladikom . . .”); továbbá, hogy „a halott nyomdokin megy előre . . .” s ekkor jutnak eszébe a költeményben kifejezésre jutó érzések és gondolatok . . . Nem az ilyen apró mozzanatok, hanem a költőre jellemző mély lelkesültség sejteti velünk a temetésen való valószínű részvételét, amelynek lényeges lefolyása a következő volt.

Harangszó adott jelt a temetésre. Hármaz koporsóba tették a holttestet: egyik lágy, a következő kemény fából, a harmadik rézből való volt. A test „bebalzsamoztatott, de a koporsófedél nem bontatott fel . . .”

„ . . . A’ Papság közzül két Püspök, négy Apátúr és hatvan köz rendű Papok jelentek meg a’ halotti tiszteletre . . . A’ szokott felkövetés és egyházi énekek után, 21 Muzsikus fúvó eszközökkel követte a’ Magyar nyelven készült szomorú érzéssel telyes bútsúztató Éneket. Mellynek vége lévén, megindult a’ halotti processio. Elöl a’ keresztnek vezérül ment egy uraság Tisztje, hármad magával gyászban: azután a’ Polgárság, kiket követtek a’ Zsidóknak Vénei, a’ Czéhek, a’ Deákság, ’s ezek után a’ Muzsikusok fekete köpenyekben a’ szomorú Marsot fujdogálván. Következett a’ Papság ’s a’ Pontificansnak adstanciája. A’ Püspök ő Excellentiája után mentek a’ Házi Tselédek, udvari, Gazdaságbeli Törvényes és Főbb Tisztek mind gyász öltözetben. Ezek után a’ Lovász Mester lóháton, s utánna két Lovász ugyan lóháton mind gyászban. A halottas szekér előtt levő hat lovakat zablánál fogva vezették ugyanannyi istállóbeli Tselédek gyászöltözetben. A’ koporsón keresztül tsüggöttek a’ Familia’ czimerei’ s mellette két oldalról 12 georgikoni Practikánsok gyászban, égő szövetnekeket tartván czimerekkel. A koporsót követte a bánatos fiú, ki ezen szomorú tiszteletet mély szívbeli megindulással telyesítette. Mellette mentek a’ fent tisztelt Úri Atyafiak, s azok után a Fő Rend, köz Nemesség és Asszonyságok. Nagy tsendesség volt az egész városban, mintha Keszthelynek ditső Urával minden kihalt volna . . .” (Hazai és Külföldi Tudósítások 1819. évi 34. ápr. 24. sz. 257–259.)

A tudósítás megemlékezik, természetesen, Festetics László jelenlétéről és gyászáról is. S hozzáteszi: „ . . . A’ nagy gyászt az a’ biztos reménység enyhítheti, hogy a’ nagy halott maga után olly nagy lelkű

fiat hagyott, a' ki valamint boldogultt Attyának példái által, úgy önnön nemes érzemenyitől vezéreltetve" folytatja majd a nagy művet . . ."

Sajnos, ez a „biztos” reménység nem következett be. Pedig a költő már 1817. március 16-án írt levelében abban látja Festetics életművének értelmét, ha annak *méltó folytatása lesz halála után is*:

„Jön mi utánnunk egy szebb világ, melly Excellentiád érdemeit csudálni s áldani fogja, de ez még nem elég. Festetics lelkének élni, munkálni, alkotni kell még vég nélkül azon szebb világban is. Melly csak úgy legyen, ha Excellentiád intézeteit tartósakká, örököskké teszi, mert ha azok Excellentiád becses életével el enyésznek, úgy azok csak gyenge virágok, mellyek már Excellentiád koporsóján el hervadnak s azzal együtt szemekink előtt eltűnnek . . .” (Ism. Lev. 62.)

Ebbe a nemes eszmei világba emeli a költő Festetics emlékét, s ezt siratja el nagy elégiájában. Ám a további események mutatják, ezt a megálmodott szép világot maga a költő akarja megteremteni *Poetai Harmonistikájában* és utolsó nagy költeményében, amelyben hitet tesz eszményeihez való hűségéről . . . Ezek az eszmények elválaszthatatlanok a keszthelyi Helikon és Festetics György emlékétől.

Merényi Oszkár

Hevesi András regényeiről

„Párizs kettéhasadt énem éjszakai felének környezete”

Egy új regénytípus születése: utazás az „éntudat” körül

„Zsúfolt rendjében mintha az egész háború utáni korszak színes zűrzavara halmozódott volna föl, tervek, reménységek, kísérletek és ötletek, szokatlan, meglepő szépségek. Fiatalság pezsgett benne, az egész földréz fiatalága.”¹ – Halász Gábor határozza meg így a kortárs regény történelmi háttérének összetevőit. Nem véletlen azonban, hogy ez az időszak a nagy összegezések kora is. Feledésbe merültek ugyan már a líra haláláról szóló viták, s Babits európai irodalomtörténete megteremtette „a költészet Európáját”², a tervek, reménységek, kísérletek és ötletek a műfajváltás, a regény „feltámadásának” ok-okozati összefüggéseit világítják meg elsősorban, „. . . az európai kultúra felbomlásának . . . idején, még egyszer, röviden lejegyezní azt, amit elfeledni kezdünk, s palackba dobni az ismeretlen jövendő számára”³ – ez minden írástudó – tehát minden regényíró – feladata is az újabb világháború kitörését megelőző esztendőkbén.

Új problémák és programok követik tehát egymást, a *járható út keresésének* különböző dokumentumaiként. A költészet Európája mellé a regény Európája is felzárkózik, méghozzá elsősorban a korszak *intellektuális kalandregényét* teremtve meg. Ez a regénytípus sok szempontból különbözők klasszikus elődjétől: az ott egymást lineárisan követő eseményeket a regényíró alteregójának tekinthető középponti hős tapasztalati összegzésekből következő menekülési kísérlete váltja fel az idegen, az elutasítandó valóságélmények elől. A kaland így nem elsősorban az antik epikából „átmentett” vándorlás-motívum újraeledésével jelent egyet, nem „játékos mitológiapótlék”⁴ csupán, hanem az útkeresés eszközeként *milíóvariációk sora*, mely a vándorlás elsődleges élményszinten meghagyása mellett törvényszerűen adja át a főszerepet a középponti hős egymásra rétegződő asszociációinak.

Az előtérbe állított egyéni tudat így másodlagossá teszi a XIX. századi kritikai realista regény tradíciói alapján megszokott társadalmi körképet, hiszen a főhős napról napra formálódó „közérzete” alapján differenciálódó valóságélmények alakulnak csupán „világszemléletté”: a felülemelkedés menekülési lehetőségként elismerésévé. A vándorlás egyszerre szinonimája tehát útkeresésnek és szellemi

*A Hevesi András regényeiből kiemelt idézetek a *Párizsi eső* 1964-es (Szépirodalmi), illetőleg az *Iren* 1938-as (Cserépfalvi) kiadásai alapján pontosíthatók.

¹ HALÁSZ G.: Jean Giraudoux, 1944 (Válogatott írásai, Bp. 1959. 759.)

² HEVESI A.: Babits Mihály európai irodalomtörténete, Nyug. 1936. I. 462.

³ BABITS M.: Az európai irodalom története, Bp. é. n. I. 14.

⁴ SZERB A.: Hétköznapok és csodák, 1935. (Gondolatok a könyvtárban, Bp. 1971. 468–469.)

önvédelemnek⁵. Ilyen összetevők alapján természetes, hogy a korszak regényirodalmában „a romaneszk a pszichológiából nő ki”⁶, s hogy a legfontosabb alkotói célkitűzés a tényfeltáró, azaz ezúttal kommentár nélküli eseményrögzítés, melyet az alkotói szubjektum szócsöveként megjelenő főhős vándorlási tapasztalatai és kísérletei biztosítanak. A legbensőbb élmény és gondolatvilág, a meditációk előtérbe kerülésének záloga pedig az, hogy „a mai én alatt ott él, módosul és módosít a tegnapi”⁷, azaz mind a regényíró, mind pedig a főhős-alteregó útkeresésének egységesítő elve a múlt és jelen szintézisét megteremtő „alkotói szubjektivitás tartalmilag világossá vált etikája.”⁸ Ez a kaland és pszichológiai regény műfaji sajátosságait egymásba olvasztó, témához, méghozzá „az önmagává lett lélek belső küzdelmeinek”⁹ ábrázolásához „igazított” regénytípus lesz a két világháború közötti időszak *programregénye*, mely „a XX. század nagy célkitűzései nélkül – azaz a társadalmi tablót asszociációk összességével helyettesítve – de mélyebb és kevésbé átlátszó célokkal”¹⁰ – tehát az *útkereső hősök típusait* megteremtve – olyan alkotói önarcképek sorozatát hozza létre, melyekben az önismeret vágyában folytatott önvizsgálati kísérletek a korszak-karakterisztikát is megteremtik.

Ezért kiemelkedően fontos, bár sem alkotója munkásságában, sem pedig a korszak regényirodalmában – világirodalmi vonatkozásban elég Proust és Virginia Woolf egy-egy művére, a magyarban pedig elsősorban Márai *Idegen emberekjére* (1931) és az *Egy polgár vallomásaira* (1934) gondolnunk – nem előzmények és nem is következmények nélküli – I. Szerb *Utas és holdvilágját* (1937) – mű Hevesi András *Párizsi esője* (1936). A prousti hangulatok reprodukálása reményében fogant alkotás első lényegmeghatározója a keletkezési év, 1936, „ez a csalékony, mulékonyan szerencsés, gondtalan esztendő, melyben Európa még egyszer lélegezhet jutott, utoljára merülvén bele a derűjét túl korán elvesztő *pásztorjátékba*”¹¹, melyben Sötér István pontos értékítélete szerint az írónak „a faun szerepe jutott, a bozótban rejtőzőé.”

Ez a faun több szempontból is meglepetése kora irodalmi életének: egy időben problémaérzékeny esszéíró és publicista akkor, amikor regényével kortársai róla már kialakított – és általában prekonceptciókkal teli – véleményrendszere ellenében veszi fel a kesztyűt. A *polgár nyomát kutatja az „eltűnt időben”*, mint Márai Sándor, s önéletrajzi regénye – nemzedéke önarcképévé szélesedik. A megírás ok-okozati összefüggéseit feltárando tehát magához Hevesi Andrásához, azaz e művét megelőző írásai közül is elsősorban *Szabadság tér c.*, 1932-ben megjelent novellájához kell fordulnunk.¹² Ez a gyermekkor tradíciók forrásának tekintő, „tündérvilágnak” viszont egyáltalán nem nevező írás ugyanis, az *életrajzi regénnyé fejlesztés lehetőségét* rejtve magában – kulcsa és előképe az 1936. esztendő nagy könyvsikerének. A „történelmi idők kezdetét jelentő” Szabadság téri bérpaloták világához sokszor, s nem véletlenül tér még majd vissza Hevesi: egész életútjára ható, „transzcendentális otthontalanság”¹³ – élményének eredője is ez a környezet. A társakra találás öröme helyett az örök nosztalgiaik színhelye, melyben a természetellenes lesz a valóság: „a felelőtlen, édes élet gondtalanságát, a változatosságot, kalandot és regényes hangulatot” – tehát a felszabadult gyermekkor minden kulcsszavát – csak a betegség jelentheti a fizikuma okán eleve kívülrekesztett, „utcagyerekek röhejévé váló”, nagyon-nagyon magányos kisgyerek számára.

De mert tradíciók forrása – mégis ez az a környezet, melynek emlékét az író egy életen át „támasztja fel” önmagában. Regénye is időben ott és azokkal a problémákkal kezdődik, amelyek között Szabadság téri hősiüktől elbúcsúztunk: „Mit köszönhetek ennek a gyerekszobának? . . . Arra aligha neveltek, hogy fölvegyem a harcot az étellel, arra meg egyáltalán nem, hogy ábrázoljam az életet . . . *Engem magamra hagytak saját magammal*, . . . magányban töltött gyermekkorom habozóvá és bizonytalanná teszi a tollamat, és néha még a legegyszerűbb szavak sem jutnak eszembe.” – zárul a mindig hét órákor eleredő Párizsi eső kezdetét jelző novella, bár a regényhez írott, egyedül a *Szép Szó*

⁵ POSZLER GY. definíciója (Szerb Antal, Bp. 1973.)

⁶ HALÁSZ G.: Az újabb regényről, 1929. Uo. 30.

⁷ HALÁSZ G.: I. m. uo. 30.

⁸ LUKÁCS Gy.: A regény elmélete, 1914–15. (Utam Marxhoz, Bp. 1971. I. 156.)

⁹ LUKÁCS Gy.: i. m. 118.

¹⁰ SZERB A.: i. m. 469.

¹¹ SÖTÉR I.: Hevesi András, 1945. (Játék és valóság, Bp. 1946. 143.)

¹² A novella megjelent: Nyug 1932. II. 421–425.

¹³ LUKÁCS Gy. definíciója: i. m. 114.

1936-os évfolyamában megjelent előszó négy esztendő elteltét jelzi, s az író felöltötte már a pásztor-játékbeli faun maszkját és jelmezét: „Elég sokáig mutogattam magamat, itt az ideje, hogy elrejtőz-
zem . . . Az egyéniség fényűzés, . . . közönség nélkül semmit sem ér. Itt az ideje, hogy elhajtsam az
egyéniséget, elég sokáig erőlködtem, hogy észrevegyenek . . . Legfőbb ideje, hogy felnőjek.”¹⁴

Az elfogulatlan önvizsgálat, az egyéniség nyílt vállalása tehát a gyermekkor nagy élménye lehet
csupán, a felnőtté érés mérföldköveit az *illúziókkal való leszámolás következtében választott magatar-
tásformák megőrzése*, azaz a szerepek zökkenőmentes végigjárása jelzi. Az előszó tanúsága szerint
ezért kell a regénynek az ifjúkor önvizsgálati eredményeit rögzítve a legfontosabbat, a „s mi vagyok
én?” problémáját megoldania: „Hogy ki vagyok, azt már tudom, a külvilágon sikerült kitenyésztenem
magammal szemben minden lehetséges magatartás valamennyi változatát. De mi vagyok? . . . Mi az,
amit sohasem tudnék eltékozolni, ami valamennyi kalandom és hajótörésem után is sértetlen marad?
Mi az, ami énbennem van és megszabadíthat önmagamtól? Mire ennek a könyvnek a végére érek, talán
tudni fogom.”¹⁵ – „adja föl” műve számára a megoldandó kérdések áradatát Hevesi.

A mű igazolta az alkotói célok maradéktalan megvalósítását. Megjelenése ugyanis óriási vihart
kavart, kritikusaik többsége, – így pl. a Párizsi esőt saját regénye folytatásának tekintő Márai Sándor
– „megkönnyebbült elragadtatással köszönti . . . az igazi, vérbeli, céhbeli”¹⁶ író, aki a polgár újabb
vallomásainak lejegyzésével tovább árnyalta az életforma már ismert önarcképét. Szempontjairól
egyébként Hevesi önvallomás-értékű, s nem véletlenül épp az *Egy polgár vallomásai* kapcsán írott
elemzése árulkodik.¹⁷ Ő ugyanis minden nosztalgiaját beleálmódja a család Márai ábrázolta szim-
bólumegészébe, vállalva az együvé tartozás sokszor ellentétes jelentéstartalmait is. Ez pedig „végzet és

¹⁴ HEVESI A.: *Előszó*, Szép Szó, 1936. 2. sz. 333–336.

¹⁵ HEVESI A.: i. m. 336.

¹⁶ MÁRAI S.: Hevesi A.: Párizsi eső, *Az Ujság*, 1936. május 9. 5. Hogy a regény megjelenése az
átlagosnál nagyobb feltűnést keltett, azt a róla szóló bírálatok pro és contra megoszlása bizonyítja.
Máraihoz hasonló lelkesedéssel fogadja a művet a *Budapesti Hírlap* – ó – betűjelű kritikus, úgy ítélve
meg, hogy Hevesi „szabályos regény helyett briliáns írással” lepte meg olvasóit, s „az eseménytelenség-
ért egy legyűgözően izgalmas egyéniség, egy tragikusán gyámoltalan lélek és egy hatalmas intellektus
ősi tisztaságú önvallomásával kárpótol.” (1936. máj. 17. 18.) Elragadtatással fogadja a művet a *Magyar
Hírlapban Gál László* is (1936. máj. 31. 26.), kiemelve, hogy a regény „az új magyar irodalom
reprezentatív és maradandó értéke”, mert az „a gátlástalanságnak, a szégyentelenségnek . . . kikristá-
lyosodott terméke.” Hasonlóképpen ítél *Kárpáti Aurél* is (Pesti Napló, 1936. máj. 3. 41.): „Fiatall író
első könyve, de olyan kész, tömör és kiértett, mintha a mesterré avató művek egész sora előtte volna
meg. A magyar irodalomban se őse, se rokona . . . A Párizsi eső mai irodalmunk megkülönböztetett,
komoly értéke.” A *Literatúra* kritikusai – minden bizonnyal SUPKA Géza – egy pontos, lényeglátó
esztétikai elemzés téziseit foglalja össze, elemelve az énkettőzés regénybeli funkcióját is: „A regény
hősének lelke, mint egy zenei téma variálódik . . . Georges az adagio, Turauskas a fortissimo változata a
témának.” Ez pedig „módot ad arra, hogy aprólékosan megvilágítsa a lélek rejtélyes, kettős síkját.
Közben pedig alkalom adódik arra is, hogy a szadizmus lélektanát minden szakkönyvnel érthetőbben
magyarázza meg.” (1936. 159.) Figyelemre méltó a *Szép Szó* kritikusanak, FEJTŐ Ferencnek ítélete
is: „Ahogyan középszerűségre és jófiúságra törekvő hőst megformálta, attól mi sem áll távolabb, mint
a jófiúság és középszerűség. Bátor és szabad szellem áramlik könyvéből, s ez teszi Hevesi Andrást
progresszív íróvá, könyvét pedig az utóbbi évek legjelentékenyebb olvasmányává.” (1936. 280–284.)
KOMLÓS Aladár olvasó naplója úgy ítéli meg (A Toll, 1936. 153–154.), hogy „az idegenben élni
mindenki számára termékeny kaland, találkozás lényünk lappangó problémáival . . . experimentum
önmagunkkal.” A filológus pontosságával rója fel azonban, hogy „Ady Endre egyszer sem jut eszébe az
egész idő alatt.” Az egyébként érzékeny tollú BRESZTOVSZKY Ede az „ellentábor” képviselőtében
jelentkezik (Népszava, 1936. jún. 14. 17.), Hevesi formaművészetét a regény tartalmának „rovására”
írva. „Az az érzésünk, hogy nem a tartalom kereste meg benne formáját, hanem a forma talált rá benne
tartalmára”-írja. Teljesen bezárkózik a regény felvetette problémák elől is, azokat kizárólag az író
„önmaga elől való menekülése” eszközének tekinti. M. POGÁNY Béla (*Gondolat*, 1936. 4–5. sz.) a
határozott világnézeti orientációt kéri számon Hevesitől, „lélektani naturalizmussal” vádolva őt.
Ezúttal „köztes álláspontra” helyezkedik HALÁSZ Gábor is, (Nyug 1936. I. 469–70.) a „kemény-
séget” kérve számon Hevesitől. „H. nyelve egy fokkal erőtlenebb, egy fokkal csillogóbb a valódinál,
egyelőre az írástudóé, s nem a nagy íróé” – írja.

¹⁷ HEVESI A.: *Egy polgár vallomásai*, Nyug 1934. II. 69–72.

lanc" egyfelől, másfelől pedig „képességeink, vonzóerőnk, testi és szellemi lendületünk örök felhúzott sorompója, . . . a közös korlátlanág.” Szabadságjelkép tehát, mely a nagy kalandok lehetőségének záloga akkor, amikor „más író – azaz a bíráló szerzője – megkeresi a visszavezető utat a család elvesztett közösségébe.” Ezért kell vállalni az időkontúrokat feloldó tapasztalatgyűjtést, mely visszavezethet a „hűség birodalmába.”

Egy XX. századi Werther kalandozásai

Hevesi András tehát „megéli” Párizst. Énregényt ír, melyben alteregóját Georges-nak nevezi.¹⁸ Párizs „bevétele” Georges szinte már megszokott magányából következő preconcepciói nehezítik, nem is beszélve arról, hogy „ebben a városban mindig este hét óra volt és mindig esett.” (36) A tér és idő kontúrjait egyaránt feloldó esőben *magányélmény rétegződik magányélményre*, a főszereplő egyetlen jogos tulajdonaként. Ez az oka annak, hogy Hevesi, azaz Georges szinte görcsösen félve tiltakozik minden új „benyomásköteg” ellen, hiszen a kiteljesedett otthontalanságot már megváltoztathatatlanul övének tudja. Mivel azonban a kalandregények hősei „új tartalommal, de a régi lényeggel”¹⁹ születnek újja századunk irodalmában, Georges, azaz Hevesi is megkezdí Don Quijote-i küzdelmét az új körülmények meghódításáért. Érdemes megfigyelni a regény szinte minden kulcsszavát megjelölő vállalás első pillanatait: „Reggeltől estig loholtam, hogy beszédjem a várost, mint az orvossgot. . . Életem jelképe a sarokban ketyegő óra volt. Az idő az én külön időm volt. . . Az időrétegek rám csavarodtak. Szembe kellett nézmem a ténnyel: máról holnapra 24 órától kell megszabadulnom.” (38–40) Az önismeretet célzó pásztorjáték tehát az idővel, illetőleg az időért folytatott harc színtere lett.

Kitűnt már eddig is, hogy Hevesi – azaz ez esetben Georges – számára a gyermekkor egyet jelent a múlt tradícióhoz kötődéssel, a szokások prousti értelemben „isteni rabságának” vállalásával. Konceptiójában ez a *hagyományok jelenbe „átjatszását” biztostó egyidejűség*, a zökkenőmentes felnőtté válás záloga. Innen tehát az első élménymeghatározók szerepének ezúttal *Thomas Mann-i értelemben „mítosz-ritussá” értelmezése* a regényben. Hevesi ugyanis minden áron vissza akar találni a múltjába, mely etikai normáinak kutatására és összegzésére kötelezi.

Ezért teremti meg a hőse vágyait feloldó, „felszabadító” *Turauskas* figuráját. Kilétének titkát azonnal el is árulja értő közönségének: „Olyan mérhetetlenül egyedül voltam, hogy kínomban *megkettőztem magamat: Ketten lettünk a magányommal.*” (38) És a folytatás: „*Allegorikus vízió* volt, párizsi létem fogvacogtató jelképe.” (71), akinek jelentőségét az „úrügyerek” egyszerre oldást és kötetést kereső rettenete fokozottan emel ki. Turauskas tehát semmiben nem hasonlít elődeire, habár az énkettőzés – elég ez esetben csak Babits *A golyakalifájára* gondolnunk – a regény „feltámadásának” időszakában megint csak nem előkép nélküli kísérlete *a tiszta önismeretet célzó önvizsgálatnak.*

Turauskas segítségével Georges végre-valahára „kirohanhat önmagából”, hiszen találkozott valakivel, aki „észrevette és méltányolta személyiségét”. (45) Turauskas Georges társa nemcsak az „ügyefogyottságban” (191), mint Hevesi mondja, hanem a kitarulkozásban is, mely a szabadság, a „minden pillanatban újjászülethetek” (49) élményének reményét keltheti. A főhős Turauskas megjelenéséig zsákutcába jutó kapcsolatteremtési kísérletei az alteregó *egyenrangú, sőt, jelentősebb szereplővé* válásának szükségességét bizonyítják, mert „Az emberekből általában hiányzik a könnyen adakozó jóság olcsó nagylelkűsége” (65).

Georges ezért idejének jelentős részét meneküléssel tölti, de menekülnek előle is, mert „követelőző és fenyegető sugarak áradtak belőle, valósággal kicsikarták a visszautasítást”. (65) Törvényszerű tehát, hogy még ruhatárba adott télikabátjával sem veszik át tőle a reménytelenséget, mindaddig, amíg Turauskas nem vállalkozik önkínzó kételyeinek feloldására. A magány ugyanis Georges esetében sem volt már, mint „a tragikum tulajdonképpeni esszenciája”.²⁰ „Most már nemcsak az idegen városban

¹⁸ Még inkább árulkodik a regény önéletrajzi ihletéséről a kötetben megjelenés előtt közölt két fejezet, melyekben a szerző André-nak nevezi hősét. Ezek: Rue Lhomond, Válasz, 1934. 320–328. Megérkezés Párizsba, Nyug 1934. II. 476–482.

¹⁹ HALÁSZ G.: i. m. 30.

²⁰ LUKÁCS Gy. meghatározása, i. m. 118.

vesztem el, hanem saját magamban is" (48) – avatja osztályrészévé a társtalanságot, hogy aztán Turauskas, az allegorikus – bár még fizikumát tekintve is Hevesihez hasonlatos – vízió a főhős számára kimondhatatlan vágyak realizálásával kezdje meg kisebbrendűségi komplexuma szétzúzását. A képzeletbeli alteregó minden tetteben jelenléte teremti meg a regény tulajdonképpeni cselekményét.

„Megírni korunk Wertherjét, erről álmodoztunk közös fiatalságunkban, és Hevesi bizonyos fokig meg is írta. A különbség másfél század nagy különbsége: Werther nem tudta, . . . szentimentalizmus milyen szálnalmas azok szemében, akik nem szentimentálisak. Turauskas tudja, hogy undorító . . . Werther csak Werther volt, a mai Werther Werther és egyúttal egy másik ember, aki nevet rajta”²¹ – adja meg a George–Turauskas-kontroversia pontos értékelését Szerb Antal. Főhős és alteregója egymásban tükröződése fordulatot hoz a regényben: Georges „egy kaszinótag biztonságával és rideg fölényével” közeledik Turauskashoz, mert – még önmagánál is kiszolgáltatottabbnak látja. Immár fölényesen bosszulja meg Párizs ezidáig elmaradt ölelését, sőt, a pástortjáték következő, „színház a színházban” felvonásában már a „lélektani hadviselést” illetően is partnere önmaga allegorikus víziójának. Az idegek csatájának a két alteregó találkozásaira épülő színjátékában a jelenetek az Irói fokozás eszközeiként készítik elő a leszámolási folyamat későbbi tetőpontra jutását. Predesztinálja ezt egyébként mindkét szereplő alapján azonos, „*sale étranger*”-helyzete is, mely elsődleges jelentéstartalma mellett az *egymás világában való idegenség* pontos kifejezője is. Ezért döntő jelentőségű Turauskas első, bizstróbeli megjelenése, melynek élményreakciója a színházi este fegyenc-arcélinek turauskasi jegyekkel felruházása lesz. Az alteregó hasonmásaként megjelenő vízió „nérói göggel” lép színre később egy étteremben, ahol e szerep ellentettjét, az abszolút, sőt undort keltő kiszolgáltatottság jeleneteit is hitelesen játssza el. Ez a metamorfózis-sorozat pontos, egy felvonásba sűrített meghatározója a főhős és alteregója mindvégig ellentétekre épülő viszonyának. Turauskas fokról fokra kiteljesedő társadalmon kívüliségével egyenes arányban növekszik Georges öntudata. Ennek azonban ára van: a „rendes fiatalember” lázalmokkal, valamint az egyes találkozások „baljós előjelként” vállalásával „fizet”. Az éttermi jelenet Turauskasának a biztos fölény helyzetéből pillanatnyi váltásokkal megoldott mélyre zuhanása záloga mindannak, ami utána következik: *Georges etikai győzelme* itt és most végérvényesen bizonyossá vált. A találkozások közti szünet meghozhatná számára még a tiszta szerelmet is. Turauskas emléke azonban ezt is magányfűző kísérletté, a faun újabb, „szörzálhasogató elemzésektől” eltorzult maszkjává alakítja, pedig Georges „minden szép szóért hálás, mint a kutya, ha csontot vetnek neki”. (164)

Mindezek ellenére egyértelműen alteregója segítségével fejt meg a kor Wertherje az első párizsi hónap szenvedéseinek ok-okozati összefüggéseit. Kezdetét veheti a *hódítás munkája*. A nagy elődök és kortársak Párizs-élményével azonosuló Hevesi a történet és a regény formába öntése között eltelt 12 esztendő tapasztalatait is felhasználva várja el hősétől a francia kultúra tiszteletét. A felfedezés szenvedélye a környezetet is átalakítja: a legendás boulevard Saint Michel, az „időzsákok cipelésének” egykori tanúja a *meghódítás boldogságának* színhelye lesz, nevet kapnak a mellékutcák, templomok és kávéházak, az eddig egynemű massa valóságkontúrjai fokozatosan, szinte zugról zugra kirajzolódnak. Paradoxul hangzik, de a megismerés e folyamatának is Turauskas kimondva feloldó, permanens felszabadítási kísérlete az eredője. Ez a „nem is ember, hanem lavina” az önmagába zárt Georges-ot szinte odalöki az egzakt élmények elé, hiszen mindaz, amit ő nyújt és nyújthatna neki, részvét, szeretet és főleg tisztelet helyett a kíváncsiság és az undor keverékét teremti meg a gyengeség „természetrája” láttán egyre tudatosabbá váló alteregóban. Az ellen-Werther szavai – „én percenként kiszolgáltatot magamat, . . . a lelkem a szó betű szerinti értelmében nyitott könyv” (99), majd pedig: „én szakadatlanul, megállás nélkül vallok . . . Ha nincs kéznél gyóntató, akkor a csatornának vallok” (107) – a *reg napi énen túllépés magabiztoságát*, a napról napra ismétlődő szertartások – ezek közé tartozik a Párizs-járás is – rítusá értelmzését teremti meg.

Az ellenpéldák: az igazi turauskasi szerelem, a kis munkáslány gondolatban többszöri meggyilkolása, majd „jobb híján” szadisztikus félholtra verése, később pedig a győztesből alattvalóvá válás reményében kiépített kapcsolat a néger „hústoronnyal” – most már végérvényesen azt bizonyítják, hogy Turauskas figurája a *képzelet és az álom, az időhatároktól teljesen felszabadított tér* szülőtte lehet csupán. S mindez annak ellenére, azaz annál is inkább igaz, mivel minden szélsőséges kitarthatósága háttérben az alteregó figuráját véljük felsejleni. A regény menetében ugyanis mindvégig igen

²¹ SZERB A.: Hevesi A.: Párizsi eső, Válasz, 1936. 372–374.

nehéz határt vonni a kétfajta gyónás között, még akkor is, ha Hevesi tudatosan sokkolja olvasóit a személyiség Turauskassá fejlődésének lehetőségével.

A két alteregó kapcsolatteremtési kísérleteinek alapja azonban „gyanúsán” egybe esik; nem vonzóbb az ellenpéldánál az „elkényeztetett úrifíú” társadalmi önkirekesztődése sem. A regény ezért kíséri végig a *személyiség-hasadás kiegyenlítődsének folyamatát*, hiszen a képtelenség határait súroló, tudatos undorkeltés – pl. Georges kémként feljelentése – lánczemeinek egymásra építése során a szerző is „elárulja magát”: Turauskas és Georges közös történet, az *intellektuális önkínzás kísérleteit bemutató színjáték egyenrangú szereplői*. Ebben az összefüggésben nem meglepő a kettejük első és utolsó találkozása között eltelt időben történő megdöbbentő események sora sem, mivel mindez csak eszköz – a magány „kijátszására”. Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy Hevesi a regény írása közben nem feledkezett meg színjátéka hatásfokának kontrolljáról sem. Cs. Szabó László figyelmeztet erre Hevesit idéző, lírai ihletésű tanulmányainak egyikében. Az író kísérleti alanyai előtt eljátszotta Turauskas „nagy zabálásának” jelenetét, „beugrott” szerepébe az aberráltságát bizonyító néger nőkapcsolatban, majd, mindezt ellenpontozandó, eljátszotta a hősszerelmessé váló Georges figuráját is a „málnaízű csókú” Méla oldalán.

A regény cselekményének menetével teljességgel azonosulva – hiszen a *Párizsi eső* elsősorban írója önéletrajzának fejezete – ismer Hevesi önmaga negyed századdal később esetleg szintén Turauskassá fejlődésének lehetőségére. A párizsi félmúlt kísérleteit jelene, 1936 „távlatából” a jövő érdekében áttekintve ezért iktatja ki Hevesi nem kívánatos alteregóját a *Párizsi eső*ből. „Kírágtam a néger nőt, Turauskast pedig megölöm, . . . vagy odalököm egy másik úrifíúnak”²² – azaz Turauskas betöltötte funkcióját. A mérhetetlen egyedüllét okozta személyiségtorzulások variációinak seregszemléjében ugyanis a legtöbbit: a *megváltás lehetőségét* biztosította tiszta lelkű alteregója számára. Regénybeli szerepéről a legfontosabb ítéletet teremtője fogalmazta meg²³: „teljesen kifejeződött szörnyként” akadályozta meg a Georges-ban is benne rejlő „szörnycsíra” kifejlődését, „ebben a klasszikus hagyományokon épült, ridegen előkelő városban jutva csak el a megalázottság paroxizmusának arra a fokára, amely ezt a regényt állandóan, elejétől végig hevíti.” S a saját „alvilágának” tagadásáig eljutó író „gyónása” előtt a hasonmásnak fejet kell hajtania.

A kalandozások kora – azaz a regény – vége felé közeledik tehát. Georges – akiből idő közben Gyurkó lett – néhányszor kitorhetett önmagából, ahogyan kívánta. A szerelmet, a kiteljesedés utolsó nagy lehetőségét azonban – mert szereppé értelmezte – eljátszotta önmagától. Megbukott mind a romantikus hős, mind pedig a maga köré képzelt társalgási színmű polgári mintaférj-alakjában. Az élmény mégis az eddigieknél súlyosabb, a *döntés etikáját* kikristályosító kérdések megoldását készíti elő. A párizsi esőt felváltotta a szikrázó napsütés. A felszabadítási kísérletek hátterét biztosító szimbólumra nincs többé szükség: Georges – és vele együtt Hevesi is – végérvényesen rátalált a hűség birodalmába vezető útra. Turauskas csak „múlt volt, regényfordulat”, annak érdekében, hogy „a rokon lelkek ne tapogatózzanak oly gyámoltalanul egymás körül”. (198) Hevesi a legméltóbban: alakját múltjába építve, a tradíciók újra birtokba vételével búcsuzik tőle.

A hazatérés: Werther a Szabadság téren

Visszatérhet *Egy budapesti gyermekkorhoz*, melynek alapélménye – láthattuk már – „az ártatlanság, a szabadság, a mindenre való képesség”²⁴ tudata helyett a kívülről kekedés volt, és a Párizsi eső születését követő novellák többségének tanúsága szerint maradt is. *A félkegyelmű*²⁵ c. írás gyermekhősének ok nélkül, de vezényszóra kínzása saját tapasztalatok újra rögzítése, mint ahogy a Szabadság téri kisvilág áttekintése is az. Innen pedig legfeljebb *A Svábhegyig*²⁶ terjedhet a szecessziós bérpaloták kis hősének mozgásteret – „Azt hittem, az ember megkapja a bizonyítványát és felköltözik a Svábhegyre” –. Az izoláltság-élmény többszöri, tudatos áttekintése ilyen előzmények alapján a legjobb

²²Cs. SZABÓ L.: A colmari katonasír, Új Látóhatár, 1978. márc. 449–457.

²³Interjú az íróval. Könyvpiac, 1936. máj. 2. I. évf. 5. sz. 3.

²⁴LOVASS Gy.: Játékos Európa, Ezüstkor, 1943. I. 42.

²⁵M. Hírlap, 1937. márc. 21. 2.

²⁶M. Hírlap, 1937. febr. 7. 4.

önjellemezések egyikét fogalmaztatja meg Hevesivel: „Az ember gyermekkorában . . . még magán hordja az utcáját meg a kerületét, mint csiga a házát; csak a férfikor küszöbén lesz belőle magányos vándor, unatkozó csavargó.”²⁷

Ez az oka annak, hogy Hevesi írásaiban a romaneszk most már nem „kinő” a pszichológiából, hanem egyet jelent azzal, s tudatának világméretűvé tágítása végérvényesen az ábrázolás elsődleges célkitűzése lesz.

Az íróval együtt ugyanis Georges is visszaköltözik Pestre, s az életrajz következő kötete a *hazai kalandok gyűjteménye* lesz. A *Párizsi eső alaphangjának variációjaként* születik meg az a regény, mely az öntudatlan meghódításának, „a múltba bekvártélyozódás” (106) lehetőségének története, málnaízű csókok helyett egy „cápmadár” közreműködésével. Az *Irén* (1938) egy szerelmi kapcsolat felbomlása okán tehetetlen dühtől ökölbe szorult kéz lecsapásának folyamatát kíséri végig, dialógusból hosszúra nyúlt monológba váltva, s nem mellőzve a „méltó” alkotói bosszút sem: mint egykor Turauskast, úgy írta ki életéből Hevesi ezt a viszonyt is. Kitűnik azonban, hogy a kor Wertherjének ezúttal még jobban hiányzik „a másik ember, aki nevet rajta”. De őt már visszavonhatatlanul másnak lökte oda, nem számítva arra, hogy lelkében nem tudja majd betölteni azt a réteget, melyet eddig alteregója birtokolt. Mivel viszont „frissen, jégbehűtve” vitte magával minden érzelmét, így első párizsi hónapja osztályrészül jutó magányélményét is, erre építette azt az alapvetően elhibázott kapcsolatteremtési kísérletet, mellyel Irénbe, *magányának „érzéki megtestesítőjébe”* kapaszkodott. S ezzel eleve meg is akadályozta a szerelem megszületését. Erdemes megfigyelni a szó Hevesi regényében használatos szinonimáit – „a nagy boldogság is hajótörés”; „súlyos, mázsás boldogság járt át” –, melyek önmagukban is híven fejezik ki a zsákutcába jutás ok-okozati összefüggéseit. Mindezek mellett Hevesi – bár nem tudatosan – önmaga is többször „halálra ítéli” a kibontakozást: „Minél jobban növekedett a belső magányom és mozdulatlanságom, annál szaporábban, zajosabban *mímeltem a szenvedélyt*, . . . minden áron gyökereket akartam verni a valóságban . . . Azt akartam, hogy velem is történjen valami, döntő, nagy élményre szomjaztam, hogy nekem is legyen életrajzom” (10). Azt azonban nem veszi tudomásul, hogy mindezt nem lehet „megrendelni”, még a magányból a valóságba tett kirándulások árán sem. Elsősorban azért nem, mert a próbálkozássorozat kulcsszava a *kirándulás*, annak ellenére, hogy érződik a szerző erőfeszítése az új, eddig ismeretlen élmények befogadására, de hiányzik még a célja elérésébe vetett hite. „Indulatai vadul, gazdátlanul tenyésznek” (7), s formába fegyelmezés helyett egyelőre csak vadul képes tovább fejleszteni azokat. Mohón csap le minden kapcsolat ígéretére, pedig múltjából, azaz a Párizsi eső tapasztalataiból már okulhatna, annál is inkább, hogy fel is eleveníti azokat az Irén cselekményében. Annak ellenére, hogy inkább csak elhatároza, mintsem érzi a szerelmet, – hiszen „ráterrorizálta” már magát Stéfhára, a Párizsi eső Mélájára, és Simone-ra, az írónőre – nem változtat a módszeren Irén esetében sem. A hatás most sem marad el: az *érzések túlpszichologizált színjátékában* a szerelem „kifut” Hevesi András életéből. Nem tudta elviselni, hogy „leigázzák”, de nem tudott veszteni sem: ütni akart, s ezzel önmagára, azaz regényére mérte a nagyobb csapást. Az ugyanis csak addig kiegyensúlyozottan jó, ameddig valóban a *Párizsi eső*-ben megkezdett gondolatok folytatásának tekinthető. Hevesi bosszúja – a hősnő körüli cselekményszálak össze-vissza bonyolítása – megtörte a kalandok tovább folytatásának lehetőségét. A társalanságtól való görcsös rettegésben azonban a „faun” álarca lehullt: az érzelmi szélsőségek embere mellől mérhetetlenül hiányzik Turauskas, a problémáit kimondva feloldó alteregő.

„Mérhetetlen magányomban görcsösen megkapaszkodom minden számomra megközelíthető közösségben” (97) – vallja. De az Irén elsősorban Hevesi életútjának további alakulása szempontjából legfontosabb tanulsága a „gondolkodás mámorának” etikai tartást sugárzó tettekben realizálása. Mert „A barbárság hullámverését, amely már az egész világot fenyegeti, csak olyan emberek állíthatják meg, . . . akik hasonlítanak a megvadított tömegekhez. A világot és a civilizációt csak olyan emberek menthetik meg, akiknek a keze néha ökölbe szorul, akik ütni is tudnak.” (176–177)

²⁷ HEVESI A.: Egy budapesti gyermekkor, Tükör, 1937. 477–480.

A lélek nagy kalandjait a továbblépés zálogaként rendszerbe foglaló két regény a társakra találás „elméleteit” megdöbbentő tetteben realizálja. Az erős férfi szerepét a „lelkierős” férfié váltja fel: Hevesi András nem írhatta már meg Közép-Európa szellemi életrajzát, ahogy tervezte, s Turauskas életkorát sem érhetette meg. Elindult meghalni „kettéhasadt énje éjszakai felének környezetéért”²⁸, Franciaországért. Sárközi Mártához írott búcsúlevele²⁹ tanúsága szerint a lövészárokbá is elkísérte életének szimbóluma, a párizsi eső. Kiteljesedett otthontalansága tudatában halt meg, hiszen, mint írta, „Csak két lehetőség van hátra számomra, vagy elpatkolok, vagy életben maradok, de sohasem mehetek haza, a diadalmas hazatérés most már gyerekes ábránd.”³⁰ Megteremtette viszont kortársai között szinte egyedülálló, regényei folytatásának tekinthető életrajzát.

Mikó Krisztina

Dilemmák Thomas Mann 1936. június 8-i naplófeljegyzése körül

A zseni tévedhetetlen?

Ady azt írja: „a zseni tévedhet legnagyobb”. Ez jutott eszembe, amikor Schweitzer Pál *Budapesti lapok Thomas Mann naplójából* címmel összefoglalt tanulmányát és dokumentációját olvastam az Új Írás 1979. évi februári számában. A naplójegyzetek felidézék Bartók Béla és Thomas Mann emlékezetes találkozását Budapesten, Hatvany Lajos otthonában. Egyetlen felbukkanó, erre a találkozásra exponált név erejéig: perdöntő igénnyel, mégis tévesen. És ezzel egy legenda újraéledéséhez adnak tápot. Látszatra apróság az egész, de elvi fontosságú igény húzódik mögötte: ne legendásítsuk a történetet, maradjunk a valóság talaján.

Azóta a magyar kiadásra előkészített naplórészletek fordítójának, Soltész Gáspárnak *Thomas Mann naplója elé* szánt, a Nagyvilág 1979. évi májusi számában közzétett írása is, meg az ugyanitt közölt naplórészletek, ebben a meggyőződésben csak megerősítettek. És ezt a júniusi számban Hans Mayer tanulmánya sem dönti meg. Ellenkezőleg: mindinkább érzem, a régmúlt a legkisebb mozzanatokban is jelen van, a varázsló esetenként megtöri a varázst.

Mert a zseni sem tévedhetetlen. A tévedések vonatkozhatnak különféle adatokra, eseményekre, névleírásokra, dátumcserékre. A probléma a Bartók-kutatás egyik jellegzetes epizódját is érinti, ennyiben magyar probléma, de nem szakzenei kérdéstről van szó, amit zenei lapban kellene tárgyalni, hanem általános érvényű tanulságról. A történelmi hitelesség kedvéért pedig érdemes messziről kezdeni.

Thomas Mann zömmel megsemmisített, néhány részletében mégis fennmaradt és kiadott naplójegyzeteinek 1936. június 8-i dátumánál – ekkorra esik emlékezetes találkozója Hatvany Lajos otthonában Bartók Bélával – ez a három rövid mondat olvasható:

„... Este társaság Hatvanyéknál: egyéb vendégek közt Bartók. Vacsora és muzsika: Bartók és Basilides szép hangú magyar énekesnő. Magyar népdalok B. feldolgozásában. . .”

Ehhez az idézett részhez három megjegyzés kívánkozik:

1. A frankfurti S. Fischer Verlag kiadványa, a *Tagebücher* (1935–36) 313. lapján a nevek kivétel nélkül hibás ortográfiával szerepelnek: Hatvanyi, Bartok, Basilides.
2. A hibákat a gondosan szerkesztő filológus jóbarátra, Peter de Mendessohnra nem háríthatjuk át. A hibák Thomas Mann-tól származnak és karakterisztikusnak tekinthetők.
3. A naplójegyzet formai hibái végül tartalmi hibává is bővülnek. Mert Bartók és Basilides Mária együtt szerepeltek zenetörténeti nevezetességű koncerteken, együtt élnek a halhatatlanságban, de Hatvanyéknál akkor, azon az emlékezetes estén Basilides Mária nem volt jelen.

²⁸ Hevesi A.: Egy elkésett pályamunka, M. Hírlap, 1937. febr. 2. 4.

²⁹ Idézi BAJOMI LÁZÁR E.: Hevesi A. hősi halála c. írásában, Kritika, 1977. 5. 18.

³⁰ BAJOMI LÁZÁR E.: i. m.

A Kortárs 1967. évi áprilisi számában *A Bartók-kultusz tévedései* című tanulmányban tisztáztuk, hogy ez alkalommal Bartók valóban zongorázott Thomas Mann-nak, nyilván magyar népdalokat is saját feldolgozásában, de Basilides Mária magyar népdalokat – mivel nem volt jelen – nem énekelhetett, mint ahogy nem énekelte el Schütz Negyvenedik Zsoltárát sem (Bartók zongorakíséretével!), amelyre az énekművészről férje, Péterfi István zenekritikus hivatkozik saját emlékirata külön is publikált fejezetében a Muzsika 1959. évi júliusi számában, és amire most Schweitzer Pál az Új Írás 1979. évi februári számában újólag utal.

Átélt eseményekről lévén szó, e sorok írójának egyes szám első személyben kell beszélnie.

Miért hatott reám a döbbenet erejével Péterfi István cikke annak idején?

Mert éppen én voltam az, akinek a nagy Bartók-dokumentáció-sorozat készítése során Hatvany Lajos és felesége, Somogyi Jolán, az ötvenes évek elején *részletesen* elmondták e találkozás történetét. A Népszövetség Irodalmi és Művészeti Állandó Bizottságának budapesti ülészakára meghívott Thomas Mann politikai okokból nem akart megjelenni egy díszvacsorán. Ezért házigazdái – Hatvanyék – otthon, *legszükebbkörű* privát vacsorán látták vendégül a „gyengélkedő” író és nejét. Az est másik fénypontjával – Thomas Mann beleegyező öröme – ezúttal a „szintén gyengélkedő” Bartók Bélát is meghívták; ő is hivatalos volt ugyanarra a díszvacsorára, de neki sem tetszett a társaság. Ezen az estén – kerülve minden feltűnést – a két géniuszon kívül *csak* Reinitz Béla volt jelen, aki Hatvanyinak is, Bartóknak is kedves, megbízható embere volt.

„Így ültünk vacsorához hatan” – írja Somogyi Jolán, aki kérésre később ezt az estét írásban is megörökítette. „Vacsora után – írja ugyanitt –, kénytelenek voltunk vendégeinket levezetni a földszinten levő miniatűr, boltíves gyerekszobába, mert ott volt az egyetlen zongora a házukban. Amikor Bartóknak mentegetődzve mondtam, hogy nincs rendes zongoránk, csak egy pianino van a gyerek szobájában, Bartók megnyugtatóan, hogy »Egy jó pianino sokkal többet ér, mint egy rossz zongora.« Ebben a kis gyerekszobában, ahol Mannék, mind a ketten, a fekvőhelyen helyezkedtek kényelembe, Bartók a pianinónál ült, órákon át zongorázott, megkérdezve közbe-közbe, hogy mit játsszon, és összes kívánságainkat teljesítve az éjszakába nyúlt ez a felejthetetlen muzsikálás.”

Hatvanyék akkor, az ötvenes évek elején, hosszas beszélgetés során, tehát élőszóval, ennek az estnek legapróbb részleteit is meghányták-vetették velem, minden vonatkozásában megvilágították. Elképzelhető a meglepetésem, amikor évekkal később Péterfi emlékiratában ennek a találkozásnak egyféle kibővített, előttem ismeretlen változatával találkoztam. Kihagyott volna a figyelmem? Emlékezetem hagyott volna cserben? Vagy talán Hatvanyéknak jutottak eszébe új motívumok? Vagy bizalmatlanok lettek volna hozzám? Egyelőre mit tehettem mást: el kellett fogadnom az emlékirat megvilágítását, amely szerint *két személlyel több* volt jelen ezen az estén, és Basilides Mária Schütz Negyvenedik Zsoltárát énekelte – ez a darab az üldözöttekről szól, tehát időszzerű politikai kicsengése volt. Az emlékirat hatására a Bartók Béla emlékére 1962-ben megjelent terjedelmes dokumentum-gyűjteményemben (a Szabolcsi Bence és Bartha Dénes szerkesztésében megjelenő Zene-tudományi Tanulmányok tizedik kötetében) az 553. lapon véglegesnek vélt szöveget rögzítettem ilyen kommentárral: „... Péterfi István visszaemlékezéseiben megrendítően írja le Thomas Mann és Bartók Béla utolsó találkozásának történetét. E sorok írójának Hatvany Lajos hasonló motívumokból állította össze ezt az eseményt.”

A „hasonló motívum” kifejezés kissé bizonytalan bevallása volt annak, hogy nem egészen így!

És ennyiben maradtam önmagammal.

Három év múlva azonban ismét új fordulat zökentett ki nyugalomból. A Muzsika egykori főszerkesztője, Asztalos Sándor, a Film-Színház-Muzsika 1965. október 8-i számában megemlékezett az 1946 őszén elhunyt Basilides Máriáról és ez alkalommal az időközben szintén elhunyt Péterfi István emlékiratainak műhelytitkait is fellebbentette.

A Negyvenedik Zsoltár címmel írt emlékezésből megtudjuk, Asztalos nemcsak inspirálta az idősebb kritikus emlékiratai megírására, hanem egy fejezetet – Bartók és Thomas Mann találkozását Hatvanyék otthonában – Péterfi nevében és helyett *kiszínezve* meg is írt. A legenda motívumai ismeretesebbek voltak: az 1936. június 8-i találkozást utóbb Hatvany nem rejtette véka alá, büszke volt rá, Péterfiék pedig 1935 elején, éppen Hatvanyéknál, valóban megismerkedtek már Thomas Mann-nal – ott egy estélyen igen sok kitűnőség volt hivatalos, de Bartók nem volt jelen. A motívumok *szárait* Asztalos invenciózusan összekötötte. Péterfi szabadkozott, de Asztalos ellenállhatatlan volt. A kéziratban Péterfi néhány részletet javított ugyan, de egészében – saját írásaként – *jóváhagyta azzal*

költői legendával együtt, hogy a felesége Bartók zongorakíséretével Schütz-zsoltárt énekelt. Asztalos büszkeséggel emlékszik arra, hogy a törődött, idős embert mennyire elérzékenyítette megboldogult feleségének ez az eszményített szerepeltetése. Amikor azonban a Muzsika 1959. évi júliusi számában ez az emlékirat-részlet Péterfi aláírásával megjelent – ezt Hatvanyné emlékezéseiből tudjuk –, Péterfi azonnal felkereste őket és mosolygós szerénységével kérte elnézésüket a történetekért. Ezután már csak Asztalos cikkébe kell beleolvasnunk: „... Ha más érdemem nem is lesz, ha halhatatlan remekművek nem is maradtak utánam, nem éltem hiába, mert ezt a dokumentumot én »szedtem ki« Pista bácsiból; s én siettem lerögzíteni és publikálni.”

Asztalos kompozíciója a közhangulat érzékeny húrjain játszott, népszerűsége előtt nem volt akadály. Látványosan színezte például az egyik legnagyobb példányszámban megjelent Bartók-életrajz (Szegő Júlia: *Embernek maradni*) valamennyi kiadását, utoljára 1975-ben. Gondoskodtak róla, hogy külföldre is eljusson, Asztalos említi, hogy belekerült a svájci Thomas Mann-archívum dossziéiba is. Győri Judit *Thomas Mann Magyarországon* című könyvecskéje azonban 1968-ban fenntartással kezeli, erről a könyv 197–198. lapján a 62. számú jegyzetben szabatosan ír. Munkájának szerény 1600 példányos kiadása persze nem vetekedhet egy népszerűsítő regény hatásfokával, amelynek csupán a 2. és 3. kiadásán jelzett 10 120 + 14 700 = 24 820-as példányszám is több mint *tizenötszöröse* Győri Judit tudományos jegyzetének.

Sajnos azt kell mondanom, Asztalos meglepő vallomása – minden pszichológiai együttérzésem mellett is – elvette tőlem az eddig *egészében* Péterfinék tulajdonított írás hitelét. Leszámoltam vele a Kortárs említett 1967. évi áprilisi számában, amit persze megelőzött bizonyos újabb tájékozódás: a Hatványékkal szemben támadt bizalmatlanságom megszűnt, e történet következő fejezetében ismét övéké lehet a szó. Illetve csak Hatvanyné Somogyi Joláné; hiszen Hatvany maga ekkor már nem élt. Ő azonban újból megerősítette az első, szóban előadott változatot: azon az estén a házigazdáékon, Thomas Mannékon, Bartókon és Reinitzen kívül más nem volt jelen. Kérésemre Hatvanyné ekkor – pontosan 1966. február 24-én – készítette el nekem a már említett emlékiratát, amelynek maga adta címe: *Hiteles története annak a találkozásnak, amikor Thomas Mann és Bartók Béla együtt töltöttek egy estét Hatvany Lajoséknál.*

Thomas Mann most közreadott, az Új Írás 1979. évi februári számában magyarul is olvasható idevágó naplófeljegyzései – azok a bizonyos, eredeti szövegükben névelírásoktól nem mentes rövid mondatok – látszólag cáfolják ennek az estnek a vendéglátó Hatvanyné előadta változatát.

Próbálom tanúságtételre hívni a halott Hatvanyt. A „*Fehérek közt egy európa?*” címmel írt glosszáját idézem az Irodalmi Újság 1955. augusztus 20-i számából: „... Előttem rajzanak bécsi, müncheni, berlini képek, de az igazi emlékeim mégiscsak azok a napok, sőt hetek, amikor mi Zürichben Mannéknál, s ők Pesten nálunk laktak. A legszívesebben mégis azokra az estékre gondolok, amikor a magyarság legkülönbjeit vezethettem eléje. Magam előtt látom Bartók Bélát, amint fiatalos lelkesedéssel zongorázik Mann-nak, hallom Bazilidesz [!] Mária énekét, mellyel magával ragadja a legnagyobb szerűbb zeneértőt. Elébbem nyűzsög az az este is, amelyen a magyar írók színét-javát hívtam össze, hogy tisztelgessenek mindannyiunk nagy mestere előtt. Hol Kosztolányival beszélget, hol meg Szomoróval, Karinthyval, Heltaival és az akkori fiatalokkal, élükön József Attilával.”

Hatvany sajnos nem válaszol. A kaleidoszkopikus együttesből annyi kifejthető, hogy Bartók *valahol* zongorázott és Basilides – ettől teljesen függetlenül – *valahol* énekelt. Hogy hol énekelt, azt inkább Thomas Mann naplójának 1936. június 11-i feljegyzése alapján deríthetjük ki, és azt is megtudjuk, hogy mit: „*souper Miclošné [!] asszonyánál*” (Miklós Andorné Gombaszögi Fridáról, az Athenaeum kiadványallat igazgató-, illetve elnöknőjéről van szó; ez a vállalat adta ki Thomas Mann József-tetralógiáját, novelláit stb.), Basilides Mária itt és ekkor – az emlékezése június 8-i együttlétet követő harmadik napon – énekelt: Elena Vacarescu Párizsban élő, franciául író román költőnő Hubay Jenő által megzenésített verseit énekelte a zeneszerző zongorakíséretével és a költőnő jelenlétében.

Itt a megoldás. Mivel Thomas Mann a naplóját a zsúfolt budapesti napokról feltételezhetőleg utólag állította össze, semmi sem természetesebb, mint az, hogy a két estélyt összekeverte, hiszen Hatványéknál és Gombaszögi Fridánál *részben* ugyanazok a személyek szerepeltek. A napló tehát ebben a vonatkozásban nem koronatanú.

Thomas Mann a naplója írásánál – mint azt Soltész Gáspár a Nagyvilágban oly kifejezően mondja – bizonyos „szenvédeyes nemtörődömség” jellemezte, persze nemcsak kortársai nevének hibás leírásánál – mert hogyan is rögtönözhetett volna bíbelődésigényes pontossággal annyi száz és száz

elévillanó nevet a forrongó idők magyar, cseh, lengyel, szerb, román és bolgár Kelet-Közép-Európájából –, hanem a körülötte nyüzsgők alakjainak proteusi átalakulásaiban is. Soltész Gáspár szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a napló egyik korábbi helyén (feljegyzés Arosában, a *Tagebücher* [1935–36] 244. lapján) Thomas Mann egy hangoskodó *lengyel* csoportot *magyar*-zsidók hangoskodásaként regisztrál – Soltész ifjúkori személyes élménye ez, mindenképpen hitelt érdemel. Maga Thomas Mann is alátámaszt ilyen „elírásokat” hasonló esetekkel. A Nagyvilágban között naplórészlet 1933. március 18-i feljegyzésében a folyóirat 732. lapján szereplő *magyar*-svájci doktor március 20-ára – tehát mindössze két nap elteltével – *bolgár* doktorrá lényegül át!

Az igazság az, hogy Thomas Mannt annyira igénybe vette csodálatos életműve pontossága, hogy naplójegyzeteire – amelyeket nem ok nélkül látott el „irodalmi értékük nincs” pejoratív-ironikus felirattal – már nem maradt energiája. Mégis csinálta. És tévedéseiben is izgalmas naplója lebilincselő olvasmánya lehet mindazoknak, akiket valaha is megragadott a zseni szellemének ragyogása.

Demény János

Kilián István

CSOKONAINAK S BARÁTI KÖRÉNEK ISMERETLEN LEVELEI

Gulyás József 1936-ban közreadta Csokonainak több versét, egy dialógusát s néhány levelét.¹ Kéziratoss forrása Csokonai egykori barátjának, Puky Istvánnak autográf omniáriuma volt, amelyben többek között Csokonai munkáit találta. Közismert, hogy a költő legjobb barátja Gesztelyben élt, s nála Csokonai többször is megfordult. Puky nagyapjának viszont Tiszaigaron volt kúriája és birtoka, s ezért ott is megtalálhatjuk néhányszor a poétát. Puky felesége, Darvas Anette, a Gesztelyhez közeli Orgán volt birtokos, s így a két jóbarát hol Ongán, hol Gesztelyben, hol Igaron találkozik.² 1801-ben közös kirándulást szerveztek. Jártak Patakon, Aggteleken, meglátogatták az alighogy kiszabadult Kazinczyt. Erről az útról a költő igen hangulatos levélben számolt be édesanyjának.³

Puky és Csokonai barátságának első nyomai a költő sárospataki tartózkodásától datálhatók, de úgy tűnik, hogy ez a baráti kapcsolat sokkal régebbi keletű.⁴ Puky igen precíz ember. Költőbarátja verseit, leveleit sorra másolja diáriumába, s amikor Kazinczy Csokonai szellemi hagyatékának összegyűjtése érdekében levelet ír hozzá, akkor készséggel jelzi válaszlevelében, hogy néhány Csokonai-műnek birtokában van.⁵ Csokonai Józsefnének pedig megadja a nála levő munkák jegyzékét is.⁶ Nem lehetetlen, hogy a Kazinczynek illetve Csokonai anyjának írt levél idején Puky még autográf kéziratokat őrzött, később azonban ezeket talán éppen azért, hogy el ne kallódjanak, egy füzetbe bemásolta, amelybe már addig is gyűjtött verseket.⁷ Ez a füzet, amelynek sajnos, sem terjedelmét, sem méretét nem tudjuk, sárga bőrkötést kapott. Puky halála után örökölte leánya, illetve veje Kóczán József, majd őutánuk a Zmeskál-család.⁸ A kötet a második világháború óta kallódik vagy elveszett, s

¹ GULYÁS József: Ismeretlen Csokonai-adalékok. ItK 1936. 86–96. – GULYÁS J.: Csokonai ismeretlen levelei. ItK 1936. 468–474.

² Vö. KILIÁN István: Csokonai és Puky István barátsága. A Déri Múzeum Évkönyve. 1975. (Debrecen, 1976.) 617–646.

³ Csokonai Vitéz Mihály Minden Munkája II. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs. Bp. 1973. CsVM levele anyjának, Csokonai Józsefnének. Onga, 19. júl. 1801. 879–885.

⁴ Csokonai igen lelkesült szavakkal számol be Nagy Gábornak a Pukyval való barátságáról: „Tiszteld édes barátom Puky István urat, és e^o jószívű tudós hazafinak ajánlj kedves emlékezetébe . . . ember és filozófus [t. i. Puky] s vélem együtt a természetnek legszentebb Istenét imádja . . .” CSVM levele Nagy Gábornak. A levél Csokonai pataki tartózkodása alatt született, tehát 1795. december 21. és 1796. július 12. között. CSVM MM. II. 812–814. Puky egyébként öt esztendővel volt fiatalabb költőbarátjánál. Vö: KILIÁN I.: i. m.

⁵ Puky István levele Kazinczynek. Gesztelyben, 23. Martij. 1805. Kaz. Lev. nr. 738. III. 298–299. A vonatkozó részt újra közli: Csokonai emlékek. Összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs. Bp. 1960. 479.

⁶ Puky István levele Csokonai Józsefnének. Gesztelybenn 22. Aug. 1805. CsEml. 218.

⁷ Puky kéziratoss kötetébe az alábbiakat jegyzi be Csokonai verseihez: „Ezen következő versei Csokonainak a^o maga tulajdon Jegyzőkönyvében veress betűkkel irattak, a^o mint az ajánló levelek bizonyítják.” Idézi: GULYÁS J.: 1936. a.

⁸ A Puky-család történetét illetően vö: KILIÁN I.: i. m.

⁸ A Puky-család történetét illetően vö.: KILIÁN I.: i. m.; KILIÁN: Csokonai, Puky István és Darvas Anna. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. (Miskolc, 1977.) 43–51.

így a Csokonai kritikai kiadás sajtó alá rendezője nem ellenőrizhette az eredeti kézirat segítségével a Gulyás által kiadott Csokonai-munkákat, s nem szerezhette általában ismereteket magáról az omniáriumról. Így elvesztek azok a levelek is a Csokonai-filológia számára, amelyeket Gulyás valami miatt nem közölt.

Szilágyi Ferenc tehát nem tudott mást tenni, minthogy újraközölte azokat az adatokat, amelyeket Gulyás nagyon szűkszavúan feltárt a ma már eltűnt gesztelyi kódexről.⁹ A tudós sárospataki Csokonai-kutató publikációjában igen röviden (folioszám említése nélkül) kitért a kéziratot kötet tartalmára is: Csokonai, Dessewffy József művei, latin nyelvű epitáfiumok, ismeretlen szerzőtől származó versek között talált egy „címtelen elmélkedést” (amelynek szerinte a címe ez lehetne: A természeti morál), továbbá négy „fellelengzős” levelet, amelyeknek címzettje szerinte valószínűleg Csokonai volt. A négy levél közül kettőnek ismerjük az íróját; amint azonban Gulyás megjegyzi, ezeknek az esetleg Csokonai baráti köréhez tartozó személyeknek levelei a költő életrajzához újabb adalékokat nem nyújtanak.

A *természeti morál* megjelent a Nyugatban,¹⁰ a négy levél azonban továbbra is ismeretlen maradt. Már-már úgy tűnt, hogy a sárga bőrkötésű gesztelyi kódexszel elvesztek ezek is.

A debreceni Déri Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében nagyobbára feldolgozatlanul találtam Csobán Endre hagyatékát. Ez sokféle irodalmi, irodalomtörténeti értékű dokumentumot tartalmaz. Csobán Debrecen főlevéltárosa s élete utolsó szakaszában a Csokonai Kör titkára volt. Mindkét funkciója révén állandó kapcsolatban állt kora irodalomtörténészeivel, íróival, költőivel. Így történhetett meg, hogy az Oláh Gábor-hagyaték mellett a legnagyobb Oláh-gyűjtemény éppen a Csobán által a múzeumnak hagyományozott rendezetlen anyagból került elő. Ennek hagyatékának egy részét Julow Viktor leltározta, nagyobb része azonban rendezés alatt áll.¹¹ Ennek köszönhető, hogy egy iratgyűjtőre bukkantunk, amelyen Csobán írásával ez olvasható: *Cs[okonai] K[ör] Kéziratok*. Ez a gyűjtemény vegyes szépirodalmi írásokat, tudományos dolgozatokat, verseket tartalmaz. Egy részük azonban témában Csokonaihoz kötődik.¹² Az iratgyűjtőben találtam egy félvívre összehajtogatott kéziratcsomót, amelyen az alábbi felirat olvasható: *Cs[okonai] Kör. Kéziratok: 1. Csok[onai] gesztelyi kézírata. 2. Benedek Marcell: Cs[okonai] V[itéz] M[ihály]. 3. Benedek M[arcell]: Csokonai világa.*

Csokonai gesztelyi kézírata érthetően fölkelte érdeklődésemet, hiszen tudtam, hogy a gesztelyi kódex elveszett. A cím két adatközlést tartalmaz. Gépiratban találtam meg *A természeti morál* szövegét Csobán autográf jegyzeteivel,¹³ s Gulyás József autográf kéziratában az alább közölt leveleket. *A természeti morál* közlése elé Gulyás előszót írt, s ebben az alábbiakat olvashatjuk: „*A Zmeskál-család gesztelyi levéltárának egyik kéziratot kötetében, Csokonai műveinek sorában (26–61. l.) egy érdekes, Rousseau hatását élenként éreztető dolgozat foglaltatik, amely kétségtelenül Csokonai lelkének szüleménye.*” Azonnal feltűnt, hogy míg Gulyás az 1936-os publikációjában csak egy sárga bőrkötésű kötetéről beszélt, itt a Zmeskál-levéltár egyik kéziratot kötetéről szól. Bizonyos tehát, hogy több kéziratot versgyűjtemény volt Gesztelyben, s most már azt is tudjuk, hogy ebben a sárga bőrkötésű kódexben a 26–61. lapok őrizték Csokonai verseit. Annál fájdalmasabb, hogy a levéltár tekintélyes része a második világháború folyamán elpusztult vagy azóta kallódik. Egy részét ugyan még

⁹Csokonai Vitéz Mihály: *Összes Művei. Költemények 1. 1785–1790.* Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1975. 113–115. Szilágyi Ferenc szíves segítségét ezúton is szeretném megköszönni.

¹⁰GULYÁS József: Csokonai ismeretlen munkája. *Nyug.* 1939. II. 165–172.

¹¹A Csobán-hagyaték az alábbi számon található a Déri Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében: 28/1959; 81/1961; 11–18, 26, 31–32, 46–59/1961; 16–24, 31–42, 59–76, 79–82, 84–90/1962. új leltári számai: X. 74. 214. 1. – X. 74. 222. 1; X. 74. 255. 1–2. – X. 74. 264. 1; X. 74. 268. 1 – X. 74. 273. 1–2, X. 75. 77. 1–X. 75. 78. 1.

¹²Az alábbi íróktól találhatók kéziratok (autográfok illetve gépeltek) a gyűjtőben: Oláh Gábor, Szigethy Ferenc, Tar (?) Zoltán, Szathmáry István, Győry Dezső, Erdélyi József, Szabó Magda, Ady Endre, Tóth Endre, Gulyás Pál, Gáspár Gyula, Gulyás József, Benedek Marcell, Tamássy Andor, Asztalos Dezső, Kerek György.

¹³Nem lehetetlen, hogy Gulyás József autográf kéziratban adta át Csobánnak *A természeti morál* kéziratát is. Csobán ezt legépelte, s az autográfián található lábjegyzeteket maga írta a lap alá kézzel.

sikerült megmentenem. 1966-ban a gesztelyi Puky-kúria padlásáról gyűjtöttem össze a még ott lelhető levéltári anyagot, ezek között azonban nem találtam meg a keresett kéziratos versgyűjteményeket.¹⁴ Az Országos Levéltárban őrzött Puky családi levéltár, nem Puky Istvánnak, hanem a többé-kevésbé ismert genealógusnak, Puky Józsefnek hagyatéka, amelyben természetesen néhány adatot találtam Puky Istvánról is.¹⁵ 1975-ben a Zmeskál-család háború előtti egykori alkalmazottjától gyűjtöttem be Puky István kéziratos leveleinek másolatait kötetbe kötve.¹⁶ Puky a Tiszáninneni Református Egyházkerület világi elnöke volt a XIX. század elején. Ez a kötet az ebben az ügyben folytatott hivatalos leveleinek másolatát tartalmazza. Legszemélyesebb természetű családi leveleit, valamint hivatalos leveleit is, amint ez az 1966-os gyűjtésből kiderült, két példányban írta, s ezek átvészelve a második világháborút, részben megmaradhattak.

Alább a Gulyás által közre nem adott négy levelet közlöm abban a helyesírásban, amelyben ránk maradtak. Gulyás utólag ceruzával javított a levelek olvasatán, ahol erre szükség volt. A hibás részeket törölte, módosította. Törléseit ()-ben hozom, ahol a szöveget magam egészítettem ki, ott [] zárójelet alkalmaztam.

A Puky István autográf másolatában még a harmincas években is őrzött Csokonaihoz írt levelek kétségtelenül nem sok újat adnak a Csokonai-életrajzhoz, fényt derítenek azonban Csokonai baráti kapcsolataira, arra, hogy a barátságot szinte a szerelemmel egyenrangúnak tartotta. Ennek a véleményének adott hangot *A békekötésre* című versében is, amelyben Lilla mellett a „leghűségesebb barát”, Puky nevét említi meg.¹⁷ A négy „fellengzős” levél Gulyás most közreadott jegyzeteiben már „baráti, olykor emelkedett szellemű” jelzőt kapott, s ez az emelkedettség sugárzik vissza Csokonaira ezekből a levelekből.

[1.]

796 Májusban

Az az öröm, melyet bennem okozott Sz – barátodhoz 's barátomhoz intézett leveledben róllam való meg emlékezésed iratja vélem ezen Levelet néked, kitől tellyes örömét szívem még előre várja, 's származását továbbat-is reményli. – Ha szinte az környüállások tavaji edjütt lételünkör meg tagadták-is túlem esmeretségedet, még-is barátim jóságok meg esmertettek, nevelni kívánván boldogságomat.

A 'Szerencse meg vetvén tehát fundamentumát világi boldogságunknak, mely egymás szeretetében áll, meg avulni ne engedjük. – M – [t] kinek jósága tisztetére s szeretetére vonsz – köszöntöm – Tégedet pedig a' barátság Istene gondviselésére bízván, vagyok mindenkori szerető barátod –

P I mpr.¹

[2.]

796. Junius 10-én

Miért nincs annyi az én szívem, hogy elég lenne azok meg jutalmaztatására, a' kik rollam jól gondolkoznak? – Miért fogy el előllem a' szó elébb, mint sem azok eránt való szeretetemet vélek ki mutathatnám!... Vagy talám észbe sem vészem, hogy midőn a' magam indulatjából nézem a' másokét, hasonlóknak vélvén hozzájuk ezeket, szegény! meg tsalom magamat. – 'S talám tsak azért mutatnak az Egek illy nagy számú hasznos barátokat, hogy annál keservesebben szemléljem azoknak töllem eggyenként hideg el-állásokat. – Az akkori állapotoknak osztán a' mostanival való egybe vetését, gyenge szívem, vajjon hogy álhatod ki! –

¹⁴Ld. Herman Ottó Múzeum. Miskolc. Helytörténeti Gyűjtemény. Ltsz: 67. 156. 11; 67. 156. 6; 67. 164. 3; 67. 164. 4. Általában a teljes Puky-levéltár: 67. 155. 1 – 67. 169. 1.

¹⁵OL P 1839. 3. cs; P. 1700 2. cs; P 1804. 6. téka 7. tétel. Xerox másolatát őrzi a Déri Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteménye. Kézirat. X. 75. 110. 1–4. Puky József életrajzát illetően vö. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. XI. Bp. 1906. 212.

¹⁶A Herman Ottó Múzeum (Miskolc) Helytörténeti Gyűjteményében.

¹⁷„Oh, dicső két név: Szeretet! Barátság! /Oh, becses két név: Puky, hív barátom! / És te, óhajtott Lilli, életemnek /Édes aránya!” A verset Csokonai 1797-ben költötte. A költő és Puky barátságának ez az első verses nyoma.

Gulyás József jegyzetei a levelekhez:

¹A másoló a mpr. jelzéssel elárulja magát: Puky István ő, Csokonai barátja.

Vajha! ezen leendő kegyetleneknek szívekre tudnám valójában adni akkori szerencsétlenségem, hadd látnák meg igazán, mely bódógtalanná tettem egy embert! a' (a)ki az ő életének mért Circulust együgyű esmeretlenségben ki futotta volna, 's azt az esetet nem érezné, hanemha mások Jóságokat, tsak szívvel mutatták volna Ő néki. Ha ezt jól meg gondolják, tsak ez-is el iszonyíthatja őket. —

'A milyen szívre-ható pedig az ilyen andalodás, hasonló a' másik részről az a' fantásia, a' mely barátimat hőtlig mellettem állóknak fejtegeti . . .

Oh! adják a' jól-tevő végzések, hogy ezek számosak (?) közzül légy —, ha így lész, egy nagy Jóval áldanak meg most ismét az Egek. — A' mi engemet illet, telyes erővel fogok igyekezni azon, hogy a' milyen barátokat kívánok magamnak, én magam olyan légyek, — Noha jól érzem azt, mely sok áll nékem ellent, hogy azt a kötelességet, melyet barátimnak végben vinni akarnék, végre ne hajthassam. — De hiszem, hogy mind azokat a' mely csorbák, azon csekélységekben-is, melyek töllem származnak, meg essnek, az én barátaim indulataim meg gondolásával ki pótolhatják.

Utóijára csak olyan indulatot óhajtok erántam szívedbe, mint a' millyet erántad érzek. És hidd el, hogy a' leg kissébb alkalmatosságot-is hevesen ragadom meg, ha elégséges az erántad való szeretetem ki nyilatkoztatására, és el sem bocsátom mind addig, míg indulatimról bizonyossá nem tészlek, — De azt mindég meg gondold, hogy sokkal jobb barátod néked mint sem mutatja —

Kis Imre.²

[3.]

Ámbár mindenkor érdemetlennek esmértem magamat barátságodra: hízlekem mind azért, hogy annak (a) meg gondolásával, hogy leg alább volna bennem olyan, mely szeretetedet, indulatodat hozná maga(d) után. — Ah! titeket hívlak elő bódog, de már csak sebemet újjító barátságunknak első napjai! A' melyeket noha gyakorta a' kevély embertelenség, 's a' más romlásából örömet kölcsönöző sárga irigység szomorú fellegekkel vontak bé: még-is titeket ah! boldogoknak nevezvén, ezen leg ritkább névre tészlek érdemessé. —

Ah! titeket leg szentebb óráim! melyek leg szerencsésebb 's leg szerencsétlenebb barátságunknak voltatok eszközei — 'S Tégedet-is talám a' mi első látásunk végett a' halavány holdtúl³ meg világosított éjszaka! Te készítetted el nékem azt a' szerencsét, melyet reménylenem sem lehetett — ti rajtatok építetted hamar el mulandó boldogságomat. — Ah! be csendes meg elégedéssel, 's a' tiszta barátságunk edességei által meg frissülve tértem vissza komor hajlékomba; melyet az előtt kevéssel szomorú melancholia közt hagytam el.

— A barátságunk ezen leg szentebb kötelei fel oldoztak szomorúságomnak kedvetlen bilincseiből, és ezen leg tisztább tűz el óltotta méltatlan bosszúságok által fel hevült indulatimnak tüzeit: — úgy tetszett, hogy panaszaimnak barátom szívébe való ki öntésével kissébbültek fájdalmaim: leg alább a' bajokat két egyé lett szív könnyebben hordozta. —

Ah! de hová visztek andaló képzelődések! ti azokat-is a' melyek el múlnak úgy adjátok elő, mint jelen valókat. — Bomladox ez a' leg erősebb kötél — Szunnyadoz ez a' leg hatalmasabb tűz — hidegszik az ígért és meg petsélt szeretet — és az a' hatalmas erő, mely az előtt szomorúságaim felhőt oszlatta, leg gyászosabb színnel vónja-bé ki derülni akaró egemet. —

Imé barátom, így búslakodik egygy, a' maga leg kedvesebbétől (eg) magát el hagyattni szemléző szív 's bátorodik a barátság leg szentebb óltárára ezen maga panaszait fel tenni, ha azt a' szeretetet meg nyerhetné még egyszer, melyet talám reményleni sem merészel immár. — Ha ezen panasz méltó, úgy iga(z)sága van, ezen jussát rajtad követni; — ha nincs, nem esik meg engedésed felől kétségbe, a' ki tudod, hogy ezen maga ki fejezésével is tiszta barátságát bizonyítja. — Érzí ez ki aludni lassan-lassan szivedből a' barátságunk azon tüzeit, melyet az előtt iránta mutattál. — Ha magad-is észre vetted már azt, a' mi(n)t én mindenkor tudtam, hogy t.i. barátságodat érdemetlennek ajánlottad, ezzel ha meg zabolázod-is vigyázatlan indulatodat és el tökéled-is barátságodból való ki vettetésemet: azt mindazonáltal meg nem tilthatod, hogy akaratom ellen-is ne szeresselek.

² Kisről költeményt is ír Csok[onai] s II. 657 l is megemlékezik róla.

³ Vö. Halavány hold bús világa.

— — Ha régi napjaimat vissza adni kívánod: engem ugyan a' ki ezeket írom, nem tuds(z) ki vagyok? — mindazonáltal méltatlanabb barátid között meg találsz — mutasd tehát hajlandóságodat kezhez (!) is, talám azoknak száma közül én sem maradok ki . . .

Élj szerencsésen kedves barátom másokért, 's én értem-is. és szeresd a' ki téged szeret. . Így sír egy leg tisztább barátságos Lélek, az ő leg kedvesebb barátjának! . . . -⁴

[4.]

A' szentebb érzések Geniussától lelkesítettett író tollad barátságos vonásának olvasása mely édes érzésekkel dagasztotta mejjemet, érezni nem lehet, — nem pedig le írni — Az a' tűz mely a' barátság óltáránál egybe olvasztotta szívünket, 's kettőből egyet formált, most-is éleszti szívemet, meg sem fog benne aludni, míg csak az, a' mi bennem gondolkodik, a' semmiség világába el nem enyészik. —

Mibe-is találhatnánk — elevenebb gyönyörűséget e' világ szélvész közt, mintha találunk egy olyan ki vált Lelket, mely valamint öröminket, úgy bajainkat-is vélünk fel osztja; a' mely ha nyögnének-is az Elementumok, még-is kész volna bennünket, azoknak fenyegetődzései közt-is kísérni (?) ! — Az igaz barátság egyedül a' virtuosus lelkek tulajdona; egyedül azok érezhetik igazán annak valóságos betségét: az alacsony lelkek nem érzik azt; mert meg tanúlták a' nagy világból azt, hogy mihelyt ellenkező szelek fúznak, mihelyt komor zivatarok váltják (egy mást) fel a' vídám nap-fényt, ők-is azonnal a' háládatlan árnyékkal edjűtt el tűnjenek . . .

A' fanatizmus,⁵ ez a' méteye az emberiségnek a valóság helyett mindég tündér képet mutatván az Emberi(ségnek) nemnek, meg tanította már őket arra, hogy egyedül az árnyék után kapdosson 's egész életébe Júnó helyett felleget ölelgessen — Hozzá járulván a' nagy világ Isten-asszonya, a' módí, olly leczkére tanította az ötet maimoló fiait, hogy minden lépéseket szépeknek és kellemeteseznek mutassák, 's a' virtus szencséges palástjába öltözzenek, ha szinté szívekben Kromvelt és Richelieut jádznak-is; mindennap kéttzer tapodják lábokkal az Istenség tiszta Templomainak küszöbjét; mikor a' kőz-nép fel szível békeséget kér az Egektől, akkor is az Egeket önnön gonoszságaik eszközeivé akarják tenni szencségtörő kéréseikkel; a' virtus, emberi szeretet, Jó tétel, barátság meg-fertézhetlen neveit forgatják szájokban, még is nyög az emberiség kezek közt, a' föld alattok, és bosszú állást kér a' meg bosszantott Istenségtől. —

De minthogy tégedet meg tanított a' Jónabb gondolkodás 's a' nem haszontalan szókban, hanem cselekedetekben álló filozofia a' nemesebb érzéseknek nem csak esméretire, hanem cselekvésére-is: fogjunk kezét egymással és esküdjünk meg a világosság Istene előtt, hogy életünket az utolsó csepp vérig áldozzuk a' köz-jónak, az emberiség hasznára. Élj Cs — nya!⁶ edjűtt szerencsésen!

N. S. ?

⁴ Lehet Csok[onai] levele is.

⁵ (Talán: fantázia. Egyébként) Vö. a részt Domby M[árton] Csok[onai] V[itéz] M[ihály]ról 32. lapjával hol Júnó-forma felleg öleléséről van szó.

⁶ Csohány? II. 656, 670–698.

⁷ Talán: Nagy Sámuel, akiről megemlékezik II. 629. 1., akihez költeményt is írt Csokonai (Harsányi-Gulyás II. 125–137. 1) Esküvésről szól a Harsányi–Gulyás: II. 137. lapján levő V. sz. vers is. Virtusról a II. 132. 1. is. *Jegyzet*. E baráti, olykor emelkedett szellemű levelek 1796 tájáról valók. Nehányan nem ismerjük az íróját. A címzett valószínűleg Csokonai. E korai levelek szépen egészítik ki a Haraszti: Csokonai c[ímű] munkának (70) 218–219, 238 lapokon röviden ismertett írói, ill[etve] baráti kört. (L. Domby 39. 1.) Hogy a költő is milyen sokra becsülte a barátságot, mutatja a kéziratot kötetben General Hoche halálára c[ímű] versében írott eme, másutt sehol nem található jegyzete: „Sok és fontos vólt az ő érdeme: de nagyobb titulust néki nem választhattam, mint azt hogy ő Bonapartének Barátja vólt. — Bonaparté! — Barátság! két jól tévője a' szenyvedő emberiségnek!!” Ez a megjegyzés ellentétben van a Karnyónban hangoztatott elvekkkel. Kazinczyhoz kiszabadulásakor írt (Regmetzen 14. Júl. 1801 a' Magyar Orfeushoz Csokonai) verse végére e jegyzetet tette: Eumolpus Athenai fi, Museus fia, Orfeus tanítványa. Ovid. Met. lib. XI. tab. 10. Ebben ő magát K[azinczy] tanítványának mondja.

ÉSZREVÉTELEK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK KILIÁN ISTVÁN KÖZLÉSÉHEZ

A Csokonai kritikai kiadás munkái során sajnálattal kellett tudomásul vennünk, hogy az érdemes Csokonai-kutató, Gulyás József, Puky István nagyértékű másolatos kötetéből több olyan Csokonai-műről adott hírt, amelyeket később nem tett közzé.¹ A *Mercato Piattza*, a *Szent Antal* (Nápolyról) s *A spanyol király esküje* című prózai munkákról csak annyit jegyzett meg, hogy azok „Csokonai földrajzi tanulmányainak gyümölcsei”.² Ezek valószínűleg csak földrajzi kivonatok voltak.

A fentiekén kívül „négy fellengző levél”-ről is hírt adott, ezzel a megjegyzéssel: „Valószínűleg Csokonaihoz szólnak, de ez nem bizonyos. Keltét csak kettőnek ismerjük, íróját csak az egyiknek (Kiss Imre); egy másik alatt N. S. betűk olvashatók. Csokonaira vonatkozólag nem nyujtanak semmi érdekeset.”³

A Puky másolta „Gesztelyi-kódex” különlegesen fontos számunkra, mivel a debreceni költő legradikálisabb műveit őrizte meg: *A természeti morál* címen ismert d’Holbach-fordítását s *A’ Szamár és a’ Szarvas* c. dialógusát, amely föltehetőleg szintén franciából készített fordítás.⁴

A „sárga színű, bőrkötéses kéziratok kötet”-ben maradt fenn a költő *Oh szegény Országunk!* kezdetű lázadó, kuruc hangú verse, valamint *Nézd el a’ hangos filoméla...* kezdetű epigrammája, amellyel a felvilágosodást, s föltehetőleg annak egyik vezéralakját, Kazinczyt köszöntötte. De a Puky másolatában fennmaradt nyolc levél is Csokonai kritikus időszakából – 1795–96-ból – maradt ránk, s így érdekesen világítanak bele a vérmezői katasztrófa nyomán kialakult lelkiállapotába. (Sokat mond az is, hogy az ismert címzettű levelek közt Bessenyei Sándorhoz és Berzeviczy Gergelyhez szölok is akadnak.)

De a kódexnek Gulyás által említett többi Csokonai-versei is többnyire mind olyanok, hogy vagy politikai vagy erkölcsi merészségük miatt nem kerülhettek korábban sajtó alá. Ezek a következők: *A szabadsághoz*, *Thais*, *Herkules és Ámor*, *Generál Hoche halálára*, *Fannius (A zarándok)*, *Kazinczyhoz*, *mikor kiszabadult*, *Militat omnis amans*, *A Fársáng búcsúzó szavai*, *Czinderi sírja felett*.⁵

Mindezt igazolja Pukynak Csokonai anyjához 1805. aug. 22-én küldött jegyzéke is a költőnek nála őrzött műveiről.⁶ E jegyzéken szerepel *A’ Szamár és a’ Szarvas* c. dialógus is, amelyről Puky megjegyezte, hogy „ennek kinyomtatását a mostani és múlt század környül allasi meg nem engedik.”⁷

Mindezeket azért jó tudnunk, hogy lássuk: Puky határozott céllal elsősorban olyan műveket másolt le – s ez vonatkozik a levelekre is! –, amelyekről föltételezhető volt, hogy a költő óvatosságból megsemmisíti őket. S ebben van Puky gyűjteményének különleges értéke. (*A’ Szamár és a’ Szarvas*-t s *A természeti morál*-t még művei első, 1795-i címjegyzékéről is szinte az olvashatatlanságig törölte a költő).⁸

Magam is megfordultam Gesztelyen 1973 őszén, de egy érdekes helyi Csokonai–Lavotta-anekdótán kívül⁹ mást már nem találhattam.

Érthető örömmel vettem a hírt Kilián István kollégámtól, hogy megtalálta Gulyás József hagyatékában azt a négy levelet, amely annak idején nem került kiadásra.

Hogy a legvégén kezdjük: ha a levelekről kiderülne, hogy egyiket sem Csokonai írta, ill. nem ő a címzettje egyiknek sem, akkor is volna egy értéke a fölfedezésnek: a *Generál Hoche halálára* c.

¹ Ld. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I. Bp. 1975. 115. A következőkben: ÖM. I.

² ItK 1936. 86.

³ I. h.

⁴ Vö. SZILÁGYI F.: Csokonai kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal. It 1973. 833 kk.

⁵ Vö. ItK 1936. 86.

⁶ Ld. Csokonai emlékek. Bp. 1960. 218–219. A következőkben: CsEml.

⁷ CsEml. 219.

⁸ Ld. ÖM. I. 212.

⁹ Ld. ItK 1975. 320.

vers elfeledett kísérősorai, amelyek Csokonai rejtett, igazi politikai meggyőződésébe világítanak bele, nagyon tanulságosan.^{10a}

„az uralkodó osztálynak szánt *Alkalmatosságra Irt Versei* közé is odacsúsztatja egy 1797-es epigrammáját, *General Hoche halálára*, amely szerint ez a fiatal vezér, »Bonaparte barátja«, még fölül is múlja »Görögország s Róma vitézeit« csupán évei számában marad mögöttük. Költőnk politikai hovatarozandóságáról, *ha szíve szerint nyilatkozhat, kell-e világosabb vallomás?*” – írta Juhász Géza.¹⁰ Pedig ő nem ismerte Csokonainak a vershez fűzött jegyzetét: „Bonaparté-Barátság! két jól tévője a’ szennyvedő emberiségnek!” S írta ezt akkor, 1797-ben, mikor a magyar nemesség fölkelést szervezett a Habsburg-birodalom oldalán a francia forradalom és Napóleon ellen. Bizony ez a megjegyzés nagyon is „ellentétben van a Karnyónéban hangoztatott elvekkel” – amint Gulyás József megjegyezte. Csakhogy nem szabad elfelednünk, hogy a *Karnyóné* 1799. szept. 1-én megtartott nyilvános iskolai előadásra készült, ahol jóvá kellett tennie a költőnek azt, hogy néhány hónappal korábban, 1799 júliusában, a *Cultura* előadásán – ugyancsak a nyilvánosság előtt – a tiltott Rákóczi-nótát énekeltette tanítványaival.¹¹

S ezt mások is tekintetbe kellene venni, ha a költő meggyőződés nélküli kényszerű alkalmi verszeteiről s titkolt, igazi meggyőződéséről helyesen akarunk ítélni. Ami most már a leveleket illeti:

1. Az első levél írója a névbetűk szerint bizonyára maga Puky István volt. Hogy miért őrizte meg ezt a – tartalmában nem jelentős – levélkét, annak személyes oka lehetett: egy számára feledhetetlen barátságának volt korai dokumentuma. Valószínű, hogy Csokonainak szólt, s ha nem, akkor föltehetően valamely közös barátjuknak. Az utóbbi esetben az *M* esetleg Csokonai keresztnévnek rövidítése.

Ami némileg kérdésessé teszi, hogy Csokonai a címzett, az a levélnek következő mondata: „Ha szinte az környüállások tavaji [tehát 1795-!] edjűtt létünkör meg tagadták-is tőlem esmeretségedet, még-is barátim jóságok meg esmertettek, nevelni kívánván boldogságomat.” A kissé homályos mondat körülbelül ezt jelentheti mai nyelvün, hogy az elmúlt évben valamilyen közös megmozduláson – „rendezvényen” – voltak jelen mindketten, de ott nem válthattak egymással szót, nem ismerkedhettek meg személyesen, de barátai segítségével mégis sor került (utóbb) a személyes ismeretségre.

Éppen Kilián István, Puky István életének kutatója írja, hogy Puky és Csokonai barátságának első nyomai a költő sárospataki tartózkodásától (1795. dec. 21.) datálhatók s ugyanő említi, hogy „úgy tűnik, hogy ez a baráti kapcsolat sokkal régebbi keletű.” Ha ez valóban így volna, akkor – tartalmi okokból – e levélnek nem lehet Csokonai a címzettje. Míg azonban erre vonatkozóan nincsenek döntő adataink, nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget sem.

2. A Kis Imre nevével jegyzett 2. levél a költő közeli, bizalmas barátjától származik, akihez *Salétrom inspektor Kiss Imre úrhoz* című hatyúdalát írta. Tartalmilag ez sem különleges, csak mint szenvedélyes baráti vallomás fontos – s így lehetett fontos Puky István számára is, azért másolta le. A címzett vagy maga Puky, vagy Csokonai lehet. Akármelyikőjük is: azt bizonyítja, hogy Kiss Imre beletartozott abba a szoros, bizalmas baráti körbe, amelynek tagjait összekapcsolta többek között a jakobinus mozgalommal való titkos kapcsolat illetőleg rokonszenv is.

Kiss Imre (1775–1831) életéről keveset tudunk, de hogy Csokonai legbizalmasabb baráti köréhez tartozott, azt már Domby följegyezte: „a’ millyen nagyon elvonta magát az emberektől átaljába . . . annyira ragaszkodott más felől az ő egynehány Barátihoz, kik az ő vége felé leginkább Kiss Imre Salétrom Inspector, Fazekas Hadnagy, és Nagy Gábor Urak voltak Debreczenbenn.”¹²

Azt is tudjuk, hogy Kiss Imre maga is írogatott verseket¹³ de aligha ez volt az alapja barátságuknak, sokkal inkább: közös világlátásuk, politikai felfogásuk.

Maga az is sokat mond, hogy Vay Miklós tábornok mellett volt a salétromfőzés felügyelője Debreczenben, s a nagyműveltségű dandártábornok Vay Ádám kuruc főkapitány leszármazottja volt, s

^{10a}E kísérősorokat majd száz éve Abafi már közreadta egy „egykorú másolatú csekély füzet”-ből, amelyről kétségtelenül megállapítható, hogy a Gesztelyi-kódex volt a forrása (l. Figyelő. 1881 [X.] 307.), a kutatás azonban megfeledezett róla.

¹⁰Itk 1966. 401. Vö. Uő. Alföld, 1965. 9. sz. 76.

¹¹Vö. PUKÁNSZKYNE KÁDÁR Jolán: A drámaíró Csokonai Bp. 1956. IF. 5. sz. 54., 76.

¹²DOMBY Márton: Csokonai V. Mihály élete. Pesten. 1817. 39.

¹³Ld. SZINNYEI: Mírók. VI. 299.

egy éles hangú országgyűlési felszólása miatt a császár rangjától is megfosztotta. (Bár a rendek követelésére utóbb visszaadta.)

Vay Miklóssal Csokonai is kapcsolatban állt: ismerjük hozzá írt levelét és alkalmi versét.¹⁴

Annak, hogy Kiss Imre társaságában Csokonai őszintén meg mert nyilatkozni, bizonyítéka, hogy 1804. nov. 5-én Imre napra írt verséből négy sort a vers címzettje – nyilván politikai óvatosságból – elhagyott.¹⁵ Hogy mire vonatkozhatott az elhangzott négy sor, arra csak következtethetünk a versből, amelynek elején a költő irtózva lép a „halál műhelyébe”, a salétromfőző telepre, ahol „kádra vagynak szűrve a halálok”, s ahol azt a „cúkort” öntik kristályba, „Melly keserves ízt hágy a népbe s királyba.”

Alkalmasint a gyilkos vérontó hódító háborúk s a népeket hódoltató zsarnokság ellen fakadt ki a humanista költő, ahogy közvetlenül ezt megelőző versének, a *Főhadnagy Fazekas úrhoz* címen ismert köszöntőnek kihagyott négy sora is erről szólhatott.

S az utóbbira vonatkozóan vannak kézzelfogható adataink is. A versnek ugyanis a debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárában őrzött eredeti kéziratában mottó is található, mégpedig Kleistből:

Wo hilfst mit freudigem Blick, vom
Dunst der Ehre betrunken,
Mit Ordensketten beschwert, ge-
krönte Henker zu scheun?
Kleist¹⁶

Ismeretlen szerzőtől származó fordítását a Kollégium 1973. évi Csokonai-kiállításán így olvashat-
tuk:

Mit ér nyájas arcot vágva
rangod gőzétől részegülten
Rendi-bilincsek között
koronás hóhérokat imádni?

De megvan Csokonai művészi fordításában is, a Kleistből átültetett *A csendes élet* című versben, amelynek eredeti címe ez volt: *Óda Kapitány Bessenyei Sándor Úrhoz*¹⁷. Ott így található:

Mit használ, mikor a hadi
Tisztesség szesze részegít?
S ordó lántzok alatt gebedsz
Vidámon iszonyodni
A koszorút viselő bakóktól?¹⁸

Már a „koszorús” is elég szépítés volt a *koronás* helyett, de végén jobbnak látszott az egész részletet elhagyni.

A „koronás hóhérok” elég sokat elárul, mi lehetett az elhagyott négy sorban, s egyben azt is sejteti: mi lehetett a Kiss Imrének szóló vers soraiban. Egyszersmind – akárcsak a *Generál Hoche halálára* c. epigramma – arra is figyelmeztet: hol kell az igazi Csokonait keresnünk.

Mármost, ami számunkra lényeges Kiss Imre kiadatlan leveléből: 1796 júniusában, a vérmezői tragédia első évfordulóján írta, s a maga 21 évével szenvedélyes hitet tesz a címzetthez fűződő barátsága mellett.

Hogy Puky vagy Csokonai volt-e a címzett, teljes határozottsággal nem dönthető el, de ez nem is olyan lényeges; a fontos az, hogy Kiss Imre is – már közvetlenül a jakobinus mozgalom bukását

¹⁴ L. Csokonai minden munkája. Bp. 1973. I, 635, II, 958–959.

¹⁵ A vers Kiss Imre másolatjában maradt ránk. Ld. OM. I, 118, s az Alkalmatosságra írt versekben (176–177) is így hiányosan jelent meg.

¹⁶ L. a Kollégium Nagykönyvtárában R. 556. 3. jelzet alatt, az 1/a oldalon. Az autográf tisztá-
zatban így található a vers címe: „FAZEKAS DRUSZÁNAK Csokonai Mihály mk. Máj. 15dik. 1804.”
(vö. ÖM, I, 173.)

¹⁷ L. ÖM, I, 122.

¹⁸ Az MM.-ben (I, 1089) „koszorús bakok” olvashatók – azaz szabályszerű baklövés történt.

követő politikai válság évében – Csokonai és Puky legbizalmasabb baráti köréhez tartozott. S ez újabb ok arra, hogy tovább kutassuk ennek az önzetlen barátnak az életét, aki a *Lilla*-kötet kiadásának gondját is magára vette s később Kazinczyval is baráti kapcsolatba került.

3. Legérdekesebb s legfontosabb számunkra a harmadik levél, az, amelyikről már Gulyás megjegyezte, hogy „Lehet Csok. levele is.”

Ez a levél tartalmában, stílusában is eltér az előző kettőtől.

A Csokonaira – különösen 1795–96 táján – oly jellemző, szinte érzelmes, érzékeny panasz csap ki belőle, az elárult, elhagyott baráté, aki „szomorú melancholia közt” emlékezik – s emlékeztet – elhidegült barátságuk kezdetére.

Könnyen ráismerhetünk arra a megbántott emberre, akitől kicsapatása után barátai is elfordultak, akivel hivatalosan megtiltották az érintkezést a Kollégium diákjainak. Olvassunk csak bele iskolai búcsúbeszédébe s 1795–96-ból származó indulatos, földúlt hangú leveleibe: nemcsak alaphangját találjuk meg ott a gesztelyi levélnek, hanem annak Csokonaira oly jellemző kifejezéseit, fordulatait is:

hízlekedem magamnak; kevély embertelenség; sárga irigység; szomorú fellegek; szomorúság felhői; leg szentebb óráim; halavány hől; hamar el mulandó boldogságom; csendes meg elégedés; tiszta barátság édessége; A barátságának leg szentebb kötelei; szomorúságomnak kedvetlen bilincsei; két eggyé lett szív; andalgó képzelődések; meg petsételt szeretet; a barátság leg szentebb óltára; meg zabolázott ináulát s maga a levélzáró formula: Éljen szerencsésen . . . és szeresd a' ki téged szeret – mind oly ismerősek Csokonai olvasói előtt.

De nem árt talán néhány kézzelfoghatóbb bizonyíték sem!

A *szomorú fellegek*-hez, s *szomorúság felhői*-hez, amelyek *gyászosabb színnel vonták be ki derűni akaró egét*, hadd jegyezzük meg, hogy a hirtelen beborult derült éggel festi a maga kétségbeesett helyzetét Nagy Gábornak írt közeli egykorú levelében is, amelyben kicsapatása és meghurcoltatása szomorú körülményeit adja elő: „*Setét felhő emelkedik a hegyek közül . . . fekete szárnyaival elfogja a fényt . . .*”¹⁹ S *Az én életem* című melankolikus számvetésében is ifjúsága *béborult egét s a sóhajtásai-ból össze sűrűdt felleget*-et emlegeti.²⁰

A *halavány hől*-nál már Gulyás József is utalt a versbeli párhuzamra („I. a *Siralom* c. verset”), de prózából is idézhetjük: *A bagoly és a kócsag* c. dialógusában a *kócsag* a *szelíd hől halavány világá-t* említi.²¹

A *csendes meg elégedés* s a *komor hajlék* képzetéhez tökéletes párhuzamot találunk a szintén válságos hangulatban írt *Tempefői*-ben: „ezzel az ajándékkal térek vissza *komor lakóhelyembe, édes megelégedéssel.*”²² Ugyanott – a levéllel pontosan egyezően – a „*Kedvetlen magánosságomnak komor hajléka*” is előfordul.²³

A levélben háromszor is fölbukkanó *tiszta barátság* is állandó jellemző kifejezése Csokonai stílusának: „*Tiszta barátsággal*” zárja pl. Kőrösi Jánosnak szóló levelét is.²⁴

A *szomorú melancholia* versbeli párhuzama a *bús melencholia A vidám természetű poétá*-ban, a *barátság leg szentebb óltára* kifejezés pedig éppen a Puky által megőrzött, Nagy Gábornak szóló egykorú levélben fordul elő: „*Fogjunk kezét, boldogabb halandók! egymással a barátság s az emberiség felséges óltára előtt . . .*”²⁵

Az *Éljen szerencsésen . . . és szeresd a' ki téged szeret* levélzárás is teljesen Csokonai sajátja.

Ismeretlen barátjának szóló 1796 tájáról fennmaradt, – szintén Puky által megőrzött – levelét is így zárja: *Éljen szerencsésen.*²⁶ 1795 augusztusában Gáspár Pálhoz írt levelének is ez a záró mondata: *Éljen vigann és szeressen.*²⁷ Pukytól és családjától szintén így búcsúzik el 1800-ban: „*Éljenek kedveseim! s tovább is szeresetek!*”²⁸

¹⁹MM. II, 807.

²⁰Ld. Kort 1973. (11. sz.) 1707.

²¹MM. II, 10.

²²MM. II, 266.

²³MM. II, 288.

²⁴MM. II, 890.

²⁵MM. II, 814.

²⁶MM. II, 817.

²⁷MM. II, 807.

²⁸MM. II, 861.

S hattýúdalának, a rézmetsző diákokhoz szóló 1804. dec. 10-én kelt levelének – utolsó fennmaradt írásának – is ez a záró formulája: „Isten hozzátok! ne szűnjétek meg szeretni, aki titeket halálíg fog szeretni.”²⁹

Talán e párhuzamok is meggyőzhetnek arról, hogy újabb ismeretlen Csokonai-levelet másolt le Gulyás József s fedezett föl most szerencsés kézzel Kilián István. (Szinte minden Csokonaira emlékeztető kifejezésnek meg lehet találni párhuzamait a költő műveiben.)

A levél mondanivalója is híven illeszkedik a költő életrajzához s azokhoz a levelekhez, amelyeket e válságos – 1795–96-i – korszakából Puky lemásolt s Gulyás már korábban nyilvánosságra hozott.

Azt a lelkiállapotot festi ez a levél is, amelynek közel egykorú nagy versében, *A füredi parton* című elégiájában így adott hangot:

Akik régen jó barátim voltak,
Még felkőlték ellenem,
Üldözöm pártjához hajoltak:
Óh, miket kell érzennem . . .

De van egy olyan részlete is a levélnek, amely elgondolkoztató: a „*halavány hóldtúl meg világoztatott éjszaká'*”-t tanúul hívó bekezdés ez, amely szerint a holdfényes első találkozás készítette elő a levélíró váratlan szerencséjét s hamar elmúlt boldogságát.

Fölmerül a kérdés: nem nőt kell-e keresnünk a levél ismeretlen címzettjében? Hiszen a továbbiakban is „*a' leghatalmasabb tűz'*”-ről s a megígért és „*meg petsételt szeretet'*”-ről van szó, s később is a „*barátság tűze'*”-ről.

Márpedig tudjuk, hogy Csokonai a szerelem fogalmára gyakran a *szeretet* szót használta; így a szerelmet magasztaló prózai dítirambusának is *A szeretet* a címe, s ebben éppen a szeretet „*hatalmas tűz'*”-éről ír: „*Hatalmas szeretet! Te oltottad be minden állatnak szívébe a te nemes tüzedet . . .*”³⁰

Egy szerelmes levelét már Gulyás is közölte Puky István gyűjteményéből, amelyben „*élete szerencséje'*”-ről³¹ ír (ahogy itt is a „*leg szentebb órái'*”-t említi, melyek „*leg szerencséesebb s leg szerencsétlenebb barátságuk'*”-nak voltak eszközei). Vargha Balázs ezt a cím és keltezés nélküli levelet a „*Rozáliának'*” színlők közé, az 1794. évhez sorolta.

Mivel Puky zömében 1796 táján írt leveleket másolt le s őrzött meg: fölmerül a gyanú, nem 1796-ból származott-e a Vargha által 1794-re datált levél is s nem ugyanaz a hölgy volt-e a címzettje, mint akihez a most közölt levél szól?

Olyan kérdés, amelyre egyelőre igen nehéz megnyugtató választ találni.

Az azonban – elsősorban a levél stílusából – bizonyosnak látszik, hogy Csokonai eddig ismeretlen levelét tartjuk kezünkben.

4. A negyedik levél kevesebb találgatásra ad okot: névbetűi s tartalma szinte bizonyossá teszik, hogy írója Nagy Sámuel, Csokonai baráti körének egyik legbensőbb tagja, akiről éppen e válságos időszakában – egy Puky által lemásolt levelében is – igen meleg hangon emlékezett meg a költő. A Bessenyei Sándornak szóló levélben ezt írta: „*ha a' túlsó Szigetbe B . . . lakna és N . . . S . . . úgy a' Gessner első hajósának csodáját meg haladnánk . . .*”³² Hogy itt csakugyan Nagy Sámuelről van szó, azt bizonyíthatja, hogy a levélben említett Gessner-művet éppen Nagy Sámuel fordította magyarra, amikor – nem sokkal Csokonai után – külföldi akadémiákra készülve előbb Iglón német szót tanult. (Különben Csokonai is odafelé igyekezett: Kövy Sándor professzor 1796. júl. 12-én kelt bizonyítványa szerint azért távozott el Patakról, hogy „*a német nyelvben gyakorolja magát és – ha alkalma nyílik – Lőcsén joggyakorlatot folytasson.*”³³ Nagy Sámuel névtelenül megjelent Gessner-fordításának *Dafnis és Az első hajós*, Gesznerből, Pozsonyban, 1797.) Iglóban kelt az ajánlása, 1797. júl. 8-án. S ez

²⁹MM, II, 1001.

³⁰MM, II, 77.

³¹MM, II, 784.

³²ItK 1936. 468. Az MM. a rövidítéseket feloldva közölte.

³³CsEml. 71.

az ajánlás is igen sokatmondó: „Tekintetes Nemes és Nemzetes született Abaffy Anna kis-asszonynak, Tekintetes Nemes és Vitézlő Berzevitzy Pál Úr hitvesének, nékem különös jó asszonyomnak.”

Abaffy Anna nem volt más, mint a Martinovics-per vádlottjának, a radikális *Vox clamantis*-t szerző Abaffy Ferencnek a leánya, férje, Berzeviczy Pál pedig a Martinovics-per gyanúsítottjának, Berzeviczy Gergelynek rokonságához tartozott.³⁴

S a kör itt ismét érdekesen zárul: Csokonainak éppen Puky által lemasolt 1795–1796-i írásai között maradt fenn egy „Berzeviczi consiliarius úrnak” (= Berzeviczy Gergelynek) szóló vallomás értékű levele, amely nemcsak bizalmas kapcsolatukra vet fényt, hanem a levélíró Csokonai politikai felfogására is;³⁵ ugyanitt maradt fenn másolatban debreceni bizalmas barátjának, Nagy Gábornak küldött levele is, amelyben ez a fontos részlet található: „Tiszteled édes Barátom P–I–Urat, és e’ jó szívvü Tudós Hazafinak ajánlj kedves emlékezetébe – Ha valamely Nagy személy csak emlékezzék is róllunk, azonnal vigadunk szerentsénken, és ha egy homályos Ifjú vagy egy kis emberke tisztel-is, hidegen gondolkozunk. Ha A – fi Ur ilyen volna, hidd el én sem említeném, ha mindjárt excellentiás Ur volna-is, de minthogy ember és filozofus, ’s vélem edjűtt a’ Természetnek leg szentebb Istenét imádja, bátorkodom általad béjelenteni, hoggy érdemeit tisztellem! –”³⁶ Csokonai minden munkájának idézett kiadása az első névbetűket feloldotta, *Puky István* nevét írva be (aligha helyesen), az *A – fi* rövidítést azonban feloldatlanul hagyta. Pedig nem lehet más, mint *Abaffy Ferenc*, a radikális gondolkodású Árva megyei alispán, a jakobinus mozgalom vádlottja.

Mindezek a nevek jól jelzik azt a kört, amelyhez Csokonai és legbelsőbb hívei – Nagy Sámuel, Nagy Gábor, Kiss Imre – 1795–96-ban tartoztak, s amely felé most – a mozgalom bukása után – mindannyian ösztönösen tájékozódtak. (Már ti. azokhoz a szerencsésebb sorsú főrangúakhoz, akik kiláboltak valahogy a gyanúsításból.)

Az is kiderül Nagy Sámuel ajánlásából, hogy kik voltak Berzeviczy Pál és Abaffy Anna gyermekei: „Élj *Asszonyom* szerentséssen nagy *tekintetű* Férjeddal ’s kedves Emiljeddal, ’Sofiddal, és Klementi-náddal!!!”

Ez is sokat mond!

A Rousseau-rajongó Kazinczyról tudjuk, hogy megfogadta, ha valaha fia lesz, eszményképe művéről Emilnek fogja nevezni, s azt is megjegyezte róla Cserey Farkasnak írt levelében, 1807-ben, hogy „Ezt a’ Rousseau Emiljétől való írtózás teszi illy botrányozó névvé.”³⁷

Nos, Berzeviczyék fiúgyermeke ezt a „botrányozó” nevet viselte, leányuk pedig az *Émile* hősnőjének, *Sophie*-nak nevét.

Mindezek a kapcsolatok igen fontosak Csokonai és Nagy Sámuel 1795/96-i szoros, bizalmas barátságának megértése szempontjából, bár barátságuk – irodalmi együttműködésük – ennél jóval korábbi keletű. Ismeretes, hogy Nagy 1793-ban magyarra fordította Heinrich Sander fiziko-teológiai természetrajzi munkáját, *Az Istennek jósa és böltsessége a természetben* (Pozsony és Komárom, 1794.) címmel, amelyhez Csokonai írta a bevezető verset (*[Nagy Sámuelhez]*). Együttműködésükre s irodalmi, világnézeti tájékozódásukra jellemző, hogy a fordítást Kazinczynak ajánlották³⁸, ami miatt nem kis nyugtalanságba estek, mikor 1794 decemberében a széphalmi író elfogták. (Az 1798-i második kiadásból el is maradt az ajánlás.)

1794 tavaszán a Magyar Hírmondó névtelen tudósítása (föltehetően Kazinczy rokonának, Domokos Lajosnak írása) együtt mutatta be Nagy Sámuel és Csokonait, a magyar ifjúságnak „ezen két nagyot mutató zsenégjét”³⁹, megjegyezve az előbbiről, hogy „Ebből nagy philosophust lehet várni” s hogy: „Ötet nagy emberek betsülik.”

A „nagy emberek” bizonyára Kazinczyra célzott, aki 1793 júliusában azt írta Kis Jánosnak Csokonai debreceni barátjáról: „Ez a’ szeretetreméltó ember Aprilisban írt nekem először, ’s első levelében az a’ kérés vala, hogy engedjem meg néki, hogy ő egy munkáját, Sander v. der Weisheit u. Güte Gottes in der Natur (nb. ő ezt a’ Magyar fordításban így nevezi: *Rend a’ természetbenn*; –

³⁴ BENDA Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. III. Bp. 1952. 122., 153.

³⁵ ItK 1936. 470., ill. MM. II, 811–812.

³⁶ ItK 1936. 471., ill. MM. II, 813.

³⁷ KazLev. V, 36.

³⁸ Vö. KazLev. II, 298.

³⁹ Ld. CsEml. 184–185.

Barátom, mit sejdítesz? – Jer, hadd öleljelek-meg, hadd szorítsalak szívemre! –) nékem dedikálhassa.”⁴⁰

S ez jól tükrözi Nagy Sámuel világnézetét: az eredeti teologikus címet úgy változtatta meg, hogy az veszedelmesen hasonlított d’Holbach *Système de la Nature*-jére. Nagyt – aki a Kollégium könyvtárosaként hozzájuthatott a legfrissebb nyugat-európai munkákhoz – elsősorban az Orpheus szerkesztőjének szabadgondolkozása ragadhatta meg, amikor természettudományi művét neki akarta ajánlani. (Természetesen tudott arról, hogy Csokonai is jelentkezett már Széphalmon, akit az Orpheus filozófiai bátorsága s Kazinczy stílusművészete egyaránt megbabonázott.)

Nagy Sámuel közvetlen jakobinus kapcsolatait gyaníttatja Őz Pálnak, a magyar köztársasági mozgalom rokonszenves fiatal jogászának 1793. augusztus 27-én Pestről Kazinczyhoz intézett levele, amelyben megköszöni, hogy a sárospataki ref. jogakadémia jogtörténeti tanszékére javasolta: „Értetem, Nemes Férfiú, Nagy Sámuelnek leveléből, kit a’ debreceni superintendia Milesz Úr helyébe rendkívül való tanítójává rendelt a’ filozofiának, hogy a’ minapában arról volna szó Patakon, kit kellene törvénytanítónak hívni, az Úr, Gajpál Pál, Izsák és Ágostony urak engemet javasoltak.”⁴¹

Benda Kálmán, aki a magyar jakobinusok iratainak hatalmas munkájában e levelet közreadta, ezt a jegyzetet kapcsolta Nagy Sámuel nevéhez: „Nagy Sámuel († 1802), 1763 óta a ref. egyház bécsi ágense. (Életrajza: *Zoványi*, 318.1.)” Ez azonban bizonyára tévedés: itt nyilvánvalóan a filozófiai tanulmányokat folytató debreceni Nagy Sámuel jurátusról, a Kollégium könyvtárosáról, Csokonai barátjáról van szó, akit a Magyar Hírmondó 1794. ápr. 4-i – Kazinczy által sugalmazott – névtelen tudósítása is mint filozófust mutatott be: „Ebből nagy philosophust lehet várni: ezt egy discursusa meg mutatja.”⁴²

Őz Pál levele 1793 augusztusának végén kelt, éppen akkor, mikor Csokonai „*Trocheus lábakon*” Regmec felé tartott Kazinczyhoz, tarsolyában a *Békaegérharc*-cal s Goráni (= Martinovics) röpiratával (amelynek a hóhér 1795. június 3-án, Őz Pál kivégzésekor egy példányát nyilvánosan elégette.

Az is nagyon jellemző – mind Őzre, mind Kazinczyra és barátaikra –, amit 1793. aug. 27-i levelében a jogról és a filozófiáról írt: „Nékem a’ filozofiát tanítani sokkal nagyobb kedvem volna, mint a’ hazatörvényt. Oka ennek az, hogy amaz tökéletes szabadságot enged a’ gondolkodónak, sőt meg kívánja, hogy félre tévén minden autoritást, tsak a’ józan észet kövessük egyedül; emez pedig minden leg-kisebben is positivumhoz köti az elmét, ’s körül sántzollya formálításokkal, melyeken sokszor nem tanátság által hágni. Esmérem az Úrnak nemes gondolkozása módját; szereti az emberiséget, erős oltalmazója annak szent és el-idegeníthetetlen jussainak, ohajtja, hogy nem tsak a’ nemes volna polgár országunkban, hanem a’ nemtelen is.”⁴³

Csokonai éppen hasonlóan vélekedett később a pataki jogról, a Werbőczy-féle „Magyar Ius”-ról s az emberi egyenlőségről.⁴⁴

Mindenesetre Nagy Sámuelnek ez a most közzétett ismeretlen levele nemcsak tántoríthatatlan barátságát mutatja Csokonai iránt, hanem azt is, mi lehetett barátságuk közös világnézeti alapja, amikor „a világosság Istene előtt” esketi meg, hogy a „köz-jónak” s az „emberiség hasznára” áldozzák életüket.

Fölfogására jellemző, hogy barátságukról azt írja, hogy tüze ki nem fog aludni, „míg csak az, a’ mi bennem gondolkodik, a’ semmiség világába el nem enyészik”.

Akkor írta le ezt, amikor Csokonai – ugyancsak Pukytól megőrzött leveleiben – Nagy Gábornak „a’ Természetnek leg szentebb Istené”-ről írt, Bessenyei Sándornak pedig arról, hogy „a’ mi testünkben – mely az Isten fiának testével atyafi, a’ Temető-kertben bogáts-kórók és földi-bodzáknak fognak erőt adni a’ ki fáradt igaz lónak.”⁴⁵

Nagy Sámuel leveléből érezni lehet a Csokonaira nehezedeő üldözést is a teológiai gondolkozású professzorátus részéről, ami bizonyára a szabadgondolkodó Nagyt is érintette. Ezért kel ki oly erős

⁴⁰ KazLev. I. h. Csokonai és Nagy Sámuel együttműködésének egy másik példája a jakobinus Bessenyei Sándor Milton-fordítása elé írt ajánló vers, amely N. S. névbetűkkel jelent meg, noha kétségtelenül Csokonai a szerzője. L. Szilágyi F.: Csokonai ismeretlen Köteménye. Magyar Tudomány. 1979. 312–319.

⁴¹ BENDA: I. 924.

⁴² CsEml. 184.

⁴³ BENDA: I. 925.

⁴⁴ Ld. MM. I. 238, II. 812–813.

⁴⁵ Uo. 469.

szavakkal a fanatizmus ellen, mint másutt Csokonai; ezért mondja róla, hogy „métélye az emberiségnek” s a Junóra utaló hasonlatnak is teológiai vonatkozása van: már Dobby ezt a hasonlatot használta, amikor Csokonai kollégiumi konfliktusáról ezt írta: „sok Vallásbeli 's erköltsi balvélekedésektől megszabadulván, nem minden látszott ő előtte kegyességnek 's Virtusnak, a' mi más előtt, sem nem minden bűnnek a' mit más annak tartott, 's mikor osztán ő ezt a' Juno forma üress felleget nem ölelte, vagy ezen Vallás' 'S Virtus' kenetjét magokon viselő szent haszontalanságoknak, akár valóságból, akár tettetésből vagy legalább okosságból is nem bókolt, sem ama tsupa gőz szülte Lidércz boszorkány előtt, melytől a' nép fut, nem futott, ördögösnek, erköltstelennek vallástalannak tartott, holott pedig nem egyéb hanem a' Fanatismus, és balvélekedés eránt való Antipathija miatt, tsak vigyázatlan, vagy nem eléggé okos volt”.⁴⁶ (A mitológiai kép különben a Vörösmarty verséből is ismert Ixionra vonatkozik, aki szemet vetett Zeus feleségére, Hérára, s az istenek feje ezért Hérához hasonló felleget teremtett, amelyet a vágytól felajzott Ixion mohón átölelt. A *Tempefői*-ben is feltűnik – áttételesen – ez a kép, mikor Páter Köteles azt mondja: „Így tesz kárt az igaz kegyesség színe alatt játszó balgat buzgósg.” Mire Tempefői így válaszol: „Az az eső nélkül való felleg.”⁴⁷

Kromvel (Cromwell) s Richelieu említése a levélben az egyházi szolgálatban álló professzorokra céloz, ahogy ez az egész bekezdés Csokonai kollégiumi pörére vonatkozhat.

A „Józanabb gondolkodás 's a' nem haszontalan szókban, hanem cselekedetekben álló filozofia” jól mutatja e barátság világnézeti alapját.

S ehhez – némi kiegészítéssel – még valamit Nagy Sámuel filozófiai és irodalmi műveltségéről, amely Csokonairól s kettejük barátságáról is sokatmondóan árulkodik.

Nagy Sámuel egyike volt Rousseau legkorábbi híveinek s népszerűsítőinek hazánkban: 1794-ben Joachim Heinrich Campét, a nagy rousseauista német pedagógust fordította magyar nyelvre, azt az író, akit két évvel korábban a forradalmi Franciaország díszpolgárául választott. Campének *Kleine Seelenlehre für Kinder* című munkáját ugyan névtelenül fordította magyarra (*Psychologia Cämpéből*, Pozsonban és Komáromban, 1794.), de volt is rá oka, hiszen fordításának *Az olvasóhoz* című előszavában Rousseau *Émile*-jét idézte, azt a művet, amelyet Goethe a kor új evangéliumának nevezett⁴⁸, s amelyet 1762-ben – néhány héttel megjelenése után – a párizsi parlament megegyezésre ítelt s szerzője ellen elfogatási parancsot adott ki.

Nagy Sámuel előszavában pontosan ez olvasható: „Rousseau említ Emiljében egy Helvetiai Aszszonyt, ki kedves gyermekével illetéknéppen bánt [ti. akkor kezdte a vallásra tanítani, amikor értelmével már felfoghatta], és okos tanításának édes gyümölteit bőven aratta.”⁴⁹

S hogy aki ezt leírta, az jól ismerte az *Émile* minden fejezetét, sőt Rousseau többi műveit is, arra is van bizonyítékunk.

1810-ben, Nagy Sámuel halála után (ő is nagyon fiatalon halt meg, akárcsak Csokonai) megjelent Komáromban könyvtárának katalógusa – nyilván az árverezés céljával.⁵⁰

A könyvjegyzék csaknem ezer művet tartalmaz külön szakok szerint: Teológia, Földrajz, Jogtudomány, Történelem, Szónoklattan, Filozófia, Orvostudomány, Szépirodalom, Filológia, s végül Vegyes anyag. (A katalógus – mint címe is jelzi – végig latin nyelvű.)

Csak filozófiai mű – latin, francia, német, magyar nyelvű – 143 db szerepel a jegyzéken, s szépirodalmi munka – a felsoroltakon kívül olasz nyelvű is – 123 db.

Csupán mutatóba hadd említsünk néhányat a filozófiai irodalomból: Descartes munkája (*Renati des Cartes meditationes &c.* Amstolodani. 1650), Hugo Grotius (*Hugonis Grotii de jure belli ac Pacis Libri tres.* Amsterdami. 1701.), Locke (*Joannis Locki libri IV. de Intellectu humano.* Lipsiae, 1731.), II. Frigyes (*Hinterlassene Werke Friedrichs 2-te.* Wien. 1789. 15 Tomi), Hume (*David Hume über die*

⁴⁶ DOMBY: i. m. 32.

⁴⁷ MM. II, 351.

⁴⁸ Vö. TEVELI Mihály: Csokonai és Tiedge. EPhK 1900. 304.

⁴⁹ I. m. XI. l.

⁵⁰ A kiadvány pontos címe: *Catalogus librorum experientissimi quondam medicinae doctoris Samuelis Nagy de Path tabulae judicariae assessoris et physici honorarii incl. comita. Comaromiensis. Comaromii. 1810.*

menschliche Natur. Halle. 1790.), Montesquieu (*De L'Esprit des Loix*. à Genève, 1750, 1751.), Campe (Joachim Heinric Campe, *Kleine Seelenlehre*, Wien. 1793.), Trenck (*Trenk mérő Serpenyője*, 1790) s Voltaire (*Oeuvres de Voltaire* à Basle. 1737.; *Recueil de pieces Fugitives* par Mr. de Voltaire. à Paris. 1740.) s végül, de nem utolsósorban Rousseau műveiből (*Oeuvres de Rousseau*. 1782. 1–30., néhány kötetnyi hiánnyal; Rousseau, *Émile ou de l'Éducation*. Oeux Pont. 1782.).

E művek olvasása s birtoklása pedig nem is volt veszélytelen, hiszen – mint említettük – Rousseau *Émile*-jét a párizsi parlament máglyára ítélte, s itthon is a tiltott művek jegyzékén szerepelt Voltaire nem egy munkájával együtt.

A szépirodalomból a nagyszámú magyar szerző (Kazinczy, Horváth Ádám, Szentjóni Szabó, Ányos, Csokonai stb.) mellett sok a francia, olasz, német mű, s a klasszikus auctorok is szép számmal szerepelnek. Pl. Molière (*Les Oeuvres de Monsieur de Molière*, à Toulouse. 1699.), Racine (*Oeuvres de Racine*. à Paris. 1689.), Voltaire (*La Fanatisme ou Mahomet le Prophète*. Tragedie par Mr. Voltaire à Amster. 1743.), Metastasio (*Tragedies Opera De L'abbé Metastasio*. à Vienna. 1751.; *Tragedies Opera de L'abbé Metastasio* traduites en François. à Vienne. 1759.), továbbá Gessner, Kotzebue művei magyarul és eredetiben.

„Embert barátjáról”: ezek az adatok is sejtethetik, mi mindent olvasott Csokonai is barátjával, Nagy Sámuellel együtt, aki diákoskodásuk idején a Kollégium bibliothecarius volt.

Nagy azután – az 1796. évi válság után – szerencsésebb utat választott, mint Csokonai: orvostudományt tanult Jenában s más külföldi egyetemeken, így természettudományos gondolkodásával könnyebben be tudott illeszkedni az 1795-i megtorlás után visszahőkölt konzervatív társadalomba.

Összegezve Kilián István fölfedezéseit: a *Generál Hoche halálára* c. vers elfeledett jegyzete mellett különösen a 3. és 4. darabnak, Csokonai eddig ismeretlen levelének s Nagy Sámuelnek föltehetően öhozá szóló missziójának van jelentősége: részben életrajzi, de még inkább elvi, világnézeti szempontból: jól jellemzik a költőnek s baráti körének 1795/96 körüli felvilágosult gondolkozását, ami miatt összeütközésbe kerültek a Kollégium vezetőségével.

Csak sajnálhatjuk, hogy a kiváló sárospataki Csokonai-kutató, Gulyás József, annak idején nem másolt ki minden Csokonaira vonatkozó, illetőleg tőle származó adatot a Gesztelyi-kódexből.

Sz. Garai Judit

FÜGGETLENSÉGI PASZKVILLUS A KÉPVISELŐ MKSZÁTHRÓL ÉS PARLAMENTI KARCOLATAIRÓL

A Mikszáth textológia kimutatta, hogy Mikszáth Kálmán röviddel azután, hogy a Pesti Hírlap szerkesztőségének tagja lett, rendszeresen tudósította lapja olvasóit a parlament üléseiről.¹ Már az 1881–84-es ciklus megnyitására beszámolt *Az első ülés* címmel. A kezdeti különböző címvariánsok és különböző megelevenítő eszközök és módszerek után, hamarosan kialakította a végleges formát, amelyet a Pesti Hírlap közönsége gyorsan megkedvelt és a Mikszáth-karcolatokat mindennapi olvasmányai közé sorolta. A jellemző vonások felsorakoztatása nem ennek a közleménynek a feladata,² csupán azt szükséges megjegyezni, hogy a humoros, ironikus leírások óhatatlanul groteszk helyzeteket rögzítettek. A karcolatokban reflektorfénybe kerültek a képviselők furcsa, sokszor komikus, sokszor a helyzethez nem illő magatartásformái. Alig egy-másfél évvel a karcolat-sorozat megindulása után Mikszáth már megemlítette, hogy egyesek kifogásolják a parlamentet bemutató „komolytalan” hangját. De voltak olyan képviselők, akik tollat is ragadtak és lap szerkesztőjéhez írott levelükben

¹ L. Mikszáth Kálmán *Összes Művei* (a továbbiakban MKÖM) 62. köt. 289–293 lapján BISZTRAY Gyula részletes okfejtését.

² L. első összegzését REJTŐ István: Mikszáth Kálmán gondolatvilága a parlamenti karcolatokban ItK 1970. 603–612., továbbá az eltelt években napvilágot látott MKÖM 68–74. kötetei jegyzet-apparátusában a parlamenti karcolatokra vonatkozó megjegyzéseket.

tiltakoztak „nem megfelelő” bemutatásuk ellen. Kenedi Géza, a Pesti Hírlap szerkesztője e leveleket válaszadás végett magának Mikszáthnak adta át. Mikszáth pedig az adott helyzetnek megfelelően reagált e megnyilatkozásokra. Az egyik alkalommal tréfásan azt írta, hogy a vadászati törvény tárgyalásakor minden Farkas nevű képviselő a vadászati adó mellett szavazott. Az egyik érintett ellenzéki képviselő tiltakozott e beállítás ellen. Mikszáth a következő napon megjelentetett karcolatába beillesztette a nyilatkozat szövegét és hosszabb ironikus eszmefuttatást fűzött hozzá.³ Máskor az egyik másfél óráig beszélő képviselőről megjegyezte, hogy „unalmas ne legyen, közbe németül is olvasott fel, hanem azért mégis unalmas volt”. A szerkesztőhöz címzett sértődött levél nem késett. Mikszáth a másnapi parlamenti karcolatában a következő sorok kíséretében közölte a képviselő komor, kioktató hangú levelét: „Dobránszky Péter úr megharagudott a tegnapi karcolatban azért a szóért, hogy ő unalmas . . . Visszavonom, mert ő ellenkezőleg nagyon is mulatságos az alábbi nyilatkozatával”.⁴

A sort tovább lehet bővíteni. Az egyik 1885. januári parlamenti ülésen az egyik képviselő az egyetem költségvetésénél szóvá tette, hogy vannak professzorok, akik aránytalanul magas jövedelmet húznak a vizsgadíjakból. Neveket és összegeket említett meg. Mikszáth az ülésről beszámoló karcolatában az egyik érintettől, Sággy Gyula jogász professzorról, aki különben a mérsékelt ellenzék tagja volt a következőket írta: „. . . amikor [a felszólaló] felolvasta, hogy Sággy Gyula 7 ezer forintot kap csupán szigorlati díjak fejében, hangos derűltség támadt. Mindenki Sággy Gyulára nézett. Arcát két tenyerébe temette, azt nem lehetett meglátni, hanem a feje búbja olyan vörös lett, mint a szegedi paprika.”⁵ Sággy néhány nap múlva helyreigazítás közlését kérve hosszadalmas levelet intézett a szerkesztőhöz. Mikszáth az aznapi beszámolón kívül egy „Fiók karcolat”-ba illesztette a magyarázkodó sorokat és arról elmélkedett, hogy mit jelent az, ha valakinek nincs humorérzéke. Gondolatmenetét a következő mondattal rekesztette be: „Bocsánatot kérek. De ha a képviselő úr nem szégyenli is a »derűltség«-et, én nagyon szégyenlem a »nem derűltség«-et.”⁶ A következő 1886-os évben is tiltakozást váltott ki egyik karcolata, amelyben a függetlenségi párti Thassy Géza rosszul, kapkodva elmondott beszédét Mikszáth úgy állította be, hogy szerinte a képviselő nem tudta, elfogadja-e vagy elutasítsa-e az interpellációjára adott miniszteri választ. A Pesti Hírlap kötelességszerűen helyt adott a függetlenségi párti képviselő kurzív kiemelésekkel teletűzdelt nyilatkozatának, amelyhez Mikszáth zárójelben csupán három mondatos reflexiót fűzött: „(Mindebből csak az a tanulság, hogy a t. képviselő úr nagyon komolyan veszi az én karcolatomat. Ami nem elég méltányosság tőle. Mert én nem vettem nagyon komolyan az ő beszédét. Scarron)”⁷

A képviselők nemcsak levelekkel tiltakoztak előnytelen beállításuk ellen, hanem parlamenti beszédben is szóvá tették kifogásaikat. Egy antiszemita párti pap-képviselő 1886. március 16-i felszólalásában a képviselői tekintélyről szólva a következőket mondta: „Hiszen hogyha megengedi a t. Ház azt, hogy egyik lap ezt a házat Sándor utcai színháznak vagy cirkusznak nevezze, vagy pedig, mikor egyik lap csak azzal tartja fenn előfizetőit, hogy e t. Háznak egyik vagy másik alakjáról komiko-szatirikus tudósításokat közöl, akkor ne csodálkozzunk t. képviselőtársaim, hogy nem veszi körül a képviselői állást azon nimbusz, és hogy nem örvend azon tekintélynek, mint amelynek örvendett a 60-as években . . .” Mikszáth az aznapi karcolatában azonnal reagált erre az okfejtésre: „Hüm! Ez alighanem vonatkozik az én karcolataimra? Hát igazán a »Pesti Hírlap« rombolná le a képviselők nimbuszáit? (Ne tessék ironizálni tisztelt képviselő úr.) Én azt hiszem, mindenkit annyi nimbusz övez, amennyit megbír. (Többet a választókerület se rakhat az emberre.) . . .”⁸

A felsorolt és kiragadott példákban *A t. Házból* c. karcolat beállítása, helyzetmagyarázása ellen tiltakozó képviselők megnyilatkozásaiból merített esetek olvashatók. A továbbiakban egy olyan önállóan is megjelent verses műről lesz majd szó, amely talán könyvészeti ritkaságából eredően eddig elkerülte a kutatás figyelmét. Ez az önállóan megjelent mű Mikszáth Kálmán 1887-es képviselővé választásának történetéhez⁹ kapcsolódó „A nem igen tisztelt Házból” című verses pamflet, mely Mikszáth képviselővé választásának egy évvel később keletkezett satirikus visszhangja. Az igen éles,

³ MKÖM 65. köt. 171–172.

⁴ MKÖM 65. köt. 203., 206–207.

⁵ MKÖM 70. köt. 112.

⁶ MKÖM 70. köt. 120–121.

⁷ MKÖM 72. köt. 139–140., illetőleg 345.

⁸ MKÖM 72. köt. 370., illetőleg 176–177.

⁹ L. erről REJTŐ István: Hogyan lett Mikszáth Ilyefalva képviselője ItK 1978. 157–172.

csipkelődő hangon megírt verses paszkvillus szerzője „Nemíró” álnév mögé rejtőzött. Az álnév ellenére a kortársak és maga Mikszáth előtt is nyílt titok volt, hogy a „Nemíró” szignó Meszlényi Lajo függetlenségi párti országgyűlési képviselőt takarja. Szinnyei bibliográfiájában megemlíti Meszlényi „Nem igen tisztelt Házbó!” c. munkáját, de már Meszlényi halálakor a nekrológírók nem tartották lényegesnek számba venni az alkalmi visszavágásnak szánt verses paszkvillusát,¹⁰ és a néhány évve később megjelent „Magyar könyvészet” már nem tudta feloldani a „Nemíró” álnevet.¹¹ A lassar feledésbe merült ritka és érdekes dokumentum a Mikszáth Kálmán Összes Művei készülő 76. kötetének textológiai munkálatai során került elő.

A pamflet a mikszáthi parlamenti karcolatok stílusában íródott, amit a szerző az alcímmel is igyekezett kifejezésre juttatni: „Szabadon Mikszáth Kálmán után”. A füzetecske mottója: „Amilyer az »Adjon Isten! Olyan a »Fogadj Isten!«”. 1888 májusában a Székesfehérvár és vidéke könyvnyomdában állították elő, vörös színű borítólapjal jelent meg, 47 számozott lapot tartalmaz. Az alábbiakban a verses pamfletnek azokat a részeit közöljük, amelyek szoros összefüggésben vannak Mikszáth Kálmán személyével, képviselővé való választásával és a politikai porondként számító szabadelvű párt klubban való megjelenésével. Az egykorú versezetet – a könnyebb áttekinthetőség érdekében – sorszámozással láttuk el, helyesírását pedig a mai állapothoz közelítettük. Következzék maga a szöveg

Életeleírás!

<p>Egy kis palóc fiú
Nem is olyan régen,
Született, mint szokás,
Szép Nógrád megyében.</p> <p>5 Iskolába is járt,
Sokan ezt állítják,
De hogy mit tanult ott,
Azt még ma sem tudják!</p> <p>De hogy volt fejében,
10 Már mint kis diáknak
Kitetszett; mert megnőtt
Feje, mint a máknak
Szépen kifejlődött
Vállán, kezén, lábán</p> <p>15 És midőn készen volt:
Ez volt Mikszáth Kálmán.</p> <p>Őrült a papája,
Őrült a mamája,
Nagy ember lesz ebből</p> <p>20 Mondá a dajkája.
Mebámulták otthon
Esküdt, jegyző bíró,
A nótárius szólott:
Ebből lesz nagy író.</p> <p>25 Mert a tejet s író
Ice számba issza
S ennek még nagy hasznát
Veszi egykor Tisza!
Aki őt most látja,</p> | <p>30 Emlékébe vesse,
Jó író lesz ebből,
De nem lesz ízlése,
Mert ízlését veszti
Rendesen ott a fej,</p> <p>35 Hol a családi koszt
Csupáncsak aludtfej
E nótáriusnak
Igaza lett abban,
A rossz ízlés látszik</p> <p>40 A „Pesti Hírlap”-ban.
Iskolába ötlet
Selmecre feladták
S míg érettségít tett
Gombóccal tartották</p> <p>45 Fejébe felmentek
A túrós gombócok,
Ezekből születtek
Meg a „Jó Palócok”.</p> <p>Úgy elkapkodták ezt,
50 Mint szokták a kócot,
Mert senki sem látott
Eddig jó palócot.
Hogy ilyenek is vannak,
Azt őtőle tudják,</p> <p>55 Habár csak egy könyvből
Drágán mutogatják!
Második munkája
Az családi érdek,</p> |
|---|--|

¹⁰ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. 8. köt. Bp. 1902. 1186. – Vasárnapi Újság, 1901. 35. sz.

¹¹ PETRIK Géza: Magyar könyvészet 1886–1902. 2. köt. Bp. 1913. 609.

- Cicero pro domo
60 Arról szól az ének.
Mert a varjak szemét
nem vájják a varjak
Családi chrónika
A „Tóth-Atyafiak”.
- 65 Trencsén, Árva, Turóc
Örültek e munkán.
Zides kis zatyafi,
Így írt neki Hurbán,
Zatyafiak vagyunk
70 Hadza, Hurbán, Janszky,
Servus Kálmán klapec,
Így beszél Dobzsánszky!
Második munkáját
Kezdték nagyon venni
75 S mindenütt lehet most
Erről sajtot enni.
Dicsősége terjedt
Nálunk napról napra,
Kezdettt viccelődni
80 Miniszterre, papra.
Írt a vármegyéről
S ezt oly jól csinálta,
Hogy Láng Lajos mindjárt
Egy renddel megkínálta.
85 A demokrata rend
Legnagyobbikkával.
Porcelán edény ez
Töltve paprikával.
Sok volt a dicsőség
90 S ettől kapott lázat
S most kezdte el írni
Ő a „Tisztelt Ház”-at.
A tisztelt szó nála
Nem egyéb csupán máz,
95 Mert elkövet mindent,
Hogy az ne legyen a Ház.
A „Pesti Hírlap”-ban
Lehet most olvasni,
Hogyan kell a tisztelt
100 Szót jól elkövetni.
Hogy odakünn lássák
A jámbor választók,
Hogy akiket küldtek
Sem okosak, sem jók.
105 S akit választottak,
Az a Ház bolondja
A toll kereskedő
Mikszáth Kálmán mondja.
De nála e kis ok
110 Nem zavarhat vizet.
Nevet a publicum
S a „Pesti Hírlap” fizet.
- És a tisztelt Házat
Kezdi nem tisztelni,
115 Mióta Kálmánunk
Szok róla viccelni.
Írjatok róla is,
Erre sokan mondják,
Választói otthon
120 Majd elolvashatják.
Absurdum. Ezzel sem
Lehet ő rá hatni,
Választói közül
Egy sem tud olvasni.
125 Azelőtt még gyakran
Nem nézte a pártot
Legalább egyformán
Mindkettőnek ártott.
Csanádyt, Kőrösyt
130 Csak egyformán szidta,
De mind a kettőnek
Borát is megitta.
Leírta, hogy Balázs
80 medvét látott,
135 Petrich Ferkónk hogy fog
Pontyot, csukát, rákot,
Komlós egy zsidó
Lányt akar elvenni,
Rossival luthránus
140 Szeretne csak lenni.
Thaly Kálmán áttér
És pápistává lesz
Jókai több rendet
Ezentúl el nem vesz.
145 Egy pártba illenek
Mint kova és tapló,
Gentry ölö Beksits
És Andrassy Manó.
Írta, hogy Hegedűs
150 Oly szép nótát játszik,
Mely a magyar népen
Már nagyon meglátszik.
Mert oly szépen húzza
Ő a nép nótáját,
155 Hogy kimuzsikálja
Minden banknótáját.
S ha az állam Cassa
Azt mondja, hogy pangrott,
Örömet tesz bele
160 3 Präsenz markot.
Így írt ő azelőtt
És egyformán bántott
Kormányt, ellenzékét,
48-as pártot.
165 De im egyszerre csak
Az jutott eszébe,

- Hogy juthatna egy mandátum
Könnyen a kezébe.
Egyet gondolt, felöltözött
170 Legszebbik rokkjába
És benyitott nagy szerényen
Irányi Clubbjába.
Itten éppen egy asztalnál
Hermann pókot nyúzott,
175 Másiknál Thaly mutatott
Kitömött kurucot.
Harmadiknál Eötvös Károly
Bizonyítá szépen,
Hogy sem Eszlár, sem az Eszter
180 Nincs tulajdonképpen
Mind a kettő csak fictio,
Mert ha megvolnának,
A Terézvárosi Khónok
Másképp szavaznának.
185 Negyediknél jó Csanádynek
Koronákat osztott,
Lükő bátyánk pedig szidta
A Szikszay kosztot.
Hoitsy előtt egy papíros
190 A sok számtól tarka,
Azt számítja, hogy merre áll
Az Űstökös farka.
Mocsáry oláh és rácos
Szövetségről beszél.
195 Ne higyj neki, szól Madarász,
Minket be nem kefél.
Tovább folyna még a vita,
De csend lesz hirtelen,
Amint a kis palóc fiú
200 A Clubban megjelen.
Sok jó estét nagy uraim!
Mikszáth Kálmán vagyok,
Nyáron nagyon melegem van,
Télen majd megfagyok.
205 Alizarin tintát iszom
Én nyáron hűtőnek,
Télen pedig műveimet
Használok fűtőnek.
Író vagyok, híres vagyok,
210 Az urakat kérem,
Egy jó és olcsó mandátum
Kerül-e még nekem?
Elveimre azt mondhatom,
48-as vagyok
215 És ha kerületet kapok,
Úgy az is maradok.
Németh Berci így szól erre:
Jól ír s derék ember,
De kerületet nem adunk,
220 Elég már a scribler.
Ne tessék ezt itt mitőlünk
Most rossz néven venni.
Különben ma szép idő van,
Hát hogy tetszik lenni.
225 Urak, köszönöm, jól vagyok,
Hogy szép idő van, látom.
De lehet ennél még szebb is,
Magamat ajánlom.
Haraggal ment és valljuk meg,
230 Hogy ez nekünk ártott,
A clubbal együtt hagyta el
Jó Kálmánunk a pártot.
Hat esztendő szaladt el a
Semmiség ölébe,
235 Ekkor méne Mikszáth Kálmán
A nagy Tisza élébe.
Hozta Isten édes druzsám,
Ugy-e mandátum kell?
Podmaniczky ugyan kérlek
240 Nyisd csak a cassát fel.
Nem kívánhatom, hogy legyen
A dologban kára,
Beksits, Visi mars le vele
Most Illyefalvára!
245 Mondjátok, hogy nagyon jól ír,
Beszélni nem beszél,
Extra vurstot ígérjeteK,
Ezt szereti Erdély.
BeszéljeteK új hidakról
250 És új vasutakról,
Mindenféle szabadelvű
Bába tanfolyamról.
És ha mindezt fejcsóválva
Nem akarnák hinni,
255 Mondjátok, hogy elég a szó,
Jó lesz egyet inni.
Aki pedig azt felelné
Nem megy a kocsmába,
NyomjateK egy liberalis
260 Ötöst a markába.
Én okvetlen megteendem,
Amit tenni bírok,
Főispán és alispánnak
Még ma magam írok.
265 Megmondjátok mindeniknek,
Ne feleljen rája,
Nehogy Erdélynek is legyen
Tallian Bélája.
Kőrösy is jó volna még,
270 Ha veleteK menne,
Mert egy éljen kiáltótok
Már biztosan lenne.
A szabadelvűségnek ő
Kitűnő szolgálja,

- 275 Azt sem tudja, miről van szó,
Éljent ordít rája.
Hátam megett szokott ülni
A párt trombitája,
Az igaz liberalizmus
- 280 Bömbölő bikája.
Aldzsit is elvihetnétek
Most le magatokkal,
Mert kérek az nem kicsiség
Az államvasutakkal.
- 285 Innét le Illyefalváig
20 órán át menni
S három unalmas embernek
Egy coupeban lenni.
A „Nemzet”-nek 4–5 számát
- 290 Jó lesz zsebre dugni,
Mert ezeket olvasgatva,
El lehet aludni,
S ezekből lehet majd venni
Sok szép szóvirágot,
- 295 Hogyan kelljen elcsavarni
A tiszta igazságot
Mikszáth tanulja az úton,
Hogyan ír a „Nemzet”
És jövőre úgy irkáljon
- 300 A mi pártunk mellett
Amint ezt most Visi szokta
Tenni haragjában,
Midőn országgyűlést ír le
Nagyszerű lapjában.
- 305 Azon kezd, érdekes volt
A tegnapi ülés,
Az ellenzék osztályrésze
Volt csak a felsülés.
Láng Lajos s pártunk dísze Svarz
- 310 Oly beszédet mondtak,
Hogy mindnyájunknak szeméből
Örömkönnyek folytak.
Miklós Gyula s Asbóth János
Szívet lelkét rázott,
- 315 Ellenzék s 48-as párt
Ijedtében fázott.
Tisza Kálmán Irányira
Oly dictiót ontott,
Hogy ez is rögtön feladta
- 320 A Bihari pontot
Igaz eztán Aponyi is
Gyengén argumentált,
Ugron Gábor, Beöthy Ákos
Csak szerencsét próbált.
- 325 Holló Lajos is egy lanya
Szűz beszédet tartott,
Gyenge volt mind a 4 beszéd
És éppen nem hatott.
- 330 Ülés végén Tisza mondott
280 – hogy-ot
És hősiezen bevallá,
Hogy a pénz elfogyott
Őszintén fordult a Házhoz,
Hogy semmit se féljen,
- 335 Mert míg lehet, helyén marad
A párt tapsolt. Éljen!
Reméllem, hogy ha követ lesz
Édes druzsám Mikszáth,
Maga is csak ilyenformán
- 340 Forgatja a tollát
Visi, látja, így szokta ezt
És helyesen teszi.
Az igaz szabadelvűség
Ennek hasznát veszi.
- 345 Menjete hát jó fiaim,
Szól a generális,
Mert Falk Miksa s Chorin Franci,
Várnak reám máris.
Okvetlen meg kell még tudnom,
- 350 Hogy ma mit akarnak,
Bécsnek, Berlinnek, Londonnak
Ők mit parancsolnak.
Mert e két jeles emberünk
Vasmarkú kezébe
- 355 Van egész szép Európánknak
Jövője letéve.
Hisz tudjátok azt a Falkról,
Így szól tovább Tisza,
Amit egyszer ő megírt már
- 360 Nem veszi azt vissza.
Janszky esetjénél vele
Még magam sem bírtam,
Pilátussal felelte azt,
Írtam amit írtam.
- 365 Másnap ugyan visszafordult
Tolla és a nyelve,
De hát ez természetes is,
Mert szabad az elve.
E dolognál csak Aradnak
- 370 Volt egy kicsi kára:
Két koszorút kellett fonnii
Falknak homlokára
Ne beszéljünk, elég a szó
Gyorsan menjete hát,
- 375 Reméllem, mint képviselőt
Látom újra Mikszáth.
Menjete még fel Barosshoz,
Ámbár nem szereti,
Ezen útra ingyen jegyet
- 380 Muszáj adni neki.
Servus Beksits, Servus Visi,
Útnak induljatok

- S ha az elv már kevés volna,
Fritzinek írjatok.
- 385 3 óra múlva együtt
Voltak a vasúton
A „Nemzet” nemtője: Visi,
Mikszáth s Timoleon.
Szokás szerint Zichy Jenő
- 390 Is éppen utazott.
Suszter, szabó s timároktól
Könnyek közt búcsúzott.
Nagyobb dolog, amit ő most
Véghezvinni akar
- 395 S ezelőtt háttérbe kell, hogy
Szoruljon az ipar.
Aki rá néz s arcát látja,
Ki fogja találni,
Bulgáriába szalad ő
- 400 Herceget csinálni.
De ne adja azt az Isten,
Hogy most hamarjába
Valami szép asszonyféle
Jőjön az útjába.
- 405 Mert ha ő két sas szemével
Valahol tournurt lát,
Elfelejtí Milán királyt
S egész Bulgáriát.
Megindultak. Alig mentek
- 410 Két kilométerre,
Három nemesi Kúriát
Láttak meg egyszerre.
Nem feledtek el ezekre
Címert sem pingálni.
- 415 Rosszul lettem, szólott Beksits,
Ezt nem lehet kiállni.
A címert, azt tudhatjátok,
Azért nem szeretem,
Mert annyi embernek van itt,
- 420 Miért nincs éppen nekem.
Lehet még neked is Guszti,
Szól Visi reája,
Megfiadzik Tisza Lajos
Fehér elefántja.
- 425 És ezekből új címerre
Egyet neked adnak,
Egyet a Lang Lajoskának,
Egyet a Busbachnak.
S ha Pucher új házat épít,
- 430 Ennek hasznát veszi,
Szabadelví Buschbach címert
Ezekre felteszi.
Majd az idegen utazó
Nem tudja hirtelen,
- 435 Budapesten sétálgat-e,
Vagy pedig Szegeden.
- Mert ott is a kapuk felett
Egyebet nem látott,
Csak monogramokkal élő
Fehér elefántot.
- 440 Ily beszéd közt érkezének
A szolnoki hídhöz,
Mikszáth ekkor odalépett
A nyitott ablakhoz.
- 445 Itt a Tisza, nézzétek csak.
Erre felugráltak,
Beksits, Visi erős hanggal
Éljent kiabáltak.
A conducteur odaszaladt,
- 450 Baj van talán kérem?
Nincs semmi sem; csak szokásból
Jön nálunk az „Éljen”.
Úgy megszoktuk, természetünk
Midőn Tiszát látunk,
- 455 Hogy akaratlanul is már
Éljent kiabálunk.
Az ebédnek idejére
Érkeztek Miskolcra.
Itf Beksits mondott toastot
- 460 Vadnay Károlyra.
Ő Miskolcot képviseli
A Nemzeti Színházban,
Két rabinust akart látni
A főrendi házban.
- 465 A leköszönt Intendánsok
Csak tőle féljenek,
Miskolc lelkes választói
Sokáig éljenek.
Szép beszéd volt, de elkésünk,
Szólott Mikszáth siess!
- 470 Visi te nálad van a pénz,
Hát szaporán fizess
13 levesünk volt
És hús 8 portió,
- 475 Kormány pénzén ennyit enni,
Ez már corruptió.
Felültek s tovább robogtak.
Majd így beszélt Mikszáth:
Ha meg bírtok választatni,
- 480 Beksits kap egy puskát,
Mert azt hallottam terólad,
Hogy náladnál jobban
Senki célba löni nem tud
Egész Magyarhonban.
- 485 Taval is lenn Fiumében,
Midőn oda jártál
És egy Express Rifle puskát
Nagyon kipróbáltál,
Soh'se láttak az olaszok
- 490 Oly jó lövő ember,

- Két lépésről hibáztatd el
Az Adriai tengert.
Aki ilyen bámulatos
Lövést tudott tenni,
495 Annak én, ha követ leszek,
Puskát fogok venni.
Aludni is jó volna már,
Csak valamit tudnánk,
Amitől itt mind a hárman
500 Hamar elaludnánk.
Visi szólott: tudom én egy
Okos módját annak,
Felolvasom egy beszédjét
Jelinek Arthurnak.
505 És azután 2 perc múlva,
Merek rá fogadni,
Mind a hárman, mint a bundák
Úgy fogunk aludni.
És úgy tőnek. Nagyváradnál
510 Keltették magukat.
Itt mondták el hálás
Szívből jövő imájukat.
Magyarok nagy Istene,
Ki e várost alkotá,
515 Melynek népe jó Tiszánkat
Annyiszor választá,
Engedd, hogy elvünk városát
Boldogság környezze
S a szabadelvű kormány már
520 Egyszer kikövezzé.
Kolozsvárnál őket Sigmond
És Hegedűs várták
És szabadelvű csókok közt
Kebükre zárták.
525 Hegedűstől ugyan csókot
Nem akartak venni,
De ilyenkor pártérdekből
Sokat meg kell tenni.
Mind az öten itt felültek
530 Egy rozszant bricskára
S napnyugtával odaértek
Szép Illyefalvára.
Szotyori Nagy Károly elnök
Itt már őket várta
535 És a pártállások képét
Őszintén feltárta.
Tetszik tudni az uraknak,
Az lesz itt a követ,
Akármilyen párti legyen,
540 Aki többet fizet.
Mindegy nekünk akár Mikszáth,
Akár Bethlen Gergely,
Fődolog, hogy választásig
A pénz ne fogyjon el.
- 545 Ígéretre, szép beszédre
Itt nem sokat adnak,
De ha tízes bankót látnak,
Örömet szavaznak.
Győztünk, szólott erre Mikszáth,
550 Hála az Istennek,
A „szabad elvenni” elvek
Erre is terjednek!
Reméllem a kerületben,
Szól Beksits, nincs gentry,
555 Mert különben még ma este
Vissza fogok menni.
Holnap reggel 8 órára
Tessék megrendelni,
Hogy minden választó kapjon
560 Reggelire enni.
Ne kíméljék túlságosan
A pálinkát s a bort
És azután rendelje be
A választó táborát.
565 Gondoskodják, hogy egy kissé
Berúgva jőjjenek,
Nehogy józanon látván meg,
Tőlünk megijedjenek.
Meg lesz minden, szól az elnök,
570 Most még csak azt mondom.
500 frt előleg kell,
A többi az én gondom.
Másnapra már összeszaladt
Valamennyi székel,
575 Akik előtt nagy programját
Mikszáth így mondá el:
Midőn e szent helyen állok
Önök között urak,
Látom, hogy jól szaporodnak,
580 Mint a házi nyulak.
De így is kell lenni annak
Hazánk érdekében,
Szaporodjék a kormánypárt
Minden vármegyében.
585 Szabadelvű asszonyoknak
Legyen sok magzatja,
Ha megválasztanak, én leszek
Ezek keresztapja.
Ez programom első pontja,
590 Megértették kérem?
A pártelnök taktust adott
S felharsant az Éljen!
Azt kérdehetnék, miért épp engem
Küldött le a kormány.
595 Mert uraim ez önökre
Egy roppant nagy vívmány.
Híres kerület lesz mindíg
Dicső Illyefalva,

- Mert ez csak nagy Jókai Mórt,
600 Vagy Mikszáthot akarja.
Ez amit másodszor mondok,
Megértették kérem?
A pártelnök taktust adott
S felharsant az Éljen.
- 605 Jókai is eljött volna,
De végez nagy munkát,
Kassán kell neki pácolni
Szabadelvű sunkát.
Mi ketten míveljük csupán
- 610 Jól az irodalmat,
Mi tesszük csupán híressé
A magyar birodalmat.
Az én nevem hangzatos már
Tolna- s Baranyában
- 615 Szeretnek is Jókaival
A tágabb hazában.
Nem dicséretképpen mondom,
Értnek önök kérem?
A pártelnök taktust adott
620 S felharsant az Éljen.
Ha én leszek a követjük,
Az önök javára
Kiviszem, hogy 2 frt lesz
A borszéki víz ára.
- 625 És gazdag lesz a székely nép
Hazánknak ez éke,
Bora is lesz, vize is lesz
És rendezett széke.
És mindezért nem kérek én
630 Honorariumot,
Sőt mindegyiknek írok egy
Kalendáriumot.
Mert én ilyen ember vagyok,
Tudják meg azt kérem.
- 635 A pártelnök taktust adott
S felhangzott az Éljen.
Ne higgyenek a balpártnak,
Ha ide jönne nek
És önöknek mindenféle
640 Sok jót ígérnének.
Kevesebb tán, de nyomósabb
Mindig a mi szavunk,
Mert azok szebben beszélnek,
De mi mindjárt adunk.
- 645 Ezen elvből kiindulva,
Kormánypárti vagyok
És ha követ fogok lenni,
Tiszával szavazok.
Országházban a jobb pártnál
- 650 Fogom venni helyem,
Sokszor fel fogok szólalni,
Azt mondom, hogy: Igen.
- Én leszek a kormánypártnak
Legnagyobb írója,
655 Az ellenzékét gúnyoló,
Csúfoló rigója.
Tárcát írok majd mindennap
A „Pesti Hírlap”-ban
És atyánknak, jó Tiszának
660 Öröme lesz abban.
De most egy kortes állott ki
S beszélt ilyenképpen:
Megértettük mi az urat,
Köszönjük is szépen.
- 665 Tudjuk azt is, hogy minékünk
Sok jót tenni akar,
De azt szeretnénk még tudni,
Mennyi lesz a fuvar?
Azt is kérjük néhány szóval
670 Nekünk kifejezni,
Hogy a voksért napidíjat
Mennyit fog fizetni?
Ha fejenkint 10 forint lesz,
Akkor holnapután
- 675 Elkiáltjuk mindannyian
Éljen Mikszáth Kálmán.
Megadjuk, szól Visi, mert ez
Alkotmányos költéség,
Habár kissé drága is itt
680 A szabadelvűség.
A másik párt a szép szónak
Hamar hírére vette
S behúzával a zászlókat mind,
A padlásra tette.
- 685 Ja a székely okos ember,
Úgy él amint lehet.
Mikszáth így lett Illyefalván
Egyhangúlag követ.
Visszajöttek és siettek
690 Rögtön nagy Tiszához,
Az „Igen” actia gyárnak
Igazgatójához.
Servus, hozott Isten fiúk,
Nagy bajunk van nekünk,
- 695 Képzeltetek ilyen pechet,
Elfogyott a pénzünk
Éppen mostan fáradozunk
Itt néhányan abban,
Hogy pénzt kapjunk választásra
- 700 Valamelyik bankban.
Másképp pedig nem kaphatunk,
Csak úgy, ha e végre
Le lesz kötve 5 éven át
Pártunknak lakbére.
- 705 200 forintot évenként
A lakbérből vesszük

- És a liberális contót
 Majd ezzel törlesszük.
 Ugye jó lesz, helyeslitek,
 710 Szólt Tisza hidegen
 S szomorún hangzott Mikszáthtól
 A legelső „igen”.
 Üdvözöllek, szólott Tisza,
 Most mint képviselőt.
 715 Forgassad csak jól a tollat,
 A párt minden előtt.
 Hogy ismerhesse a világ
 720 Tiszát a pártjáról,
 Mikszáth, Visi madarunkat
 Pedig a tolláról.
 Most pedig ne sajnáljatok
 Pénzt egy fiakkerre,
 Rohanjatok egymásután
 Minden miniszterre.
 725 Mutassátok be Mikszáthot
 Egymásután sorba
 És estére darokkozni
 728 Jőjjetek a clubba.

A pamflet 729. és 1286. sora között Meszlényi leírja Mikszáth és képviselőtársainak az egyes minisztereknél tett tisztelegő látogatását. A szerző ezekben a részekben korabeli politikai eseményekről folytatott beszélgetéssel és más utalással fest erőteljes, helyenként drasztikus képet a miniszterekről. A konflison tett látogatás sor után a kísérők felszólítják Mikszáthot, küldje el a bérkocsit. E pontnál folytatódják újból Meszlényi rigmusa:

- 1286 Jó lesz tehát Mikszáth most a
 Kocsit kifizetni!
 Nevetséges, én fizessem
 Egymagam a kocsit.
 1290 Egyformán hordozta ez
 Mikszáthot, Bekszt, Visit.
 Az kellene éppen még csak,
 Hogy itt kísérgessünk,
 Aztán csupán szívességből
 1295 Kocsit is fizessünk.
 Szólt Mikszáth, elő csak a pénzt
 A bugyellárisból
 Magam nem fizetek, inkább
 Kilépek a pártból.
 1300 Már majdnem egy budget vita
 Vala itt fejlőben,
 Midőn Vizsolyit látták meg
 Épp arra menőben.
 Mi bajotok? Guszti bácsi
 1305 Gyere segíteni.
 Mikszáth sehogy sem akarja
 A kocsit fizetni.
 Ugyan fiúk korán van még
 Most a pártvillongás,
 1310 Könnyen lehet segíteni,
 Az lesz a megoldás:
 A kocsinak 8 forintját
 Mikszáth odaadod,
 Este majd a párt cassából
 1315 Ismét visszakapod.
 Itt van kocsis a nyolc forint,
 Még 6 krajcárt adok,
 Hogy borraivalót is kapjon,
 Mert mindig úr vagyok.
 1320 A kocsis nézte a krajcárt,
 Nem tudta, hogy mi az,
 De megérté s megfogadta,
 Hogy csak balra szavaz.
 Kibékülvén, együtt mentek
 1325 A clubba fel most ők.
 Itt már össze voltak gyűlve
 Mind a képviselők.
 Mikszáth Visit kereste meg, hogy
 Mutassa meg neki,
 1330 Kik a párt előkelői
 S igenlő vezéri.
 Visi örömmel tevő ezt,
 Mivel szóval bírta,
 Az ismertebb alakokat
 1335 Neki le is írta.
 Nézd, az ott Rácz Athanázunk
 Pörge bajuszkája,
 Somogyi választók nagyon
 Haragusznak rája
 1340 Temes vármegyének egykor
 Volt ő alispánja,
 Kétheti ebéd s vacsorát
 Mutat a kabátja.
 Ez ha a Dunában fürdik,
 1345 Vagy pedig mosakszik,
 Könnyen kipusztulhat a hal
 Budapesttől – Paksig.
 Mellette ott gömbölyödik
 Mint a töltött hurka
 1350 Szép pepita nadrágjában
 Barátunk Szerb Gyurka
 Szeretjük őt mindnyájan,
 Mint derék s fess embert,

- Ha bálba megy Vildtnétől vesz
Kölcsön mindig midert.
1355 Monoklival, hisz ismered,
Az ott Csernátony.
Fiume dolgán szeretne
Nagyot lódítani
- 1360 Beszélni most már nem beszél,
De tud írni jókat.
Velem szokott rogotatni
Lyukasogyorókat.
Aki ott áll a sarokban
- 1365 Az Ivánka Imre,
48-ban ellenséget
Látott színről színre.
Bihari pontokból ez is
Sokat eleresztett.
- 1370 Ő szokta nálunk festeni
A veres keresztet.
Földváry Miklós az aki
Reá támaszkodik;
Nagyon gyenge lábakon áll
- 1375 Azért kapaszkodik.
Föltétlenül bízhatik ez
Apjában s Tiszában.
Azt mondják, hogy héring volt még
Tízéves korában.
- 1380 Wahrmannt azt te is ismered,
Krausz Lajos rokona.
Ez csak annyit beszél vele:
Megint pénz kell papa.
Mert ismét egy választásnak
- 1385 Megyek mostan neki.
Azt is tudod, hogy Istóczy
Nem éppen kedveli.
Látod azt az okos fejet
Ott a pipa ködben,
- 1390 Jó barátot fogsz találni
Gajáry Ödönben.
A kérvényi bizottságnak
Ő előadója,
Sokat szokott povedálni,
- 1395 De nincs hallgatója.
Molnár Viktor beszél vele,
Ő a párt eleje.
Minden érdeme eddig, hogy
Móritz Pálnak veje.
- 1400 Almássy Keglevich grófnak
Hósi szószólója.
Ha beszél, pártunknak ez a
Szép sárgarigója.
Nézd Ucsut ott: folytonosan
- 1405 Rázza a szakállát.
Talán Trencsén vármegyének
Gondja nyomja vállát.
- Azon töri mostan fejét,
Hogy a drótos tótok
1410 A mi nagy deficitünkre
Hogyan tesznek fótót.
Átellenben láthatod ott
Gróf Hunyadi Lászlót,
Bulgáriába akarta
- 1415 Levinni a zászlót.
De mivel látta, hogy ez most
Nem éppen tanácsos,
Kapta magát s lett belőle
Csak titkos tanácsos.
- 1420 Azt mondja, a kisebbel is
Be kell néha érni,
Reméljük, nem fognak tőle
Tanácsot sem kérni.
Tisza Lajos épp most jön be,
- 1425 Alig szok köszönni,
Azt hiszi, elég a Kálmán
Testvérjének lenni.
Azt mondják, hogy ez Szegednek
Építője lenne.
- 1430 Sok házat épített ugyan,
De nem laknak benne.
De azért mégis csinált ő
Szegeden már sok jót,
Azóta fizetnek ottan
- 1435 kétszer annyi adót.
Ha ellenzék szól a Házban,
Úgy görbül mint a sróf
Azt mutatja, smafou neki
Minden mióta gróf.
- 1440 A menageriákat ő
Legjobban szereti,
Ha lát fehér elefántot,
Mindjárt lefesteti.
Hát ottan az a nagy ember,
- 1445 Aki mostan feláll,
Az egy soproni követünk,
Úgy hívják Hannibál
Jó, hogy ez a pártunkban van
És nem: ante portas!
- 1450 Az új országházban ebből
Lesz majdan a portás.
Nézd csak, egy nagyon szép ember.
Mondd meg nekem ki a'?
- Nem ismered Tisza Istvánt?
- 1455 Kálmánunknak fia.
Ennek lesz a szűz beszéde,
Pártunk dicsősége,
Ménesek s gulyáknak ettől
Lesz nagy bölcsessége.
- 1460 Elmondja majd, hogy sok a mén
Dunántúl, Tiszántúl.

- Úgy van, kiált majd Kőrösy,
 Mindegyik megsántul.
 Kifejti majd, hogy az legyen
 1465 Legfőbb törekvésünk:
 Szabadelví mének, tinók
 Bőgjenek minékünk.
 Csak telivért kell nevelni,
 A félvér az semmi,
 1470 Gentry ölfő Beksits ettől
 Rosszul fog majd lenni.
 Nagy hatás lesz, Rácz Athanáz
 Kezd el majd tapsolni
 És az egész párttal együtt
 1475 A földre borulni.
 Egy lesz köztünk nem mameluk
 Az ott Horváth Gyula
 Ennek nem fog imponálni
 Sem ménes, sem gula
 1480 Amit gondol ki is mondja
 S szava hat mint a nyíl.
 Tud erről mesét mondani
 Fabinyi Teophil.
 Hát aki az újságok közt
 1485 Mind a két kézzel túr,
 Az szintén új képviselő
 Bősz Jellinek Arthur.
 Okos ember, de a pártnak
 Nem nagy ékessége,
 1490 Gallíciából származott
 Le a nemzetsége.
 6 órát is tud beszélni,
 Nagy a tehetsége,
 De a khünyv és khurmány szónak
 1495 Esküdt ellensége.
 Akik ottan egy asztalnál
 Hárman darokkoznak,
 Azok pártunk jelesei
 Közé sorakoznak.
 1500 Az a vastag dömsi ember
 Közöttük Mórítz Pál,
 Erről jött az a közmondás:
 Tudja Pál mit kaszál
 Jó kaszál, és van is pénze
 1505 Neki mindig elég.
 Legalább hogy elég volt,
 Azt mutatja Újvidék.
 Különben sokat utazott,
 Ismeri Albiont,
 1510 Ott tanulta azt az angol
 Szót is: az Abbion-t.
 Tőle jobbra Schwarz Gyula ül
 Nagyhajú fejével;
 Ennek összekeveredett
 1515 Haja velejével.
 És ez a kis keveredés neki
 Annyit ártott,
 Hogy minden 3 hónapban
 Változtat egy pártot.
 1520 És ilyenkor az új állás
 Őt úgy elragadja,
 Hogy mi két hét előtt történt
 Azt is eltagadja.
 Mostan kormánypártivá lett,
 1525 De igazán azzá,
 Mert három választás tette
 Igazán csak schwarzzá!
 Pulszky Guszti a harmadik,
 Ki velők kártyázik,
 1530 Ha 3 krajcárt elveszít,
 Ijedtében fázik.
 A mérsékelt ellenzékétől
 Ez mi hozzánk ugrott.
 Apponyi és pártja mondtak
 1535 Rögtön „Te Deum”-ot.
 Ez ha beszél, olyan mérges
 Hogy a szája habzik,
 Azt hinné az ember,
 Hogy most mindjárt megfiadzik.
 1540 Pedig ne adja az Isten,
 Hogy ez megtörténjék,
 Három Pulszky van a pártnak
 És ez nagyon elég.
 Pulszky papa és a Károly
 1545 A pénzét elveri,
 Ezt pedig szájjal veri meg
 Szép Fenyvessy Feri.
 De forduljunk el itt balra
 Most egy kicsit máshoz,
 1550 Például azon asztalnál
 Jó Péchy Tamáshoz.
 Amint te is tudod, ő a
 Parlament elnöke,
 Kinek oly szépen szok szólni
 1555 Sárga csengettyűje.
 Sokkal kevesebb mint tavál
 A dolga most neki,
 Mert mint te is tudni fogod,
 Megbukott Csanády.
 1560 A Házban a napi dolgát
 Folyton rendben tartja
 S ha chinai császár hal meg
 Azt is megsírátja.
 De mondhatom néked azt is,
 1565 Nemcsak itt pártnak,
 De szeretik és tisztelik
 Őt az egész Házban.
 Hát itt ez a frakkos, claquos
 Aki néz tereád

- 1570 Ez pártunknak journal képe
Szép Kopácsy Árpád.
Ráfogják, hogy midert, tournurt
Szokott ő viselni,
De én azt magamnak mégse
- 1575 Tudom elképzelní,
Hogy valaki szavazásnál
Magát befűzhetné,
Hogy utóbb az „igen” szócskát
Még ki sem ejthetné.
- 1580 Krajcsik Ferit s Tibád Tónit
Erre jönni látom,
Mind a kettő derék gyerek,
Mondhatom barátom.
Szívük s lelkük épp olyan jó
- 1585 Mint a kenyérfalat,
Este mindig Szikszaynál
Esznek együtt halat,
Utána gombát, caviárt,
Három lágy tojással.
- 1590 Mondják, hogy azért is bírnak
Oly nagy befolyással.
Degen Gusztáv kaputrokkján
Kalán, kés s villa lóg,
Azt hiszi, hogy már kamarás,
- 1595 Pedig csak asztalnok.
A pártjubileumoknál
Szokott teríteni.
Tudott magának már három
Házat keríteni.
- 1600 Jó fiú és kedves gyerek
Latinovich Ernő.
Megérik rajt két lépéstől
Parfum s bajuszkenő.
Bácskában választották meg
- 1605 Borsodon, Biketyen,
Fenyvessy a toilettjait
Mustrálja irigyen.
Neuman Armin s Chorin Franzi
Beszélgetnek amott,
- 1610 Most magyarázzák egymásnak
A zsidó Talmudot.
Szeretnénk ha e két ember
- Nem volna a pártba,
Főispánok lehetnének
- 1615 Nagy Galiciába.
Fejérváry adjutánsa
Münich Aurél nálunk
Ügyes ember, tőle még mi
Igen sokat várunk,
- 1620 A reservistákat is ő
Szokta berendelni,
Nagyon szeret az udvarnál
Ebédeket enni.
Aki ott cukerlit eszik,
- 1625 Az Szitányi Bernát,
Az ő nála kitüntetés,
Ha valakinek ad.
Ha Tisza egy beszédet tart,
Bernát körülállja
- 1630 És pörkölt medvecukorral
Rögtön megkínálja
Nevezetes embereket
Neked megmutattam.
Akikről amit csak tudtam,
- 1635 Mind el is mondtam.
Most csak egy van amire még
Tisza nagyon kéret,
Mindennap üsd a Hirlapban
Jól az ellenzéket,
- 1640 Vagdalj meg ott minden embert
Egymás után sorba,
Ha a vicced kevés lenne
Úgy csak légy goromba.
Ez is egy jó kortesfogás,
- 1645 Ennek hasznát vesszük,
Ha az egész ellenzéket
Viccet tönkretesszük.
S ha elfogy na minden humor,
Ne törődj te ezzel;
- 1650 Gorombáskodni is tudsz te,
Tehát holnap kezd el.
És most Isten legyen velünk,
Jó sorsunkat áldván,
Ne felejtse, hogy fő elvünk az:
- 1655 Éljen Tisza Kálmán!

Végszó és tanulság

Elteltél te Mikszáth Kálmán
Eme jó tanáccsal,
Minket dobáltál te kövel,
Mi pedig kaláccsal.

1660 Addig, míg csak viccet mondtál,
Mi veled neveltünk,
De goromba kezdtél lenni,
Erre felhörkentünk.

1665 És azt mondtuk, nem ijedünk meg,
Nem is fogunk sírni;
Nekiállunk és terőlad
Fogunk mi is írni.
Gyenge vers és ideákkal
A tollamat vettem,
1670 De ez által is Erdélynek
Egy kis hasznot tettem,
Mert aki e rossz verseket
Akarja olvasni,

Annak a cultur-egyletnek
1675 60 pénzt kell adni.
Próbáltam és kértem őket
Többet adjanak hát!
De azt mondták, 60 pénznél
Nem ér többet Mikszáth.
1680 Nem a személyt értették, de
Gondolom e művet.
Azt hiszem, még találkoznak.
Servus. Isten védel.

A füzetecske írója, Meszlényi Lajos 1881 óta volt tagja a képviselőháznak, a bodajki kerületet képviselte függetlenségi párti programmal. Az igen közepes tehetségű képviselőt humoros közbeszólásai, bohókás tréfái, folyosói adomái, vidám, néha groteszk megjegyzései tették népszerűvé képviselőtársai előtt. Mikszáth karcolatainak is egyik kedvelt alakja volt. Megörökítette folyosói adomáit és a róla szóló anekdotikus történeteket,^{1 2} gúnyolta az alacsony, zömök testalkatú, közismerten csúnya férfi hírében álló Meszlényi öltözködését,^{1 3} feljegyezte közbeszólásait, antiszemita megjegyzéseit, beszédeit.^{1 4} Két alkalommal tőle származó rigmust is közölt. Az egyiket az ülészak bezárása alkalmából rögtönözte Meszlényi:

„Az idő a korzót gyönyörűn megnyesi
Hazamegy Lits Gyula, éppúgy mint Fenyvessy”^{1 5}

A másik Meszlényitől idézett klapanciát a Képviselőházi Napló tanúsága szerint még a felszólalásába is beleszótta a képviselő. Ez a következőképp hangzott:

„Tiszán innen Tiszán túl
Helyreállt az egyensúly.”^{1 6}

Mikszáth két különböző időből származó parlamenti karcolatában is megörökítette a követválasztáskor Bodajkon énekelt Meszlényiről költött csúfolódó választási rigmust:

„Ki nem látott kaffer-zulut
Nézze meg Meszlényi Lulut.”^{1 7}

Egyik írásában képviselő hőséről így vall: „Meszlényi Lulu egy idő óta megcsömörlött a Ház levegőjétől, eleven, tömött alakját hiába nézem a folyosókon. Mindig vidám volt, s sohase csinált komoly dolgot: kedvenc alakom volt . . . úgyszólván a jobb kezem a karcolatok írásánál”.^{1 8} A tréfás kedvű képviselő 1886 márciusában maga is írásra adta a fejét. „Hogy jön össze a Ház?” címmel egy verset fabrikált, melynek 55 sorból álló részletét Mikszáth *Az én legújabb riválisom* c. írásában megörökítette. Az MKÖM 72. kötete megfelelő adatok hiányában nyitva hagyta annak a kérdésnek eldöntését, hogy a rigmus Meszlényitől származik-e vagy Mikszáth karcolatírói leleménye. Az időközben előkerült „A nem igen tisztelt Házból” c. gúnyirat alapján joggal feltételezhetjük a „Hogy jön össze a Ház?” c. vers

^{1 2} MKÖM 64. köt. 223. l. és MKÖM 72. köt. 98.

^{1 3} MKÖM 64. köt. 214. l., 65. köt. 9. l. és 66. köt. 65.

^{1 4} MKÖM 65. köt. 92. l., 66. köt. 83. l., 68. köt. 185. és 187.

^{1 5} MKÖM 66. köt. 125.

^{1 6} MKÖM 72. köt. 99.

^{1 7} MKÖM 67. köt. 224. és 72. köt. 98.

^{1 8} MKÖM 67. köt. 224.

A
NEM IGEN TISZTELT HÁZBÓL.

SZABADON
MIKSZÁTH KÁLMÁN
UTÁN.

Csetto:
*A milyen az „Adjon Istent”!
Olyan a „Fogadj Istent”!*

IRTA

Ara az Erdélyi Kultur-Egyesület javára 60 kr.

**SZÉKESFENÉKVÁROTT,
NYOM. A „SZÉKESFENÉKVÁR ÉS VIDÉKE KÖNYVNYOMDÁSI”-BAN.
1888.**

esetében is Meszlényi szerzőségét. Az alábbiakban közöljük az említett Mikszáth-karcolatnak a közlést előkészítő részét és magát a verset:

„Már éppen haza akartam indulni, mikor elém áll az én tisztelt barátom, a bodajki képviselő, Meszlényi Lajos.

– Szeretnék egy bolondságot csinálni – mondja.

Majdnem megöleltem örömben.

– Hiszen éppen arra volna szükségem.

– Egy botrányos ötletem van.

S elmondta hogy az ötlet nem egyéb, mint hogy ő szeretné egyszer megírni helyettem a karcolatot.

– Szívesen! Mikor?

– Már készen is van, itt hordom a zsebemben.

Elolvastam jóízű versetét s megígértem, hogy igenis közlöm, mert hadd lássa a közönség, hogy a képviselők sem töltik egészen haszontalanul az idejüket.

*

Hogy jön össze a Ház?

(A t. Ház írójához)

Írta Meszlényi Lajos

Ki a »Tisztelt Ház«-at írod e lapok hasábján

S kinek a sok jó gondolat röptül ki a tollán

Ki mint író s mint hű barát

Oly jól áll a lábán

S kinek a sok dicsőség már

Nem fér el a vállán,

Megirigyeltem azt tőled

Híres Mikszáth Kálmán

S bár kapjon Nendtvich, Komlóssy

Harminc fokok lázat,

Mit Te szoktál, én írom le

Ma a »Tisztelt Ház«-at.

A portás áll hosszú, néma lesben,

A tíz órát elütötte már,

Pödrött bajsszal, nagy bottal kezében

Ah messze van még az, mire vár.

»Úr, az úr – így szól – már féltizenegy,

De most talán csak mégis jön már egy.«

És ím az utca jobb felőli sarkán

Egyszerre lép ki két magyar alak

Tisztos arccal fejök büszkén hordván,

Jól áll nekik a félretolt kalap,

A Házban elsőik régi évek sorján,

Úlésről még sohasem maradtak el,

Látta őket valamennyi kormány,

Hiszen pöröltek valamennyivel.

Házszabályok élő nyitott könyve

Kinél szív, elme és száj sziporkáz;

Negyven évnek törhetetlen elve,

Ez a Józsi bátyánk, a jó Madarász.

Mellette jön az elnököknek réme,

Ötözeke is már szemet szúr,

Ósi típus köztünk járó képe,

Nem szereti Tisza Kálmán úr.
 Mamelukok nagy népszámlálója,
 Közösügy fertőjét tipró vándor,
 Jegyzőkönyvek mérges hallgatója,
 Kunok bálványa, nagy Csanády Sándor.
 Tíz perc múlva jön Szalay Imre
 S mellette a csontos Orbán Balázs.
 Egyik a borával, másik a szavával
 Biztos sírt sok mameluknak ás.
 Jön Gábor báró zsidók öldöklője,
 Jó Lázár Ádám megüli helyét,
 Nagy gondja van, harminckét módosítvány
 Erősen nyomja ősz székely fejét,
 Lükő Gézával most Thaly robog be,
 Büszkén hordozza őt kuruc lova,
 Jó hírt hallott a jámbor Rossiváltól:
 Református lett két jezsuita.
 Végre jön az elnök és nyomába,
 Mamelukok roppant serege,
 Elöl Ivánka mindég hangosan
 Szép Tischler Vince kényesen,
 Krausz Lajos szörnyű fényesen stb.

De elég ennyi ízelítőül.
 Így mennek a Meszlényi Lajos versei véges-végig, emlékeztetve a régi diétai paszkvillusok ódon kedélyességére.

Jólesik tudni, hogy most, mikor már kezdenek az öregek elpusztulni (imitt-amott van belőlök egyik-egyik) a poézisük átment az utódokba.

(Denique a szellem halhatatlan.)

De én ezt még úgy is üdvözlöm, mint figyelemre méltó új tünetet. Hogy ti. az ellenzék apródonkint a versírásra adja magát.

Az se valami nagyon hasznos, de legalább kellemetes foglalkozás.¹⁹

A Mikszáth Kálmántól 1886-ban közölt fenti 55 sor és a közlemény elején részleteiben bemutatott közel 1700 sor terjedelmű paszkvillus összevetése két körülményre figyelmeztet:

1. Az 1886-ban keletkezett verszetet valóban valami ódon kedélyesség jellemzi, míg az önállóan megjelentetett irat otromba gúnytól sem mentes, sok esetben rosszindulatú és főként az indulat vezérelte írásmű. (Ennek kiváltó okára a továbbiakban hamarosan majd fény derül!)

2. Nagy a különbség a két írásmű versformája tekintetében is. Az 1886-os verszet első szakasza 8/6 osztású magyaros forma – a két első hosszabb sor esetében egymás mellé tördelésről van szó –, a csillag után következő rész ettől eltérő, nyugat-európai verselés, helyenként szimultán, azaz hangsúlyos is. Indítása könnyen felismerhetően Vörösmarty Mihály „Szép Ilonka”-jának első sorát vette mintául, a továbbiakban még két sor esetében csendül fülünkbe e költemény emléke. Továbbá számos olyan sorpárt találunk itt, ahol trocheusi sorra jambusi felel (bár kisebb döccenések a ritmusban előfordulnak), majd vannak egymást követő jambusi sorok.

Az 1888-as önálló paszkvillus viszont végig magyaros forma, 6-osokba tördelt páros rímű 12-esek, majd 8-as és 6-os sorok egymást váltása adják az uralkodó ritmust.

A kétféle verselés származhat tehát egyazon személytől is, de mindenesetre két-érzelem-állapotot is kifejez: a magyaros forma – Meszlényi iskolai poétikai stúdiumainak idején – minden bizonnyal a kevésbé költői téma póriasabb kifejezésére is a legalkalmasabbnak tűnhetett.

A futó verstani összevetés mellett az 1886-ban Mikszáthtól közölt sorok azt is bizonyítják, hogy Mikszáth és Meszlényi kapcsolata ekkor még barátinak mondható. A későbbiek során, az 1888-as év

¹⁹ MKÖM 72. köt. 190–192.

elején, a tréfát értő Meszlényi úgy tűnik mégis megsértődött Mikszáth egyik megjegyzésén, melyet az író *Az ötödik nap* c. karcolatában tett: „Az ülés elején egy kis vitézi tornajáték volt Meszlényi Lajos és Schvarcz Gyula között, amelynek címe, ha valaki vigjátéknak kidoigozná ez lehetne: »A tudós és a clown.«”²⁰ Az említett két képviselő közti vita a jan. 19-i ülésen az 1888. évi költségvetés tárgyalása során robbant ki. A szóváltást a Képviselőházi Napló is megörökítette: „SCHVARCZ GYULA: . . . az ezen oldalról [jobboldal] felszóltat szónokok pénzügyi érveinek megdöntésével a t. ellenzék szónokai vajmi keveset foglalkoznak, azok is, akik ezt tették, nem mélyedtek bele kellőleg a részletekbe, hanem ehelyett a könnyebb részét választották, míg többen, tudniillik felszálltak az ékesszólás hálásabb régióiba és ott azután kritizálták a kormány általános politikai irányát, hogy a végén azután felkiálthasznak, hogy íme az, amit a kormány mindezen iszonyú teherért, ezen anyagi áldozatért cserébe ad, nem egyéb, mint hűtlen elpártolás először a 48-i alkotmány szellemétől, azután visszaesés korszerű haladás helyett, végre pedig a szabadelvűség álcája alá rejtőzött reakció. MESZLÉNYI LAJOS: Most három éve együtt beszéltek ezt Fehérvárt! (*Zajos derült a szélsőbaloldalon. Halljuk! Halljuk! a jobboldalon.*) SCHVARCZ GYULA: Azt hiszem, ellenkezik a Ház méltóságával, hogy ilyen alaptalan tréfálódásra válaszoljak. (*Helyes a jobboldalon. Zajos közbekiáltások a szélsőbaloldalon.*) A t. képviselő úr rosszul emlékszik. (*Nagy zaj a szélsőbaloldalon. Halljuk! Halljuk! a jobboldalon.*) És három év előtt nem léptem föl sem Székesfehérvárt, sem másutt.”²¹ Az idézett vita a jan. 20-i ülés elején folytatódott Meszlényi felszólalásával, aki azt nehezményezte, hogy a pártállásról mondott szavait Schvarcz Gyula „alptalan tréfálódás”-nak nevezte. Továbbá azt állította, hogy Schvarcz hat évvel azelőtt Székesfehérvárott, három évvel azelőtt, pedig Szombathelyen a függetlenségi párt hivatalos jelöltje volt. Meszlényi vádaskodását Schvarcz Gyula megcáfolta.²²

Mikszáth a képviselőház jan. 20-i üléséről írt *Az ötödik nap* c. karcolatában nem nevezte meg, kit tart tudósnak és kit clownnak, azonban így is mindenki előtt nyilvánvaló lehetett, hogy Schvarcz Gyulát, az elismert történészt, az MTA tagját illette a tudós és Meszlényit a clown kifejezéssel. Mikszáth csipkelődése bánthatta Meszlényi önértetét, és valószínűleg hozzájárult „A nem igen tisztelt Házból” megírásához, melyet a szerző a képviselőház folyosóján a június 6-i ülésen kezdett el árusítani.

A Mikszáth személyét, képviselővé választását, karcolatai hangvételét igen élesen támadó gúnyiratnak csekély sajtóvisszhangja volt. Ismertebb író nem reagált a füzetre. A Vasárnapi Újság, az Ország-Világ, a Fővárosi Lapok még csak említést sem tettek róla. A napilapok közül a Nemzet, a Pesti Hírlap – Mikszáth alább következő karcolatbeli reagálásán kívül – nem tájékoztattott a támadó gúnyirat megjelenéséről. A verses pamfletről csupán az ellenzéki lapok számoltak be. Az alábbiakban bemutatjuk a korabeli sajtóvisszhangot a megjelenés időrendjében:

A Pesti Napló 1888. június 6-i 156. számában a 2. lapon anonim szerző ismertette Meszlényi könyvét: „»A nem igen tisztelt Házból« Szabadon Mikszáth Kálmán után. Írta: Nemíró. Motto: Amilyen az »Adjon Isten!« olyan a »Fogadj Isten!« Ez a hosszú cím ékeskedik egy színes borítékú verses füzetben, mely ma úgyszólván »napirenden« volt a képviselőházban. Képviselők árusították és vették hatvan krajcárért, s mire benn az ülés a választásokig haladt, már minden képviselő padjában ült, de egyik sem hallgatott az ülésre, hanem olvasott elmerülve, mélységesen. Abban a színes füzetében pedig nem volt egyéb, mint Mikszáth Kálmán választási históriája kacagtató versekben megírva, s azzal a nyíltan kifejezett céllal, hogy: »te is bántasz bennünket, magad se maradj hát bántatlan!« Így tehát egy vidám és elmés ellenzéki ember visszafordítja azt a hegyes fegyvert, melyet Mikszáth használ, s a visszafordított fegyver nincs erőtlennül forgatva: talál, sebez és megkacagtat. Szerzője (azt mondják: Meszlényi Lajos függetlenségi képviselő) a füzetkét az erdélyi kultúregylet javára árusítja, s ha a Házon kívül is olyan kelendő lesz, akkor a kultúregylet köszönetet mondhat a pajkos Mikszáth-ferőnek. Mert a Házban ma mindenki azt olvasta, még a jegyzők is, régiek úgy mint az újak. Péchy Tamás csak nézte, hogy nincs aki rá hallgasson, vagy a napirendre figyelne, s hozzá kíváncsi is lett, mert nem tudta, hogy mi az a kis füzet, melyet mindenki előtt látott. Végre is gr. Apponyi Albertben ébredt fel a részvét, s odavitte Péchynek a füzetet, hogy olvassassa fel Madarász Józseffel, akinek új jegyzői minőségében kedves felolvasási tárgya volna ez a magyaros, ropogó, ellenzéki röpirat. Meg kell

²⁰ MKÖM előkészületben levő 76. kötetében fog megjelenni.

²¹ KNapló, 1887–1892. 2. köt. 111–112.

²² KNapló, i. h. 121.

említeni, hogy maga Mikszáth is jóízűen nevetett a röpvess füzeten, és egész ostentációval úgy hordta zsebében, hogy mindenki láthatta mit visz. S természetes is, hogy aki annyi jeles és szellemes tréfát produkált, mint Mikszáth Kálmán, az az ilyen »revansok«-ban is »érti a tréfát«, és maga is a nevetők közé áll.”

Az Egyetértés 1888. június 7-i 157. számának 3. lapján a következők olvashatók: „A nem igen tisztelt Házból. Mai országközi tudósításunk hiányos. Mással is foglalkozott a képviselőház, nemcsak azzal, amit tudósításunk említ. Mikszáth Kálmán »A tisztelt Házból« című karcolatok szellemes írója volt ma a napirenden. Már rég hangzik a Ház folyosóin az a panasz, hogy amióta Mikszáth kormánypárti képviselő, karcolatai többé nem a régié, mert most már nagyon részrehajlók. E panasznak egy ellenzéki képviselő (nyílt titok, hogy Meszlényi Lajos az) ékes rigmusokban adott kifejezést »Addig még csak viccet mondtál Mi veled neveltünk, De goromba kezdted lenni, Erre felhőrkentünk. És azt is mondtuk, nem ijedünk meg, Nem is fogunk sírni, Nekiállunk és Terólad fogunk mi is írni« Így magyarázza maga a poeta annak a verses füzetnek az eredetét, amelyet az Emke javára 60 kr-ért árultak ma a Ház folyosóján. Címe: A nem igen tisztelt Házból. Szabadon Mikszáth Kálmán után írta Nemró. Mottó: Amilyen az »Adjon Isten!« Olyan a »Fogadj Isten!«. A kedélyes gorombaságokkal, itt-ott Mikszáthéval felérő humorral telt füzet nagyon kapós volt. Ülésteremben és folyosókon azt olvasta mindenki, legmohóbban s legjobb kedvvel maga Mikszáth Kálmán. Ha Kálnoky külügyminiszternek eszébe jutna régi szokás szerint »vöröskönyvet« osztani ki a delegátusok közt, azt bizonyára nem olvasná oly érdeklődéssel, mint olvasták ma ezt a piros füzetet, amelynek tartalmából a kultúregylet érdekeinek sérelme nélkül talán elárulhatunk annyit, hogy Mikszáth képviselővé választásával foglalkozik, s ebben a keretben egypár tucat képviselőnek mond szemébe többé-kevésbé találó nem éppen udvarias bókokat. Elbeszéli Mikszáth születését, neveltetését, szól a »Tisztelt Ház« írásáról, elmondja hogy »Azelőtt még gyakran Nem nézte a pártot, Legalább egyformán Mindkettőnek ártott. Csanádyt, Kőrösyt Csak egyformán szidta, De mind a kettőnek Borát is megitta.« Elmondja továbbá, mint küldi le Tisza Mikszáthot mandátumért Ilyefalvára, s vele küldi Beksitset és Visit. Több jó tanács után így folytatja Tisza: . . . És így tovább folynak a rigmusok Mikszáth programjáról, megválasztásáról, az egyes ministereknél tett látogatásáról, s a klubban neki bemutatott egyes képviselőkről. Rácz Athanáz, Szerb György, Csernátony, Ivánka, Földváry Miklós, Wahrmann, Krausz Lajos, Gajáry, Hock, Molnár Viktor, Almássy Géza, Urbanovszky, gróf Hunyady László, Tisza Lajos, Hannibál, Tisza István, Móricz Pál, Schwarcz Gyula, Pulszky, Krajcsik, Tibád, Latinovich Ernő, Neumann, Chorin, Münnich, Kopácsy és mások egymásután kerülnek a politikus poeta csípős tollának hegyére.”

A szegedi lapok közül a Szegedi Napló 1888. június 8-i 131. száma 5. lapján Verses könyv Mikszáthról címmel jelent meg ismertetés: „Szerdai ülésén különös dolgokkal foglalkozott a képviselőház. Mikszáth Kálmán a »Tisztelt Házból« című karcolatok szellemes írója volt napirenden.” Az anonim szerzőjű cikk további része azonos az Egyetértés fent idézett június 7-i írásával.

Az erdélyi lapok közül a Székely Nemzet június 9-i 89. száma 3. lapján a Napi Hírek rovatban számolt be a Mikszáthot támadó verseskönyvről. A cikk azonos a Pesti Naplóban megjelent fent idézett írással. A szerző ezúttal is névtelen maradt.

Az Ellenzék 1888. június 12-i 134. számában a tárcarovatban minden kommentár nélkül ML szignóval Életleírás címen részleteket közölt a könyvből.

Mikszáth önértetét érzékenyen érintette a gúnyos hangú, személyét támadó írás, melyre a Pesti Hírlap hasábjain *A mai ülés* c. karcolatában válaszolt: „A vörös könyv. Míg ott benn a delegáció szülemlik, azalatt künn a folyosón és a büfében a Meszlényi Lajos »vörös könyv«-ét olvasták, mely a »Nem igen tisztelt Házból« címet viseli. Még a Károlyi Pista zsebéből is ez mosolygott ki.

A könyvben e sorok írója van megénekelve, de mert e sorok írója eddig is tárgyilagosan írt minden mozzanatról, mely a Ház életében jelentkezett, nem hallgatja el tehát a rossz fordulatot sem, hogy az idők méhe végre meghozta azt az embert, aki bosszút álljon sok gonosz megjegyzéséiért.

A szélsőbalra folytonosan egy államférfiút vártunk, s ahelyett egy költő termett. (Hiszen ha én ezt tudtam volna.)

Mikor elolvastam a vörös könyvet, megadtam magam a sorsnak:

– Olyan ez, mintha Kozareket akasztanák. Tudom, senki sem sajnál.

Csupa sátáni gúnymosoly villogott felém mindenünnét. No, de nem is kívánom a sajnálatot; már a biblia mondja, aki kardot ránt, kard által léhszen kimúlása. Hiszen már csakugyan nem lehetett túrni a garézdálkodásaimat.

De e nagy katasztrófában is van egy vigasztalásom, hogy most már maradandóvá lett a nevem a Meszlényi versei által. Az ő neve el fog enyészni (mert nem tette ki a címlapra), de én örökké élni fogok, a jövő századok Gyulai Páljai tudni fogják, hogy voltam, s ha a Károlyi István gróf utódai megtalálják ezt a könyvet a családi bibliotékában, mint alkalmasint az egyedüli magyar könyvet ez időszakból, így fognak szólni:

– Ez abban az időben nagy költő lehetett. S a tárgy is milyen sikerülten van megválasztva!

És az irodalomtörténet szimatolni kezd utánok, de hiába lohol, kutat, egyet sohasem süthetne ki, azt, hogy miként pattant ki az isteni szikra a »Nemíró« homlokából.

Erről magamnak kell számot adnom.

Úgy történt a dolog, hogy az ülőszak elején Meszlényinek Schvarcz Gyulával folytatott polémiájáról szólva, a karcolatokban azt találtam írni, hogy e polémiát ki lehetne adni egy kötetben azon címen: »A clown és a tudós«.

Meszlényinek szemet szúrt a megjegyzés, s másnap felpanaszolta tréfásan:

– Minek írsz te rólam ilyeneket?

– Hiszen kérek – jegyzém meg ártatlanul – én nem mondtam meg, hogy melyitek a tudós, melyitek a clown?

Erre elgondolkozott Meszlényi, arca kigyúlt, szeme megvillant, nyilván akkor született meg benne az ötlet:

»Hát miért is ne lehetnék én tudós? Hiszen nem kell ahhoz más, csak egy könyvet írni.«

S megvan, megírta a könyvet (s most már mindenkit tévedésbe ejthet, hogy clown-e vagy tudós?), de ha az ő sebe, melyet rajta ejtettem, immár behegedt, nekem kijutott a keserű fátum, hogy az irodalmat kétféleképp szolgáljam: úgy is mint író, aki megír valamit, úgy is mint téma, akit megírnak.

A szélsőbal szemlátomást örül e könyvnek (szándékosan nem nevezem »fűzet«-nek, mivelhogy benne van a fűz szó).

De hogyne örülne . . . hiszen ez az első komoly akciójuk az idén.²³

Mikszáth karcolatának kézírata megmaradt, ezt az OSZK Kézirattára őrzi. (Fol. Hung. 2169/3 32–35.) A papír jellege egyértelműen arra utal, hogy írónk a cikket a Pesti Hírlap szerkesztőségében írta. Szembeötlő, hogy eléggé küszködött a megírással, javításainak száma az átlagosnál nagyobb. Keresve kutatta azokat a fordulatokat, amelyekkel a támadást elháríthatta, illetőleg okát a lap közönségének feltárja. A korrektúrát maga végezte, ekkor még tovább csiszolta tárcáját.

Nem csupán a fenti szöveg kéziratának sok fogalmazási nehézsége érzékelteti, hogy Mikszáth nehezen tette túl magát Meszlényi támadásán. Erre mutat az is, hogy néhány nap múlva, az 1888. jún. 12-én írt A „röpdé” új lakója c. karcolatában, amely idilli történet arról, hogy miként egészítették ki Csernátony Lajos madárgyűjteményét egy hegyekben elfogott fülemlével, e történet szálait szöve Mikszáth váratlanul közbevetette: „Még akkor nem szólalt volt meg a szélsőbal énekes, Meszlényi Lajos, mert talán rögtön kiábrándult volna [Csernátony Lajos] a fülemlékből.”²⁴

²³ Pesti Hírlap, 1888. június 9. 10. évf. 159. sz. 3–4. A karcolat szövege a MKÖM 76. kötetében fog megjelenni.

²⁴ A karcolat szövege ugyancsak a MKÖM 76. kötetében fog majd megjelenni.

Pál József

A NEOKLASSZICIZMUS FOGALMÁRÓL

A neoklasszicizmus fogalmának azt a jelentését, amelyben mi használjuk, az olasz kritika vezette be. A terminusnak a magyar irodalomtudományban Szauder József¹ szerzett polgárjogot. Ebben az értelemben a neoklasszicizmus a felvilágosodás eszmei-filozófiai rendszerének és a korszak klasszikus művészeti és irodalmi megnyilvánulási formáinak önálló egységet alkotó utolsó fázisa. A neoklasszicizmus zárja le azt az Európában a reneszánszsal kezdődő folyamatot, amely az antikvitást tekintette modelljének. Az antik inspiráció különbözteti meg a neoklasszicizmust a vele párhuzamosan jelentkező emócionális irányzatoktól. Ez utóbbiakat az olasz kritika preromantika (preromanticismo) néven szokta összefoglalni. A neoklasszicizmus és a preromantika az a két – néhol egymást kiegészítő, de gyakrabban egymással ellentétes – irányzat, amely a XVIII. század utolsó harmadának művészet- és irodalomtörténetét meghatározza.

Az olasz irodalomtudomány meglehetősen összetett és differenciált neoklasszicizmus-képe közel másfél évszázados kutatómunka eredménye, ezért magán hordozza a „romantikus”, „pozitivist” és különböző XX. századi kritikai tendenciák sajátosságait is. Az olasz neoklasszicizmus-kritika tulajdonképpen a romantikát inauguráló programnyilatkozattal, *Giovanni Berchet* Lettera semiseriájával² (1816) kezdődik. Berchet a „moderne” nevében oppozícióba állítja a romantikus és a XVIII. századi klasszikus esztétikai elveket, természetesen a romantikusok pártján állva. Véleménye a „régiekről” elmarasztaló, azzal vádolja a francia forradalom és a napóleoni idők klasszikusait, hogy eltérnek az ókori klasszicizmus igazi hagyományaitól, mert nem a természetet utánozzák, hanem a „holtak költészetét”.

Néhány évvel később egy olasz irodalomtörténész, *Camillo Ugoni*³ enyhíteni próbálja a két csoport közötti ellentétet. A XVIII. század második felének olasz irodalmáról szóló könyvében (1820) az írók és költők „két családját” különbözteti meg: az egyik az antikokat akarja követni, a másik igyekszik megszabadulni a klasszikus példaktól. Egy negyedszázad múltán *Emiliani Giudici* (1844) méri fel a Settecento végének irodalmát,⁴ megállapítja róla, hogy a század első felének még erősen barokk, petrarkizáló, arcadii klasszicizmusa után az olasz irodalom visszatér a dantei hagyományokhoz; a francia forradalom körüli időszak Itáliában is a szellemi haladás és forradalom korszaka volt. E gondolatot *Settembrini*⁵ (1866–72) fejleszti tovább. A „külső forradalom” (rivoluzione esteriore) (1789–1815) „pogány” korszakának történelme és kultúrája az antik forma és a modern tartalom szintézise. A forradalom hősei antik jelmezben modern eszmékért harcoltak, a költők és művészek (Settembrini leggyakrabban Foscolót és Canovát emlegeti) új gondolatokat fejeztek ki az antik formán keresztül. *Francesco De Sanctis*⁶ Storia della letteratura italiana (Az olasz irodalom története, 1870) című hatalmas műve az olasz civilizáció, a nemzeti tudat irodalmi szempontú feldolgozása. De Sanctis

¹ SZAUDER József: Az estve és Az álom. Bp. 1970. Különösen A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában c. tanulmány 92–122.

² GIOVANNI BERCHE: Lettera semiseria di Crisostomo al suo figliuolo. In: Opere edite ed inedite. Bari 1912. magyarul HOVÁTH Károly: A romantika 2. kiad. Bp. 1978. 271–276.

³ CAMILLO UGONI: Della letteratura italiana nella seconda metà del secolo XVIII. Brescia 1820.

⁴ EMILIANI GIUDICI: Storia delle belle lettere in Italia. Firenze 1844.

⁵ LUIGI SETTEMBRINI: Lezioni. Napoli 1866–72.

⁶ FRANCESCO DE SANCTIS: Storia della letteratura italiana. Napoli 1870.

diptychon-koncepciója szerint az olasz irodalom két fő részből áll: a „rég irodalomból” és az „új irodalomból”, a határvonal az 1770-es, 80-as években húzódik. Az Arcadia irodalma még teljes egészében a régihez tartozik, az új Parinivel, Goldonival, Alfierivel kezdődik. Ez utóbbiak a kiváló olasz „tudományos” hagyományokat (Machiavelli, Galilei, Bruno, Vico stb.) követik, másrészt pedig előlegzik a XIX. századi romantikus mozgalom irodalmát is. De Sanctis a „régiek” és a „modernekek” polémiáján túlmenve törésmentes kontinuitást lát a XVIII. század végi pogány, felvilágosult „új klasszikus irodalom” (nuova letteratura classica) és a XIX. század első felének keresztény, patrióta „új romantikus irodalma” (nuova letteratura romantica) között, hiszen mindkettő ugyanannak a „modern szellemnek” (spirito moderno) a megnyilvánulása.

A költő-professor *Giosue Carducci* pozitívista szemléletű tanulmányaiban⁷ foglalkozik a XVIII. század második felének „régészeti klasszicizmusával”. Az olasz Risorgimento mozgalmának második (az előbbivel és utóbbival pontosan megegyező időtartamú: 40 év) periódusa 1789-től 1830-ig tart. Carducci volt az, aki e korszak nagy irodalom- és művészettörténeti irányzatának megjelölésére először alkalmazta a „neoklasszicizmus” szót. Carducci sorra veszi „az ellentétek, zűrzavar és várakozás” negyven évének európai szempontból legjelentősebb műveit, s megállapítja róluk, hogy egyazon folyamat részei: „Winckelmann feltámasztotta a pogány művészet-elméletet . . . Schiller megírta a Görögország isteneit és a Kassandrát, Goethe a Korinthusi menyasszonyt és az Iphigeniát, Chénier egy pompás költeménnyé komponálta az antik líra minden töredékét, ami már virágkorát élte és felnevelte a Prometheus, a Feroniade (Vincenzo Monti) és a Le Grazie (Ugo Foscolo) szerzőjét. Az a kor volt ez, amelyben a francia nép meghalt, gyilkolt és törvényeket hozott Athén és Róma emlékének a nevében, s amelyben az » újjászületés « legyőzte az utolsó kétszáz év erős katolikus reakcióját, s minden a francia forradalomba fut össze . . .”⁸ Míg De Sanctis meg sem említi Winckelmann nevét, addig Carducci az európai neoklasszikus irányzat kútfőjévé teszi a Rómában élő német művészettörténészt.

A huszadik század nagy hatású olasz esztétikusa, kritikusa, *Benedetto Croce*⁹ szemben az eddigiekkel – nem lát éles különbséget a XVIII. század első felének olasz arcadiai klasszicizmusa és a századvég neoklasszicizmusa között. A két irányzat között áll Parini, a „jó ízlés” költője, akivel a klasszikus-racionalista és karteziánus Arcadia a neoklasszicizmus irányába „fordul át”. Croce folyóiratában, a nápolyi *La Critica*ban teszi közzé tanulmányait *Giuseppe Citanna* (1925 és 27 között), a későbbi kötetben is megjelenő tanulmányoknak Citanna az *Il romanticismo e la poesia italiana dal Parini al Carducci*¹⁰ (A romantika és az olasz költészet Parinitől Carducciig, 1935.) címet adta. Citanna a neoklasszicizmus és az utána következő romantika között harmonikus átalakulást, folyamatosságot vél felfedezni, sőt megállapítja, hogy az előbbi egy megjelenése (aspetto), magatartása (atteggiamento) az utóbbinak. A neoklasszikusok Hellász-nosztalgija – a költők lelkiállapota szempontjából – megegyezik a romantikusok ismeretlen- és középkor-éhségével. A hasonlóság olyan jelentős, hogy Citanna szerint nincs is külön neoklasszikus irányzat, létezik viszont egy hatalmas romantikus mozgalom, amelynek a neoklasszicizmus egy szellem-történeti (storico-spirituale) megjelenési formája. *Domenico Petri*¹¹ 1927 és 30 között írt dolgozataiban a neoklasszicizmust mint a romantikát közvetlenül előkészítő irányzatot vizsgálja. A neoklasszicizmus azzal, hogy a való világra alkalmazta az antik hagyományt, hogy nem könyvívízű és akadémikus – a romantika számára nyitotta meg az utat.

⁷Giosuè CARDUCCI: *Opere*. ed. nazionale, Bologna 1935–7. Prolusione alle lezioni nell'Università di Bologna (1860) Di alcune condizioni della presente letteratura (1861) *Lecture del Risorgimento italiano* (1896) *Del rinnovamento letterario in Italia* (1884)

⁸CARDUCCI: *Opere*. i. k. XV. 119–20. (Della poesia melica . . .)

⁹Benedetto CROCE: *La letteratura italiana del Settecento*. Bari 1949.

¹⁰Giuseppe CITANNA: *Neoclassicismo e romanticismo* – Monti, Foscolo. In: *Il romanticismo e la poesia italiana dal Parini al Carducci*. Bari 1949. 2. kiad.

¹¹Domenico PETRINI: *Dal barocco al decadentismo*. Firenze 1957.

Mario Praz módszere a jelenségek együttes vizsgálata: totális szellemi korpépet igyekszik nyújtani, vizsgáló tekintete elé idézi az európai képzőművészetet és irodalmat, a kis művészeteket, a lakásberendezést, a divatot, a legjelentősebb alkotók habitusát. Tanulmányai szépirodalmi igénnyel megírt tudományos elemzések.

A neoklasszicizmus a „klasszikus vonal” diakrónikus rendszerébe épül, annak egyik kimagasló csúcsa. A reneszánsz és a XVII. századi klasszicizmus után a régészeti alapon föltámadott és eszményített antikvitás a francia forradalom és a napóleoni birodalom idején különösen kedvező történelmi környezetre talált. Az új klasszicizmus létrejöttének minden történelmi, kulturális, lélektani feltétele adott volt: a nagyság, a szabadságvágy, a hősiesség mind a klasszikus ókorban talált igazolást.

Az európai képzőművészet és irodalom történetének XV-től a XIX. század elejéig tartó szakaszát Praz a következőképpen mutatja be: a XV. század művészetét a statikus monumentalitás, a felületek méltóságjelző harmóniája, az erők nagyszabású egyensúlya jellemzi. Ez az egység a manierizmusban fölbomlik, majd a barokkban ezek az erők egymás ellen lépnek fel. Az addig tiszta körvonalak elmosódnak, a nyugalmat dinamikus ellentét és drámai feszültség váltja fel. Az általános tendencia alól voltak kivételek, olyan alkotók, akik szembefordultak ezzel a fejlődéssel és visszatértek a klasszicizmushoz. A XVII. században azonban nemcsak egyféle, „olasz” klasszicizmus van, hanem „északi” és „déli”. Az „északi” klasszicizmus már nem spontán, reneszánsz, sokkal szigorúbb és kötöttebb annál. Az „északi” művészek a természetet és a valóságot tudós székénél át nézik, az antikok eszményi szépségtípusát utánözva vélik megvalósítani az abszolút szépséget. Meg kell küzdeniük a rendért és az egyensúlyért, hiszen hiányzik belőlük ez az egyensúly, klasszicizmusukban a példák és a szabályok rabjai. Nem így a „déli”: a mediterrán ember vérében örökli a rendet és a harmóniát, ez veleszületett, természetes törekvése is. A „déli” ember ösztönösen klasszikus, a valósághoz való közeledését ez határozza meg, nincs szüksége tanulás útján szerzett harmóniára. Praz példaként az arisztotelészi hármas egységet említi. A hármas egységet olasz kritikusok alkották meg újra, de mindenkinél jobban a nagy francia drámaírók ragaszkodtak hozzá a XVII. században.

Az olasz manierizmus és barokk egyes klasszikus alkotói inspirálták az angolokat és a franciákat. Tasso nagy költeményei és még inkább *Discorsi del poema eroico* című értekezése, hatottak Miltonra. „... Tasso előírásait Milton tervszerűen követte” majd néhány sorral lejjebb „Milton epikus költeményei közel állnak a fennkölt (magnificenza) és a zene tassói koncepciójához”. Praz Milton stílusának elemzése után megállapítja, hogy az angol költő a humanizmus utolsó fázisának kiváló alakja, e humanizmus pedig – folytatja Praz – előzménye a XVIII–XIX. század fordulóján kibontakozó neoklasszicizmusnak. Hasonló a helyzet Palladióval is: a XVI. századi olasz építész leghébb követői az angol palladianusok voltak, ők képviselik Praz szerint az átmenetet a reneszánsz-klasszicizmus végső periódusa és az antibarokk neoklasszicizmus között.

Az előbbiekhöz hasonlóan Nicolas Poussin, a Rómában élő XVII. századi francia festő is „átvezet” a Cinquecento festészetéből (Carracci és Domenichino) a neoklasszicizmus művészetébe.

Praz véleménye szerint Milton, Poussin, Corneille voltak azok, akik fölszívták a XVI. század klasszikus hagyományait és közvetlenül inspirálták a neoklasszikusokat.

A másik fejlődésvonal a XVIII. századi régészeti felfedezések következtében átalakult antikvitás-képből indul ki és Winckelmann művészet-elméletén keresztül vezet az érett neoklasszicizmus esztétikájához és művészi gyakorlatához. Praz a XVIII. század első felének régészeti felfedezései közül első helyen tárgyalja a pompeii és herculaneumi ásatásokat. Megállapítja, hogy a neoklasszikus irodalom és képzőművészet számtalan motívuma, hangulati eleme a Vezúv elpusztította antik városok épületeiből származik. A régészeti érdeklődés másik fontos dokumentuma a római Pio-Clementino múzeum létrehozása. A Pio-Clementino adott helyt a görög, egyiptomi, etruszk, római feltárások során előkerült képzőművészeti alkotásoknak. A megnövekedett archeológiai anyagot Winckelmann építette egységes esztétikai rendszerbe: számára az antik világ „történelmen kívüli tökéletes elizium”, az állandó, a

^{1 1/a}Mario PRAZ: *Gusto neoclassico*. Napoli 1959. Különösen a Winckelmann és a Canova e la Bellezza c. tanulmányok. PRAZ: *Neoclassicismo*. címszó a *Dizionario letterario Bompiani delle opere e dei personaggi* . . . I. 169–78.

változatlan, az örök szépség birodalma. Ez a szépség legtökéletesebben a harmonikusan hullámmzó és elliptikus vonalban és az antik androginiában valósul meg.

A „neoklasszicizmus” terminus használatában zavart okozhat, hogy Praz kétféle neoklasszicizmusról ír: az egyik az Első Birodalom, a másik a Második Birodalom idejére esik. Számunkra azonban most csak a Primo Impero periódusának neoklasszicizmusa érdekes, hiszen ez esik egybe az általunk eddig vizsgált időszak irodalmával és művészetével. A Secondo Impero literatúrájáról csak annyit jegyzünk meg, hogy Praz a XIX. század (1830–1860 körüli időszak) klasszikusnak tűnő irányzatát jelöli vele, a klasszikus elemeket Carducci, Baudelaire és a parnasszisták költészetében.

Az Első Birodalom neoklasszicizmusa a francia forradalmat közvetlenül megelőző időszak, a francia forradalom, a napóleoni háborúk és birodalom, a szentszövetségi reakciós rendszer első másfél évtizede, végül az újabb forradalmi hullám (1830) kijelölte fél évszázadra esik, tehát az 1770-es évek végétől az 1820-as évek végéig. E periódus fő törekvése „újra élni a múltat a jelenben”, a múlt azonban nem a megvalósulatlan vágyak és lehetőségek gyűjtőhelye, hanem történelmi, erkölcsi példatár. Az antikvitás a Primo Impero valóságába alakítóan beépül, a francia forradalom és az azt követő háborúk hősei a görög–római kánonokat akarták realizálni. „... a mitológia összefonódott az élettel, az antik világ újjáéledt a divatban, a lakásberendezésben, a politikában is. Napóleon egyike volt a császároknak, egy feltámadt Nagy Sándor volt...”^{11b} Antonio Canova Napóleon-szobrán a császár heroikus pózban, mint egy római imperátor áll előttünk. (Napóleon, a „római” császárt, az antik szobrászat eszközeivel ábrázolja Canova: statuájának gesztusa Augustus császár római, ún. primaportai szobrának mozdulatát utánozza.)

A neoklasszicizmus esztétikai tételei közül Praz a természetesség elvét tartja a legfontosabbnak, hiszen – írja – a görög–római sugalmazásokkal, emlékekkel, példaképekkel telített korban a klasszikus látás és stilizálás egyben a valósághoz való közeledést is jelentette.

A „romantikus” neoklasszicizmus két kritikus: Bosco, Ulivi

Umberto Bosco¹² a romantikus irányzat szempontjából értelmezi a neoklasszicizmust. A neoklasszicizmus felfedezte az egzotikus jelleget, az idegen tájakat, ahol a gondolat, az érzelmek, a cselekvés és a valóság lehetőségei harmóniában vannak. A Hellász ekvivalens Amerikával (Chateaubriand) vagy Afrikával (Bernardin de Saint-Pierre); vágyakozást jelent, nosztalgiát, álmodozást – e vonások mindkét irányzatot jellemzik. Másrészt pedig az olasz romantikus mozgalom sem hagyja el soha „az antik érzését”: ezért Bosco a romantikus neoklasszicizmus elnevezést ajánlja, hiszen ez kifejezi a hagyományos formák és a „romantikus szellem” egységét. A két irodalomtörténeti irányzat egymáshoz viszonyított értékrendjét illetően megállapítja, hogy a neoklasszicizmus a romantikus mozgalom egyik része, első, klasszikus komponense.

Bosco e gondolatát folytatja Ferruccio Ulivi.^{12/a} A szerző aprólékos filológiai, nyelvészeti, stilisztikai vizsgálódások után levont tétele szerint a neoklasszikus és a preromantikus poétikák között csak látzateltérés van, a valóságra a kölcsönös cserék, az állandó kommunikáció a jellemző. Ezt bizonyítják az egyikből a másikba állandó nyugtalansággal vándorló motívumok is: „fenséges”, a „melankólia”, a „grácia”, az „egzotikus jelleg”, a természet és az egyszerűség szeretete stb. olyan erősen összekapcsolják a két irányzatot, hogy Ulivi egy „köztes ízlés” felvételét javasolja. A neoclassicismo-preromantico kifejezné a XVIII. század vége irodalmának egységes jellegét. „A neoklasszicizmus és a preromantika számunkra két egymásnak alárendelt, összetartó motívumnak tűnik és mindkettő törekvése, hogy erősítse a XVIII. századi intellektualizmus egységét, és nem az, hogy széttagolja.” A neoklasszicizmus és a preromantika a lényegében egységes költői ízlés fejlődésében az együttműködés két részét, fázisát képviseli.

^{11b}PRAZ: Neoclassicismo. címszó 177.

¹²Umberto BOSCO: Preromanticismo e romanticismo. In: Questioni e correnti di storia letteraria. Milano 1969. 597–652.

^{12/a}Ferruccio ULIVI: Settecento neoclassico. Pisa 1957. idézet 165.

Momigliano Prazhoz hasonlóan kijelöli az olasz irodalom klasszikus vonalát. Megállapítja, hogy a neoklasszicizmus abban különbözik az előbbi korok (Quattro-, Cinque- és Seicento) klasszicizmusaitól, hogy már nem a klasszikusok olvasásából származik, hanem képzőművészeti sugalmazásra, inspirációra alakult ki. „Az 1400–500–600-as évek klasszicizmusa a klasszikusok irodalmából született . . . Az 1700–800-as évek klasszicizmusa a képzőművészetek hatására jött létre, és annyiban kapcsolódik a Winckelmann elindította mozgalomhoz, amennyiben ez előkészítette Itáliában a klasszikus művészetek ártérkelését . . .” A régészeti alapú művészeti inspiráció legfontosabb objektumai a nagy római múzeumok és a herculaneumi felfedezések műkincsei voltak. Mivel a korábbi (XVII–XVIII. századi) klasszikus irányzat az antik kultúra pusztán irodalmi hagyományait követte, ezen belül is elsősorban Horatius költészetét, ezért ez a „horatiusi klasszicizmus” (*classicismo oraziano*) nevet kapta. (Ez a felosztás sokban rokonítható Szauder Józsefével; a horatiusi és a neoklasszicizmus az ő rendszerében is lényegében így szerepel.) A horatiusi és neoklasszicizmus közötti másik lényeges különbség, hogy az előbbi konkrét, valóságú, „leír”, az utóbbi viszont absztrakt, nagyobb teret kapnak benne a szubjektív elemek, megnő a költő egyéniségének a jelentősége.

Momigliano felosztása szerint a neoklasszicizmus három fázisból áll, mindegyikhez egy-egy jelentős költő tartozik. Savioli, Monti, Foscolo döntően meghatározzák annak a szakasznak a költészetét, amelyben élnek. Közös bennük, hogy valamilyen figurális eszmét igyekeztek átültetni az irodalomba, de különböznek abban, hogy mindegyikük a képzőművészet más-más területe felé orientálódott. Az első fázis a *neoclassicismo arcadico* (és a rokokó), ennek nincs kapcsolata a nagy, homérosi klasszicizmussal, sokkal inkább a hellenisztikus művészettel és az alexandriai irodalommal állítható párhuzamba. A XVIII. század első felének arcadiai klasszicizmusa irodalma még jelentős mértékben befolyásolja. Savioli költészetében az arcadiai, rokokós idilli pásztorvilág az antik káma-kövek sugallta hatással egyesül.

A második, Monti nevével fémjelzett szakasz a *neoclassicismo napoleonico* már, legalábbis tartalmilag, a nagy ókori klasszicizmushoz kötődik. A napóleoni korszak neoklasszikusai az antik szoborcsoportok zárt kompozíciójában feszülő dinamizmust akarták megjeleníteni műveiken. A harmadik, utolsó fázis központi alakja Ugo Foscolo, és a *neoclassicismo idealistico* nevet kapta. Foscolóval az irányzat ismét az alexandrinizmus felé halad, a *Le Grazie* költőjére a bas-relief-szerűség jellemző. A Momigliano által oly nagyra értékelt művészeti plaszticitás tükröződik a jellemeik megformálásában, a kompozíció felépítésében, sőt a stilisztikában is.

Momigliano munkájának kimagasló értékű része az első fázis, az arcadiai neoklasszicizmus képzőművészet által ihletett irodalmának (e szempont szerinti) feldolgozása. Momigliano szuppozíciója szerint lényegi azonosság van az Arcadia ízlése és Winckelmann művészet-elmélete között. A német művészettörténésznél az emberi indulatok csak közvetetten, „megfékezten” lehetnek tárgyai a művészetnek, spontán formában sohasem. Ebben rokon – mint Momigliano írja – az Arcadia törekvéseivel, hiszen ez szintén lefojtotta, mérsékelte a műalkotásokban megjelenített szenvedélyeket, a művekben minden indulat könnyedségbe, bájba burkoltan jelenik meg. Az 1690 óta működő arcadiai irodalom az új, winckelmanni (képzőművészeti) klasszicizmustól megtermékenyülve, az 1760-as években létrehozta az arcadiai neoklasszicizmust. Az antik történetek ekkor elvesztették azt, ami bennük eredetileg tragikus, fájdalmas és monumentális volt, s földöldődtek a divatos szentimentalizmusban és idealizáltságban. „A neoklasszicizmus gráciájával hozzátett valamit az Arcadia kecsességéhez – Venus, Hébe, Endymion, a Khariszok mítoszai ideális színteret találtak a XVIII. századi szalonokban. A herculaneumi felfedezések, amelyek részben a rafinált és bájos ízlés dokumentumai, elősegítették a neoklasszicizmus és a rokokó közeledését.”^{1 4}

Savioli az antik művészetből csak a könnyed, kecses motívumokat és hangulati elemeket használta föl, ez a graciozítás megegyezett a rokokó kosztümével és az Arcadia ideáljaival is. Az antik szerelem halálos szenvedélye Savioli *Venus*hoz címzett *canzonettájának* lágy dallamában legfeljebb pityergéssé lesznek. „Te sulle corde eolie / Saffo invitar solea, / quando a quiete i languidi / begli occhi Amor

^{1 3} Attilio MOMIGLIANO: *Gusto neoclassico e poesia neoclassica*. In: *Cinque saggi*. Firenze 1945.

^{1 4} MOMIGLIANO: i. m. 14–15.

togliea ... / E mentre udir propizia / solevi il flebil canto, / tergean le dita rosee / della fanciulla il pianto"¹⁵ A gyönyörű miniatúra bájos részletei mögött meghúzódó emberi érzés nem több egy kamaszlány első, könnyes szerelménél.

A herculaneumi ásatásokról kiadott metszetekkel illusztrált több kötetes *Pitture antiche di Ercolano* (Herculaneumi antik festészet) 1757-től kezdődően jelent meg. Savioli 1758-ban publikálta először az *Amori* (Szerelmek) című verseskötetét, majd 1765-ben bővebben kiegészítve újra megjelenítette. „A (herculaneumi) festmények sok motívuma, ha nem is mindig tematikailag, de atmoszférájukat tekintve az *Amori* dekoratív és grációzus ízléséhez visz minket, az (Amori) a XVIII. századi rafináltság gyümölcse, keveredve a klasszikus mitológiai tárgyú festmények, valamint a legújabb ásatások feltárta díszítőelemek ihletésével”¹⁶

Momigliano sorra veszi a herculaneumi festményeken bemutatott motívumokat, s megállapítja: a venusok, a gráciák, psychék, a faunok, a szatírok, valamint a halász-, vadász-, táncjelenetek irodalmi megfogalmazásban újra feltűnnek Savioli *Amori*jában, képzőművészeti formában pedig a szalonok falain. Az itt ábrázolt istenségek (Jupiter, Mars stb.) mindegyike elegáns, könnyed és szerelmes, egyik sem haragvó vagy bosszúálló.

Savioli nagy érdeme, hogy Metastasióval a zeneiség felé forduló irodalomnak képi, művészeti irányt adott, ezzel döntő szerepe lett a neoklasszicizmus kialakításában. Momigliano szerint Savioli a neoklasszicizmus „prototípusa” volt, „proklamációját” pedig húsz évvel később Monti írta. Monti kiáltványa a *Prosopopea di Pericle* (Periklés megszemélyesítése) már a következő fázist, a kiteljesedett neoklasszicizmust harangozza be. Monti barokkos monumentalizmusa, heroizmusa és moralitása az előbbi szakaszból hozott látványossággal egyesül. (Momigliano Monti *Prosopopea*jában is kimutatja a saviolis elemeket.) Az első fázis mikrovilágát Monti tágitja hatalmassá: az erkölcsök, az indulatok, a szenvedélyek művészileg fegyelmezett, de mégis erőteljes előadása, e korban, Montival vált az olasz költők fő törekvésévé. Történelmi szempontból a Montival kezdődő szakasz a francia forradalom kitörése előtt tíz évvel kezdődik, magában foglalja a forradalmat és a napóleoni, empire korszakot.

A neoklasszicizmus utolsó stádiumának történelmi háttere az európai reakció és restauráció győzelme. A harmadik szakaszban a valóságtól elforduló költők ideális világot kerestek és teremtettek meg maguk számára az időtlen szépség átélésében. Az idealisztikus neoklasszicizmus költeménye a *Le Grazie*, benne a „görögség sensusa” Foscolo „belső harmóniájává” válik. A bas-relief-szerű költemény „számtalan rajzot készít, hogy hasznára legyen a képzőművészetnek”. (Foscolótól idézi Momigliano) Mind a művészeti inspirációban, mind a „görögség érzésének” magáévá tételében Foscolo Winckelmann útmutatásait követte.

Szeretnénk egy megjegyzést fűzni Momigliano gondolatmenetéhez, a régészeti érdeklődés megváltozásával és Winckelmannal kapcsolatban. Amit a herculaneumi és pompeii ásatásokból a XVIII. század derekán hivatalosan publikálni lehetett, az a keccs alakok, vidám színek, bájos puttók világa. Ez a könnyedség pedig sokkal inkább illet a végső stádiumához érkezett arcadii irodalomhoz, mint a forradalom korának etikájához és monumentalizmusához; a régészetben ez utóbbi már az aiginai oromzattöredék megtalálásának az ideje, azé az ízlésváltásé, amely a hellenizmus helyett az archaikus klasszika felé fordul. Az érzékletességet és pajkosságot, a darabosságot, a világos körvonalak és a tömszerűség váltják föl.¹⁷ Winckelmann tartós hatásának egyik oka, véleményünk szerint, hogy egyaránt bemutatta a herculaneumi festményeket és a monumentális agrigentói templomokat. Elméletének megfogalmazásakor mindkét – egymással ellentétes – atmoszférát és a bennük kifejezésre jutó emberi indulatokat egyaránt figyelembe vette (talán ezért is állapodott meg a szobrászatban, mint köztes műfajban), és így lehetőséget adott többféle értelmezésre. Számunkra természetesnek tűnik, hogy például Savioli egészen mást olvasott ki ezekből a könyvekből, mint Goethe vagy David.

¹⁵ Az idézet nyersfordítása: Téged aiol húrjain / Szapphó hivatgatni szokott, / amikor szép epelkedő / szemét Ámor elvonja ... / Miközben a fülnek édes / panaszos dalt hallgatod, / rózsás ujjával a lány / letörli a könnyeket.

¹⁶ MOMIGLIANO: uo.

¹⁷ Vö. ZÁDOR Anna: *Klasszicizmus és romantika*. Bp. 1976.

Walter Binni a XVIII. század irodalmi és művészeti irányzatai közül hosszabb tanulmányokban foglalkozik – az Arcadiával, a rokokóval és a preromantikával. A század klasszikus és emocionális törekvéseinek rendszerébe igyekszik beépíteni a neoklasszikus irányzatot, gondosan ügyelve a közöttük levő kapcsolatok valós bonyolultságukban történő bemutatására. A mű és a legtagabb értelemben vett környezete újszerű megvilágításban áll előttünk: Binni szerint az irodalom története a *poétikák* dinamikus változása. Egy-egy irodalomtörténeti periódus poétikájában (poétikáiban) kifejezésre jut az adott kor históriája, filozófiája, erkölce: ezek alakítják ki az ideálok, ízlések rendszerét. Az egymást követő, illetve egymás melletti irányzatok a poétikák szintjén találkoznak, amit öröklődések és összeütközések, harmóniák és diszharmóniák, s ezek legkülönbözőbb aránya jellemez. A történelem és az egyes mű, az élet és a költészet kapcsolata a közöttük elhelyezkedő poétikán alapul. A költő vagy művész számára a poétika elméletet és módszert jelent, ami alapján műalkotással rögzíti az élményt. (Ez természetesen az alkotók elméleti írásaiból vagy utalásaiból olvasható ki leggyakrabban.) Binni kutatásai annak a pillanatnak a megvilágítására irányulnak, amelyben az író által átélt történelmi-kulturális-morális perspektíva – elméletileg tisztázott formában – egyéni alkotó tevékenységgé határolódik le, a poétikából poesia lesz. A kritika feladata e kettő közötti dialektikus kapcsolat tanulmányozása, itt olyan kritikai eljárások kapnak helyet, mint a személyiség elemzése, a hatások vizsgálata, nyelvészeti, stilisztikai eljárások stb.¹⁸

Binni elválasztja a neoklasszikus poétikát a XVIII. század egyéb poétikáitól (rokokó, arcadiai klasszicizmus, preromantika stb.), majd megállapítja, hogy a neoklasszicizmus elméleti tételeit tudatosan, rendszerbe foglalva Winckelmann fogalmazta meg először. Ettől kezdve az alkotók egy csoportja célul tűzte ki a winckelmanni értelemben vett *eszményi szépség* megvalósítását. A „bello ideale” poétikája tehát az 1760-as évek végén jelentkezik, később a francia forradalom és a napóleoni idők egyik vezető irodalmi és művészeti módszere (vagy irányzata), végül Foscolo Le Graziejában, Keats és Hölderlin költészetében „megtalálja legmagasabb szintű testet öltését”; s ezzel kimerül, hatását veszti, s ha a későbbiekben vannak is neoklasszikus elemek az egyes művekben, nincs ilyen általános poétika, ezért ilyen irányzat sem létezhet már. Binni ezzel sokkal szigorúbb időhatárok közé szorítja a neoklasszicizmust, mint Praz vagy Momigliano.

A neoklasszicizmus és a vele körülbelül egyidőben jelentkező emocionális irányzat, a preromantika a korszak két legdinamikusabban fejlődő tendenciája. A neoklasszicizmus és a preromantika – egymáshoz viszonyítva különböző intenzitással – meghatározza az elkövetkező fél évszázad irodalmát és művészetét, majd mindkettő a romantika tág medrébe torkollik, a XIX. század elején. Binni szerint a neoklasszicizmus akkor hozza létre a legmagasabb rendű esztétikai értékeket, amikor „Az örök szépség abszolútumába vetett hit mozgatja, ... ami az esendőség fájó tudatából fakad, s amit az újjászülető antik művészet tökéletes és eszményi formáiban és gesztusaiban találtak meg újra; a neoklasszicizmus akkor van igazán elemében, amikor a romantikus szenvedély fűti a tökéletes vonalakat, és rejtett düh tajtékzik a megfőkezett és vigasztaló forma tisztaságában”.¹⁹ A két kortárs poétikát egymáshoz kapcsolja az azonos történelmi szituáció, a felvilágosodás filozófiai és eszmei rendszere, és számos alkotás-lélektani momentum, de elválasztja őket művészi ideáljaik különbözősége, mindkettő más-más művészi célokat szeretne megvalósulva látni alkotásain. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy mindkét irányzat – különböző oldalról ugyan, de a romantika felé halad, valamint az: gyakran egyazon költő más-más alkotói periódusában hol preromantikus, hol neoklasszikus módszereket követ. Binni ezért óvatosan fogalmaz: azt írja, hogy csak a „tisztá csúcspontokon” különbözik a két poétika.

A két irányzat közötti eltérés világossá válik, ha megvizsgáljuk, hogy mire törekszik az egyik és a másik, és milyen eszközökkel, milyen módon gondolja megvalósítani ki-ki a maga ideálját. Az előbbit a „*sublime*” (fenséges) kétféle felfogása és alkalmazása alapján, az utóbbit a különböző művészeti inspiráción keresztül mutatja be Binni. Mindkét poétika kijelöli a maga számára a „fenségest”, de tökéletesen eltérnek abban, hogy mit neveznek így. A preromantikusok az ossziáni képeket (viharos

¹⁸ Walter BINNI: Poesia, poetica e storia letteraria. Bari 1963.

¹⁹ BINNI: La poetica neoclassica in Italia. In: Classicismo e Neoclassicismo nella letteratura del Settecento. Firenze 1963. 87.

éjszakák, a természet félelmetes katasztrófái, halálfélelmet okozó jelenetek), a felkavart, feszültséggel töltött természetet, a fájdalom és a félelem által felizgatott érzékenységet találták „sublime”-nek. A neoklasszikusok (Foscolo) számára a „fenséges: Apollon egyenletes és biztos lépte, amint félelmetesen és ünnepélyesen leereszkedik ligetéből” A feszültség és indulat fennkölt nyugalomba emelkedik: a tenger mélye, bármennyire is felkorbácsol a felszíne, örökké nyugodt (Winckelmann). A lélek igazi állapota a nyugalom, ezért a mozdulat, ami a lélek állapotát jeleníti meg, nem lehet más, csak megfékezett. A fennkölt lelki tartalomhoz fegyelmezett, kimért és nyugodt gesztus tartozik: így állnak előttünk a görög szobrok, David festményeinek alakjai, s így ül ki édes mosolyban a fájdalom és az illúzió a Gráciák arcára: „... e come alla virtu guidi il dolore, / e il sorriso e il sospiro errin sul labbro / delle Grazie, e a chi son fauste e presenti, / dolce in core ei s'allegri e dolce gema”.²⁰ A gráciák jelenlététől megnesmesített, szublimált világban nincs hely az ösztönszerű, a rút és az állatias számára. A szépségideál az erkölcsi és esztétikai szempontból egyaránt tökéletes arányú ember. Ezt fogalmazza meg Winckelmann egyik, a görög szobrászat alapján elvont tételében.

Binni megállapítja, hogy Winckelmann „Edle Einfalt und stille Größe”-ja (nemes egyszerűség és csendes nagyság) szemben áll Diderot (aki különösen egyik alkotói periódusában a preromantikus poétika létrehozói közé tartozik) jól ismert gondolatával, mely szerint a „költészet megkövetel valami rettenetést, barbárt és vademberit”. A preromantikusok a vad természet ritmusához igazodnak, intenzív, ösztönös jellemű teremtményeket akarnak a művészet – szerintük egyáltalán nem emelkedett – világába bevinni. Giuseppe Baretti egyik vitairatában (*Discours sur Shakespeare et sur Monsieur Voltaire – Értekezés Shakespeare-ről és Voltaire-ről, 1777.*) a félig vadállati embert, Shakespeare Calibanját magasztalja, az „ősi, vad, ösztönös és erőszakos természet” jelenségei közé helyezi az embert. Baretti a természetben „ősit, vadat” ért, szemben a neoklasszikusok „szép természet” fogalmával.

Az ellentétet kiegészíthetjük egy alkotás-lélektani mozzanattal: mindkét poétika eleme a nosztalgia, de eltérő a vágyakozás tárgya: a neoklasszikus „a görög múlt mint az emberi és művészi tökéletesség korszaka” felé, a preromantikus a primitív, az egzotikus és a „sauvage” iránt érez nosztalgiát.

A neoklasszikus és a preromantikus irányzat egymástól való elhatárolásának másik lehetőségét az eltérő *művészeti inspiráció*ban találjuk: a neoklasszikus poétika a képzőművészet felé orientálódik, annak szabályszerűségeit akarja követni, abból merít ihletet. A poetica neoclassica akkor éri el érvényességének legmagasabb fokát, ha a figurális művészetekre támaszkodik, ha a *rajz művészet* (arti del disegno) inspirálják. Ez a vonal uralkodását jelenti a színen, az alakét a festőin, a neoklasszicizmus a vonalhoz, a linearitáshoz idomította költészetét. A neoklasszikus költők tudatosan törekedtek arra, hogy alakjaikban legyen valami szoborszerű. A görög plasztika alapján megalkotott esztétika a szoborszerűséghez morális tartalmat kapcsolt, az erkölcsi tisztaság, hajthatatlanság, egyszerűség és nagyság szimbóluma a szoborszerű mozdulat. (Gondoljunk az Alfieri-drámák hőseire, Goethe Iphigeniájára, a Wallensteinre vagy a Tell Vilmosra, Foscolo *Le Grazie*jának már idézett részeire.) Binni az előbbi Apollon-idézetekhez hozzáteszi: „... tartása pedig, amelyben a feszültség és a mozgás felsőbbrendű nyugalommá nemesedik, olyan, mint a szobor: felindult felszín alatt nyugodt tartalom”.²¹ A preromantikusok a zenei kádenciákat keresték, hiszen a zene képes leginkább kifejezni az „indefabilét”, a kimondhatatlant.

A neoklasszicizmus *történeti* elemzésekor Binni rámutat arra, hogy az irányzat az „usus”-t tekintve XVIII. század más klasszikus poétikáinak számtalan elemét alkalmazta vagy továbbfejlesztette. A herculeumi festmények hatása alatt alkotó Savioli és Parini „minore” (Parini kezdeti költészete) „miniaturisztikus teljessége” a neoklasszicizmus közvetlen előzménye. Parini „maggiore” (az érett Parini) az, aki Winckelmann esztétikájától megtermékenyülve kitérít a tartalmi és formai kereteket. Winckelmann működésével tudatossá válik a már korábban is meglévő figurális, mód nyílik a megnövekedett tapasztalati anyag alapján a korábbi felülvizsgáló, lényegi pontokon kiegészítő új klasszicizmus-kép kialakítására. Az új ízlés áthatja az egész életét, összekapcsolódva a plutarkhizmus és

²⁰ Az idézet nyersfordítása: „s ahogy az erényhez vezeted a fájdalmat | a mosoly és a sóhaj játszik a Gráciák | ajkán, s akinek örvendezve megjelennek, | az felvidul szívében s édes lesz [annak] a gyötorem. *Le Grazie* VIII. 7–10. sorok.

²¹ BINNI: i. m. 88.

a római erény iránti forradalmi rajongással. A tökéletesen megszerkesztett mű a társadalmi egyensúly mércéje. A tökéletes művészi harmónia megvalósítása – úgy gondoljuk – csak a világosan körülhatárolt és egymástól elválasztott részekből felépülő műben lehetséges, ahol minden szín, alak stb. súlyértéke ismert, s így nem maradnak felfedezetlenül, sőtétben meghatározatlan fajsúlyú elemek. A kompozíció azonnal áttekinthető, egyértelmű, világos és szimmetrikus.

Binni a preromantika szélsőségségével szembehelyezi a neoklasszicizmus izolált részekből felépülő, zárt szerkezetre való törekvését. A harmonikusan izolált alakok levegős és világos kompozícióba illesztése a sztoikus erő, a meditatív értelem felsőbbiségét jelenti, az érzelmi csapongásokkal szemben.

A neoklasszicizmus fejlődésének következő – Parini „*maggiore*” utáni – fokát az irodalomban Monti, a festészetben David képviseli. Monti az eklektikus manierizmusban, a barokkban, majd az arcadiai grandiózusban hiába kereste a „*sublimét*”, amit végül Winckelmann egyszerűség, nagyság, hősiesség eszményében talált meg: ez adott számára döntő lökést és ösztönzést új költői szintézisének kialakításához. Monti a XVIII. századi olasz klasszicizmusokat a monumentális formákhoz vezette. Binni szerint a Feroniádban és az Iliász-fordításban Winckelmann álma valósult meg. Monti műveit a nyugodtan hömpölygő ritmus, a kimért mozdulatok és a fennkölt pátosz jellemzi.

Binni Foscolo *Le Grazie* című költeményét az egész neoklasszikus mozgalom szintézisének, végső kiteljesedésének, legmagasabb esztétikai csúcának nevezi. Foscolo fiatalkori művei (Ortis, Ódának egy része) a preromantikus mozgalomhoz kapcsolható. Később az *I Sepolcri* (A sírok) c. költeményével új fordulatot vesz Foscolo életműve, ezután arra törekszik, hogy erejét az „*érzékenység*” (*sensibilita*) és a „*tökéletesség*” (*perfezione*) összeegyeztetésére koncentrálja. A *Le Grazie* a romantikus lelkiület és a klasszikus forma maradéktalan összeolvadása. „A fenségesről és a gráciáról szülő minden teória és a tökéletes formában kifejezett katartikus érzelmek minden gyakorlata együttesen eredményezték a nyugodt, vigasztaló és derűs gráciák megformálását: »az ő fátylук a neoklasszikus poétika legnagyobb törekvésének a konkrét képe«.”^{2 2}

A romantikába torkolló neoklasszicizmus e végső periódusában összhangba tudja hozni a kétféle művészeti inspirációt, s mint általában a korszakot záró műalkotások, emberi és művészi totalitásra törekszik. Foscolo a képzőművészet és az irodalom kölcsönös kapcsolatából indult ki, eszerint a költészet láttató ereje a legfontosabb, később összekapcsolta a figurális és a zenei intuíciót és praxist. A „*festő zene titkos harmóniájában*” termékenyen egyesül a vizuális és a zenei inspiráció.

Ugyanígy a költészet céljáról vallott felfogása is a romantikához közelíti Foscolót. A klasszikus esztétikát meghatározó horatiusi „*dulci et utile*” érzelmi motívumokkal gazdagodik: „A költészet végső lényege – írja Foscolo – az, hogy gyönyörködtetve tanítson”, ezután – folytatja Binni Foscolo gondolatát – „a szívben lehetjük meg a »költészet és az igazság« mélyebb, romantikus gyökereit – a szívnél, ahol gyorsan lüktetnek a meleg és őszinte érzések, s ebből születik az igaz és a szép morálja. »Beauty is truth, truth beauty« mondja majd Keats, s a szépnek és igaznak ebben a neoklasszikus egységében is felfedezhetjük a találkozást a legáltalánosabb romantikus törekvések és a legteljesebb mértékig esztétikus költészet között”.^{2 3}

Az ember – vallja Foscolo – a lelkében hordoz valami kimondhatatlant, egy titkos érzést az univerzum harmóniájáról, „amelyről az embereknek egy titkos érzésük van, jelen van életükben, jóllehet kifejezni nem tudják”. Mi más ez – teszi fel a kérdést Binni –, ha nem a romantikus „*ineffabile*”? Foscolo költészetének mérlegét, a különböző hatások súlygyenletét Binni a következő mondatban állítja föl: „Foscolo miközben a neoklasszikus poétika princípiumát valósította meg, romantikus irányban túl is haladta őket”.^{2 4} Ugyanezt a folyamatot láthatjuk Chénier, Goethe és Keats költészetében.

Néhány mondatban *összefoglalva* Binni neoklasszicizmus-konceptiójának történeti részét, az alábbiakat mondhatjuk: a herculeumei hangulat- és formavilág, amely már a korábbi irányzatot is jellemezte, Parini „*maggiore*” költészetében winckelmanni hatásokkal gazdagodik, és mérsékeltébb, egyszerűbb lesz, ugyanakkor megnő a morális tartalom jelentősége. Az erkölcsi nagyság és a fegyelmezett, egyszerű forma Monti költészetében és David festészetében valósul meg leghatározottabban. Az

^{2 2} BINNI: i. m. 96.

^{2 3} BINNI: i. m. 97.

^{2 4} BINNI: i. m. 99.

egy más mellett élő preromantikus és neoklasszikus poétika a romantika medrébe torkollik. Foscolo a neoklasszicizmus utolsó, a romantikát közvetlenül megelőző fázisának a költője akkor van igazán elemében, ha a neoklasszicizmus formái kereteit romantikus hangulatokkal és indulatokkal töltheti meg. Ez egyben a neoklasszicizmus legtökéletesebb esztétikai szintézise.

Az olasz neoklasszicizmus-kritika a magyar irodalomtudományban: Szauder József

A XVIII. századi klasszicizmusok rendszerébe, ahol a neoklasszicizmus fontos önálló helyet kap, Szauder József építette bele először tudatosan a korszak magyar irodalmát. Szauder Praz, Momigliano és Binni tanulmányainak ismeretében és felhasználásával, a felvilágosodás eszmerendszerén belül három klasszicizmust különböztet meg: a horatiusit, a modernebb voltaire-it és a neoklasszicizmust. A magyar irodalomra is lényegében ugyanezeket alkalmazza: itt deákos, felvilágosult és neoklasszicizmusra tagolja szét a XVII. század végétől a XIX. század elejéig tartó irodalomtörténeti korszakot. Az első, az iskolás klasszicizmus irányzata „semmiféle jelentős konkrét művészi szintézist nem eredményezett”.²⁵ Az időben ezt követő klasszicizmus magas esztétikai eredményeket hoz. „A magyar felvilágosodás jellegzetes eszmeiségét kísérő klasszicizmus Bessenyei György föléptétől (1772) kezdődik, és Csokonai nagyszabású lírai-epikai életművében bontakozik ki (1793 és 1805 között)”.²⁶ E periódus már az „európai” színvonalú művek létrejöttének az ideje. Bessenyei útja a Pope-fordítástól, a „fêtes galantes”-ok rokokó klasszicista stílus megéneklésétől ívelt a franciás klasszicista, de nemzeti tárgyú tragédiákon, esszéken, röpiratokon keresztül a tudomány és a művészet kölcsönös kapcsolatának elméleti tisztázásához, egy magyar tudományos akadémia megeremtésének a tervezetéhez. Szauder Bessenyei gondolatmenetének lényegét abban látja: „a közboldogság eléréséhez a tudományt kell mennél szélesebben elterjeszteni, ámde ez csak az anyanyelven lehetséges, az anyanyelvet pedig hozzá kell igazítani a magyarországin kívül előbbre haladt idők, dolgok, tudás változásához, a gondolat (= tudomány) és közlés (= nyelv) nem választható el egymástól a szüntelen fejlődés, átalakulás folyamatában.”²⁷

A fejlődés következő fokát képviseli Csokonai költészete: „Csokonai többféle ízlésirány összefoglalója, ... a klasszikusan letisztult lírai alkotás egységébe szerveződik a több irányból jövő hatások.”²⁸ Csokonai a hagyományos magyar énekköltésű formákon alapuló költészetére az olaszos rokokó, a franciás építészeti és discours, valamint Young és Hervey kozmogóniája hatott.

Irodalomtörténeti szempontból a felvilágosodottra a neoklasszicizmus következik. A magyar neoklasszicizmus vezéralakja Kazinczy Ferenc. A felvilágosodás racionalista propagandistája, és a klasszikus formák között is szentimentális lázadó Kazinczy Gessner Idilljei és egy Werther-utánzat fordításával vált ismertté. Az 1790-es évek körül a polgári gondolat diadaléért küzdött, majd (95 után) útja a jelenkorból a legrégebb mintaszerű és lezárult művészet világába vezetett. „Winckelmann eszméi a magyar nyelvnek az antik klasszikusokhoz való modellálásával kapcsolatban sugallják Kazinczy gyakorlatát: az utánzás szükségszerűségéről győzve meg őt.”²⁹ A német művészettörténész szépségelveit a magyarországi föltételekhez igazítja: „ez a gondolatrendszer alászáll a hellén humanitás fenségéből, országos mozgalom sokszor nyers csatáiban próbálja ki jogosultságát, és a tudat átalakításának elemi eszközét, a nyelvet újítva meg, egyszerre küzd az irodalmi nyelv egységének és az azon belüli stílus-elemeknek, az integrációnak és a differenciációnak megeremtéséért.”³⁰ A szépírónak joga viszont, hogy urává legyen a nyelvnek, ez többre és másra szabadít fel, mint a pontos követésre, az alkotó eredetiségét, génuszát szembe is helyezheti a klasszikus ideállal. Szauder szerint is ez a neoklasszicizmus „a romantika medrébe vezet át.”³¹

²⁵ SZAUDER: i. m. 92–122., 110. valamennyi idézet A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában c. tanulmányból való.

²⁶ SZAUDER: i. m. 112.

²⁷ SZAUDER: i. m. 115.

²⁸ SZAUDER: i. m. 116.

²⁹ SZAUDER: i. m. 118.

³⁰ SZAUDER: i. m. 119.

³¹ SZAUDER: i. m. 119.

ARISZTOTELÉSZ POÉTIKÁJA ÉS MAGYAR FORDÍTÁSA*

Arisztotelész *Poétikájában* az irodalomtudomány nem egy alapkérdését fogalmazta meg, és kérdései éppúgy, mint válaszai, nagymértékben meghatározták a tudományág-későbbi fejlődését. Az Arisztotelészre történő hivatkozás mind a mai napig a legerősebb tekintélyérvek közé tartozik az irodalomtudományi gyakorlatban. Ugyanakkor az irodalomtudomány művelői között egyre kevesebb a görög nyelvet ismerők száma, a hivatkozás egyre inkább fordítások alapján történik. Ezért igen fontos, hogy a lehető legpontosabb fordítással rendelkezünk.

A következőkben kísérletet teszünk Arisztotelész néhány nézetének rekonstruálására, majd megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy a rendelkezésre álló legjobb magyar fordítás – Sarkady Jánosé – mennyire támasztja alá munkánkat. Az eredményt előlegezve: a rekonstrukció és a fordítás összevetéséből ellentmondások születtek. A végső kérdés: meg lehet-e szüntetni az ellentmondásokat a magyar fordítás pontosabbá tételével? Vagy a rekonstrukció hibás?

Abból indulunk ki, hogy milyen összefüggésben vizsgálja Arisztotelész a 'mi az irodalom' kérdését. Arisztotelész az irodalmi szövegeket más szövegektől a szövegeknek a valósághoz való viszonya alapján választja el. Éspedig oly módon, hogy feltételezi: vannak szövegek, amelyek a valóságot mint egyedi tényállásokból felépülő világot utánozzák, és vannak szövegek, amelyek – bár ugyancsak egyedi tényállások építik fel szövegvilágukat – a valóságra vonatkozó általánosról szólnak.

Ha a szövegvilág cselekvő személyek világa, és a szövegvilágot létrehozó szöveg az első típushoz tartozik, akkor történetírói a szöveg, ha pedig a másodikhoz, akkor irodalmi, közelebbről epikai vagy drámai műnemhez tartozó. Vagyis: „a költészet inkább az általánosot, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.” (Arisztotelész: *Poétika*, Magyar Helikon, 1974. p. 23. A következőkben idézetek esetén ennek a kiadásnak az oldalszámait adjuk meg. Itt jegyezzük meg, hogy Arisztotelész poétika-elméletének rekonstruálásához felhasználtuk még HUNFALVY – Aristoteles' könyve a' költészetéről, Buda, 1846- és GERÉB – Aristoteles Poetikája, Bp., 1891 – fordítását, valamint több idegen nyelvű fordítást. Az utóbbiak közül legtöbb esetben Olof GIGON munkáját – Aristoteles: Poetik, Stuttgart, 1961. Az elmélet és a fordítások ellenőrzése a kérdéses terminusokra vonatkozóan a G. Christ által kiadott görög szöveg alapján – Aristoteles de Arte Poetica, Leipzig: B. G. Teubner, 1913. p. 48. – és Makk Ferenc segítségével történt, akinek fáradozásait itt is megköszönjük. A szakirodalmat Ingmar DÜRING: Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens, Heidelberg, 1966. c. könyvéből tekintettük át.)

Az egyedi és az általános szétválasztása a *Poétika* IX. fejezetében igen egyszerűen, egy példa segítségével történik. Eszerint „egyedi (...) az, hogy például mit tett ténylegesen Alkibiadész, vagy milyen élményben volt része.” Általános ezzel szemben az, ha egy bizonyos ember „a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint” cselekszik (22).

Az egyszerű szétválasztás azonban nem problémamentes. Hiszen nem valószínű-e mindén, ami ténylegesen megtörtént, s ebben az értelemben egyúttal nem szükségszerű is?

Ha igennel felelünk erre a kérdésre, akkor a történetírást nem választhatjuk el az irodalomtól. Így minden történetírói szöveg irodalmi szöveg lesz, s csak a nem történeti szövegeket kellene megvizsgáljunk abból a szempontból, hogy az „általánosról” szólnak-e vagy sem. Ez az eredmény azonban aligha felel meg az arisztotelészi intenciónak, mert szerinte sem a valószínű, sem a szükségszerű nem elengedhetetlen tulajdonsága minden megtörténtnek. Csak lehetséges tulajdonsága, amennyiben „néhány megtörtént eseménynél semmi akadálya sincs, hogy olyan legyen, amilyen a valószínűség alapján lenne”. (23) Ha azonban nem minden megtörtént valószínű és vagy szükségszerű, akkor mi a valószínű és nem valószínű valamint a szükségszerű és nem szükségszerű kritérium, amely egyben Arisztotelész-nél az irodalom és a nemirodalom kritériumaként is szerepel. Közelebb kerülünk a válaszhoz, ha megvizsgáljuk, hogy milyen összefüggésben kerül sor az egyes és az általános bevezetésére, az előbbi megfeleltetve az esetlegessé, pusztán lehetségesé, az utóbbit pedig a valószínűvel és/vagy szükségszerűvel.

*A Verstanai és Stiliztikai Munkabizottság 1977. december 6-i ülésén elhangzott előadás.

Először szeretnénk emlékeztetni a *Poétika* felépítésére. A XXVI fejezet négy fő részre osztható. Az első öt fejezetben, vagyis az *első fő részben* a költészet meghatározására és osztályozására szolgáló kategóriák bevezetése történik meg, valamint szó van a költészet kialakulásáról. A *második fő résznek* a tragédia kapcsán kifejtett nézeteket tekinthetjük, vagyis a VI-tól a XXII. fejezetig tartó részét. A *harmadik fő részt* az eposzról szóló XXIII. és XXIV. fejezet alkotja. Végül az utolsó két fejezet *negyedik fő részként* az irodalmi kritikáról szól.

A tagozódás vizsgálata két meglepő észrevételhez vezet. Első észrevételünk, hogy az irodalom és nemirodalom megkülönböztetése az egyedi és az általános segítségével nem az első, hanem a második fő részben történik. Másodszor feltűnhet az is, hogy a tragédiát tárgyaló második fő rész – a *Poétika* felépítésének logikussága, valamint a tragédia és az epika szempontjából megállapítható zártsága mellett – milyen aránytalanul hosszú: 17 elméleti fejezet szól a tragédiáról és csak kettő az eposzról! Közelebbről megvizsgálva a kérdést kiderül, hogy a terjedelemben mutatkozó aránytalanság egy sajátos tárgyalásmód következményeként jelentkezik. Arisztotelész ugyanis hat szempontból támaszt követelményeket a művészi értékesség érdekében a drámát reprezentáló tragédiával, és négy szempontból az epikát képviselő eposzsal szemben. Vagyis annyi szempontból, ahány alkotó része van az egyes műnemekhez tartozó műveknek. Az eposzt alkotó négy rész azonban megegyezik a drámát alkotó négy résszel – ezek: (1) a történet, (2) a szereplők jellemei, (3) a szereplők gondolkodásmódja, (4) a nyelvezet –, ezért alkotórészeiket tekintve különbség a két műnem között csak annyiban van, amennyiben az epikából a dráma két része: (5) a színpadra állítás és (6) a zene hiányzik. A tragédiák és az eposzok azonban nemcsak részben ugyanazokból a szempontokból ítélandók meg, hanem a művészileg értékes tragédiának és eposznak az adott szempontokból ugyanazoknak a poétikai követelményeknek is kell megfelelniük. A követelmények kielégítésében csupán az utánzás eltérő módjából és az utánzás részben eltérő eszközeiből adódóan mutatkozik meg bizonyos különbség közöttük. „... ezért”, mondja Arisztotelész közvetlenül a tragédia említett hat szempontból történő tárgyalásának megkezdése előtt, „aki a tragédiáról tudja, hogy értékes-e vagy gyenge, meg tudja ítélni az eposzokat is. Mert ami megvan az eposzban, az megvan a tragédiában is; de ami az utóbbiban van meg, az nincs meg mind az eposzban.” (14) Szégyent, folytathatjuk Arisztotelész gondolatmenetét, elegendő a tragédia kapcsán a jól megszerkesztett történetről, a jól megalkotott jellemekről, a jól felépített gondolkodásmódról és a jól megválasztott nyelvezetről beszélni, mert az absztrakció bizonyos szintjén ugyanez vonatkozik az eposzra is. Így elegendő a *Poétikában* Arisztotelész számára a művészileg értékes eposz bemutatására csupán két fejezet, mert az nem tartalmaz mást, mint emlékeztető ezeket a tényeket, valamint demonstrációs célú irodalomtörténeti anyagot. Ezek alapján a második részt a továbbiakban nem pusztán a tragédiát tárgyaló résznek tekintjük, hanem a történettel, jellemekkel, gondolkodásmóddal, nyelvezettel rendelkező irodalmi művek alkotó részeire vonatkozó követelményeket kifejtő résznek, amelyben még utalás történik a színpadra állítás és a zene drámaspecifikus problémáira is.

Mindezek után az sem meglepő, hogy az irodalmat a nemirodalomtól elválasztó IX. fejezet a *Poétika* második fő részében van. (Csak annyi megszorítással kell élnünk, hogy ezzel az is tételveződik, hogy minden irodalmi mű rendelkezik történettel. Hogy ezzel a feltételezéssel az irodalom fogalmát Arisztotelész szükségtelenül leszűkítette-e a dráma és az epika műnemére vagy sem, jelen összefüggésben nem kívánunk foglalkozni, bár ez is egy érdekes kérdése a *Poétikának*.) A második fő részben levő VII. fejezetben kerül sor ugyanis a dráma és az epika Arisztotelész szerint legfontosabb alkotó részével, a történettel szemben támasztott követelmények megfogalmazására, s a következő két fejezet, a VIII. és a IX. azokkal a félreértési lehetőségekkel foglalkozik, amelyek a VII. fejezetben kifejtettekkel kapcsolatban felmerülhetnek.

Arisztotelész szerint csak akkor lehet művészileg értékes vagyis szép egy irodalmi alkotás története, ha a történet mint részekből, eseményekből álló egész kielégít két követelményt. Az egyik követelmény: az egészt képező részek legyenek rendezettek. A másik: legyen az egésznek megfelelő nagysága. Az utóbbi követelmény kielégítéséről csak a befogadóra vonatkoztatva és a befogadás körülményeinek figyelembevételével lehet megállapítást tenni. Arisztotelész szerint ugyanis a történet akkor megfelelő terjedelmű, ha a befogadó képes azt – már vagy még – részekből álló egészként felfogni. Nehezebb ezen belül a befogadónak arra válaszolni, mikor tekintse a történetet egésznek és mi legyen a rendezés elve.

Gondolhatná a befogadó, hogy egy történet akkor képez egészet, ha egy személyről szól. A VIII. fejezetben azt fejti ki Arisztotelész, hogy ez a felfogás téves. Sok minden megtörténhet egy emberrel anélkül, hogy az egyes események a valószínűség vagy a szükségszerűség alapján kapcsolódónának össze. De az is előfordulhat, hogy egy személlyel történő események több egészet is képeznek, s ekkor ezért volna helytelen a történet egészét megteremtő tényezőnek a személyt tekinteni.

Azt is gondolhatná a befogadó, hogy a rendező elvet maga az objektív valóság képezi, abban az értelemben, hogy az irodalmi szöveg története a megtörténtet utánozza. A IX. fejezetben azonban épp azt fejti ki Arisztotelész, hogy ez a felfogás is téves. Mert „nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek.” (22) Miközben látjuk, hogy Arisztotelész szembeállítja a megtörténtet a megtörténhetővel, oly módon, hogy nem tekint minden megtörténtet a „valószínűség vagy a szükségszerűség alapján” (22) megtörténhetőnek és lehetségesnek, visszakanyarodunk ahhoz a problémához, amelyből kiindultunk: az irodalmi szöveg és az objektív valóság viszonyának problémájához. De most már azt is látjuk, hogy a kérdés a *Poétikában* milyen összefüggésben merül fel, és hol kereshető a válasz. A VII. fejezetben, hiszen ennek a fejezetnek magyarázó kiegészítése a IX. Itt kaphatunk választ arra, hogy az *egyedi eseményeket* összekapcsoló *irodalmi történet* mikor fejezi ki a valószínűt vagy szükségszerűt, az általánost.

Első közelítésben azt mondhatjuk Arisztotelésszel, hogy akkor, ha a történet egyedi események összekapcsolása segítségével olyasvalamit utánoz, amely maga is rendelkezik a kérdéses tulajdonsággal. Ezt az 'olyasvalamit' Arisztotelész cselekménynek nevezi. Ezzel még nem történt más, mint a kérdés átvitele az irodalmi történet szintjéről a cselekmény szintjére. Ez az átvitel azonban igen fontos lesz, ha emlékezünk a VIII. és IX. fejezetből arra, hogy a cselekmény ontológiai helye nem feltétlenül az objektív valóság, hiszen míg a cselekmény mindig rendelkezik a valószínű vagy szükségszerű, az általánost kifejező tulajdonságával, addig az objektív valóságban lejátszódó események nem mindig. Amíg az irodalmi történet az objektív valóságból vett események összekapcsolódásával utánozza a cselekményt, maga a cselekmény nem feltétlenül az objektív világban, hanem csupán egy lehetséges világban játszódik le.

A fenti értelemben lehetséges világra az jellemző, hogy benne a lejátszódó cselekmény, mint már említettük, mindig bizonyos terjedelmű egészet alkot: teljes és lezárt. Teljes és lezárt pedig akkor, ha rendezett a kezdet, közép és vég tekintetében a szükségszerűség vagy valószínűség alapján, vagyis szabályozott olyan szabályok segítségével, amelyek nemcsak egyetlen lehetséges világban érvényesek vagy lehetnek érvényesek – s ezért általánosak.

Az irodalmi történet által utánzott lehetséges világ és objektív világunk közötti kapcsolat tehát az általános szintjén, vagyis azoknak a szabályoknak a szintjén jön létre, amelyek az utánzott lehetséges világban érvényesek és az objektív világban vagy érvényesek vagy – bizonyos feltételek megteremtődésével – érvényesek lehetnek.

Bár Arisztotelész nem vezeti be kifejezetten a lehetséges világok fogalmát, ezt implikálja nemcsak a lehetséges történet és a teljes és befejezett cselekmény fogalma, hanem az irodalmi szövegek arisztotelészi osztályozása is. Az egyik felosztás kritériuma ugyanis nem más, mint az irodalmi művek által utánzott lehetséges világok és a befogadó aktuális világa közötti viszony. Közlelebről az, hogy a cselekményt meghatározó erkölcsi normák *azonosak, jobbak* vagy *rosszabbak*-e a befogadó objektív világában megvalósulóknál.

Az elmondottakból belátható, hogy az irodalmi történetek valóságra vonatkoztatásának feltétele az, hogy ismerjük azokat a szabályokat, amelyek az utánzott cselekményt rendezik, vagyis az irodalommal való foglalkozás *első* fázisa a rendező szabályok felfedése.

A fordításra vonatkozólag nyilvánvaló, hogy a rekonstrukció értelmében Arisztotelész számára a történet, cselekmény és esemény szavak terminusok. Ha azonban a fordításban megvizsgáljuk azokat a helyeket, ahol arról van szó, hogy valami valamit utánoz, illetve hogy valami összekapcsolása valamit eredményez, különböző kifejezésekkel találkozunk. (És ez érvényes nemcsak a vizsgált Sarkady-fordításra, hanem – különböző mértékben – az általunk ismert valamennyi *Poétika*-fordításra.) Íme néhány példa:

„A tragédia tehát komoly, befejezett és meghatározott terjedelmű *cselekmény* utánzása” . . . VI. fej. – (14k) „A *cselekedet* utánzása a *történet*; *történetnek* itt a *cselekmények* összekapcsolódását nevezem” . . . VI. fej. – (15) „A legfontosabb ezek közül [a tragédia alkotó elemei közül] a *tettek* összekapcsolása, mert a tragédia nem az emberek, hanem a *tettek* és az élet utánzása.” VI. fej. –

(16) „A cselekedetek – vagyis a történet – a tragédia célja” . . . VI. fej. – (16) „[. . .] ha van benne [a tragédiában] történet, azaz a cselekedetek összekapcsolása.” VI. fej. – (17) „[. . .] a kezdő költők előbb tudnak a nyelv és a jellemek tekintetében sikeresen alkotni, mint cselekményt szerkeszteni” . . . VI. fej. – (17) „Hiszen a tragédia cselekvés utánzása” . . . VI. fej. – (17) „[. . .] beszéljünk most már arról, milyennek kell lennie a cselekmény összekapcsolásának” . . . VII. fej. – (18) „Megállapítottuk, hogy a tragédia befejezett és teljes cselekmény utánzata” . . . VII. fej. – (18) „[. . .] ugyanis a történet, mivel cselekmény utánzása, egységes és teljes cselekményt utánozzon; a cselekmény részeinek pedig úgy kell összekapcsolódnuk, hogy egyetlen rész áttétele vagy elvétele nyomán szétessék és összezavarodjék az egész” . . . VII. fej. – (21) „A történetek egy része egyszerű, más része bonyolult, mivel a cselekedetek is – amelyeknek utánzásai a történetek – természetszerűleg ilyenek.” X. fej. – (25) Megállapítható, hogy amit utánozni kell, az a fordításban hol a cselekmény, hol a cselekedet, hol a tettek, hol a cselekvés szóval van jelölve. A kérdéses szövegösszefüggésekben görögül azonban mindig ugyanaz a szó: a *praxis* olvasható Ugyanígy, amit össze kell kapcsolni, szerkeszteni, az a fordításban különböző szavakkal van visszaadva: *cselekmény, cselekmény részei, cselekmények, tettek, cselekedetek*, pedig a görögben mindig *pragmata* áll.

Ami az összekapcsoltak, a „pragmák” alkotnak, az az idézett szövegrészekben a *történet* szóval van fordítva, mint ahogy a görög szövegben is minden esetben *mythos* található. A „cselekmény részef” VIII. fej. – (21) értelmező fordítás azonban arra utal, hogy a fordító a *mythos* sem kezelei terminusként, s ezt a feltételezésünket megerősíti az a tény, hogy található olyan szöveghelyek, ahol a *mythos* mint a drámai és epikai művek fő alkotó eleme, „tárgyául szolgáló elbeszélésnek” I. fej. – (5), „költött mesének” V. fej. – (13) illetve „cselekménynek” V. fej. – (14) van fordítva.

Az arisztotelészi poétika könnyebb megértése érdekében javasoljuk, hogy a mű új kiadása esetén kerüljön sor a fordítás – szempontjainkat is figyelembe vevő – átnézésére. Reméljük, hogy elkerülhető, hogy azonos terminust különböző szövegösszefüggésekben különböző módon fordítsunk, de mindenképpen elkerülendő, hogy különböző terminusokat esetenként azonosan adjunk vissza.

VITA

Az előadást követően, hogy Németh G. Béla elnöki zárszavának szempontjait előre vegyük, vita folyt a bemutatott elméletrekonstrukció helyességéről. A *Poétika* jelentőségének függvényében lehetséges céljairól s a fordítás problémáiról. Horváth Iván első hozzászólóként azt kérdezte, hogy lehet-e egyáltalán Arisztotelész elméletének rekonstrukciójáról beszélni, vagyis hiteles-e a ránk hagyományozott görög szöveg. Ritoók Zsigmond ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a *Poétika* szövege, mint Arisztotelész minden munkája, nem „kiadásra szánt” formában maradt ránk. A fennmaradt munkák a mester vagy tanítványai által készített előadási jegyzetek. Bár egyes filológusok szerint vannak betoldások a *Poétikában*, a lényeges részek vitán felül állóan Arisztotelész saját gondolatait tartalmazzák. Az előadó által interpretált részek hitelességét, ahogy ő tudja, a szakirodalomban senki se vonja kétségbe. Ami a rekonstrukciót és a ráépülő fordítás-kritikát illeti, Ritoók Zsigmond elmondta, hogy szakszövegek fordítása esetében állandó kérdést jelent az olyan szavak, kifejezések fordítása, melyek közhasznú szavak is, szakkifejezések is. Sok esetben ti. nehéz eldönteni, hogy az adott összefüggésben a szó terminus vagy köznapi értékű-e. Az előadó álláspontját azért tartja meggyőzőnek, mert nem a kérdéses helyek magyarázatából indul ki, hanem Arisztotelész egész gondolatmenetét vizsgálja. Így állapítja meg, hogy melyek ennek sarkpontjai, s ebből vonja le következtetését arra vonatkozólag, hogy milyen összefüggésben milyen szavak terminus értékűek. Ez nem zárja ki azt, hogy ugyanezek a szavak más összefüggésben köznapi értékűek is lehetnek – ahogy a *Poétikában* pl. a *pragma* szó teljesen köznapi ’dolog’ értelemben is használatos. Az előadó fejtegetéseit így nemcsak igen érdekesnek, hanem teljesen meggyőzőnek is tartotta. A magyar fordításban az elmélethez viszonyítva kimutatott következetlenségek természetesen nem egyedülállóak: az általa ismert német és francia fordításokban többé-kevésbé ugyanez található. A hibák nem azt mutatják, hogy ez vagy az a fordító nem tudott görögül, vagy felületes volt, hanem azt, hogy az előadó értelmezése – legalábbis a fordítók számára – újszerű.

Marót Miklós osztotta Ritoók Zsigmond véleményét és hangsúlyozta, hogy a *Poétika* fordítása elsősorban nem nyelvi kérdés, hanem a benne kifejtett elmélet gondos vizsgálatáé. Az elmélet megértését elmélyíthetjük, ha a *Poétika* egyes alapkategóriáit, amelyet az előadás is mint ilyeneket

emel ki, megkeressük és értelmezzük más arisztotelészi művekben is, illetve összevetjük más ókori gondolatrendszerek megfelelő kategóriáival. Így például az *Első Analitikában* kifejtett modális logikai megfontolások alapján megerősíthető az előadás *Poétika*-értelmezésében tett kijelentés, mely szerint Arisztotelész – szemben állva a logika diodoroszi iskolájával – nem tekintett minden megtörténtet szükségszerűnek. Arisztotelész gondolatrendszerének megismeréséhez nagyban hozzásegít, ha tudatában vagyunk nemcsak az őt Platónról elválasztó álláspontjának, hanem annak is, ami a két filozófust összeköti. Arisztotelész sok kérdésre Platónnal egyidőben, Platónról nagymértékben függve kereste a választ. *Poétikájának* alapfogalmait is Platónról vette, de azokat saját filozófiai rendszerére vonatkoztatva Platónról eltérő véleményre jutott. Így a platóni eredetű *mimézis* nála valószínűleg a kath' hekaston és a kathou szembenállás alapján érthető. Az elsődleges usiákból szellemi tevékenység, elvonatkoztatás révén alkothatjuk meg a másodlagos usiákat, az elsődleges usiak – tehát az egyedi, a konkrét létezők – fogalmait. A mimézis is valószínűleg az egyedi események „filozófiai” általánosítása, aktív szellemi cselekedet, melynek eredménye a dráma (vagy egyéb irodalmi alkotás) cselekménye, nem létezhet elvontan, csakis egy konkrét esemény sorban megtestesülve.

Vígh Árpádot az előadás egy ponton nem győzte meg. A *praxis* értelmezéséről van szó. Nem tud állást foglalni abban a kérdésben, hogy poétikai szakkifejezés-e vagy sem. Bár Lausberg is ezt sugalmazza, figyelembe veendő, hogy a *Retorikában* egyszer sem használatos ilyen értelemben, a *Nikomachoszi etikában* pedig azt a tudományfajtát jelöli, amely a társas együttélés szabályait vizsgálja; a *praxis* tudománya a politika és az etika. De a *Poétikán* belül maradvá is megkérdőjelezhető az előadónak a praxisról tett kijelentései, vagy legalábbis további kifejtést igényelnek. Ha az utánzást ugyanis szó szerint értelmezzük, vagyis lemásolást értünk rajta, akkor fel kell tételeznünk, hogy az eszményi *praxis* már az utánzás előtt is megvolt. De ki csinálta? Az előadó értelmezése túlságosan platonisztikusan hangzik. Az eszményi cselekményt a művész nem másolta, hanem teremtette. A művész a természetet utánozza, mégpedig abban, hogy hozzá hasonlóan maga is létrehoz valamit: kiegészíti a teremtést – adott elemekből, adott körülmények között alkot valamit, ami még nem volt. Ami több mint az elemek halmaza, ami öntörvényű, sajátosan valóságos.

Szöke György szerint az előadás által felvetett problémák nemcsak a magyar, de az általa ismert két orosz fordítással kapcsolatban is felvetődnek – kivéve a *mythos* kérdését, amelyet az orosz irodalomelmélet – utalt itt Proppra – és fordítási gyakorlat terminusként kezel. A kommentárok azonban azt mutatják, hogy a terminusok közötti viszony az orosz szakirodalomban is tisztázatlan. Többek között ezért is fontosnak és meggyőzőnek tartja az előadó tisztázási kísérletét.

Tamás Attila, Martinkó András és Szegedy-Maszák Mihály elsősorban abból a szempontból vizsgálták az előadást, hogy milyen jelentősége lehet az arisztotelészi elmélet helyes rekonstruálásának jelenkori irodalomelméleti problémáink szempontjából. Tamás Attila óvott attól, hogy vitatott kérdéseket Arisztotelész újrainterpretálásával és dogmaként való kezelésével próbáljuk eldönteni. Martinkó András osztotta Tamás Attila álláspontját, de hangot adott annak a nézetének is, hogy nem szabad nem észre venni – Arisztotelész nyilvánvaló tévedései ellenére sem – a *Poétika* szerzőjének néhány kérdésben megmutakozó meglepő modernségét. Ilyen kérdéskör a műalkotás autonómiája, amit az előadás is tárgyalt. Szegedy-Maszák Mihály a *Poétika* máig példamutató – s talán még meg sem haladott – metodikáját emelte ki, s rámutatott a *mimézis* probléma aktualitására az esztétikában (pl. S. T. Morawskinál).

Csúri Károly szerint az előadót nem az a cél vezette, hogy „vissza Arisztotelészhez” jelszóval elforduljon napjaink irodalomelméletének eredményeitől, ellenkezőleg: hidat vert az első poétika és a legmodernebb elméletek közé, megmutatva, hogy az ismertebb új és legújabb narratív elméletek egy klasszikus kérdésre – és klasszikus megoldásával rokonítható módon – felelnek. A fordítás kérdése ebből a szempontból másodlagos, de frappánsan bizonyítja az elmélet rekonstrukciójának helyességét.

A fordítási gyakorlatot érintő kérdésben ugyancsak többen nyilvánítottak véleményt, Ritoók Zsigmond technikai problémának tekintette, hogy egy újra átnézett *Poétika*-fordításban az elmélet alapján terminusnak bizonyuló görög szavakat lehet-e, s ha igen, milyen azonos magyar szóval fordítani. Amennyiben ilyen magyar szavakat nem sikerül találni, úgy zárójelben helyes volna a görög szavakat minden esetben kitenni. A laikus olvasót ez nem zavarja, a szakembernek viszont nagy segítség. Marót Miklós szerint nem az a követelmény, hogy Arisztotelészt szó szerinti hűséggel fordítsuk, mint erre az arab recepcióban találunk példát, mert ez nem képes közvetíteni a szerzői gondolatot és erőszakot követ el a befogadó nyelven is. Ugyanígy a gyakorlat mutatta meg, hogy az ellenkező vélel sem helyes. Példa erre Halasy-Nagy *Metafizika* fordításában az *usia* következtlen

fordítása. A szöveg fordításakor mindig a kontextusból kell kiindulni, s az egymásra vonatkoztatott szavak rendszere alapján eldönteni, hogy az adott helyen a szó terminusként szerepel-e (s ekkor mindig a neki megfelelő terminussal fordítani), vagy egyszerűen közszóként, ez esetben a fordító ízlése lehet az átültetés alapvető meghatározója.

Vígh Árpád üdvözölte, hogy az előadás pontosabb szövegkiadás iránti igényt fejezett ki. Korompay Jánossal együtt azon a véleményen volt, hogy nagy szükség lenne egy még hívebb, alaposan bevezetett és kommentált, esetleg kétnyelvű kiadásra. A *Retorika* is megérdemelne egy új fordítást, s olyan fontos művek, mint a *Topika*, magyarul egyáltalán nem érthetők el.

Az előadó válaszában örömet fejezte ki, hogy nem talált vitátóra az a nézete, mely szerint a *Poétika* nemcsak a dráma, hanem hasonló mértékben az epika poétikája is. Köszönettel nyugtázta Ritoók Zsigmond, Marót Miklós és Szőke György egyetértő, de sok tanulságot is jelentő hozzászólását. Vígh Árpád megjegyzéseit annak bizonyítékául tekinti, hogy a praxist az előadásban rekonstruált értelemben Arisztotelész a *Poétikán* kívül nem használja terminusként. Ami a „ki csinálta a praxist”-kérdést illeti, az előadó reméli, hogy előadásából is kitetszik, hogy véleménye megegyezik Marót Miklóssal, aki szerint a praxis másodlagos usia, tehát absztrakció eredménye. Épp azoknak a törvényszerűségeknek az összessége, amelyek érvényrejutásával a műalkotás története több lesz, mint események rendezetlen halmaza. A platonizmus problémája akkor merül fel, ha azt kérdezzük: hol vannak ezek a szabályok. Arisztotelésszel együtt és Platónnal szemben azt mondjuk, hogy csak az elvonatkoztatásban. A „ki csinálta a praxist”-kérdése tehát számunkra így vetődik fel: ki vonatkoztatja el azokat a törvényszerűségeket, amelyek a történet építkezésében érvényre jutnak? Arisztotelész azt sejteti: az író. Mi azt mondjuk: az író tudatosan vagy tudat alatt, esetleg sehogyan. És ugyanez vonatkozik az olvasóra is. De mindenképpen elvonatkoztatja az irodalom kutatója, így elsőként maga Arisztotelész, amikor drámákat és eposzokat eleméz. A praxis tehát nem feltétlenül előzi meg időben a történetet, hanem csak logikailag. S így hasonlít a történet a természetre: számunkra mindkettő törvényeket „követve” alakul. A *Poétika* jelentőségét a ma számára Csúri Károly értelmezése szerint látja. Ugyanakkor – bár a fordítás kérdése az Arisztotelésszel való foglalkozás esetén valóban másodlagos volt részére – úgy gondolja, hogy ezt a kérdést nem szabad a napirendről levenni. Reméli, hogy a fordító és a kiadó megvizsgálja azokat a javaslatokat, amelyek a hozzászólásokban e tekintetben elhangzottak.

KÖNYVEK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMRÓL

– Kicsi Antal: Tompa László. Bukarest, 1978. Kriterion, 310 l., Sóni Pál: Nagy István. Bukarest, 1977. Kriterion, 261 l., Turzai Mária: A Vásárhelyi Találkozó. Bukarest, 1977. Politikai Könyvkiadó, 260 l., Szemlér Ferenc: Emlékezés egy süvölvényre. Bukarest, 1978. Kriterion, 323 l., Mikó Imre: A csendes Petőfi-utca. Kolozsvár–Napoca, 1978. Dacia Könyvkiadó, 173 l., Bányai László: Kitarul a világ. Bukarest, 1978. Kriterion, 232 l., Balogh Edgár: Szolgálatban. Bukarest, 1978. Kriterion, 383 l., Méliusz József: Kávéház nélkül. Bukarest, 1977. Kriterion, 542 l. –

Mind gyakrabban örvendezhetünk azon, hogy a romániai magyar szellemi élet számot vet a maga irodalmi hagyományával. A Korunk- és az Erdélyi Helikon-kutatás mellett számos írói monográfia, így Vita Zsigmond Áprily Lajosról, Izsák László Tamási Áronról, Varró János Kós Károlyról, Marosi Péter Salamon Ernőről és Sóni Pál Nagy Istvánról írott könyve jelezte, hogy a két világháború közötti nemzedékek sorsának és munkásságának feldolgozása is sorra került. Kicsi Antal Tompa Lászlóról írott monográfiája is e rokonszenves és fontos vállalkozások közé tartozik. Nem első munkája, 1969-ben jelent meg Kováts Józsefről, a „második erdélyi nemzedék” sokat ígérő s korán meghalt elbeszélőjéről készült pályavázlata.

A Tompa László írói működését feldolgozó monográfia hiányt pótol, hiszen a széles körben ismert erdélyi költőről néhány baráti emlékezésen és értő esszén (Kuncz Aladár, Vita Zsigmond, Németh László, Molter Károly, Tamási Áron és Szemlér Ferenc írásain) kívül nem jelent meg méltó összefoglalás. Pedig Tompát valaha a nagy költői „triászban” emlegették, Áprily Lajossal és Reményik Sándorral együtt, s a transzilván örökség iránt támadt újólagos érdeklődés idején költészetének ismét vonzása van. Költészetének és emberi sorsának, amely annak példáját adta, hogy a szűkösebb „vidéki” körben is teremthet valaki messzire látó és ható költői művet, és alakíthat ki olyan magatartást, amelynek az emberi egyetemesség igénye ad erkölcsi erőt. Tompa László álmos és mozdulatlan kisvárosban: Székelyudvarhelyen töltötte el szinte egész életét, amelyet

fiatalsága idején, még az első világháború előtt, Szabó Dezső rövid ideig tartó tanári „vendégszereplésén” kívül alig kavart fel más szellemi izgalom. Korán kezdett verselni, mind életkorát, mind költői fellépését tekintve a Nyugat „nagy nemzedékének” kortársa volt. Csakhogy amíg Babits, Kosztolányi és Juhász a Négyesy-szeminariumon ismerkedett a századvég modern költőivel, neki teljesen egyedül, magára hagyatva kellett tájékozódnia, mesterek után néznie. Vajda János, Reviczky Gyula és néhány német költő: Richard Dehmel, Gottfried Keller és Theodor Storm voltak ezek a mesterek. Tompa kétségtelen „lépeshátránnyal” indult el a költészetben a fővárosban élő és tanuló pályatársai mögött.

Ismeretlen „vidéki” verselő volt egészen az 1918-as nagy történelmi fordulatig. Ekkor nyílt előtte tér, az erdélyi irodalom „hőskorának” nagy irodalmi forrongása idején. Tompa Lászlónak a vármegyei főlevéltáros biztosságot ígérő állását kellett felcserélnie a *Székely Közélet* című hetilap szerkesztőjének igencsak bizonytalan státusával. Mint polgár kétségtelenül sokat veszített, mint költő, magára talált. Híres verseiben: az *Új Dévavár épül*, a *Ne félj!*, az *Erdélyi télben* és a *Lófürösztes* soraiban valóban sikerült kifejeznie egy közösségi tragédia és egy irodalmi sorsvállalás súlyos élményeit. Költészete mintegy felnőtt a történelmi feladathoz, mély zengéssel szólalt meg benne a felelősségtudat, a hűség a szülőföld, az anyanyelv és a nép iránt. A korai alapra, amelyet a századvég költészetének hatása rakott, ráépültek a modern magyar líra, különösen az Ady-vers vívmányai, eredményei. Kevés költőnek sikerült

úgy tanulni Adyótól, hogy nem a nyelvet és a stílust, hanem a költői morált és a szimbólumteremtő képzelet működését tanulta el. Tompa László ily módon lett Ady követője, különösképpen súlyos történelmi és erkölcsi szimbólumai-ban.

Kicsi Antal monográfiájának talán legfőbb érdeme, hogy e tiszta gondolkodású, áldozatos sorsú költőegyéniséget állítja előtérbe. Őt keresi és találja meg a poétikai vizsgáldásban, a vers-elemzésekben is. Teljes képet ad, nemcsak Tompa László költészetét dolgozza fel, hanem irodalom-szervező munkáját, újságíró tevékenységét, prózá-ját és műfordításait is. Nagy filológiai apparátus-sal dolgozik, értékes anyagot hozott felszínre az udvarhelyi Tompa-ház gyűjteményéből: leveleket, feljegyzéseket, újságcikkeket. Nemcsak a költőről kialakult képet tudta gazdagítani, hanem a két háború közötti nemzeti irodalomról való ismereteinket is. Hasznos az a bibliográfia is, amely a könyv függeléké gyanánt a teljesség igényével gyűjti egybe az erdélyi költő munkásságá-nak adatait.

A másik új írómonográfia Sóni Pál *Nagy István* című kötete, amely a romániai magyar szocialista irodalom bizonyára legjelentősebb el-beszélt egyéniségének küzdelmes életét és gazdag munkásságát mutatja be. Sóni Pál neve jól ismert az erdélyi irodalomtörténetírás iránt érdeklődő szakmai közvélemény körében: a kolozsvári egye-tem magyar tanszékének tanáraként a nemzeti-ségi irodalom történetével foglalkozik, s számos tanulmány mellett megírta ennek az irodalomnak egyetemi tankönyvbe foglalt történetét, *Avant-garde sugárzás* címen a romániai magyar avant-garde mozgalmakról és irányzatokról is hasznos körképet adott. Nagy Istvánról készült monog-ráfiája nemcsak a történelem szándék követke-ztében lett pályaaösszefoglalás, az író váratlan halála következtében is. Nagy István munkásságá-ról meglehetősen nagy irodalom állt eddig is a kutatás rendelkezésére: Abafáy Gusztáv, Gálfalvi Zsolt, Földes László és Kovács János tanulmányai mellett magának Sóninek több írása, közöttük *Nagy István – az epikus* című tanulmánya, amely 1963-ban külön kötetben is megjelent. A monog-ráfus sokat meríthetett magának az írónak kiter-jedt önéletrajzi munkáiból is.

Nagy Istvánt mint a munkásosztály íróját ismerjük, ezt a képet rajzolták róla memoárjai is. Hatalmas tapasztalat birtokában dolgozott: nem-csak a magyar és román munkáséletet ismerte tökéletesen, hanem a szakszervezeti harcok vagy az illegális pártmunka területeit is. A kommunista

mozgalomban nevelkedett, ismereteit és képessé-geit a proletariátus felszabadításának szolgálatába állította, harcostársai és később kritikusai a „párt íródeákjának” nevezték, s ő elfogadta azt a szere-pet, amelyre az elnevezés utal. A Nagy Istvánnal foglalkozó kritikai irodalomnak mindeddig talán legnagyobb hiányossága volt, hogy az író helyét és rangját keresve rendre ebből a szerepvállalásból vonta le következtetéseit, s a mozgásban levő írói pályát bizonyos mértékig a „hagiográfiai” mód-ján ábrázolta. A következetes és mindig győze-delmes mozgalmi írótt mutatta be, s nem vetett számot az ember és a művész kényszerű küzdel-meivel. Sóni Pál monográfiájának nagy érdeme, hogy ha nem is teljes következetességgel, mégis szakít a korábbi ábrázolásoknak azzal a módszer-ével, amely alig érvényesített alkotáslélektani és irodalomtörténeti szempontokat. A pálya igaz képét akarja leírni, s ezért szükségesnek tartja, hogy utaljon az író személyes válságaira, valamint azokra a konfliktusokra, amelyeknek az elkötele-zett művész és a politikai taktika követelményei szerint eljáró pártvezetés között alkalmanként kényszerű módon létre kellett jönniök.

A kép, amelyet Sóni könyve fest, nem nélkü-lözi a kritikai mozzanatok. Nagy István szemé-lyisége az illegális mozgalmi munka nehéz körülményei között: pártharcokban, sztrájkszervezés-ben, üldöztetésben és börtönben alakult ki, ezért az irodalmi élet sok türelmet kívánó viszonyai között időnként merevnek bizonyult. Az „osztályirodalom” eszméje nála sohasem volt eszté-tikai-teoretikus spekuláció, annál inkább morá-lisan és művészileg hiteles ideál, amelyet mindig követelmény gyanánt alkalmazott. Mindez az iro-dalmi életben és később az irodalompolitikában betöltött szerepet tekintve mégis felidézte a pro-letkultus beszűkülés, a dogmatikus szekta-rianizmus veszélyeit. Nagy István nemegyszer értetlenül szemlélte a nemzeti irodalom alakul-ását, idegenül tekintett a polgári humanizmus és a népi mozgalom íróira, nem ismerte fel a mun-kásosztály természetes szövetségeit azokban, akik ha más ideológiai alapról is, de képesek voltak (vagy képesek lettek volna) kifejezni a dolgozó emberek egyetemes törekvéseit. Igaz, különösen a harmincas és negyvenes években, a Vásárhelyi Találkozó idején és az antifasiszta szel-lemi ellenállás körülményei között, megvolt benne az a törekvés és hajlandóság, hogy keresse a szövetezést, az összefogást, és ennek a törek-vésnek voltak is sikerei, például magán a Vásár-helyi Találkozón. Néhány előítéletétől, mint a Tamási Áronnal szemben érzett elfogultságától

azonban sohasem szabadult. Sóni Pál érdeme, hogy magyarázatot keres ezeknek az elfogultságoknak a történeti és lelki hátterére is.

A pálya ívének alakulása mellett a művek valódi értékére is fény vetül. Nagy István jelentékeny elbeszélő volt, akit nemcsak mozgalmi elkötelezettsége és műveinek szociográfikus értéke emel a romániai magyar irodalom legjobb alkotó tehetségei közé, hanem emberbrázolása, regényeinek valóságidéző művészete és elbeszéléseinek drámaisága is. Éppen ezért ki kell választani időtálló műveit, s meg kell jelölni az életműnek azt a részét, amelyen bizonyos nyomot hagytak a proletkultus szemlélet elfogultságai. Úgy hiszem, Nagy István írói munkásságának két olyan fejezete van, amely valóban szervesen hozzátartozik a magyar, sőt kelet-közép-európai szocialista irodalom történetéhez. A harmincas évek végén – negyvenes évek elején írott regényei és elbeszélései: *A szomszédság nevében*, az *Oltyánok unokái*, a *Réz Mihályék kóstolója*, a *Boldog utcán túl* alkotják az életmű első valóban értékes fejezetét. Ezt a fejezetet a sematizmus szomorú példái: *A legmagasabb hőfokon*, *A mi lányaink*, a *Nincs megállás* követik. És csak a pálya végén ível fel ismét a művészi ábrázoló erő, az önéletrajzi sorozat kötetekben (*Sáncalja*, *Ki a sánc alól*, *Hogyan tovább?*, *Szemben az árral*). Bizonyára nem véletlen, hogy az alkotó tevékenységnek e két szakasza a nyitottabb, „népfrontos” jellegű politikai munkával esik egybe: az első (1941–1945) szakaszban Nagy István az antifasiszta ellenállás résztvevője volt, akinek a népi írómozgalom balszárnyával voltak termékeny kapcsolatai, a második (1968–1974) szakasz idején a romániai magyar nemzetiség egységének megteremtésében és önvédelmében vállalt szerepet. Sóni Pál monográfiája is igazolja, hogy ebben a két időszakban ívelt fel az író Nagy István tevékenysége igazán. A jövőnek mindenesetre ezeket a műveit hagyta örökül.

*

A Nagy Istvánról szóló monográfia egyik hangsúlyos fejezete az 1937. október 2–4-én megrendezett Vásárhelyi Találkozó eseményeivel, s a kommunista író által vállalt és sikerrel betöltött népfrontos szereppel foglalkozik. A találkozó megrendezésének negyvenedik évfordulójára készült Turzai Mária *A Vásárhelyi Találkozó* című könyve, amely a történelmi jelentőségű összefoglaló lefolyását írja le, és dokumentumaitól válogat. A találkozó a romániai magyar

nemzetiségi ifjúság és irodalom különböző irányzatainak demokratikus eszmecseréje volt, amely azt a célt szorgálta, hogy a Kelet-Közép-Európában megerősödő fasiszta törekvések idején a nemzetiségi szellemi élet egységét hozza létre, s a romániai magyarság antifasiszta önvédelmét szervezze meg. A találkozó a magyar népfrontos törekvések körében mozgott, létrejöttére hatással volt a Márciusi Front, valamint a romániai magyar baloldal (a Korunk körül csoportosuló marxista értelmiség és ifjúság) antifasiszta ellenállást szervező mozgalma is.

Születésének körülményeit és célkitűzéseit hitelesen jelzik Tamási Áron nevezetes felhívásának, a *Cselekvő ifjúság* című cikksorozatnak szavai: „nem tudok más utat ajánlani az épülő jövő felé, mint az Erdélyi Fiatalok népi humanizmusának, a *Hitel*-ben hirdetett újraértékelésnek és a »baloldaliak« szocializmusának az összefogását. Kiderült, hogy a népmentő cél valamennyiöknél közös és abban is megegyeznek, hogy Erdélyben a magyar műveltségváltásnak meg kell történnie.” Ennek a felhívásnak a nyomán indult széles körű vita a népfrontos összefogás lehetőségeiről, és a vita eredményeként ült össze a marosvásárhelyi „Apollo” moziban a találkozó. A romániai magyar szellemi élet képviseletében Bözödi György, Csögör Lajos, Jancsó Elemér, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Kovács György, Kovács Katona Jenő, Méliusz József, Molter Károly, Nagy Imre, Szemlér Ferenc, Tamási Áron és Vita Zsigmond vett részt a találkozó munkájában a többi között. Az érdemi vita után elfogadott „Hitvallás”, mint a Vásárhelyi Találkozó záróhatározata, széles körű nemzetiségi összefogást és demokratizmust hirdetett, a szellemi és politikai tevékenység népi alapokra helyezését követelte, a magyar és a román nép összefogására szólított fel. A találkozóhoz erősen progresszív hatása volt, az antifasiszta népi egység alapjait vetette meg, terveinek szélesebb körű megvalósítása – a terjeszkedő fasiszmus szorításában – azonban elmaradt. Így is a népfrontos mozgalmak jelentékeny történeti hagyományai közé tartozik.

Leírását és marxista értékelését első alkalommal Csatári Dániel *A Vásárhelyi Találkozó* (1967) című kitűnő könyve adta. Turzai Mária most a román történetírás igényei szerint dolgozta fel a találkozó előzményeit, lefolyását és eredményeit. Nézetünk szerint eltúlozza azt a szerepet, amelyet az illegitimitásban dolgozó román kommunista párt az ifjúsági találkozó megszervezésében betöltött, s homályban hagyja a magyaror-

szági népfrontos törekvések, mindenekelődtt a Márciusi Front eszméltető hatását. Kétségtelen, hogy a román párt támogatta a találkozó létrehozását, még inkább, hogy a román pártban dolgozó erdélyi magyar kommunistáknak, így Balogh Edgárnak, Józsa Bélának és Nagy Istvánnak kitüntetett szerepe volt az összejövetel megszervezésében. Mindemellett a Márciusi Front ébresztő hatása egyáltalában nem volt elhanyagolható, s teljesebben ki kellett volna domborítani magának Tamási Áronnak, valamint a Brassói Lapokat szerkesztő Kacsó Sándornak, a Független Újságot irányító Ligeti Ernőnek a munkáját is, amelynek révén oly sok vita és előkészület után a szervezés végül is sikerre vezetett. (A kötetbe foglalt dokumentumok egyébként híven tanúsítják a találkozó megszervezésének valóságos menetét.) A szerző megállapításaival tehát nem érthetünk mindenben egyet, mégis elmondhatjuk, hogy hasznos kézikönyvszerű összefoglalást adott. Munkájának legfőbb értékét az a dokumentumválogatás, amelyben a találkozó körüli vitaanyagot, az elhangzott felszólalásokat és a kiadott záróhatározat néhány részletét, közelebből Tamási Áron, Ligeti Ernő, Bányai László, Józsa Béla, Kacsó Sándor, Kovács György, Kemény János, Nagy István és Méliusz József írásait gyűjtötte össze.

Kár, hogy a dokumentumok gyakori húzásokkal s alkalmanként az eredeti kifejezések megváltoztatásával láttak napvilágot. Az eredeti szövegekből számos olyan részlet maradt ki, amely az előkészületet kísérő vitákra utal. Például Tamási Áron *Cselekvő iffúság* című cikksorozatából rendre kimaradtak azok a mondatok, amelyek Balogh Edgárral vitáznak. Bizonyára a Balogh Edgár személyének szóló figyelem vezérelte a szerkesztői ollót. Ha elolvassuk Balogh Edgár azóta megjelent önéletírását, a *Szolgálatban* című memoárt, meggyőződhetünk arról, hogy a kiváló közíró és kritikus korántsem sérelmezi ennyire Tamási akkori megjegyzéseit, sőt maga beszéli el az affér történetét. Kétségtelen, hogy ebben az esetben nem Tamásinak, hanem Balogh Edgárnak volt igaza. Az esemény azonban része a találkozó történetének: ítéletet mondani lehet róla, hallgatni nem. Máskor a kényszerűség csonkítja meg erősebben és fájdalmasabban az eredeti szöveget. A szerkesztő (az eredeti szövegtől eltérő módon) kurvizáltan emeli ki azokat a szavakat, amelyeket Tamási Áron a szocializmus iránt érzett elkötelezettségéről mond. De elhagyja a szöveg második részét, pedig a vallomás csak ezzel együtt hiteles. Tamási a következőket jelentette ki: „az önmagunk és

népünk újraértékelése és a kissé romantikus népi demokrácia mellé hiányzik valami, ami nemcsak a világ fejlődéséhez való igazodásunkat mutatja, hanem a mi új gazdasági és társadalmi szerveződésünket is egészségessé tenné. Ez pedig a szocializmus, amely nem elégszik meg a népi demokrácia nagyon tágon értelmezhető eszmekörével, hanem valóban azt jelenti, amit a demokráciának jelentenie kéne: a dolgozó nép uralmát. [Idáig az idézett szövegrész!] Mint magyar, holtomig hordozom a sebet, amiért levágtak arról a testről, amelyen a felsőbb osztályok ma is igazságtalan uralmat gyakorolnak a nép felett, de mint a falu emberi szószólója azt a kárpótlást és feladatot kaptam érte, hogy ebben a kisebbségi helyzetben a dolgozó magyarságot életünk gerincévé tehessem.” Tamási Áron gondolkodását és a Vásárhelyi Találkozó szellemét a *teljes* idézet fejezi ki. A kihagyások és csonkítások, tudom, általában a kényszerűség következményei. A Vásárhelyi Találkozó hiánytalan dokumentációjának meglepetése mindenestre még a jövőendő kutatómunka feladata. Feladat, amelyet most már nem lenne szabad halasztanunk.

*

A nemzetiségi irodalom múltjának ismeretét szolgálják a mind jobban sokasodó írói emlékiratok. A memoár, mint közismert, az erdélyi irodalom hagyományos műfaja. A viharos történelem mindig gondoskodott arról, hogy a számadásra készülőknek legyen miről beszámolniuk. A klaszszikus erdélyi memoárirodalom (Kemény János, Tótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata, Apor Péter) után a 19. és 20. században is virágzott az emlékirat műfaja: előbb Bölöni Farkas Sándor, Teleki Sándor, Pálffy János, Deák Farkas és Kós Ferenc, majd a két világháború közötti nemzetiségi irodalom körében Bánffy Miklós, Ligeti Ernő, Szántó György és Kuncz Aladár vetett számot a maga írói sorsával és történelmi tapasztalataival. A felszabadulás után a hatvanas évek végén kerültek a nyilvánosság elé az első visszatekintések: Lám Béla, Halász Gyula és Balogh Edgár művei. Majd sorra következett Bartalis János, Kacsó Sándor, Kemény János, Nagy István és Szentimrei Jenő önéletírása, valamint egy sor munkásmozgalmi (Demeter János, Kovács István, Veress Pál), művészeti (Karácsony Emmy, Mikola András, Nagy Albert) és „paraszti” (Győry Klára, Tamási Gáspár) emlékirat. Őket követik a memoárirodalom legújabb eredményei: Szemlér Ferenc, Mikó

Imre, Bányai László és Balogh Edgár új könyvei, amelyek sokban gazdagítják a két világháború közötti romániai magyar irodalomról kialakult képet, s irodalomtörténeti szerepük mellett egy nagy múltú elbeszélő hagyomány örökösei gyanánt irodalmi értéket is jelentenek.

Szemlér Ferenc *Emlékezés egy sűvölvényre* című könyve önelemző memoár, amely egy fiatal lélek fejlődését és egy költői pálya első szakaszát mutatja be. Ugyanennek az időszaknak a korrajz-szerű ábrázolása négy évtizede született Szemlér Ferenc tollán. A *Más csillagon* című regényes-szociográfikus könyvre gondolok, amely a Bukarestben tanuló magyar főiskolai hallgatók helyzetének bemutatása volt. Persze az új könyv sem nélkülözi a kor- és környezetfestő elemeket. Szemlér Ferenc hiteles képekben idézi fel brassói ifjúságának vagy a Bukarestben végzett jogi tanulmányoknak történetét. Számos értékes irodalom- és nemzetiségtörténeti adalékkal ismerkedünk meg ennek során. Így a bukaresti magyar főiskolások „Koós Ferenc Kör”-ének tevékenységével, a brassói „Székely Társaság” és a „Brassói Magyar Dalárda” munkájával. Ez utóbbinak elnöke különben az író édesapja: id. Szemlér Ferenc, a székelyudvarhelyi, majd brassói katolikus gimnázium egész Erdélyben népszerű igazgatója volt.

Az irodalomtörténeti adalékok mindemellett csak érintőlegesen tartoznak a könyv valódi tárgyához. Szemlér Ferenc ezúttal nem arra a különben rendkívül érdekes kérdésre próbált választ adni, hogy miként alakult a romániai magyar irodalom „második nemzedékének” pályakezdése. Ehhez a nemzedékhez tartozott különben Szemlér mellett Dsida Jenő, Horváth Imre, majd Szabédi László és Kiss Jenő. Igaz, érzékelteti a pályakezdés nehézségeit: a kínzó magányt és elzártságot, amely alig tette lehetővé, hogy e generáció fiatal képviselői egymásra találjanak, és ahogy mondani szokás, „írói nemzedékké” szerveződjenek. A pályakezdés nehézségeit mutatta az a folyamat is, amely Szemlér első verseskötetének megjelenéséhez vezetett. Erdélyben két tőkében erős magyar könyvkiadó működött, a Minerva, amely a Magyar Párt és az egyházak támogatását élvezve elsősorban tankönyveket, egyházi és tudományos kiadványokat jelentetett meg, és az Erdélyi Szépművés Céh, amely a „heli-konista” írók, ekkor, a húszas évek végén főként az idősebb nemzedék munkáit adta ki. A fellépő fiataloknak, akárcsak a magyarországi írójelölteknek, megalázkodó módon kellett előfizetéseket gyűjteni, hogy a nyilvánosság elé jussanak. Így jelent meg a fiatal Szemlér Ferenc első verses-

könyve is: az *Éjszakai kiáltás*, amely kétségtelesen át rajzolta az erdélyi magyar költészetről kialakult képet, minthogy annak az ifjúságnak az élményvilágát és közérzetét fejezte ki, amelynek a kisebbségi élet szűkös keretei között kellett elhelyezkednie, önmagára találnia.

Szemlér Ferenc első verseskötete sokban eltért a „transzilván” líra kialakult karakterétől, attól a költői világtól, amelyet Áprily Lajos, Tompa László, Reményik Sándor vagy Bartalis János képviselt. Az „első” erdélyi nemzedék az erdélyi táj és történelem fölé hajolt, a kisebbségi sorsvállalás nem kevés heroizmust kívánó közérzetét a szimbolisták nyelvében fejezte ki. Az ifjú Szemlér Ferenc a városi költő tapasztalatával indult, maga is érdeklődött az urbánus élet és a technikai civilizáció iránt. Versein érződik, hogy közeli kapcsolatban állott ennek a civilizációnak a kellekeivel: a mozival, az autóval, a gőzmozdonnyal. E kellekek sorra megjelentek költészetének ihlető forrásai között. Az ő számára már nem az emberi élet vagy az erdélyi sors jelképes értelmű közege volt a természet, hanem kirándulások és sítúrák terepe. Maga is kedvelte a sportokat, s a többi brassói fiatalal együtt boldogan siklott le a Pojána havas lejtőin, élvezte a téli síkirándulások örömét. A modernbb szellemű városi költőre vallott az első kötet formavilága is. Szemlér Ferenc az expresszionista líra követőjének bizonyult, élményeiről szabadversekben számolt be, s tárgyiasabb szemléletmóddal váltotta fel az előtte járók impresszionista-szimbolista jellegű költői szemléletét.

Mikó Imre *A csendes Petőfi utca* című önéletrajza egy tervezett vállalkozásnak csupán kezdete, akár Szemlérnél, az ő esetében is a korán jött halál akadályozta meg az emlékirat befejezését. A szerző a romániai magyar szellemi élet igen érdekes alkotó egyénisége volt. Régi unitárius értelmiségi családból származott, apja az unitárius egyház világi vezetői közé tartozott. A hírneves kolozsvári unitárius kollégiumban, majd a román egyetem jogi karán végezte tanulmányait. Szerepe volt a fiatal nemzetiségi értelmiség mozgalmában, az *Erdélyi Fiatalok* elnevezésű csoportosulás (és folyóirat) egyik vezetője volt. Abban a körben lépett fel, amely a bukaresti Dimitrie Gusti szociográfiai munkásságát követve kezdett el foglalkozni a falukutatással. 1932-ben jelent meg *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című könyve, az Erdélyi Fiatalok „falufüzetet” között. Egy-egy nemzetiségű borsavölgyi község szociográfiáját dolgozta ki, munkája heves vitát kavart, a jobboldali sajtó támadásaival szemben olyan

publicisták és írók siettek védelmére, mint Jakabffy Elemér, Kemény Gábor, Méliusz József, Kovács György és Balogh Edgár. A fiatal joghallgató a nemzetiségi együttélés lehetőségét kutatta, s mint a nemzetiségi jogok és nemzetiségi politika ifjú szakértője kapott több mint egyéves párizsi ösztöndíjat, hogy hazatérve átvegye a nemzetiségi kérdés kiváló tudósának, az idős Balogh Artúrnak örökét.

A harmincas évek végén, alighogy letette ügyvédi vizsgáját, kezdődött Mikó Imre politikai szereplése. Bánffy Miklós meghívására a királyi rendeltetve megalakult *Magyar Népközösség* bucaresti irodájának vezetője lett, majd 1940 őszétől az Erdélyi Párt képviselője volt a budapesti parlamentben. A párton belül a baloldali törekvések szószólója volt, s mint ilyen, vett részt az ellenállási mozgalomban is. Kapcsolatba került Józsa Bélával, az észak-erdélyi illegális kommunista mozgalom vezetőjével, s nagy szerepet vállalt az 1944 őszi – antifasiszta program alapján – megalakult *Erdélyi Magyar Tanács* tevékenységében is. Igen érdekes önéletrajzi emlékezéseiben ennek a változatos és tevékeny pályának néhány szakaszát eleveníti fel. Hiteles képet rajzol az ifjú Tamási Áronról s az Erdélyi Fiatalok törekvéseiről. Elbeszélő tehetséggel idézi fel a húszas és harmincas évek kolozsvári szellemi életét, ennek az életnek írói egyéniségeit. Nagy kár, hogy a súlyos betegség s a korai halál kiütötte kezéből a tollat, a negyvenes évek antifasiszta szellemi ellenállásáról még sokat és fontosat tudott volna mondani.

Bányai László *Kitárul a világ* című önéletrajza ugyancsak a húszas évek szellemi életét idézi fel. Írója ismert történész, akinek pályája szintén érdekes módon alakult. Kőrösbányáról, az egykori Zaránd megye székhelyéről származik, gyermekkorában ismerte meg az Érchegység múltját és népét, a Mócvidék életét. A gyulafehérvári katolikus gimnázium neveltje volt, aki korán megmutató tehetségével felhívta magára a nagyhírű erdélyi püspök: gróf Majláth Gusztáv Károly figyelmét. Érettségije után a budapesti egyetemen, majd Grenoble-ban tanult tovább. Itt ismerkedett meg a francia katolikus reformnemzedék törekvéseivel, de itt ismerte meg a marxizmus klasszikusait is. Nyelvészeti és irodalomtörténeti tanulmányokat folytatott, s közben verseket írt, amelyekkel megszerezte az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjének, Kuncz Aladárnak jóindulatát. A „második” erdélyi költőnemzedék tagjai közé került, különösen Dsida Jenővel kötött közelebbi barátságot. Hazatérve a csíkszeredai katolikus

gimnázium tanára lett, majd mind közelebb jutva a munkásmozgalomhoz, kommunista, az illegális párt harcosa lett. Börtönbe került, tanári állását is fel kellett adnia. Nagy szerepe volt a népfrontos jellegű MADOSz megszervezésében, majd a felszabadulás után a romániai magyarság szellemi életében. Történészként főként a magyar–román együttélés hagyományaival foglalkozott, közéleti szerepet is vállalt, a román nemzetgyűlés tagja lett. Mint akadémikus és egyetemi tanár dolgozott, számos könyvet jelentetett meg, kétségtelenül a nemzetiségi történet alakulásának „koronatanú” közé tartozik.

Önéletrajzában, amely számos egykori naplórészletet is közöl, ennek az izgalmasan alakult emberi sorsnak az első szakaszával vet számot. 1929 tavaszáig, Grenoble-ból történt hazatéréseit követi nyomon életének eseményeit. Érdekes képet ad az Érchegység vidékének nemzetiségi és kulturális viszonyairól, sőt egy fejezetben még a szülőföld változatos történetét is felidézi. Ugyancsak tanulságos az a kép, amelyet Gyulafehérvárról, az erdélyi katolikus ifjúsági mozgalmakról, budapesti és grenoble-i éveiről fest. Számos írói arcot idéz fel ennek során, közöttük az ifjú Dsida Jenőét, Szemlér Ferencét, Vita Zsigmondét. A pálya történetének érdekesebb szakasza azonban még ezután következik. A MADOSz szervezéséről, a romániai magyar népfrontmozgalom alakulásáról majd a következőkben kell Bányainak beszámolnia. Reméljük, hogy az első rész után hamarosan olvasható lesz az emlékirat folytatása is.

Balogh Edgár *Szolgálatban* című memoárjának bizonyára legfőbb érdekessége, hogy a harmincas években megélt erdélyi magyar baloldali mozgalmak történetébe enged pillantani. 1965-ben jelent meg az önéletrajz első része: a *Hét próba* című kötet, amely a pálya kezdetét s a szlovákiai magyar ifjúság Sárlos mozgalmanak történetét dolgozta fel. 1935-ben Balogh Edgárt munkásmozgalmi tevékenysége következtében a csehszlovák hatóságok áttoloncolták Romániába. Ezt követve indul az emlékezők új kötetének anyaga, s tart egészen 1944 októberéig, Kolozsvár felszabadulásáig. Egy mind teljesebben vállalt és átélt közírói szerep bontakozik ki előttünk e mozgalmas évtized krónikája során. Mozgalmas évtized, akár az író, akár a magyarság, akár a kelet-közép-európai történelem nézetéből tekintjük is.

Az emlékirat írója mindig az események sűrűjében élt, közvetlen tanúként számol be most is a nemzetiségi élet mozgalmairól, törekvéseiről.

Könyvében sorra ad képet a romániai magyar irodalmi baloldali organizációs kísérleteiről: a kolozsvári *Ady Endre Társaság*, az *Erdélyi Enciklopédia*, az „erdélyi realisták” munkájáról, valamint azokról a kapcsolatokról, amelyek e mozgalmakat a „második” erdélyi nemzedék olyan csoportosulásaihoz fűzték, mint az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel*. Balogh Edgárnak igen nagy szerep jutott a baloldali mozgalmak szervezésében, ott volt Gaál Gábor mellett a Korunk állandó munkatársai között, és tevékenyen vett részt a dolgozó rétegeket tömörítő MADOSz munkájában is. A Sarlós mozgalomban kialakított népfrontos magatartásával igen nagy vonzerőt gyakorolt az erdélyi magyar szocialista ifjúságra. Közismert, hogy a harmincas évek első felében a Korunk körül gyülekező marxista értelmiség még nagyrészt a szektáriánus-dogmatikus elképzelések képviselője volt. Az 1935–1936-ban végbement népfrontos fordulatban Balogh Edgárnak is nagy szerepe volt. A népi egység gondolatát képviselte a Brassói Lapokban, az 1937-es *Kolozsvári Bokréta* megszervezésében s abban a munkában, amelyet a „népi találkozó” létrehozásában végzett. Ennek a népfrontos gondolkodásnak volt legnagyobb eredménye az 1937-ben rendezett *Vásárhelyi Találkozó*, amelynek előkészítése is jórészt Balogh Edgár érdeme. Ezek a népfrontos jellegű vállalkozások a nemzetiségi együttélésben is új megoldásokat kerestek. Balogh Edgár mindig a magyar–román közeledés híve volt. Ennek a közeledésnek a követelménye szerint lépett kapcsolatba a MADOSz részéről a román *Ekésfronttal* és annak vezetőjével, Petru Grozával.

Az 1940 őszen bekövetkezett „második bécsi döntés” új helyzetet teremtett az észak-erdélyi baloldali mozgalmak számára. Ezután a magyarországi irodalmi életben és a mind jobban kibontakozó antifasiszta szellemi ellenállásban kellett szerepet vállalniuk. Balogh Edgár az észak-erdélyi kommunisták megbízásából több alkalommal is Budapestre utazott, és sorra vette fel a kapcsolatot az ellenállás szervezőivel, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Szakasits Árpáddal, Kállai Gyulával, Haraszi Sándorral, Darvas Józseffel. Bekapcsolódott a *Magyar Nemzet* és a *Kelet Népe* munkájába, barátokra talált a népi mozgalom körében, publicisztikai írásainak válogatott gyűjteményét, *Hármas Kis Tükör* című kötetét a Püski Sándorféle Magyar Élet kiadó jelentette meg (forgalomba csak a felszabadulás után került). 1944 őszen tanúja volt az *Erdélyi Magyar Tanács* szervezésének, a különbékét követelő *Memorandum* megszületésének, s tevékeny módon vett részt

Kolozsvár felszabadulásának, az új élet megindulásának eseményeiben is. Emlékiratainak különösen értékes része az, amely az erdélyi ellenállási mozgalomról ad képet, s a szemtanú hitelességével írja le a román fegyverszünetet követő kolozsvári eseményeket. Az emlékirat 1944 októberével véget ér, bízunk abban, hogy folytatása is megszületik, és Balogh Edgár önéletírásának készülő harmadik kötete át fogja tekinteni a felszabadulást követő évek (1944–1948) nemzetiségi történetét.

*

Külön kell szólnunk Méliusz József esszéinek és tanulmányainak új kötetéről: a *Kávéház nélkül* címet viselő gyűjteményről. Előzményei *Az új hagyományért* és *Az illúziók kávéháza* című könyvek voltak, amelyekben Méliusz a romániai magyar irodalom avantgarde és szocialista hagyományával vetett számot, az európai művelődésben és a modern román irodalomban kalandozott. Az új kötet írásait a nemzetiségi irodalom régi dilemmája foglalkoztatja; milyen legyen a nemzetiségi kultúra: sajátos vagy egyetemes érdekke vezéreljék-e ennek a kultúrának a munkásait, mihez igazodjék az irodalom: a maga szűkebb körű hagyományaihoz vagy az európai kultúra egyetemesebb igényeihez? Nehéz dilemma, az erdélyi magyar írástudóknak újra meg újra meg kellett vele küzdeniök, nemrégiben is heves viták folytak arról, hogy a nemzetiségi irodalom milyen szerepet töltsön be egy korlátozott lehetőségek között élő emberi közösség életében. Ezekre a kérdésekre keres érvényes választ Méliusz József is.

A *Kávéház nélkül* Méliusz nevelő iskoláját és vállalt örökségét a baloldali európai irodalomban és az avantgarde-ban jelöli meg. Mesterei Brecht, Piscator, Tzara és Kassák voltak, európai kitekintésre és tájékozódásra törekszik, Velencében, Párizsban érzi otthon magát, Brassai kiállításáról tudósít, majd Ionesco darabját tekinti meg. A kortárs európai: német, francia és olasz irodalomban mozog otthonosan, a Hair zenéjét hallgatja, a pusztuló Velence tragédiáját éli át. „Mikor lesz nekünk is Európára tárt ablakú nemzetiségi magyar kultúr-tudatunk” – sóhajt fel, mintha a Velencében és Párizsban otthonos „világpolgár” türelmetlenségének adna kifejezést. Holott a valóságban mindezek: a választott mesterek, a megfogalmazott igények, az európai kitekintés és tájékozódás mögöttes terében ott van: hat és működik a nemzetiségi elkötelezettség és felelősségtudat.

A mesterek közé, közvetlenebb módon, Kuncz Aladár és Gaál Gábor tartozik. Mindkettő egyszerre (s minden választási dilemma vagy kényszer nélkül) képviselte az európai tájékozódást és a nemzetiségi elkötelezettséget, azt a kettős igényt és felelősséget, amely mind a sajátos, mind az egyetemes szintjén érvényesült. Kuncz Aladár az európai szellemmel és műveltséggel fűzte össze a születő erdélyi magyar irodalmat, sőt ezen túlmenően „virtuális” Európának tekintette Erdélyt, amelynek szerinte az a hivatás jutott, hogy a különbözőségek szabad együttélésének, a nemzeti, nyelvi, vallási és kulturális ellentétek áthidalásának modellje legyen, s ezáltal adjon érvényes példát a nemzeti viszályokban vergődő Európának. Hasonló elképzelések, csakhogy már egy szocialista Erdély távlatában gondolkodva, hatották át Gaál Gábor munkásságát. Méliusz mindkettőjüktől tanult, mindkettőjük örökségét vállalja, s mindkettőjük eszméit képviseli.

Kuncz és Gaál példája is mutatja, hogy a nemzetiségi elkötelezettség és az európai igény nem

egymást kizáró pólusok, ellenkezőleg, egymást feltételező s eredményesen csak együttesen működő szellemi erő. Mondhatnám: teljes hatékonyságukban csakis együtt képzelhetők el, a nemzetiségi elkötelezettség európaiság nélkül ugyanúgy csonka marad, mint az európai igény nemzetiségi felelősségtudat nélkül. A sajátosság tudata és védelme, ahogy Gáll Ernő mondotta: a „sajátosság méltósága” és az emberi egyetemesség tudata, mondhatnám az előbbi parafrázisa gyanánt: az „európaiság méltósága” a legszerveesebben összefügg. Összefügg Méliusz József szándéka és embersége szerint is, hiszen legjobb (a nemzetiségi irodalom „törzsanyagához” tartozó) művei: az *Aréna*, a *Város a ködben*, a *Sors és jelkép*, az *Illúziók kávéháza* is ennek a kettős igénynek és felelősségnek a csillaga alatt születtek, s így született most a *Kávéház nélkül* című – esszékből, tanulmányokból, felszólalásokból, útirajzokból, sőt műfordításokból egységes egészé álló – kötet is.

Pomogáts Béla

KLANICZAY TIBOR: HAGYOMÁNYOK ÉBRESZTÉSE

Bp. 1976. Szépirodalmi K. 296 l.

Klaniczay Tibor tanulmánykötete jó két és fél évvel ezelőtt: 1976 végén jelent meg, s feltűnő, hogy 1979 nyaráig (amikor e bírálatot végre papírra vehetem) magyar szakfolyóirat még nem ismertette. Jóllehet eddigi bírálói között nem egy irodalomtörténész és historikus akad (mint például Hajdú Ráfi Gábor: *Népszabadság*, 1977. febr. 12., Bitskey István: *Alföld*, 1977. 3. sz. 83–84. l., Vekerdi László: *Jelenkor*, 1977. 472–475. l., Nemeskürty István: *Nagyvilág*, 1977. 464–466. l., Vörös Imre: *Evangélikus Élet*, 1977. 32. sz., Kulcsár Péter: *Kortárs*, 1977. 1668–1670. l.), a tudományos folyóiratok késedelmeskedése mégis magyarázatot kíván. Köztudott, hogy a tudósi módszerű bírálat lassabban, jóval nagyobb tájékozódási és mérlegelési befektetéssel készül, mint a hírlapi vagy folyóiratbeli kritika. Ha ehhez hozzáadjuk a megrendelő-közlő fórumok hosszú nyomdai átfutási idejét, máris olyan kirívó lemaradás keletkezhet, mint amire az ItK is szolgáltatott már nem egy példát. Klaniczay Tiborral és épp az ItK-val kapcsolatban még egy bonyolult tényezőről nem szabad elfeledkezünk. A legtekintélyesebb magyar irodalomtörténészek egyikéről, a régi magyar műveltség nemzetközi hírvé tudósáról, mindnyájunk mes-

teréről van szó, művéről szólva nem könnyű tehát megtalálni a tisztelet, az értékelés és a kritikai elsajátítás objektív egyensúlyát – különösen ama folyóirat hasábjain, amelyet főszerkesztőként maga Klaniczay Tibor jegyez. Ha már így kibeszéltem a legnehezebbet, a kritikabénító pszichózis állapotát, hadd világítsam meg a magam mentességét legalább két példával. Amikor több mint másfél évtizede ismertetést írtam Balassi Bálint *Összes versei és Szép magyar komédiája* 1961. évi kiadásáról (ItK 1963. 370–373. l.), Klaniczay azal nyugtázta az ő utószavával is foglalkozó kis kritikát: „engedelmeddel, töröltem a rám vonatkozó epitheton ornansokat”. Nemrég, *A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságról* beszélgetve (lásd: *Kortárs*, 1978. 431–436. l.) igazán nem a „díszítő jelzők” összegyűjtésén fáradoztam, mégis csak nehézségek árán sikerült megtudakolnom, miféle címek birtokosa, tudományos testületek tagja Klaniczay Tibor. Különben ez a beszélgetés bizonyítékom arra vonatkozóan is, hogy az alábbi ismertetés a Klaniczay Tibor új könyvével és munkásságával való többfelé tekintő, tájékozódó, mondhatni: folyamatos foglaltság eredménye.

Azért használhatom a „folyamatos” jelzőt, mert a Klaniczay-kötetek a filosz könyvtárának sűrűn forgatott darabjai, mindennapi kézikönyvei. Az egyes kötetek: a *Reneszánsz és barokk* (1961), a *Marxizmus és irodalomtudomány* (1964), *A múlt nagy korszakai* (1973), *A manierizmus-antológia* (1975) – és persze a két kiadásban megjelent *Zrinyi Miklós* – szorosan egymáshoz is kapcsolódnak; összefüggéseik és célkitűzéseik egyazon irodalomtörténetírói ars poetica megvalósulását mutatják. A *Reneszánsz és barokk* „a régi magyar irodalom legfontosabb évszázadairól” nyújt áttekintést „a középkor végétől a felvilágosodás kezdetéig”; a *Marxizmus és irodalomtudomány* elméleti és módszertani kérdésekben foglal állást; *A múlt nagy korszakai* című kötetben közreadott tanulmányok „a magyar és európai kultúrának s irodalomnak a középkortól a XVIII. századig terjedő korszakáról szólnak”, a kutatói „témakör azonban kiszélesedett”, Klaniczay „a középkorból kiindulva” vázolja fel „az egyes korszakok váltakozását, fejlődéstörvényeit”, s belevonja „a tárgyalás körébe az európai irodalom kérdéseit is a magyar mellett”; a *Hagyományok ébresztése* pedig már az ősi magyar epikáig tekint vissza, s színpépet középkori, reneszánsz és barokk tárgyú dolgozatok mellett XX. századi esztétikai és művelődéspolitikai kérdéseken való állásfoglalások teszik gazdaggá.

A múlt nagy korszakai és a *Hagyományok ébresztése* tematikai és szerkezeti összefüggései különösen nyilvánvalóak. Amott az *Elvek és szempontok*, itt a *Nemzet és hagyomány* című ciklus (illetve a *Reneszánsz korszakolása és értelmezése* című dolgozat) foglalkozik „a nemzet és korszak” kategóriáival, amelyek Klaniczay felfogása szerint „az összehasonlító irodalomtörténet legfontosabb rendszerező elemei”. A két kötet címe is ezeket a fő fogalmakat emeli ki szerencsésen: az előző könyv elméleti érdekű írásaiban főként a *korszak* és a *korszakolás* kérdéseit vizsgálja a szerző, míg az újabb kötetben a *nemzet* és a *nemzeti hagyomány* aktuális dilemmáival néz szembe. Ugyanígy találó a két kötet cím más tekintetben is. *A múlt nagy korszakai* egyrészt arra utal, hogy Klaniczay „az irodalmat a történelem egész mozgásán belül, a művelődéstörténet szerves részeként” ragadja meg, másrészt, hogy e nagy korszakok által kínált témáknak józan, tárgyyszerű irodalomtörténeti kifejtését nyújtja, hogy ebben az 1973-as kötetben szabályos tanulmányokat, szintézisfejezeteket és kritikákat foglal egységbe. A *hagyományok ébresztésére* vállalkozó új könyv műfajilag és stílárban tekintetben

alaposan eltér az előzőtől: a nyugodt hangvételű tanulmányok mellett itt már mozgalmasabb, élményszerűbb, esszéisztikus, sőt gyakorlatiasan publicisztikai hangvételű megközelítésekkel is találkozunk – látni fogjuk majd, miként és miért.

A két utóbbi tanulmánykötet anyagának szerkesztésében egybekapcsolódására nemcsak a nyitó ciklusok kínálnak példát. A középkori kultúra jellegeről, illetve a magyar középkorkutatás helyzetéről és feladatairól érkező Klaniczay Tibor új könyvével maga is derekasan kiveszi a részét a 70-es évek elején megfogalmazott program valóra váltásából. Bizonyásként elég említeni *Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül* című dolgozatát (1972), amely nemcsak az eddigi vélekedések megrostálásával, új adatok és szempontok felvetésével vitte előbbre a kérdést, de ösztönzést nyújtott az úgynevezett *Pécsi egyetemi beszédek* forráskritikai vizsgálatához is. (Vö. Timkovich Pál, ItK 1979. 1–13. l.) Egyik ritka nyilatkozatában – *Esti Hírlap*, 1973. október 22. – Klaniczay arra is utal: a témával való foglalkozást maga, sem merítette ki: távolabbi terve között szerepel „egy kis könyv a középkori magyar egyetemekről”. Külön szerteágazó kérdés lehetne Klaniczay Tibor reneszánsz- és manierizmus-konceptiójának kialakulása és gazdagodása. A két kötet tükrében tanulságos összefüggések konstatálhatók, például a *Nicasius Ellebodus és Poeticája* (1970), továbbá *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban* (1975) című tanulmányok között. Mindkettő Magyarországon lényegében ismeretlen esztétikatörténeti kérdést tárgyal – de olyan szinten, hogy a nemzetközi kutatás számára is újat mond. Ezek a példák a tanulmánykötetek gazdag reneszánsz-ciklusaiból valók, s éppen csak futólag utalok rá, hogy a *Hagyományok ébresztése* monografikus lélegzetű, magisztrális tanulmánya, *A manierizmus esztétikája* (1973) miként formálódik *A múlt nagy korszakai* olyan dolgozatában, mint *A reneszánsz válsága és a manierizmus* (1970), illetve hogyan „folytatja egymást” *A reneszánsz határai és ellentmondásai* (1969), valamint *A reneszánsz korszakolása és értelmezése* (1973).

Összegezve *A múlt nagy korszakai* és a *Hagyományok ébresztése* korántsem kimerített kapcsolódásait, azt kell aláhúznunk, hogy a két kötet összefüggő, termékeny pályaszakaszt reprezentál. Jellemző, hogy a korábbi könyveit mindig előszóval bevezető Klaniczay Tibor a *Hagyományok ébresztése* esetében eltekintett célkitűzéseinek összefoglaló sűrítésétől. Nyilvánvalóan azért bo-

csátotta útra új könyvét előszó nélkül, mert csak azt a tudósi ars poeticát ismételhette volna meg, amit *A múlt nagy korszakai* élén lapozhatunk fel. Az ottani *Előszó* (1972) tehát a *Hagyományok ébresztésére* is érvényes. Vezérszavait említettem már fentebb, vallomásos záradékát pedig most idézem: „Eszményképem az olyan tudományos elemzés, melyben irodalmi és történelmi, magyar és európai, elméleti és történelmi szempontok egységbe, szintézisbe ötvöződnek. Híve vagyok az egyes jelenségek, a részletek vizsgálatának, de ezek igazi értelmét a nagy egység, a szintézis víziója adja meg számomra. E kötet különféle jellegű és műfajú írásai voltaképpen egy ilyen szintéziskeresésnek a termékei, forgácsai, kísérletei.”

Találóbban csakugyan nem minősíthető a *Hagyományok ébresztése* változatos anyaga sem. A kötet alaposabb áttekintése Klaniczay vallomásának minden pontját igazolja. Csak a „forgácsok” és „kísérletek” meghatározással nem érthetünk egyet. A *Hagyományok ébresztése – A múlt nagy korszakaitól eltérően* – csupán egy-két könyvkritikát közöl (Szűcs Jenő és Hauser Arnold munkáiról, továbbá a *Magyar Anjou-legendárium*-ról), ám ezek is túlmutatnak az ismertetés hagyományos típusán, s szervesen beleillenek a kötet egy-egy ciklusába.

*

A *Hagyományok ébresztése* nyitó és befejező ciklusa egybehangzik, mintegy keretet, kikerekítő lezárást ad a könyvnek. A *Nemzet és hagyomány* címszó alatt összefogott írások sokfélék: az egyik művelődéspolitikánk irányító szerveinek felkérésére, mondhatnánk, vészjelző tájékoztatásként készült (*Gondolatok a nemzeti hagyományról*, 1973), a másik egy széles nyilvánosságú konferencián került felolvasásra (*Szocialista hazafiság és közművelődés*, 1974), a harmadik *A Molnár Erik-vitához* fűzött kettős reflexió (1962, 1973), a negyedik javaslatokat tartalmazó programtanulmány (*A magyar filológia helyzete külföldön*, 1973), az ötödik Szűcs Jenő *Nemzet és történelem* címmel megjelent eszmétörténeti dolgozatainak bírálata (1975). Ebben a kritikában írja Klaniczay Tibor, hogy az a körülmény, ha a bíráló „fenntartás nélkül elfogadja a szerző következtetéseit, egyetért koncepciójával, helyesli elméleti, módszertani kiindulópontjait”, eleve megszabja a recenzens feladatát: „Gondos nyomozómunkával lehetne itt-ott ellentmondásokat, egyszerűsítő megfogalmazásokat, részleteiben módosítható megállapításokat összegyűjteni, ennél

azonban hasznosabb a könyv tanulságainak vagy legalábbis azok egy részének a kiemelése, hangsúlyozása, s ezáltal a gazdag gondolati tartalom megértésének a megkönnyítése.” Így vagyok én is Klaniczay Tibor tanulmányaival – annál is inkább, mert a kötet legelső írása és a Mohács-esszé a Kortársban jelent meg először; ugyanott, ahol Klaniczay Tibor beszélgetés formájában folytatta – immár a legpraktikusabb tennivalókra téve a hangsúlyt – a magyar filológia külföldi helyzetét felmérő és a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság tervét ismertető tanulmányát. Ha Klaniczay Tibornak ezek az írásai – főként a nemzeti hagyománnyal és a hazafisággal foglalkozók – bizonyos szempontból művelődéspolitikai dokumentumok is, még inkább annak tekinthetők korábbi, aktuális polémiák sodrában született képzőművészeti és filmesztétikai tanulmányai (*A „Csontváry-kérdés”*, 1965; *„Sodrásban”*, 1964), valamint azon cikkei, amelyekkel a realizmus és a szocialista realizmus sajátosságai, továbbá a jelenkori irodalom története körül kialakult vitában hallatta hangját (1965–66). Úgy értem a művelődéspolitikai dokumentum-jelleget, hogy szóban forgó polemikus műveit Klaniczay olyan helyzetben publikálta, amikor a felvetett kérdések még mozgásban, eldöntetlen állapotban voltak; amikor még nem volt elég a „művek elemzésére” és „történeti megfontolásokra” támaszkodni, hanem tudományos hit és kurázi is kellett a kiálláshoz. Klaniczay jogosan szögezheti le a *Hagyomány és korszerűség*-ciklusról szólva, hogy persze mégsem csak „dokumentumok” ezek, hiszen műközpontú és történeti jellegűből következően „nem maradtak az elvont okfejtések síkján, hanem lehetőleg konkrét anyagból indultak ki... és talán módszertani tanulságaik is figyelemre érdemesek”.

Valóban figyelemre érdemesek – hadd támasszam ezt alá bizonyítással mindjárt. A Csontváry-kérdéssel szembenező vitacikk még „művelődéspolitikai bizonytalanság” közepette fejtegeti: „Ne féljünk attól, hogy művészetünk nem is annyira egy irányú, egysíkú, miként azt mi magunk hirdetni szoktuk; hogy nemcsak a hazafias-politikai szférában alkotott nagyot a magyar kultúra, hanem az ember világának azokban a régióiban is tud klasszikus értékű művészi eredményeket felmutatni, amelyek nem állanak közvetlen kapcsolatban a társadalmi cselekvéssel.” Zrínyi monográfusának a tollából mindez különösen meggondolandó! És hogy a szemléleti s módszertani tanulságot is levonjam: nem érvényesíthető és érvényesítendő-e mindez – mutatis

mutandis – napjainkban például Weöres Sándor művészetére?!

Nincs tér a két ciklus minden darabjának taglalására, ehelyett csak *A múlt nagy korszakai* előszavában körvonalazott szempontok szerint közelíték néhány kiragadott íráshoz. Nézzük például okáért irodalmi és történelmi, elméleti és történelmi szempontok egységét, a helyes történelmi megközelítésmód alkalmazását. Igazán mintaszerű, ahogy Klaniczay a kérdés legjobb művészettörténész szakértőjével vitázva megállapítja Csontváry korát („nem az 1900-as évek . . . , hanem az ezt megelőző periódus . . . , a XIX. század utolsó negyede”). A kor biztos megjelölése után most már természetesen nem a téves Csontváry–Ady-párhuzamot variálja, hanem a helytálló Csontváry–Komjáthy-azonosságot veti fel, s olyan egzakt eredményekre jut, mint egy matematikus. Bizony „ritkán lehet költő és festő között ily erős és mély belső rokonságot felismerni”! Azt a pontos Klaniczay-tételt, amely a Csontváry-tanulmányban fogalmazódik meg, hogy tudniillik „a történetiség elvét nem szabad azonosítani a kronológiával”, a *Megjegyzések a jelenkori irodalom történetéhez* című hozzászólás is kifogástalanul igazolja. Ebben Klaniczay az időrend olyan felfogása ellen emel szót, amely „a művek születésének a dátumai helyett a megjelenés időpontjai alapján” vizsgálódik. Cáfoló példái közül nem a számos újat, hanem a két régít idézem: „Senkinek se jutott még eszébe Balassi szerelmi költeményeit annak a kornak a viszonyai között tárgyalni, amelyekben azok ismertté váltak, szemben azzal, amelyekben létrejöttek. A *Szigeti veszedelem* is csak akkor érthető és értékelhető helyesen, ha az 1645–46-os éveknek, vagyis a keletkezésnek az idejére helyezzük, nem pedig ha az 1651. évi kinyomtatás időpontjából indulunk ki.” (Világosan látta ezt a kérdést már József Attila is, amikor 1937-ben Horváth János *Magyar versek könyve* című antológiájáról szólva ekképpen következtetett: „Am ha úgy van, hogy régen művelt embernek illet olvasnia Bonfini, Pázmány Pétert, de azon senki sem ütközött meg, ha Balassa verseit vagy a *Zrínyiást* nem ismerte» – akkor Balassa versei nem sorolhatóak keletkezésük sorába, hanem abba a korbá tartoznak, amikor beléptek az irodalomba . . . ” stb.) A helyes történelmi szemlélet (és a történetiszemlélet helyessége) főképpen a hazafiság és a nemzeti hagyományok kérdését fejtegető tanulmányokban nyilvánvaló. Figyeljük meg például éppen, hogyan választja szét a Molnár Erik-vitába bekapcsolódó Klaniczay az egymással „történetileg

nem analóg” magyar kurucos, a szerb koszovói és a cseh huszita hagyományt, hogyan sejtet viszont valós párhuzamot az „alulról jövő” XVI–XVIII. századi „nemzeti ideológia” és a napjainkban fellendülő „lokálpatrióta szellem” között, s miként körvonalazza – többszöri nekifutással is –, azt a veszélyes helyzetet, hogy „A köztudatban a magyar előbb-utóbb egy csupán száz-százötven éves fiatal kultúra színében fog megjelenni.” (20, 66, 72. l.)

Klaniczay Tibor nemzet- és hagyományfelfogásának hatalmas tudásanyag a záloga; őszinte pátosz fűti át, felelősség vezérli, amikor ezekről a kérdésekről beszél, s jelenkorunk szocialista céljainak minél teljesebb elérését óhajtja a hagyományok „karban tartásával”, mozgósító ébresztésével. Megható, hogy még egy „könnyelműen kivágot, évszázadokat idéző fát”, egy felelőtlenül lebontott klasszicista oszloparszarnok-maradványt is el tud siratni – ugyanakkor nincs nála kíméletlenebb (és felkészültebb) kritikusa a hagyománymitizálásnak. Azt valja, hogy „a hagyományt ismerni, őrizni kell, de nem szabad kanonizálni”, hogy a hagyománnyal szemben kifejtett kritikai észrevételek elé nem építhetők gátak, hogy a nemzeti egyoldalúság veszélyes lehet. Különösen „a szimplifikált és mitizált kuruc hagyomány”, továbbá „az idealizált, kurucos” hőszemlélet ellen emeli fel szavát, s az egymással szögesen „ellentétes irányú érzékenység képviselői” közötti egészségtelen polarizációt teszi bírálat tárgyává. Klaniczay tudományos hitelű, józanul mérlegelő álláspontja minden elfogultságtól mentes; semmi nem idegenebb tőle, mint a kizárólagosság, a dogmává, normává merevítés. „Csontváry álom- és szimbólumvilágát, az emberi lét titkait fürkésző művészetét” a nemzeti hagyomány összképéről töprengve is felemlíti (76. l.), de éppen jellemzett hagyománykonceptióját világítja meg Csontváry-felfogása is: „Nem arról van szó, hogy míg az ötvenes években Munkácsy avatott eszménnyé, normává, addig helyette ezután Csontváry legyen a lobogónk.” (449. l.)

De vizsgálhatnánk a kötetet keretező két tanulmány-ciklust a tág művelődéstörténelmi nézőpontból vagy a szintézisre törekvő oldaláról is. A XX. századi filmművészet megvilágító példáját Klaniczay már *A múlt nagy korszakai* egyik dolgozatában segítségül hívta (*A reneszánsz válsága és a manierizmus*, 244–245. l.), most egyenesen emlékezetes filmelemzéssel szolgál. Míg azonban előzőleg a film segítségével tett szemléletessé egy lényegében irodalmi kérdést, most az irodalomból kibontakozott filmművészet sajátképi jellem-

zöit tudatosítja a *Sodrásban* kapcsán. A film képi világát betájoló asszociációi igazán a legszélesebb művelődéstörténeti mederben mozognak. De nemcsak Fényes Adolf, Koszta József – és megint Csontváry neve kerül elő, hanem például a víz-motívum kapcsán a víz mozgását és játékait a művészet számára felfedező barokk is. Ilyen összefüggések tudatosítására természetesen csak a régi korok műveltségének tudós ismerője képes. Klaniczay persze nem hivatkozik ezzel, ehelyett megint olyan általános tanulságot hangsúlyoz, ami a *Sodrásban* elemzését éppúgy odaköti a *Hagyományok ébresztése* első ciklusához, mint a Csontváry-vitacikket. Nevezetesen azt szögezi le: „Nagy kár, hogy . . . oly sokan . . . megelégednek egy-két korszak ismeretével, sőt jobb ügyhöz méltó igyekezettel törekednek a régebbi korok ismeretének, tanulmányozásának elorsvasztására. Pedig mekkora dőreség azt képzelné, hogy a mai kultúra, a szocialista tudomány és művészet szempontjából valami nagy győzelem lesz, ha egyre kevésbé fogják nálunk ismerni a művészetek, a kultúra több évezredes fejlődését . . .” (462. l.)

A részletkérdések vizsgálatáról azt vallja Klaniczay, hogy azok „igazi értelmét a nagy egység, a szintézis víziója adja meg számára”. Erre vonatkozóan akárhány bizonyíték felhozható a könyvből, hadd mutassak rá mégis e legjellemzőbb erényére a kötet egyik „alkalmi” darabját tanúztatva. Klaniczay 1962-ben hozzászólt a *Nemzet, haza, honvédelem, a parasztság és a nememesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV–XVIII. század)* címmel megrendezett történetvitához. Amikor a hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája került szóba, s Makkai László „a feudális uralkodó osztály két alapvető osztálya, a nemesség és a parasztság mellett egy harmadik, közbenső réteggént beszélt a hajdúkról, illetve a hozzájuk több tekintetben hasonló szerepet játszó prédikátorokról”, Klaniczay a korabeli irodalom alapján másként vázolta fel a tényleges állapotot. Először is különbséget tett az uralkodó osztályon belül az arisztokrácia és a nemesség között. Nemzeti ideológiával ugyanis elsősorban a nemesség rendelkezett, s például *Bocskay* és *Zrínyi* is úgy vették át „a nemzeti frazeológiát”, hogy „a nemesség ideológiai fegyvertárából kölcsönöztek”. A részletet, az egyedít mindig a folyamat, a nagy összefüggések nézőpontjából szemlélő Klaniczay ezután a familiáris *Rimay* és *Vitnyédy Bocskay*, illetve *Zrínyi* oldalán betöltött szerepével világítja meg, hogyan került igazán közel e két főúr a nemesi nemzeti

gondolathoz. A prédikátorok ideológiai szerepéről szólva ismét nagy körültekintéssel mérleget. A megbízók érdekeinek szolgálatát hangsúlyozza, s különbséget tesz „egy udvari prédikátor, egy végvári vitézek közösségében élő prédikátor, egy hajdú község prédikátora és egy mezővárosi, illetve városi prédikátor között”. Közülük a mezővárosi paraszt-polgárok érdekeit képviselő prédikátorok csoportját tekinti legjelentősebbnek, hiszen ezek nemhogy a nemesség és a parasztság között ingadoznának, de „sokszor a nemességgel ellentétes osztálytörekvések öntudatos képviseletét is vállalják”, mint például „a kor legkiemelkedőbb prédikátora”, Szenci Molnár Albert. (Szenci Molnár nemzetfelfogásában csakugyan „a korabeli mezővárosi polgárság szemlélete érvényesül”, kérdés azonban, prédikátornak nevezhető-e igazán, hiszen három és fél évtizedes pályafutása során mindössze egy-két évig hirdette szószékről az ígét, s Batthyány Ferenc udvarát éppúgy elviselhetetlennek találta, mint a komáromi lelkészéget. A vándortudós „nyugatos” Molnár Albertnek a stallumos igehirdetéshez már nem volt hivatása. De akik osztályos társai, követői és hívei közül erre kényszerültek, ugyanazt tették, amit ő, amit Klaniczay is helyesen hangsúlyoz. Az Európa fényes csodái közül a poros Varannóra visszahullott Szepsi Csombor még sztoikus árnyalású erkölcsstanában is így agitált Bethlen Gábor nemzeti függetlenségi programja mellett: „Az tartom pengig én igazi hazafiának, azki nem szájjal, hanem szível szeretője hazájának, és azt, azki hazájáért azmikor kívántatik, örömet meghal . . .”)

A most vizsgált tanulmányok stílusformái közül egyetlen jellemző jegyet szeretnék kiemelni: a helyenkénti publicisztikus hangvételt. Sietve kijelentem: nem zsurnalizmusról beszélek (annak magam is esküdöt ellensége vagyok), hanem a kitűzött céloknak megfelelő ama legnemesebb közírói fordulatokról, amelyek elsősorban a hagyományok ébresztését szorgalmazó írásokban figyelhető meg. A *sütemény* és a *randalíroz* szót például aligha írta le irodalomtörténész mostanában Klaniczay Tiboron kívül: „Induljunk ki abból, hogy mindenki magától értetődően beleszületik egy családba, s egy gyermek nem igyekszik más apát keresni azért, mert az esetleg több süteményt vásárol vagy pedig több randalírozást enged meg a lakásban.” – Pedig mennyire helyénvaló mindez, hiszen Klaniczay azt kezdi magyarázni itt minden rendű és rangú olvasónak, hogy a nemzetbe is beleszületünk, s nincs esztelenebb gondolat „a nemzethez tartozás kritériumának

azt megtenni, hogy melyik fizet többet” stb. Innen már csak egy lépés „a kapitalizmus csábítását, az imperialista fellazítási taktika sikerét”, a „mézesmadzagot” és „a nagyvilág szirénhangjait” emlegetni, csak hogy ezek a másról gömbölyűre koptatott frázisok Klaniczay történeti alapozású koncepciójába *éllel-fokkal* falazódnak bele (s tudatosan, mint ahogy az aláhúzott szólást én emeltem át most e mondatba Hermányi Dienesből). A szándék meghatározza az eszközt: az akadémikus Klaniczay Tibor „a szocialista öntudattól még nem áthatott, elmaradottabb embereket és rétegeket” precíz ideológiatörténeti fogalmak alkalmazása helyett populárisabb stílusformákkal serkentheti öntudatra, hagyománytiszteletre. Követendően igaz van, és a nyilvánosság előtt is csak sajnálhatom, hogy másik idevágó cikkét, a *Szocialista hazafiság és közművelődés* című előadást annak idején nem sikerült előzetes folyóiratközléshez segítenem. Lám, hogy a helyére került e könyv rendszerében.

*

A *Rejtett értékek – élő tanulságok* cikluscím alá sorolt tanulmányok tárgya, jelleg és műfaj szempontjából egyaránt igen változatosak. Ez a sokféleség lehet az oka, hogy a kötet pontos fogalmi cikluscímeivel ellentétben itt nem sikerült igazán jó összefoglaló megnevezést találni.

A ciklus élére állított *Az ősi magyar epika* című dolgozat (1963–1966) szinte teljes egészében az irodalomtörténeti kézikönyv I. kötete két ősköltészeti fejezetének szövegével egyezik, mégis elidőznék ennél az összefoglalásnál. Tizenöt évvel ezelőtt a kézikönyv valamennyi ősköltészeti fejezetét Klaniczay Tibor írta, s bizony azóta is csak ott tartunk, hogy megismételhetjük, amit akkor leírt: „Az új kutatások, ha szerény mértékben is, újra elkezdődtek” – mert nem folytatódtak. Voigt Vilmos *Folklorisztika és őstörténet* című alapos szemléje (*Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp. 1977. 305–318.) még mindig csak a félszázada elhunyt Király György nevét írja le ősköltészetet kutató irodalomtörténészeink közül! Klaniczay Tibor, aki (elsősorban saját munkáival) nemzetközi szintre emelte a magyar reneszánsz és barokk kutatást, s új könyveiben a középkor és a latin nyelvű régiség korszerű vizsgálatára is ösztönző példát mutatott, remélhetőleg tud majd energiát áldozni a magyar ősköltészet kérdéseinek kutatására is. A régi magyar irodalom egészen átfelőlő szintézis-víziója így lehetne igazán teljes. (Megjegyzendő, hogy a *Magyar Anjou-legen-*

dárium kiadásáról írt kritikája máris hozott ősköltészeti érdekű eredményeket, hiszen kideríti, hogy „számolnunk kell egy olyan ismeretlen, latin nyelvű László-legendának a XIV. századi létezésével, amelyben egyes pogánykori epikus elemek is helyet kaptak”.)

Klaniczay szintézis-víziója. – írta le a többször citált *Előszóban* – a részletek vizsgálatával is épül. A most áttekintendő tanulmányok sora „az egyes jelenségek, a részletek” vizsgálata terén igazán bőséges példatárat, sok érdekes eredményt kínál. A *Vita a könyv margóján* (1962) egy még 1946-ban kijegyzetelt XVI. századi könyv (Telegdi Miklós *Felelete*) kéziratvos gloszáit közli és értelmezi. A Vittorio Sirivel foglalkozó úttörő tanulmány (Siri ugyanis „sohasem volt még önálló tanulmány tárgya”) nemcsak az *Adriai tengernek Syrenaja* címlapmetszetét vezeti vissza forrásához, de a színlelni képes Zrínyiről is eleven képet rajzol. Az a rossz drámaíró, akit Klaniczay azért bírál (77–78. l.), mert Zrínyit mint valami „nemzeti szentet, puritán, moralizáló, a cselekvés helyett szép valomásokot mondó sztoikus patriótát” ábrázolja (ahelyett hogy a barokk nagyurat, „vagy a színleléshez is értő s hidegen számítani tudó politikust” is bemutatná), sokat tanulhatna e pompás kis dolgozattól. Mert csakugyan színpadra kívánczó eset, amit kikutat Klaniczay: miközben Zrínyi 1653 októberében a kertbarát Lippay püspökkel „kedélyesen levelez virágügyekben, novemberben elsősorban az ő politikai manipulációit leplezi le” Rákóczi György előtt. A „részletekkel” foglalkozó harmadik tanulmány, a *Régi magyar családnevek helyestrása* (1966) olyan megokolt reformjavaslatokat tartalmaz, amelyek az irodalomtörténeti és a bibliográfiai kézikönyvbe, a szakfolyóiratok egy részébe, Klaniczay és mások (többek között e sorok írója) könyveibe is maradéktalanul átkerültek – ezideig azonban mégsem tudtak meggyökeresedni. Egyrészt mert vannak vitatói (Apácai és Bocskay monográfiája például ma is az Apácai és a Bocskai alakot használja), másrészt mert mindaddig közelharcot kell vívni a nyomdákkal minden egyes *c, cz, i* vagy *y* esetében, amíg a törvényerejű *Helyestrési Szabályzat* és a *Tanácsadó Szótár* nem kodifikálja az ésszerűsített névalakokat. Bizony, nem ártana tovább bolygatni, vitatni, azaz nyugvópontra juttatni, egységes elfogadáshoz segíteni ezt a kérdést.

A részlet-jelleg, a részlet-vizsgálat mélysége és intenzitása módszertani oldalról is megközelíthető. A középkori pécsi egyetem épületeinek lokalizálási nehézségeit fejtegetve Klaniczay

Tibor a három évszázaddal későbbi török világ-utazó, Evlia Cselebi leírását is segítségül hívja. De gyanúsak találja a századfordulón működő turkológus, Karácson Imre *medresze = főiskola* fordítását, s Káldi Nagy Gyulával is megnézeti az eredeti török szöveget. Abból aztán kiderül, hogy az eredetiben „a *medresze* szó mellett *dar ül ulum* olvasható”, s ez csak annyit jelent: *tudományok háza* (160–161. l.), ami viszont nem azonosítható megnyugtatóan az „elenyészett” (Klaniczay szép szóhasználat!) hajdani egyetemmel. Még inkább mesteri filológiai teljesítmény Klaniczay nyomozása Budai Parmenius István eredeti neve és családjá után. A *Parmenius = Pajzs* vagy *Vértesi* (vö. *Parma = pajzs, vért*) feltételezést azért veti el, mert a török uralom alatt Buda lakói között ilyen nevű családokat nem találunk, holott „a török pénzügyigazgatás jóvoltából pontosan ismerjük az adókötelesek névsorát”. Buda lakosai között „nincs tehát olyan név, amely gyanúba vehető lenne” – zárja következtetéseit. Majd új bekezdést kezd, s így folytatja: „Van azonban Ráckevén”! (230–231. l.) És a Budáról Ráckevére áttelepült polgárok összeírásában alighanem biztosan rá is talál a költő apjának nyomára (megint csak Káldi Nagy Gyulát, a török defterek kiadóját hiva segítségül). Szegedi Kis István és a sokat peregrinált Skarica Máté Ráckevéjének ösztönzéseit (majd Kolozsvárét) feltételezni most már igazán nem okoz nehézséget, de ehhez rá kellett lenni a ráckei lakozás lehetőségére!

Az orcákat piritó Budai Parmenius-tanulmány (mert a magyar kutatás hozzájárulása a Parmenius-kérdéshez Klaniczay dolgozatáig csakugyan „a nullával volt egyenlő”) filológiai ötletességeit hosszan sorolhatnám még. Ehelyett a befejezést, a nagyívú Janus Pannonius – Budai Parmenius-párhuzamot emelem ki. Idéztem s körüljártam már máshol, most csak Klaniczay erős szintetizáló képességének egyik legszebb megvalósulásaként hozom szóba. A kényszerűen sok feltételezéssel dolgozó tanulmány az „Angliába átvándorolt magyar humanista »lehetséges« életpályáját” vázolja fel, az egy századdal korábban élt Janus Pannoniusszal való összemérés azonban a fejlődéstörténeti folyamatot mindig szintetikus szemlélő tudós *hiteles víziója*.

Az „elrejtett értékekről” és „élő tanulásgokrol” számot adó második ciklusból még a Mohács-esszével szeretnék behatóbban foglalkozni. A *Mi és miért veszett Mohácsnál?* (1973) ugyanis meggyőződésem szerint Klaniczay Tibor pályájának figyelmet érdemlő fordulata. Tudomá-

nyos célkitűzését illetően a szerző már az első sorokban nyilatkozik: a középkori magyar birodalom bukásának szükségszerűségét valló „túlsgosan determinista állásponttal” veszi fel a vitát, s „némi kételynek” ad hangot. Mégpedig 7 pontba szedett érvek csoportosításával: 1. A török kérdés és a török veszély, 2. A végzeté felé rohanó ország prosperitásának néhány kérdése, 3. A gazdasági és a belpolitikai helyzet, 4. „II. Lajos, a mohácsi dráma főszereplője” és a királyi udvar, 5. A katonai helyzet, 6. A vereségbe torkolló elszalasztott diplomáciai és katonai lehetőségek, 7. Az események értékelése. Érveinek elsorolása közben Klaniczay nem bocsátkozik az eddigi vélekedések részletező vitatásába, meggondolandó azonban, hogy egyedül arra a Perjés Gézára utal, aki egykor a nemzeti önérzet zavarai oldaláról közelített a Mohács-kérdéshez, majd kutatásait a minap monográfiában is rendszerezte. Ami például Perjésnél *Az európai horizontú magyar értelmiség és az Optimizmus – Mohácsból* címszó alatt olvasható, azt Klaniczay a 2. pontban tárgyalja (195–196. l.), a kibontakozó és felvirágzó magyar műveltség csodáját azonban nem a nemzeti életerőből vezeti le, hanem – helyesen – azzal magyarázza, hogy „erre az időre tudta magát »kifutni« a kultúra kiszélesedésének a Jagellokban oly szembevető folyamata”. A Mohács-dolgozat tehát bővelkedik tudományos eredményekben, s főként a szélsőségektől tartózkodó tényszerűség teszi figyelemre érdemessé a Cseleptaként felduzzadt újabb Mohács-irodalomban. (Erre vall az érvek számszerű csoportosítása is, pedig az észjellelnek jobban megfelelt volna néhány beszédes alcím.) Műfaját, stílusformáit, hangvételét viszont az esszé sajátosságaival írhatjuk le, s ez ugyanolyan determinált, tudatos választás, mint a hazafiság-tanulmányok publicisztikus színezése. A Mohács-témát taglaló történelmi pamfletek divatja idején Klaniczay sem kívánja nélkülözni a komponálás, a stílus, az élménykeltés megannyi emeltyűjét. Mentegeti is módszert, mondván, hogy „nem szigorú szakszerűséggel” és „nem a megfelelő dokumentációval”, hanem csupán „műhelyvázlatként, a magyar történelem e sorsfordulóján töprengve” készült el ez a „rendhagyó tanulmány”. Az adatokkal nem fukarkodó dolgozathoz csakugyan nem fűz jegyzeteket, de amikor például a budai farsang vadember-jelmezének korábbi említéseire kérdeztem rá telefonon, azonnal lediktálta a forrásokat. Mi sem könnyebb, mint egybegyűjteni a Mohács-esszé ízesen, megjelenítő elevenséggel sorjázó fordulatait. „II. Lajos ágyúí használhatatlanul *rozsdásod-*

tak Budán"; a 17 éves Mária számára eleinte inkább mulatság számba megy „a királynéskodás”; „Mária és sleppje” épp akkor érkezett Budára, amikor Nádorfehérvár elesett; „A budai királyi karneválokra hivatalos volt a város minden polgárosszonya (férjeikről nincs említés)”; „Szerzetesek, házasságú lányok, váltságdíjat gyűjtő foglyok, szomorú özvegyek sohasem mentek el üres kézzel” a „jó ember” II. Lajos udvarából; „Egy jól szervezett országban” Tomory Pál „ideális rendőrminiszter lett volna”; „Olyan ember kellett most ide, akire rá lehet szólni a végek védelmét is”; „Jelen volt számos művelt humanista is” a mohácsi táborban, „akik erős szkepszissel tekintettek a kardcsörtető szittyaságra” stb. És hogy egészen finom műhelyfogásokra is utaljak, figyeljük meg, miként bánik Klaniczay az ismétlésekkel, akár egy új bekezdés átkötő és nyomatékosító funkcióját is kihasználva: „így írt a pápai követ: »Ha Magyarország jól kormányoztatnék, a töröknek nem volna a magyarnál hatalmasabb és vitézebb ellenfele.« De rosszul kormányozták!”; „Sokkal fontosabb egyelőre a köznemes nádor, Werbőczy megbuktatása, a főnemesi kormány visszaállítása, a különböző érdekcsoportok ádáz belső torzalkodása, no meg a farsang!” (Most jön az új bekezdés:) „A farsang elmúlván...” A szemléltetésül idézett példák éppúgy mérlegelő tudatossággal választottak ki, mint a kormegjelenítő helyzetek, anekdotikus események. Klaniczay nem egy évszámra vagy egy arcképre rápillantva működteti történelmi fantáziáját, amikor a múltat felidézi, hanem a történelem, a történetírás kuriózus vagy akár fantasztikusnak tűnő tényeit aknázza ki az életteli megjelenítés érdekében. Tudományosan megalapozott esszéje tehát filológiai fogantatású, s leginkább Takáts Sándor úttöréséhez kapcsolódik, akinek eredményeit már Zrínyi-monográfiájában oly gazdagon kamatoztatta. Klaniczay Tibor történetírói alkatahoz Mohács egykorú krónikásai közül leginkább a pontos, gondos, választékos, tárgyilagos Brodarics áll közel (nem véletlen, hogy az *Igaz leírás*... évfordulás kiadásához 1976-ban bevezetőt írt) – s most mégis a korabeli pletykák, hiedelmek, rémhírek, rágalmak szuggesztív megörökítőjét, Szerémi Györgyöt forgatja nagyobb kedvvel és haszonnal. Szerémit, akiről Kulcsár Péter egyenesen azt állítja a *Humanista történetírókban* (Bp. 1977. 1104. l.), hogy „skizofréniára hajló alkat”, hogy forrásértéke nem éppen megbízható. Csakhogy Szeréminek Klaniczay által hasznosított korfestő adalékai (a Brodaricsra visszavezethető kevesebb adattal együtt) a Mohács-

esszé múltidéző erejét felfokozzák, s megrendítő élményszerűséget adnak a kifejtésnek. Éppen csak mutatványul jegyzem ide, hogy a Budáról Mohácsra induló II. Lajos búcsúszavait („Jól foglalkoztatok a kutyácskákkal, hetenként kétszer mossátok meg őket”) Szerémi nyomán idézi Klaniczay (*Magyarország romlásáról*. Bp. 1961. 101.), a csata előtti bátor kijelentését viszont (218. l.) Brodaricsból veszi át. (*Igaz történet*... Szentpétery Imre fordításának 1976. évi kiadása, 35. l.) Szerémi szétszórt utalásaiból rajzolja meg Klaniczay „a fékezhetetlen és garázda” Bárdi István figuráját is, s II. Lajos, Mária királyné, Brandenburgi György, Szalkai, Tomory és Frangepán alakja – akiknek karakterizálásával Brodarics oly tárgyszerűen kezdi beszámolóját – ugyancsak Szerémi ihletése nyomán formálódik hús-vér jellemképpé. De Szerémi a forrás egy olyan esetben is, amikor látszólag csak köznapi fordulatról van szó. „Sokmindent beszéltek ekortájt arról, hogy mi folyik a királyi palotában a padok alatt, a kárpitok mögött” – írja Klaniczay (204. l.), s ezt Szeréminél (l. m. 84. l.) így találjuk: a királyi tanácsosok „táncoltak, zenéltek és szerelmeskedtek a pad alatt és a kárpit alatt a királyné udvarhölgyeivel, akiket magával hozott Németországból”.

Jóllehet ilyen teljes értékű, izgalmas esszét nem írt még Klaniczay Tibor, stiláris igényességét és tudatosságát már néhány előző írás dokumentálja. A Csontváry-vitairat (1965) a Fővárosi Temetkezési Intézet Igazgatóságának nyelvünket kerékbe törő, sivár tájékoztatásával indul („a köztemetői szabályrendelet értelmében a nevezett hamvai is kiexhumálva egy közös sírba lett elhelyezve”), a Niciasius Ellebodus-dolgozat (1970) pedig így fejeződik be: „Az orvosi gyakorlatot is folytató Ellebodus utolsó betegei Ungnád Kristóf és Losonczy Anna pestisben megbetegedett lányai voltak. Tőlük kapta meg a gyilkos kórt; elpusztult ő is, elhaltak ápoltnjai is. Losonczy Anna gázsruhát öltött; Bornemisza Péter *Vigasztaló könyvecskéjével* próbálta enyhíteni bánatát; hajdani neveltje, Balassi Bálint, aki a *gyászruhás nőknek sohasem tudott ellenállni* – lásd Sommernét, Krisztinát, Zsófiát, Céliát – lángra lobbant a feketébe öltözött »képtelen nagy szépség« láttán. A ragály, mely feledésbe taszította a humanista irodalomelmélet legnagyobb hazai telejesítményét, belejátszott a magyar reneszánsz lírát magasra lendítő szerelem kialakulásába.” (*A múlt nagy korszakai*, 190–191. l.) Hiába jut itt minden sorra egy név és egy adat, a mondatok elégikus választékossága

és különösen a Balassira vonatkozó szellemes és pontos kiszólás feloldja a zsúfoltságot, magasba röpteti a szabályos szaktanulmány fináléját. Noha Klaniczaynál nem cél, csak alkalmi eszköz az esszé, e példákban is kitűnik, mennyire tisztában van az esszé-jelleg és a stílus mesterfogásaival. Megbecsüli ezt másoknál is, Gerézdi Rabánt például „a filológiai irodalomban szinte páratlanul álló nagyszerű stiliztákné” ünnepeli, s hangsúlyozza tanulmányainak „rendkívüli kormegjelentő erejét”. (*Hagyományok ébresztése*, 166, 169. l.)

A legszebben író magyar irodalomtörténész, Horváth János stíluspéldáitól alig ösztönöztünk; Gerézdi Rabán és Szauder József meghalt; irodalomtörténetírásunknak legalábbis a régi magyar irodalommal foglalkozó alkotásai jórészt ízetlen fűrészpörban forgó nyelvvel adják elő mondanivalójukat, ráadásul megkövezik, aki eltér a szokványos szürkeségtől, aki írni tud és merészel. Klaniczay Tibor példáját mindezt érzem megnyugtatónak és ösztönzőnek.

*

Nemcsak *A reneszánsz öröksége* című harmadik ciklus, de az egész könyv legnagyobb mérvű, igazán nagyszabású tanulmánya: *A manierizmus esztétikája* (1973). Mivel ez a dolgozat vezeti be Klaniczay Tibornak 1975-ben megjelent *A manierizmus* című antológiáját, méltatása külön feladatot igényel, s már csak hely hiányában sem vállalkozhatom rá. Fel kell hívnom azonban a figyelmet arra, hogy a két kidolgozás nem mondható teljesen azonosnak. A tanulmánykötetbeli szöveg lábjegyzetekkel vértezett, az antológia élein olvasható pedig forrásjegyzékkel jelent meg; a részletekig menő tájékozódás során tehát mindkettőt ajánlatos forgatnunk. *A manierizmus esztétikájának* két változata egyidőben készült *A reneszánsz korszakolása és értelmezése* című tanulmánnyal, amely eredetileg az Irodalomtörténet 1974. évi 2. számában látott napvilágot. Mivel a nagy manierizmus-dolgozat előzetes folyóiratbeli publikációjáról sem tudok, azt kell feltennem, hogy az It-ben megjelent tanulmány volt a korábbi, mert ennek néhány bekezdése megismétlődik *A manierizmus esztétikájában*. Arról a részből van szó (289–291. l.), ahol Klaniczay Fernand Brandel emlékezését idézi Lucien Febvre szokásáról: „A XVI. század estéje! Lucien Febvre szokása volt az 1560 utáni szomorú emberekről beszélni. Igen, szomorú emberek ezek a minden csapásnak, minden meglepetésnek, a sors és a

többi ember árulásának, minden keserűségének, minden haszontalan lázadásnak kitett emberek... Körülöttük és bennük mily sok az eldöntetlen háború...” Ragyogó tanulmánykezdet lehetne ez az idézet – jött rá joggal Klaniczay Tibor; mégpedig inkább egy széles nyilvánosság-nak szánt kötet élére való, s bele is építette a manierizmus-antológia bevezetésébe. Egyenesen úgy, hogy ezzel kezdte a dolgozatot. (7–10. l.) *A Hagyományok ébresztése*-beli változathoz azonban kihagyta, és nemcsak azért, mert ott van már *A reneszánsz korszakolása és értelmezése* szövegében, hanem azért is, mert ez a lábjegyzetes szaktanulmány-forma objektívebb intonációt igényel. (Jellemző, hogy a reneszánsz korszakolásával foglalkozó tanulmány legutóbbi változatában – Helikon, 1978. 438–445. l. –, amely a készülő világirodalomtörténet reneszánsz-kötetének programcikke, „a szomorú emberek” példája ugyancsak hiányzik.)

A most említett két tanulmány és a fontosságát tekintve hozzájuk mérhető harmadik, *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban* (1975) egyaránt azt mutatja, mily otthonos biztonsággal mozog Klaniczay Tibor a reneszánsz világirodalomban s mennyire fontos szerepe, megbecsült helye van a reneszánsz-kutatás nemzetközi fórumain.

Ha metaforát kellene találnom erre a tekintélyre, szerepre – és lelkiültre –, a legelőkelőbb XVI. századi angol tudós körökben forgolódó Budai Parmenius Istvánét választanám. Ahogy Klaniczay, a párizsi Sorbonne és a római egyetem magyar professzora, Bailly görög–francia szótára fölé hajolva a Budáról és Ráckeveéről Londonba és Oxfordba származott Parmenius nevének jelentését fejtegeti, az maga is jelkép: „Vajon az eredetileg csak Budai István néven ismert ifjú nem akkor, Angliába érve, alkotta magának és vette fel a Parmenius nevet? Ez esetben nem egy eredeti magyar név antikizált formáját, hanem valamilyen morális, szimbolikus tartalmat kell keresnünk mögötte. *A maradni, hűségesnek, elkötelezettnek lenni valami mellett* jelentésű görög *παρμενω* vagy *παρμενω* igének ismeretes *παρμενιος* vagy *παραιοιος* alakú igeneve, melynek jelentése: *aki marad, aki kitart*. E névkreációval a magyar humanista a hazájához való változatlan hűségét, vagy éppen az Angliában maradását, vagy akár mind a kettőt akarhatta jelezni.” (234. l.) Klaniczay Tibor is *Parmenius*: magyar tudós mindenekelőtt, értekezzen bár a legközmozpolitább reneszánsz neoplatonizmusról és szerelemfilozófiáról. Láthattuk, miként fut ki

az Ellebodius-tanulmány egy Balassival kapcsolatos szép következtetésbe, s idézhetnők a magyar köztudatban csakugyan ismeretlen Leone Ebreo szerelemtanát tárgyaló dolgozat Balassi-allúzióit is. (318, 320, 322, 324. l.) *A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében* című tanulmány (1975) egyik fő törekvése is az, hogy a magyar vonatkozások méltó helyükre, a nemzetközi összefüggések áramába kerüljenek. Megértjük most már, milyen fájdalmas igazságot hangoztat Klaniczay Tibor, amikor Hauser Arnold *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* című könyvének kései magyar fordítását ismeretve (417–418. l.) keserűen tapasztalja, hogy a magyar kultúrából kiszakadt Hauser szintézisében

„a magyar irodalom és művészet még a legkisebb utalás szintjén sincs jelen”. (Sovány vigasz, hogy Hauser professzor élete végén mégiscsak hazajött – mint Pekri János, teszem hozzá a Mohács-esszé nyomán, aki a mohácsi csata előtt néhány nappal szökött vissza a töröktől: „meghalni a magyar seregben”.)

A Hagymányok ébresztése olyan nagy formátumú irodalomtörténeti és művészettörténeti reprezentál, aki akkor is öntudattal, egyszersmind józan mértékkel szolgálja nemzete műveltségét és képviseli tudományát, ha a világkultúra összefüggéseiben gondolkodik.

Kovács Sándor Iván

BOTTA ISTVÁN: MELIUS PÉTER IFJÚSÁGA

Bp. 1978. Akadémiai K. 218 l. (Humanizmus és reformáció 7.)

Botta István könyve a magyarországi reformáció kutatásának „jelentős állomása”, olyan mű, amelynek kérdésselvetései és megoldási javaslatai kikerülhetetlenek lesznek a kutatók számára. Levéltárba járó kutató munkáját vehetik kézbe az olvasók, olyan tudósét, aki nem csupán arra képes, hogy izgalmas dokumentumokat ásson elő Nagyszombat, Kassa archívumaiból, az Országos Levéltárból, vagy éppen a bécsi Staatsarchivból, hanem arra is, hogy ezeket a korszak alapos ismeretén nyugvó körülményekkel és ugyanakkor invenciózusan értelmezze is. E szorgos munka eredménye: nagyon vonzó kép arról, hogyan telt el Debrecen nagy hírű reformátorának ifjúsága, milyen útipoggyásszal érkezett, hogy hozzájáruljon hatalmas méretű teológiai, egyházszerzői munkásságához.

Melius Debrecenbe érkezése előtti életútjáról bizonyosan csak annyi tudható, hogy 1556 októberében beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ahol 1557 augusztusa előtt folytatta tanulmányait, majd ismét eltűnik szemünk elől, s 1558-ban kerül Debrecenbe. Ezt az évet sokféle elképzeléssel próbálták már kitölteni, a most javasolt megoldás azonban lényegesen eltér a korábbiaktól. Botta azonosítja a nagy hírű debreceni reformátort Somogyi Péter vágsellyei tanítóval, akit Oláh Miklós kétszer is bezárattott, s akinek életútját a börtönben írott naplója alapján rekonstruálni lehet. Nincs mód itt arra, hogy részletesen ismertessem ezt a minden eddiginél izgalma-

sabb ifjabb Meliust eredményező rekonstrukciót, csupán eredményét vázolom fel.

A dunántúli köznemesi család sarja Nádasdy Tamás udvarában kezdi pályáját, kapcsolatban áll a Nádasdy támogatását élvező tudós humanisták legtöbbszörével (Perneszi, Szegei Fraxinus Gáspár), kapcsolatba kerül azokkal (Huszár Gál, Fejérthóy János, Beythe István), akik a reformáció hívei lettek. 1554 táján a túróci prépostság Révayak által elzáróztatott birtokára, Vágsellyére kerül tanítónak, s folytatja a vidék Huszár Gál által kényszerűen félbehagyott reformációját. A birtokok visszaszerzésén fáradó Oláh Miklós érsek eretnekként börtönbe veti, de pártfogói (Nádasdy Tamás, a Révayak, Báthori András országbíró) kiszabadítják. Meg kell azonban ígérnie, hogy az érsek egyházmegyéjébe nem tér vissza. Erdődön a Báthoriaknál talál menedéket 1556 tavaszán vagy nyarán, majd felépülése után Báthori György és felesége támogatásával a wittenbergi egyetemre indul. Wittenbergben nem tölt sok időt, mert 1557 márciusa táján már itthon van. A Révayak talán mert kedvezőbbnek látják a helyzetet, vagy nagyobbban ítélik esélyeiket a birtok megtartására, vagy az antitrinitarizmus, illetve a római egyház elleni harc céljából visszahívják tanítójukat, s visszahelyezik Vágsellyére. Továbbra is a reformáció terjesztésén munkálkodik, lutheránussá teszi a helyi katolikus papot is. Oláh Miklós azonban ezt nem nézi tétlenül, s 1557 júliusában ismét letartóztatja. E má-

sodik fogság alatt írja meg ekkor még nyomtatásra szánt, de Nyugat-Magyarországról való távozásával aktualitását veszített naplóját, amelynek kinyomtatása más tényezők (Beythe elköltözése, Huszár Gál nehéz helyzete) miatt is végleg elmarad. 1558. június 7-én közbenjárói ismét kiszabadítják, s újra Erdődre megy. Ekkor szentelik pappá, s Inyengi Török János, akinek családjával familiáriusuk Tengődi Bornemisza Jánoson keresztül korábban is kapcsolatban volt, magához veszi prédikátornak. Ekkor még lutheránus.

A későbbi nagy hatású reformátorhoz méltó ifjúság. Gyanítom azonban, hogy az ügy immár több mint egy évtizedes története ezzel lezárva. Bogár János 1967-ben juttatta el a *Református Egyház* című laphoz a fenti azonosítást felvető dolgozatát. A szerkesztőség Botta István 1972-es előadása után 1973-ban csak – az ő elképzeléseivel néhány ponton érintkező – téziseit tette közzé. Bogár dokumentációját nem ismerem, de egy pillanatilag sem kétséges, hogy Botta István sokkal megalapozottabb elképzelést vázolt fel. Elég csak arra utalnom, hogy szívós munkával felkutatta a Nyírbátori Somogyi Péterre vonatkozó dokumentumokat, s ezáltal teljesen egyértelművé vált, hogy ő nem lehet azonos a vágssellyei tanítóval. (A végrendelet felfedezése szerencsés fogás: gazdaság-, művelődés- és irodalomtörténész számára egyaránt izgalmas dokumentum. Hogy csak az utóbbi szempontról tegyek említést, egyértelművé teszi Rimay János születési dátumát (1569), s egyben újabb bizonyíték Rimay és az Ecsedi Báthoriak Keserű Bálint által dokumentált kapcsolatára.) Számomra tehát nagyon rokonszenves ez a pályakép, s ami ennél fontosabb, a humanizmustól a reformáció lutheri áramlatán keresztül a helvét irányzatokig tartó ívelésével logikusan beleillik a XVI. századba. Botta lendületes bizonyító eljárását követve valóban az volt az érzésem, hogy kikerülhetetlen e hipotézis megfogalmazása. Néhány problémát mégis szeretnék fölvetni.

Először a névhasználatról. A gondolatmenetet elindító első fejezet tanulságát úgy összegzi a szerző, hogy Melius 1556–1563-ig keresztneve mellett következetesen csak a Somogyi családnevet használta. Ugyanakkor 1562-vel bezáróan számszerűen többször szerepel a Melius (Meliós) név keresztneve mellett, mint a Somogyi. Természetesen szerepel az utóbbi is, tehát egyáltalán nem kizárt, hogy a napló szerzője Melius, az itteni névhasználat indoklását azonban az említett vegyes előfordulás miatt egyrészt fölöslegesnek, másrészt kevésbé meggyőzőnek érzem. Ha az

egyetem előtt használhatta e Botta szerint választott humanista nevét, miért nem használhatta volna utána is. S miért kellett volna lepleznie a naplót még lutheránusként író tanítónak, hogy a wittenbergi egyetem hallgatója volt.

Botta semmivel sem épít többet egy-egy tényre, mint a korábbi elképzelések, de az életút ködbevesző szakaszait olykor túlfeszített hipotézisekkel kénytelen áthidalni. Báthori András országbíró jelen volt, amikor Somogyi Péter *második* fogságában, kiszabadulása előtt Oláh Miklós utoljára hallgatta ki. Merésznék tartom, hogy ebből nemcsak arra következtet, hogy Báthori már első fogságában is közbenjáró érdekében, hanem arra is, hogy mindkét fogsága után a Báthoriak birtokán, Erdődön talált menedéket. Külön problémát jelent itt, hogy ha Báthori György és felesége (Somlyai Báthori Anna, volt Drágffy Gáspárné) küldték ki, miért rendelték haza a Révayak. Másrészt ezen a ponton koncepciójából az következnék logikusan, hogy megkérdőjelezze azt a Laskói Csókás Péterre visszamenő hagyományt, mely szerint Meliust azért hívták haza, „ut contra Arrianos laboranti patriae succurreret.” Problematikus ugyan, hogy azt a Somogyi Pétert, aki a Révayiak levelezésében *magisterculus* (tanítócska), s akinek aligha lehetett akkor még neve a reformáció hívei között, ezért hívják haza. Kérdéses továbbá, feltételezhetjük-e a Révayakról – akár Stancarora, akár Gribaldira értjük is a contra Arrianos kifejezést (de különösen ez utóbbi esetben) – az ilyen jellegű fellépést. Botta felvillant az eredményei ismertetésekor felvázolt más megoldásokat is, de nem érzékeli megfelelően ezek és az említett hagyomány egymásnak ellentmondó voltát.

Nagyon nagy jelentőségű, s Botta egész koncepciójának kulcsfontosságú mozzanata, hogy kiiktatja Melius életéből a tolnai iskolázást, s a Skaricza Máté megörökítette vitáit Szegedi Kis Istvánnal a mostanság elfogadottnál jóval későbbre, 1558–59-re datálja. Skaricza ezt az eseményt – nyilvánvalóan tévesen – 1541-re teszi, s azóta a legkülönfélébb megoldások születtek. A szerző találoán mutat rá ezek gyenge pontjaira. Ez azonban olyan fontos, további kérdések özőnét magával rántó probléma, hogy szívesen láttam volna a korábbi datálásra építő elképzelések terjedelmesebb, minden részletre figyelmet fordító kritikai megrostálását. Szerzőnk munkakedvét ismerve, erre nem kell sokáig várunk.

Botta alapos munkával gyűjtötte össze azokat a mozzanatokat, amelyek a vágssellyei tanító és Melius szellemi orientációjában, érdeklődésében,

műveltségében azonosnak vagy nagyon rokonnak mutatkoznak. E nagyon alapos munka láttán nem jó érzéssel, de mégis azt kell mondanom, hogy ezek egy más módon bizonyított azonosság esetén jól dokumentálnák Melius szellemi gyarapodását, világképének állandó és változó elemeit, végleges, perdöntő bizonyítéknak azonban még a legkonkrétabb, a legkevésbé tipikus mozzanatok sem tekinthetők. Mert még az olyan nagyon konkrét, „Az két Sámuel könyveiben” olvasható szöveg hely: – „Az vén érsek így csalja meg a prófétákat, mint Telegdi Miklóst, frater Jánost.” – esetében is elmondható, hogy ha frater János azonos is Kolozsvári Jánossal, tudhatott róla Melius akkor is, ha nem azonos a vágsellyei tanítóval. Távol áll tőlem, hogy a hipotézis megfogalmazását kifogásoljam, hiszen Botta István könyve teljesen meggyőző arról, hogy ezt egyszerűen nem lehetett nem megfogalmazni. Én azonban nyitottabban, s valóban hipotézisként vázoltam volna fel, s ezt azzal is dokumentáltam volna, hogy jobban elhatárolom, mikor beszélek Somogyi Péter vágsellyei tanítóról, s mikor Melius Juhász Péteréről.

A Somogyi Péterrel való azonosítás komoly eszmetörténeti következményekkel, az ifjú Melius teológiájának gyökeres átértékelésével járt. Botta fejtegetéseit az európai reformáció fejlődési tendenciáinak – elsősorban a reformátorok úrvacsora-vitáinak – kiterjedt elemzésére alapozza. Az ilyen formátumú tudósnál szinte természetességgel adódó alapos ismeretekre épített következtetésekkel azonban nem mindig tudok egyetérteni. Nem tudott meggyőzni arról, hogy Luther úrvacsorata a modern természettudományok eredményeivel jobban összeegyeztethető, s ezért a XVI. században is modernebb, mint a svájciaké. Továbbra is megmaradok azon a közkeletű állásponton, hogy ebben a számunkra talán érthetetlenül nagy indulatokat fakasztó vitában Zwingli felfogása a legracionalisztikusabb, s ilyen módon a leginkább „modern”.

A mindig figyelembe vett nemzetközi háttérben rajzolja fel Melius helvét fordulatát, s természetesen számításba kell vennie a magyar reformáció története e köztudottan legkevésbé ismert szakasza egész problematikáját. Nagyon leegyszerűsítve, a következőképpen összegezhetjük felfogását: a magyar reformáció azon helvét irányba, amely a hatvanas években többek között Melius sokirányú tevékenysége közepette diadalra jutott, az ötvenes évek végére (1559 dereka tájára) alakult ki. E mérsékelt helvét felfogás hívei a svájci irányzatokhoz hasonlóan a szándékosan félre-

magyarázott Melanchtonra hivatkoztak. E felfogás egyfelől a radikálisabb helvét tanításokat képviselő, s Karlstadt hatása alatt álló Kálmáncsehi s talán Szegedi Gergely képviselte vonal, valamint a Luthert és Melanchtont helyesen egységben látó lutheránus tábor ellen folytatta „kétfrontos harcot”. E koncepciónak vannak olyan elemei, amelyeket nem lehet elég nagyra értékelni. Ilyen mindenekelőtt az, hogy kidomborítja az utóbbi évek publikációi – főleg Esze Tamás dolgozataira gondolok, amelyek közül az egyik legizgalmasabb: *Sztárai Gyulán*, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 83. 1973. 89–192. kimaradt a bibliográfiából – ellenére is kevésbé ismert Kálmáncsehi és Szegedi Gergely nagy jelentőségét a magyarországi reformáció fejlődésében. (Kettejük viszonyának tisztázása, s az európai háttér felrajzolása érdekében rendkívül hasznos lenne az utóbbi Varjas Béla által Wolfenbüttelben megtalált úrvacsorai disputációjának közzétételére.) Nem kétséges, hogy Melius és társainak sok mindent meg kellett tagadniuk, vagy át kellett értelmezniük abból, amit ők tanítottak. Az átértelmezés aspektusát is feltétlenül hangsúlyozni kell, mert többek között a *Studia et Acta III.* kötetében közzétett Melius-szövegek, valamint Makkai László tanulmányai dokumentálták, hogy még a társadalmi radikalizmus tekintetében sem beszélhetünk a korábbi hagyomány teljes feladásáról. A „kétfrontos harc” kifejezést tehát egyfelől nagyon találónak érzem, másfelől azonban elmosza, hogy Meliusék Kálmáncsehi folytatói is.

A magyarországi reformáció helvét irányba fordulására vonatkozóan Botta István egy helyütt nagyon lényeges összegző megállapításokat tesz. Miután kifejti, hogy a svájci teológusok felé fordulás „nem okvetlenül jelentett hitvallási irányváltoztatást, gyakran csupán egyházpolitikai tájékozódást szolgált”, példákat hoz arra, hogy a purifikáló törekvések mögött sokszor flaciánus vagy breznianus tendenciák húzódnak meg. Nagyon lényeges megállapítás, amely érzékelteti, mennyire nehéz bemérni egy hazai jelenséget az európai koordináta rendszerben. Nem ténnyében az egyházpolitikai tájékozódás elé a „csupán”-t. Hiszen az európai reformáció arra is tud példákat felmutatni, hogy olykor egy-egy irányzat elkülönülését kezdetben nem dogmatikai, hanem éppen ekleziológiai, szociál-etikai, politikai nézeteltérések okozták. A helvét reformáció elterjedését is döntő mértékben az magyarázza, hogy tanai a korabeli magyar társadalom több rétegének voltak – természetesen más-más okból

– megfelelőek. Az egyházipolitikai tájékozódást tehát semmiképpen sem választanám el ilyen élesen a tanításbeli kérdésektől, s az „új tájékozódás” kezdetének tekinteném. (Amelyet persze nem minden esetben követte feltétlenül az új irányzathoz való csatlakozás.)

Kissé problematikusnak tartom viszont a szerző főleg Melanchtonra vonatkozó moralizáló megjegyzéseit. Ha figyelmen kívül is hagyjuk azt a vitakérdést, hogy hol áll tulajdonképpen a praepceptor Germaniae úrvacsorátana, annyit mindenképpen szükséges leszögeznünk, hogy nem a „jóhiszeműség” vagy „rosszhiszeműség”, a „jó szándék”, vagy „rossz szándék” azok a fogalmak, amelyekkel a helvét tanokat Melanchtonra hivatkozó prédikátorok tevékenységét jellemeznünk kell. Ne beszéljünk hát arról sem, hogy „Kálvin s egész köre meg gondolatlan vélekedése vezette félre” a magyarországiakat. Ahogy Kálvinnak, úgy a magyaroknak is megvolt a jó okuk arra, hogy úgy értémezzék Melanchtont, ahogy számukra célszerűnek látszott.

Szeretném még néhány jelentéktelen tévedésre vagy nem egészen világos helyre felhívni Botta István figyelmét. Az RMNY I. 312. megjelenése idejének meghatározásához szerintem csak akkor vinne közelebb a körülmények felvázolása, ha a szerző azt is megindokolná, miért nem tünteti fel a kiadvány a nyomtatás helyét és idejét, valamint a nyomdászt, Báthori cenzúra-rendelete előtt. (35–36. l.) Tudomásom szerint Somogy Máté esetében nem tudunk „tekintélyes férfiak”

közbenjárásáról, csak Patkó Mihálynál. Őt pedig, miután bűneit megbánta, nyugodtan alkalmazhatta Báthori Miklós udvarbíróának anélkül, hogy valamiféle „latens sztoicizmus”-sal kapcsolatba hoznánk. (45–46. l.) A könyv egyik legnagyobb szenzációja Fráter Gáspár. Botta a témához szabott kis portrét kerekített ItK-beli cikkéből, ahol Holl Bélával együtt egy rendkívül izgalmas költőt fedeznek fel. A Meliushoz írott levél pedig eszméletörténeti szempontból tényleg rendkívüli jelentőségű. Kissé elbizonytalanított ugyanakkor, hogy Holl Béla az említett ItK cikkében úgy értelmezi Botta rekonstrukcióját, hogy „özvegyésre jutva pap, sőt domonkosrendi szerzetes lett”, holott az említett pályaképből egyértelműen kiderül, Fráter Gáspár egyszerre volt plébániai feladatokat teljesítő szerzetes-pap és nős. Kérdésem tehát az, hogy a Botta említette kivételadásban ilyen megszire is elmentek? Javasolom, ne higgyük el Meliusnak, hogy ő már Wittembergben is „tanulatlan és ítélő tehetség nélkül való ember”-nek tartotta Lelio Sozzini. Aligha ítélhette el tanait már Wittembergben, amikor akkor még Kálvin és Bullinger sem sejtették, kivel van dolguk. (99. l.) Celio Secundo Curione Bazelben nem lelkész volt, hanem az egyetem híres professzora. (160. l.)

Összegezve: Botta István a magyar reformáció történetének kardinális kérdéseit tárgyaló könyve komoly intellektuális teljesítmény. Bátor kérdésfelvetéseivel és megoldási javaslataival a további kutatásnak folyamatosan szembe kell néznie.

Balázs Mihály

MŰVÉSZET ÉS FELVILÁGOSODÁS

Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna–Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. Akadémiai K. 636 l.

Ha még köztünk lenne, e tanulmánykötetet kétségtelenül Szauder József ismertetné irodalomtörténeti szakfolyóiratban: nemcsak azért, mert a literatúra mellett kitűnő ismerője volt a képzőművészeteknek, nem is csak azért, mert Faludtitól Kölcseyig terjedő fő kutatási területe pontosan egybevágtott a Zádor Anna bevezető tanulmányában új korszakként felfogott fél századdal (1770/80–1820/30), hanem főként azért, mert a néhány éve elhunyt állami díjas tudós *Az Estve és Az Álom* c. kötetében összegyűjtött utolsó nagy tanulmányai és a hagyatékából előkerült iratok éppoly alapokig lehatoló komplex kutatások eredményei, mint amilyeneket a *Művé-*

szet és felvilágosodás tartalmaz; olyan munkásság és szándékok találkozhattak volna tehát, amelyek (véleményem szerint) egyedül alkalmasak egy eléggé elfelejtett, egy és más vonatkozásban egyenesen felfedezésre váró kor feltárására. A mostani ismertető, aki csak alkalmanként, pusztán az amatőr érdeklődésével olvas művészettörténeti publikációkat, távol áll attól, hogy kellő tárgy- és anyagismerettel szóljon hozzá a XVIII–XIX. század fordulójának művészetéhez: legfeljebb a kutatások módszeréhez fűzhet megjegyzéseket, csak általában mérlegelheti, hogy érdemes volt-e a kiemelkedő alkotásokat fel nem nagyon mutató, de annál nagyobb felkészültséget kívánó korszaknak

ekkora terjedelmű kötetet szentelni, s eközben csupán a képzőművészet és az irodalom néhány analóg jelenségére, egy-két tudománytörténeti tanulságra utalhat; anélkül persze, hogy akár az egyik, akár a másik szemlélet lehetőségeit maradéktalanul értékesíteni tudná.

A mai magyar irodalomtörténetírás minden képviselője egyetért abban, hogy a felvilágosodás korának irodalmi gyakorlatában a későbarokktól a különböző árnyalatú klasszicizmusokig, elméletben az imitáció-tan híveitől Kant filozófiájának és esztétikájának hirdetőiig a legkülönbözőbb alkotások és teóriák állnak és élnek egymás mellett, képviselőik pedig – a társadalmi kommunikáció akkor még fejletlen, irodalomelméleti relációkra éppen csak kiterjedni kezdő viszonyai között – más véleményeket meg nem értve vagy észre sem véve fejtik ki álláspontjukat. A korszak eme tarkaságát vagy helyesebben talán egyenlenségeit méltán hangsúlyozza egyebek között Zádor Anna más vonatkozásban is igen körültekintően megírt programadó tanulmányában, melyben a félszázad művészetének jellemző vonásait és társadalmi helyét keresve az egész magyar művelődés történetében megszívlelendő megjegyzéseket tesz, s rámutat egyszersmind a rendszerezés egyedül helyesnek tekinthető lehetőségére: arra nevezetesen, hogy mind e meghökkentő tarkaság mögött „a városi-polgári tendenciák erősödését, a vallási feudális tartalmak gyengülését” kell keresnünk, a nehezen áttekinthető rendszerelenség meg nem más, „mint a két tendencia különböző arányú” keveredése, s éppen ez az, ami a barokk és klasszicizmus közötti évtizedek sajátos profilját adja.

A korszak művészeti (és irodalmi) megítélésében nem kis szerepet játszott és játszik ma is a polgári-nemzeti szempontok történetileg indokolt előtérbe állítása és olykor anakronisztikus interpretációja (nemzetietlen kor); bonyodalmakat okozott továbbá, hogy mint Zádor Anna írja, ki hátulról (a barokk felől), ki meg előlről (klasszicizmus, romantika), próbálta magyarázni a valóban átmeneti kor jelenségeit, s ezért ezek még áttekinthetetlenebbekké váltak. Bonyolította a tényleges helyzetet a művészet és irodalom szociális bázisának és e bázis általános kultúrtörténeti összefüggéseinek elhanyagolása: mert minek nevezük azt az irodalomból már jól ismert, de kellőképpen még mindig tudomásul nem vett tényt, hogy Magyarországon a XVIII. század folyamán a művészetek és a magasabb szintű irodalom iránt érdeklődő, elég gyérszámú közönség elméleti képzettségét nem magyarul írott művek-

ből szerezte, ízlését idegen mesterek munkáin fejlesztette, az építető és a mecénás latinul, németül vagy franciául írt és levelezett, s elméleti művek, még ha született magyarok írták is azokat, előbb jelentek meg idegen nyelven a hazai könyvpiacra, mint magyarul? Az irodalomelméleti szakirodalom és a tudományok történetéből az a tanulság vonható le, hogy a XVIII. század nagyobb részében még nem alakult ki Magyarországon akkora könyv olvasó és műértő közönség, amely magas színvonalú tudományos és művészeti kiadványok magyar nyelvű megjelentetését gazdaságossá tette volna, művészeti tevékenységből és írásból pedig nem lehetett megélni. E viszonyok ismeretében teljes joggal ír Zádor Anna „a hazai művészet történetének oly sokszor megszakadt” fejlődéséről; hozzátenni más oldalról csak azt lehet, hogy a kontinuitás egy alacsonyabb szinten, az irodalomelméletben a középiskolai tankönyvek, magában az irodalomban pedig, ha másutt nem, a világi és egyházi szövegeket továbbhagyományozó kéziratos énekeskönyvek, alkalmi versek és prédikációk szintjén valószínűleg sokkal meggyőzőbben kimutatható lesz egyszer, mint mondjuk Balassi és Zrínyi kapcsolatában. A Zádor Anna által felvázolt változás azonban, a társadalmi alap kiszélesedése, magasabb igények és színvonal kialakulása tagadhatatlanul megindult. Hellenbachné Jánoky Mária többek között azt kívánta lányától (1763), hogy a német és a francia mellett rajzolni és festeni tudjon, a Magyarország számára Bécsben megjelenő Allergnädigst Privilegirte Anzeigen 1771-i évfolyamában portréfestőt kereső hirdetés jelent meg, ugyanitt 1773-ban egy magyar kisasszony a festészetről írt német nyelvű levelet, hogy aztán, négy évtized múlva, Kultsár István a Hazai Tudósításokban az irodalomból is ismert Wándza Mihály képét írja le részletesen, amely „festés foglalja magában a magyaroknak Bécsi Ujhely alatt való táborozásokat”, s amely gazdára Wesselényi József báró és felesége személyében talált, s ugyanebben az újságban (1807) egy festő már nem kerestetik, hanem ajánlja magát.

A találmra idézett és szakkörökben valószínűleg jól ismert adatok azt hivatottak a művészetek történetében kevésbé jártas, de a XVIII. századi irodalmi viszonyokat elfogulatlanul figyelő kutató emlékezetébe idézni, hogy a kötet szerzői nem indokolatlanul kerestek új forrásokat és számoltak a reális helyzettel, egyebek között Bécs hatásával, ahol éppen a korszak kezdetén igyekeztek egységes birodalmi kultúrpolitikát és ezáltal kultúrát kialakítani. A centralizációs törekvések-

kel összefüggő, de itthon hazai szükségleteket is kielégítő vagy azokat támogató művészeti fejlődés egyik fontos forráscsoportjára a kötet egyik szerkesztője, Szabolcsi Hedvig mutatott rá, mikor 1972-ben megjelent könyvében (*Magyarországi bútorművészet a XVIII–XIX. század fordulóján*) az 1777-i *Ratio educationis* értelmében bevezetett rajzoktatás fontosságát kiterjedt iparművészeti hatásának bemutatásával dokumentálta. A most megjelent tanulmánykötet láttán az a meggyőződés támad az olvasóban, hogy e „felfedezés” nyomán egész kutatási irányzat alakult az egykorú oktatási rendszer és a különböző művészeti ágak összefüggéseinek tisztázására, melynek kitűnő példái Kopasz Károly tanulmánya a pécsi rajzkola első évtizedeiről és N. Dávid Ildikóé a kolozsvári egyetem építészeti oktatásáról.

Úgy látszik, a *Ratio educationis* nagymértékben járult hozzá annak kialakulásához, amit a hazai műtörténeti szakirodalom kezdeteinek lehet nevezni. Nem ellenvetés e kissé talán nagyulónak ható kifejezés ellen, hogy a szakirodalom iskolás szinten mozgott, mert hiszen az irodalomelméleti szakirodalom sem magasabb szintű a XVI–XVIII. században: ez biztosan eladható árunak bizonyult, a magasabb színvonalú teória után való érdeklődést viszont még könyvimporrtal fejezték. A más területről származó analógia miatt rendkívül fontos Bibó Istvánnak *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei* c. tanulmánya, mely a legerjedelmesebb a kötetben, s eredményei is leginkább továbbfejleszthetők idővel. A feldolgozott anyag csoportosítása hűen tükrözi a viszonyokat; irodalom iránt érdeklődőnek külön öröm olvasni a nem magyarországi származású, de a hazai viszonyokhoz kitűnően alkalmazkodó J. N. Schauff és H. Home kapcsolatának legalább futólagos említését, mert az angol szerző egyik németre fordított művét író is olvasta a XVIII. század végén: Batsányi Voltaire Henriade-jának értékét tette vitássá véleményével, idézte „a szóknak és gondolatoknak . . . hibás összeverakásáról” szólva, s citálta, hogy a szerző az „emberi természetnek érző részét” kívánta vizsgálni.

Ami most már egy külföldi forrásokból merítő, de itthon építető főúr műveltségét illeti, ennek képviselőjét F. Csanak Dóra Teleki József alakjában írta meg nagy elmélyedéssel és a történeti alak iránti szeretettel, az újabb keletű közép-nemesi művészetpártolás és közönség Galavics Géza tanulmányából világlik ki, amely Fénelon Télémaque-jából készített falképsorozatról számol be: a sopronit egy 180 holdas özvegyasszony készítette, a másikat egy ezerholdas sárvári úr

rendelte. (A témához annyi a hozzátennivaló, hogy a francia regényt már a fiatal II. Rákóczi Ferenc olvasta, első fordítási kísérlete, még latinra, az ő szabadságharcának korából származik, kísérletezett verses átültetésével Ráday Gedeon.) Új világ kezdetére utal a soproni ev. templom építésének története, melyben döntő szerepet játszik a földrajzi közelség és a közös vallás hatása. Általánosabb köznemesi mentalitás, leginkább talán a név szerint is említett Faludié hatja át az edelényi, monoki és pétervásári kastély Jávor Anna által tárgyalt falképgyűjtéseit, a *Ratio educationis*-ban is jól megfogható állami irányítás (a Kelényi György cikkében tárgyalt hivatalos építéset) mellett a XVIII. században kialakuló, Kazinczy által is művelt és Petőfiig tőretlenül fejlődő „úti levél” műfaját juttatják az irodalomtörténész eszébe a Franz Jaschke Rózsa György által mintaszerűen feldolgozott hazai tájképeinek története. A művész Rainer főherceg kíséretében azért járt az országban, hogy – a jól értesült Kazinczy szavai szerint – „vidékeket s a köznépet öltözetjeit a főherceg által dolgozandó magyarországi utazásai mellé rajzolja”. A képek utóbb a következő, romantikus írónemzedék egyik kiemelkedő alakjával (Toldy) összeütközésbe kerülő Csaplovics János szövegével jelentek meg 1821-ben. A klasszicizmus és a romantika feszültsége az alaptémája Cifka Péter Ferenczy Istvánról szóló, komplex módszerrel készült, kitűnő tanulmányának, amelynek szerzője számos legendát szétfoszlat („reklámfőnöki fogásokkal dolgozó Döbrentei Gábor”), tisztázta a mester bécsi és római éveinek történetét és kertelés nélkül felveti a kérdést: „önálló művének” tekinthető-e a Pásztorlányka? Az egyértelmű felelet: a szobor „klasszicista külsőségekbe burkolt szentimentalizmusa kétségtelenül Ferenczytól eredhetet”, a megformálásban Canova egyik tanítványa segített. Alapos munka a klasszicizmus köréből Pusztai László Huber Józsefről szóló cikke, melyben jóval alaposabb és elmélyültebb elemzések olvashatók, mint amit a kissé pedáns, pozitivistákra emlékeztető cím sejtet. Az egykorú közönség sikeres előtérbe állítása miatt kissé soványaknak látszanak a műgyűjtés történetével foglalkozó cikkek.

Az utalásszerűen említett és könnyen tovább bővíthető irodalmi, irodalomtörténeti és elméleti analógiák talán meggyőzhették az olvasót, hogy az eddig áttekintett cikkek módszere és a bennük tárgyalt emlékek minden nehézség nélkül besorolhatóak ama jelenségcsoportok közé, melyeknek rendszerezésében az új magyar felvilágosodás-

kutatás a legbiztosabb eredményekre jutott. Több vitát váltottak ki a kor „peromantikus” áramlatai, melyek közé a sokat tárgyalt szentimentalizmus és az osszianizmus is tartoznak. A kor bonyolult szellemi életének eme arculatával Komárik Dénes foglalkozik a kötetben *A korai gótizálás Magyarországon* címmel. A tanulmány bevezető részében vannak mondatok, amiket Kazinczy, a hotkóci angolkert és az ottani gótizáló kápolna leírója, vagy a Magyarországon is működő hivatásos kertépítő, B. Petri aligha fogadott volna el, s nem írta le mai irodalomtörténész sem, aki a maga szakmájában foglalkozik a megfelelő jelenségekkel. Valószínű viszont, hogy a legkorábbi gótizálásban „a nemzeti szempont számottevő szerepet nem játszott” vagyis hogy – közismert irodalmi művekre fordítva a szót – Kisfaludy Sándor regéi éppúgy távol állnak tőle, mint Kölcsey *Himnusza* és *Huszt-ja*, noha mindennemű kapcsolat tagadása is merészség lenne.

Az irodalomtörténész a kötet végigolvasása után nem hallgathatja el azt a benyomását, hogy a műtörténészek általában biztosabb és gazdagabb terminológiával dolgoznak és tárgyaikat egzaktabban tudják leírni, mint a mieink; a felvilágosodás kutatója azzal csukja be a könyvet, hogy régóta körvonalazott korszakának pontos megfelelője van kialakulóban a művészettörténet területén. 1770 és 1830 között az irodalomtörténet is sok olyan terrénumot ismer, amit méltán lehet fehér foltnak nevezni, s csak „mélyfúrásokkal” lehet lassanként feltárni; még inkább ez a helyzet a művészettörténetben: a korszak körvonalainak biztos felvilágosítása után a kutatás egyetlen lehetséges módja az egyes részletek és problémakörök alapos feldolgozása a jövőbeli szintézis reményében. Ez az, amire a kötet tanulmányírói és szerkesztői vállalkoztak: munkájuk eredményes volt és további folytatásra vár.

Tarnai Andor

FÜLÖP GÉZA: A MAGYAR OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

Bp. 1978. Akadémiai K. 290 l.

Régi tapasztalat: könnyebb a múlt eseményeit, tényeit felismerni, lajstromozni, mint lefesteni a múlt jelenségeit. Könnyebb leltárt, mint térképet készíteni. S jó leltárt se könnyű.

Fülöp Géza könyve jó és használható leltár, forrásmunka minden kutató számára.

A szerző újrapvizsgálta a korábbi bűvárlások eredményeit, alapos forráskutatást és feltáró munkát végzett: könyvtárak, könyvgyűjtemények adatait, összetételét, inventáriumait vizsgálta, elemezte. Új és újonnan rendszerezett adatai e korszak művelődéstörténetéről alakuló tudásunkat gazdagítják. A zalai Skublics Károly könyvtárának részletes jegyzéke például azt az eddig sejtett, de vitathatatlanul nem bizonyított felismerést igazolja, hogy a reformkorban, különösen az ország déli, Horvátországgal határos területein, erős olasz kulturális hatás érvényesült s elsősorban a reneszánsz kori olasz irodalom és szellem hatékony ismeretével kell számolnunk, hisz Skublics Károly házában Dante, Petrarca, Machiavelli, Tasso, Ariosto testes kötetei sorakoznak a könyvespolcokon s a XVIII. század

néhány kiválósága képviseli a felvilágosult szellemet, Goldoni, Alfieri drámái, Beccaria jogelméleti munkája!

Sajnos – ezt Fülöp Géza egyértelműen bizonyítja – roppant esetlegesek a ránk maradt könyvtárjegyzékek, területi megoszlásuk nem egyenletes, feltárásuk sem befejezett. De már könyvének töredékes adatai felcsigázhatják a társadalmi tudományok kutatóinak fantáziáját, a kutatói kedvet, hisz – többek között – a somgyi Sárközyek könyvtárának nemrég feltárt adatai nemcsak könyvtártörténészek számára kínálnak megfejtésre váró titkokat. Az irodalomtörténész elgondolkodhat: Csokonai Vitéz Mihály egy évig Sárközyéknél vendégeskedik s életelve a *Chartis immori* – valószínűleg sok órát, hajnalba nyúló éjszakát töltött a könyvtárszobában. E könyvtár összetételének, könyvállományának megismerése sokszempontúan gazdagíthatja tudásunkat Csokonai olvasmányélményeiről, szellemének alakulásáról.

Az adatközlés és az elemzés arányai nem a legszerencsésebbek Fülöp Géza könyvében. Hasz-

nosabban lenne forgatható a könyv, ha táblázatok külön s függelékben kapcsolódnának a főszöveghez, így jobban és szemléletesebben elkülönülne a rendszerezett adatforrás és az elemző értékelés. Mindenesetre: Fülöp Géza könyve a korszak történetével foglalkozók számára fontos mű, a szerző adatai, értékelései sokáig kiindulópontul fognak szolgálni a további kutatásban s a korszakértékelő munkákban. A korábbi tudományos kutatás eredményeinek rendszerezett feldolgozása, a feltárt adatok elemző megrostálása, összegezése, az elszórt jelenségek folyamat-jellegetek kimutatása, a fehér foltok körülhatárolása, az olvasóközönség minőségi átalakulásának jellemzése: ezek a könyv legfőbb értékei.

A könyv hiányai is figyelmeztetőek: az elemzés korlátozottsága alapvető módszertani kérdések tisztázását sürgeti, s a nehézségre irányítja a kutatói figyelmet: néha lehetetlen a csupán tárgyszerűen lajstromozott adatokból használható, pontos és megbízható kortörténeti térképet szerkeszteni.

Az olvasástörténeti kutatások meghatározó nehézsége, hogy a feltárható adatok rendszerint ellentmondásosak, esetlegesek, szórványosak. Olykor félrevezetőek.

Általában igaz a könyv szerzőjének megállapítása a diáktársaságok könyvtáiról: „Tiltott könyvek a könyvjegyzékben nem szerepelnek, ilyeneket a felsőbb ellenőrzés miatt nyilvánosan és szabadon nem olvashattak.” (140.) Elvi igazság, de a gyakorlatban akad kételyeket ébresztő ellenpélda. Hisz Pápán a könyvtárban – Rexa Dezső kutatásaiból tudjuk – megtalálható jó néhány olyan könyv, amelyet vagy egyértelmű tiltás zár el a kíváncsiak szeme elől, vagy *Erga Schedam* olvashatóak, tehát kiváltságosok, megbízhatóak kaphatják csak kézbe. Ilyen Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* című könyve, amely a pápai könyvtárban fellelhető s bizonyíthatóan Petőfi Sándor is olvasta. S mások, többen a pápai diáktársaság tagjai közül! Ha a korszak olvasóközönségének feltérképezésére határozzuk el magunk, az ilyen típusú jelenségek a meghatározó fontosságúak. Igaz, épp ezek a jelenségek a nehezen, vagy egyáltalán nem felismerhetőek.

Olykor hiányoznak a megbízható, megtalálható adatok.

Máskor a kutatói módszer nem eléggé érzékeny s összetett.

Néhány példával próbálom bizonyítani: a kutatói módszer *egyenműsége* milyen veszélyeket rejt a feltárt anyag értékelésében.

Strohmayer Ignác pesti könyvkereskedése sok szempontból jelentős. A vállalkozó szellemű könyvárust Fülöp Géza így jellemzi: „... jó külföldi kapcsolatai révén hozzá tudott jutni tiltott munkákhoz, megbízható üzletfeleinek rendszeresen adott el és kölcsönzött engedély nélkül ilyen politikai műveket.” Később: „... nemes ember lévén, többet mert kockáztatni, mint polgári rangú kereskedőtársai.” S ezt követően: „Ugyanakkor mint politikai ágens és rendőri besúgó az udvar bizalmát is bírta.” (46.) Mindhárom tény igaz, mindhárom jellemzi Strohmayer Ignác pesti könyvárust. De a kort e három tényező együttes jelenlétének *következményei* jellemzik, hisz Strohmayer boltjában találkoztak a pesti magyar színjátszó társaság tagjai, ide tértek be tereferélni, tájékozódni az írók, tudósok, mindazok, akiket a politika s a kor kérdései foglalkoztattak, és Strohmayer olyan politikai ágens volt, aki közvetlenül Bécsben számolt be feletteseinek. Tehette: mint könyvkereskedő feltűnés nélkül utazgathatott gyakorta a császárvárosba. Nehéz felmérni: vajon az általa behozott s eladott, gyakran tiltott könyvek szellemi erjesztő hatása, vagy a besúgásai által okozott károk, veszteségek a számottevőbbek. A besúgó árt, de hogy árthatson, használnia kell, s előbb kell használnia, hogy azután árthatson. A korán leleplezett (okos és cinikus) besúgó ezért mentegetődhet olykor történelmi hasznosságának szemérmetlen fitogtatásával. Strohmayer társadalomtörténeti szerepének értékelésekor a használni-kényszerülés és a kárt okozás *arányának* pontos megítélése a feladat.

Másfajta példa.

A *népszerűség* sok mindent sűrítő s nem egyértelműen értékes fogalom. Fülöp Géza írja: „Kisfaludy Sándor szerelmi költészete a XIX. század legelején már az egész közönség kedvenc olvasmánya, országszerte könyv nélkül szavalják és éneklük könnyed, érzelmes verseit.” (28.) Igaz, a kor kedvelte strófáit s a szigorú tollú, keményítéletű Kölcsey Ferenc 1817-ben Dayka Gábor mellett Kisfaludy Sándor költészetéről szól elismerően. Igaz, „országszerte könyv nélkül szavalják és éneklük” Himfy keserveit, amikor Csokonai Lilla-versei kéziratban kallódnak, kevesek s kevés megértéssel olvassák.

Mindez nem véletlen.

Csokonai lírájában őszinte érzelem, megszenvedett szomorúság muzsikál, pusztító érzelmi vihar tombol: Lillát szerelemmel körülrajongja, majd elveszti: ez átélte élmény – valóság. Kisfaludy Sándor a kesergő és a boldog érzelem *modorát* kínálja jól csiszolt versekben olvasásra:

szerelmi élmény helyett a szerelmi élmény „költőies” utáztatát.

Örüljünk népszerűségének?

Kisfaludy Sándor könyvet juttat el sok, addig nem olvasó ember kezébe, verskedvelésre, irodalomszeretetre szoktat: olvasásra. Feltámasztja és terjeszti a könyv iránti érdeklődést. De élmény helyett kellemes pótlékot csillogtat olvasmány-élményként, valóság helyett a valóság látszatát, szerelem helyett érzélgést, érzelem helyett modort. Népszerűsége *egyidejűleg* jelenti e korban az olvasott könyvek számának emelkedését s a kor emberében a valóságtól való megriadás, a modoros kesergés, a fellengzős örömködés eluralkodó szellemét: a fogékonyság erőteljes növekedését olvasásra, megalkuvásra.

Másfajta népszerűség, harcos és politikai telítettségű, övezi egy évtizeddel korábban Gvadányi József *Egy falusi nótárius budai utazása* című művét. Németellenessége, láncos-lobogós, tüzes magyarsága olvasottságának legfőbb magyarázata. Csakhogy: Gvadányi művének keletkezésekor szapora születésűek a Gvadányinál harsányabb, láncos-lobogósabban magyar szellemű alkotások, melyek percnyi sikert élnek, (igaz, roppant zajosat, mint Dugonics András színpadi művei), míg Gvadányi verses meséje évtizedekig népszerű, színpadi és ponyvaátiratokban is terjed. A németellenesség kevés az üdvösséghez! Művészi értéke sem elsődleges forrása népszerűségének, hisz Gvadányi műve népszerű a reformkor évtizedeiben olyan emberek körében is, akik rangosabb, finomabb olvasmányokon nevelték, csiszolták lelküket, szellemüket. (Nem Petőfi Sándorról esik most szó, aki legfőképpen Gvadányi zamatos, életlenni nyelvét kedvelte!) De a reformkor harcosan ellenzéki, német szót, magatartást elítélő alkotásai sem csökkentették Gvadányi művének olvasottságát. Németellenességének minőségét kell tehát szemügyre vennünk, ha érteni akarjuk a *Nótárius* fergeteges sikerét, amely a keletkezés után immár kétszáz évvel még mindig sokak előtt ismertté teszi Zajtay uram alakját, jöllehet Gvadányi művét soha nem olvasták.

Gvadányi támad: szidja a németeket, a német szót s legfőképpen a magyarságukról megfélemlítőket. De nem támadja a meglévő társadalmi állapotot, megváltoztatni azt nem akarja; épp ellenkezőleg: a németellenesség művében nem a feudális-ellenesség alig leplezett ironikus áruhája; a magyar ruha és a magyar szó hangos és elszánt védelme a feudális társadalom védelmének indulatától fűtött. József Attilától kölcsönzött szóval: Gvadányi (és Zajtay uram) „oly elszánt, oly

bátor, hogy akkor is a hatalom mellé áll, ha agyoncsapják.” Sokak számára rokonszenves indulat: megalkuvó lelkűeknek a bátorság látszatát kölcsönzi. Elégedetlenkedők kedvenc áruhája ez, olyan elégedetlenkedők, akik hangosan szeretnek kiabálni, de számukra kellemetlen következmények nélkül. Gvadányi műve sok jóízű részlete, karakteres figurája, neveltető helyzete ellenére így lesz gátja a fennálló nemesi társadalom ellenében született gondolatok elterjedésének. Egy sokak által olvastatott szórakoztató könyv így gátja a lelkekben s fejekben új indulatok, gondolatok sarjadásának.

1790–92-ben – kócsagtoll ide, kócsagtoll oda! – erjesztett e mű: legalább a németellenességet izsítottta az olvasókban. 1792 után az okos és önértékes megfontoltság (egyszerűbb szóval: megalkuvás) szellemét terjesztette Gvadányi műve. Olvasottságának vizsgálatok a számszerűség emelkedését megállapítva keveset mondunk a *Nótárius* társadalmi hatásáról, a szellemről, amelyet történelmünk változó évtizedeiben életben tartott, teremtett, terjesztett; a jobbítani akaró indulatról, amelyet okos mértékletességgel korlátozott, s a társadalmi bajokról, amelyekről németellenes érzellemmel, hunyászkodó megfontoltsággal s történelmi vaksággal – hallgatott.

A társadalom formálja, alakítja az olvasókedvet. Olykor rombolja, megszünteti. Fülöp Géza alapos forráskutatás és adatfeltárás alapján elemzi a vidéki nemesség könyvtárait, a könyvvállományt, részletezőbben a már említett Skublics Károly és Sárközy István tulajdonában levőket. Határozottan vitatkozik azzal az általánosító, egyszerűsítő nézettel, mely a magyar vidéki nemességet egységes tömbként jellemzi, az elmaradott, tudatlan szellem és parlagság megtestesítőjeként. Bizonyítékul említi azokat a nemesi könyvtárakat, amelyek tulajdonosaik olvasottságáról, alapos szellemi, irodalmi tájékozottságáról vallanak. Sok könyvtár természetesen csupán *sok könyv*, s első sorban rangot, nemesi úrhatnamságot, „ezt is megengedhetjük magunknak” előkelősködést, kivagyiságot hivatkozó szobaberendezés. De épp Skublics Károly és Sárközy István könyvtára tulajdonosa s a vendégek, barátok számára folyamatos olvasás, tájékozódás, művelődés forrása. A Sárközy-könyvtár anyagának vizsgálatok Fülöp Géza a könyvek kiadási évszámainak elemzése kapcsán megállapítja: Sárközy 1820-ig folyamatosan vásárol, a megjelenő fontos és jelentős könyveket megszerzi magának. 1820 és 1830 között már megcsappan a könyvvállomány gyarapodása, 1830 után pedig csak egy vagy két új kötet kerül

a polcokra, szellemi értéküket tekintve szinte véletlenszerű esetlegességgel: a tulajdonost ekkor már a megyei politikai harcok kötik le s alig figyel könyvtárának rendszeres gyarapítására. Nem tudjuk, az évek múlásával, párhuzamosan azzal, hogy a könyvvállomány gyarapodása lassan elapad, lanyhul-e Sárközy István olvasási kedve. Valószínű. Mert a könyvvásárlások lanyhulása, elapadása fontos társadalmi jelenség, vidéki nemességünk reformkori életformáját jellemző tény: a vidéki nemesi életforma – vadászat, ital, bál, szomszédolás, kártya – felőrli az olvasási kedvet, a vágyat a művelődésre, önnevelésre, elmélyedésre, tanulásra. Kölcsey Antónia száz évig kéziratban szunnyadó naplója megrázó bizonyíték: a tehetséges, sokat és sok nyelven olvasó nemesskisasszony az eldugott, isten háta mögötti faluban, a szerény nemesi kúria falai közé zártan, lassan rozsdásodik, idomul környezetéhez. Védi magát: egyre kevesebbet olvas, vasárnaponként a többi asszonnyal, úrhölgygel s kisasszonnyal híméz, köt, trécsel, hogy meg ne szólják. Hogy ne legyen feltűnő: kitűnik a sorból. Sárközy István is lassan megfedkedzik könyvtára gyarapításáról, a parlagi környezet megfojtja olvasási kedvét, könyvgyűjtő rendszerességét s szellemi erőpróbákra legfeljebb a megyegyűlések szópárbajai-ban vállalkozik.

Az sem haszontalan. De szellemi utánpótlás nélkül folytatott harc!

(Ne felejtsük: nem alkotó, különleges tehetségű emberek könyvimádatáról esik szó. A naplóíró Bártfay László sem tehetséges író, csak szellemileg tartalmas közegben él Pesten, Károlyi gróf mellett, s jöllehet az elbeszélések s irodalmi beszélek írásával hamar felhagy, de élete végéig sokat s tartalmas könyveket olvasó ember marad. Vörösmarty, Bajza, Toldy társaságában ez természetes!)

Csak néhány példát emeltem ki, amelyekben Fülöp Géza fontos és hasznos adatai önmagukban, véleményem szerint, korlátozottan tanúsognak a korszak lényeges szellemi jelenségeiről. A szerző rendszerezett adatai a kutatómunkában megkerülhetetlenül fontosak, de azokat szükséges *összetettebben* beleágyazni a korszak társadalmi és történelmi összefüggéseibe, a mindennapi élet tarkaságába: a kort nem a tények, hanem a tények összefüggései jellemzik. Nem a társadalmi háttér részletesebb ábrázolását hiányolom tehát, hanem a jelenségek, adatok, tények történeti és társadalmi összefüggéseinek érzékenyebb, több szempontú vizsgálatát.

„A számok és helyük, valamint az állományuk összetétele szerint korlátozott XIX. század eleji

kölcsönkönyvtárak nem tudtak betölteni olyan fontos művelődéspolitikai, magyar irodalomterjesztő és olvasónevelő funkciót, mint elődeik a XVIII. század végén” – írja Fülöp Géza. (56.) E megállapítás csak *önmagában* igaz. Ha csupán a kölcsönkönyvtárak állományát s az olvasók számát vizsgáljuk, s nem a társadalmi feladat minőségét, melyet könyv s könyvtár ebben a korban betöltöttek. Az olvasás *korabeli* társadalmi funkciója nem kellően tisztázott Fülöp Géza könyvében, ezért sok minden homályban marad. Igaz, a francia forradalom előtti évtizedekben rohamosan nő az emberek olvasásigénye. (19.) Ez Franciaországban társadalmi szükséglet; a polgárok olvasni akarnak, tájékozódni a gyorsan átalakuló, változó világban: készülődnek a hatalom megragadására. De Magyarországon messze még a polgári forradalom pillanata. Kisszámú polgárságunk nem hatalomról, csak szerény megélhetésről álmodik, s ha teheti, a hatalom oltalmát keresi: félti kis vagyontömegeit mindenfajta felfordulástól. Az értelmiség, a csiszoltabb szellemű emberek *érdeklődnek* a polgári (felvilágosult) gondolatok iránt: nem társadalmi szükséglet készíti őket olvasásra, hanem (réteg) helyzetük; értelmiségiek: érdeklődő emberek – kíváncsiak mindenre, ami a világban történik; olvasnak: hátha itthon is hasznosítható gondolatokkal gazdagodnak. A néhány – jól működő – kölcsönkönyvtár, ezt az értelmiségi érdeklődést elégíti ki. Politikus érdeklődés ez, de nem a politika szükségszerűsége. S Martinovicsék lefejezése után a politikus érdeklődés kényszerűségeből esztétikus köntösbe rejtik: nyelvújításba, versfaragásba. Kölcsönkönyvtáraink elveszítik a politikus érdeklődést kiszolgáló szerepüket. S művelődni vágyó, olvasni akaró polgári *tömegek* még nincsenek hazánkban: szárnyaszegettek a kölcsönkönyvtár-alapítási kísérletek.

(Később sem egyértelműen a könyv az olvasói érdeklődés kristályosító pontja. Alaposabb elemzést igényelne a könyvben fellelhetőnél a korabeli újságok olvasottsága, mert a *Honderű*, a *Pesti Divatlap* és különösen az *Életképek* jó irodalmat is közöl s a reformkor utolsó évtizedében a sokszor ronggyá olvasott divatlapok az izlés és gondolkodás elsőrendű alakítói.)

Mindent egybevéve: Fülöp Géza könyve rendkívül hasznos adatfeltáró és rendszerező munka; kézikönyv: tanulhatunk belőle, vitatkozhatunk vele.

Eredményei, hiányai együtt: erőteljes felszólítás a további, elemzőbb kutatómunkára.

Szigethy Gábor

Szerkesztette: Horváth Károly. Bp. 1978. Akadémiai K. 505 l.

A kötet nagyjából Madách Imre születésének százötvenedik évfordulója alkalmából elhangzott, megjelent tanulmányokat, cikkeket adja közre, nem feleslegesen egybegyűjtve, hogy így az anyag a maga belső összefüggéseiben, esetleges ellentmondásaiban áttekinthetőbb, illetve tetten érhetőbb legyen. Ennek a történeti hagyományokból fakadt életpályának megnyilatkozásaiban még mindig sok az izgalmas rejtély, megvilágításra váró homály. Főleg épp a főműben, a Tragédiában. Nem csoda, ha e kötetben is ez áll a figyelem középpontjában.

Az ember tragédiája azok közé a kivételes szuggesztív erejű műalkotások közé tartozik, amelyeknek nem témaszerű a mondanivalójuk, témaszerűen nem közölhető, nem foglalható össze. Ebben a tekintetben rokona még leginkább Goethe *Faust*-jának. Viszont még annál is szentenciózusabb s egy erős logikai dialektika látszik uralkodni benne. S míg a *Faust* a maga egyéniségében is az induló jövő, a fausti ember megformálója, a Tragédia allegorikus szimbólumok lezárt rendszerével mond valami emberileg örököt: kor és korok fölé emelkedően a Faustnál jobban magán viseli keletkezésekorá bélyegét. Mindennél fogva arra csábította a vele mind ez ideig foglalkozó kutatókat, hogy beleélő intuícióval kíséreljék megoldani ellentmondásait, s így azután maga a mű, a maga bontatlan egységében, még mindig meggyőzőbbnek, egyértelműbbnek bizonyult, mint értelmezései. Érthető ennél fogva, hogy a bizonyos mértékben az Irodalomtörténettudományi Intézet munkacsoportjának tekinthető új – társadalmi, történelmi – módszereken felnőtt gárdája a megközelítésnek egzaktabb módját kívánta választani: jobbára a genetikai, történeti analízisét. Ez a módszer üti rá bélyegét a különben egymástól olyannyira távolesőnek látszó tartalmi tematikájú tanulmányokra, mint amelyek részint a műfajt, a szerkezetet vizsgálják, vagy a mű költői frazeológiájának, eszméinek előzményeit, de akár az alkotó, vagy éppen családja, politikai történelmi szerepét a múltban.

Közös ihletőjük: nézzünk szembe már végre köntörfalazás, szépírói kifejezések ködhomálya nélkül a Madách-problémával. A Madách-problémával, amely elsősorban mégis a Tragédia értelmezése, jelentése és jelentősége, mert a többi alkotásai legfeljebb csak annyiban jelentenek problémát, hogyan lehetséges, hogy ilyen lazakó-

tésű versek, gyatra színpadi, drámaírói kísérletek után szülessen egyszerre ugyanabból a tollból magát elsősorban a színpadon értelmező drámai remekmű.

Siessünk megjegyezni: erre a kérdésre a tanulmányok megnyugtató magyarázatot adnak. Elsősorban Németh G. Béláé a *Két korszak határán*. A Tragédia eleven ereje onnan származik, hogy egy ember felvette magába válságkora középponti problémáját, azt átszenvedve kifejezte.

„A Tragédia az ember történeti lehetőségének és történelem iránti bizalmának kérdése köré épül.” 48 előtt is foglalkoztatta ez a probléma az írókat, de jellemzővé egy költészetre áltál válik, ha a szokottnál nagyobb hangsúllyal, s egyenesen az eszmélkedés, az alkotás tárgyává lép elő s a tárgy rendező elvévé minősül át. Nemcsak magyar, általános európai probléma ez. Súlyossá áltál vált, hogy „az ember történeti lehetőségére, történeti cselekvésre vonatkozó általános gondolkodástörténeti válság idejére esett.” Izgatja ez Kemény Zsigmondtól Arany Jánosig, Eötvös Józseftől Csengery Antalig a magyar gondolkodókat. A számvetések közül Madách tette fel leg-egyetemesebb módon a kérdést, hogy a haladás harcainak bukása ellenére bizhatunk-e abban, hogy az ember maga alkothatja meg a történelmet. S Madách, aki húsz évig hiába kísérletezett, hogy magát művészileg kifejezze, most egyszerre képessé vált rá. „Madách az 50-es évek végéig nem találkozott az alkatahoz mért, teljes egyéniségét igénybe vevő élménnyel, amely gondolkodásának történeti moralitását, moralitásának történeti gondolatosságát egészében állította volna élére.” – E lényegre mutató alapvető megállapítása után Németh G. Béla eszméletörténeti elemzésbe fog, amely gyümölcsöző lehet a mű világnézeti mérlegelése szempontjából, esztétikai szempontból azonban fontosabb, amikor hosszabb – egyébként világirodalmi párhuzamokban gazdag – kitérő után visszatér a probléma fővonalára. Ha Madách talán nem is érezhette a gondolkodástörténeti korszakforduló kérdéseinek roppant bonyolultságát, de feszültsége teljesen betöltötte lelkét, s lelke két felének, Lucifernek és Ádámnak a vitája épp e világnézeti kérdések körül csap legmagasabbra s hoz létre ezeken a helyeken olyan dikciót, amilyen Arany szerint költészetünkben csak Katonánál van jelen. – Mindennek alkatlélektani magyarázata Németh

G. Béla szerint, hogy ezek az eszmék 48, a Tragédia előtt csak kölcsönzött, átvett eszmék voltak „a saját birtokká avató végiggondolás, a valósággal megküzdő egyedi élménnyé lényegítő szembeállítás nem volt sajátjuk.” Ez a lelki állapot, élmény kívánt lírai költői én-nel drámai költeményt. Ez magyarázza, hogy a Tragédia szereplőitől gondolati gyökérzettségük ellenére távol áll az allegorikus jelleg, Madách „*magatartás-jelképeket*, egyéniség-jelképeket teremt inkább, mint *jelenés-jelképeket*.”

Megfigyelésünk szerint amennyire kitűnőnek bizonyult a történeti-genetikai módszer a műkeletkezésének, Madách korábbi műveit felülmúló művészi rangjának, műfajának és művészi erőnyeinek meggyőző magyarázására, nem bizonyul kielégítőnek magának a *művi jelentésnek*, e legkeményebb Madách-problémának a megfejtésére. *Tartalmi* fejtegetések nem vezethettek célhoz, miután a *jelentés* hordozója a művi szerkezet. Ennek a problémának feszül neki Szegedy-Maszák Mihály, egyenesen összekapcsolva a két problémát: *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. – Ez az értekezés a kötetben nem véletlenül követi a Németh G. Béláét, hanem egyenesen kiegészítőjének, tovább folytatásának látszik. – Szegedy-Maszák érdeklődésének középpontjában a szerkezet áll, valóban az összetett közvetett közlés mód igazi jelentéshordozója: Madách „legáltalánosabb léthelyzeti szintjére emelte korának magyar sorstragédiáját.” – Tehát Szegedy-Maszák szerint nem annyira világnézeti válság belső vívódásának szülte a Tragédia, hanem az összetett és közvetett közlés mód remeke. Kifejez valamit, amiről egyáltalán nem szól: a magyar sorstragédiát. Ilyen tekintetben rokona Madách történelmi drámáinak, főleg a Mózes-nek. – Igaz, hogy a Tragédia nemcsak nemzeti korigényből fakad, hanem egyetemes szempontból is korszerű igény szülte. Szembe akart nézni azokkal a problémákkal, amelyek elé a történelem *egésze* állítja a költőt és gondolkodót, állapítja meg Szegedy-Maszák, de valja, hogy az „ember tragédiája” nem a történelmi színekkel kezdődött: „a történelmi és keret színek kettősségét nem lehet elfogadni.” A költemény szerkezetét *szérválások sordra* épül s a mennynek ősi modellképzete végigkíséri az embert a világtörténetben; ez adja az ellenpontoszerű háttérét. A Tragédiában a különválás többnyire értékcsökkenéssel jár együtt. Németh G. Bélával együtt döntő eszmei állásfoglalásnak tartja Madách pozitívizmus-bírálatát: az értékcsökkenés a pozitívizmusban teremtette meg a maga ide-

ológiáját. Szegedy-Maszák tüzetesen egybeveti Comte, Mill és Madách politikai társadalmi felfogását. „A romantikához erősen kötődő Madách az értékmentés leíró tudományos szemlélet és technokrácia bírálatával megelőzte korát.” A liberalizmust és pozitívizmust szétfoszló ábrándok halmazaként mutatja be: a két ideológia a párizsi illetve a falanszter jelenetben kerül végső mérlegre: „ez a két rész jelöli a szétváló sor végső irányát.” Vajon mit kezd a költő az így beállt értékhiánnyal műve utolsó három részében? „Van-e megoldása a Tragédiának?”

Szegedy-Maszák gazdag filozófiai anyagot felölelő tanulmányának egyik fő erőnye, hogy exponálja az érték-problémát, amely nélkül a tragédia, a tragikum, az „ember tragédiája” nem közelíthető meg. Hubay Miklós érdekes módon a történelmi idő falán áttörő értékstruktúra jegyében látja a madáchi teljesítmény lényegét: *Át az idő falain* c. tanulmányában. Lényegében polarizálódó szerkezeti struktúrát állapít meg ő is: a *fent*-et és a *lent*-et. De mint már előtte más alkotó művészek is – Kosztolányi, Babits – tisztában van azzal: „Szűkösen értelmezi a művészi alkotás szféráját, aki azt hiszi, hogy csak annak a képe merülhet föl benne, amihez tárgyi alapot szolgáltatott a környező világ”. Madáchot épp művének roppant dimenziói és komponálásának elszánt következetessége szabadították ki az adott pillanat vonzókeréből: „Madách túlgondolkozhatta magát kora eszméinek és közhelyeinek zsongó kaptárán.” Miféle rögeszme, logika, lelki hőfok és vakhit kellett ahhoz, hogy a józan ésszel szemben, az ízléssel szemben, a történelem nyomásával szemben ez a képtelen drámakompozíció kikristályosodjék? Kétségtelen a romantikus alkotóerő működik közre ebben, de a romantikának olyan árama, amely nem szűnik meg a romantikával, mint az egzisztenciálfilozófiában sem, amelyhez hasonlóan beszél „az emberiség kudarcáról.” De Hubay szerint a legszigorúbb diszciplínával gondolkozó filozófusoknál se jelenik meg ennek a kudarcnak a látomása „olyan zárt és következetes rendszerbe foglalva, mint – egy dráma nem kevésbé szigorú rendszerben – Madáchnál.” Nemcsak. Heideggerrel rokon ez a szellem szerinte, de Valéry-éval, Sarte-éval, Camus-éval. Madách a XX. században időszerű csak igazán, mint az abszurd drámának előfutára. Lacroix egész filozófiájának tengelye a *kudarc mint egzisztenciális probléma*. El kell jutnunk Camus Hegel-kritikájához: „hogy Madáchban ne félresikerült Hegel-epigont lássunk, hanem egy Hegellel szembeforduló filozófia előhírnökét.”

Ádám, Hubay szerint, a *Homme Revolté* megtestesülése, prefigurációja. – Hozzátehetjük a Tragédia megoldás-jelenetét illetően, hogy Camus szerint Szisziüphosz a lázadás heroizmusának értelmében végső soron optimista.

Hubay értekezése a maga prezentizmusának termékeny új analógiáival, szempontjaival példája annak, hogy miként bomlik, bontható ki az élő műalkotás magva korán túlhaladó fejlődési eredmények fényében: áttöri az idő falát. Újat mondog, jelenhez szóló megvilágító értelmezése egyben arra is példa, hogy csak gazdag élményanyagra támaszkodó tömörítő intuíció az, amivel a műalkotás komplex jelensége, mint *műalkotás* megközelíthető.

A tömörítő, kiérlelt irodalomesztétikai szaknyelv a fő erénye Mikó Krisztina *Éva szerepe a Tragédia jelképrendszerében* tanulmányának. Madách szerinte: „Múltja és jelene tanulságait morálban oldja fel, keserű nyugtalanságát pedig választott *magatartás-formákba* fegyvermezi.” Tragikus élményanyagából eredő életművét az emberi tartás törvényé emelése oldja fel”, így az általa választott jelképrendszer . . . egyrészt világnézeti, másrészt pedig stílustörténeti szintézist hoz létre.” Tökéletesen helytálló, mintaszerű, a műalkotás jelentéséhez kulcsot adó szempont. Tételes elvontsága azonban a kifejtésben, alkalmazásban szükségképpen mechanikus belemagyarázásokra vezet. Ameddig az elvontság mezején marad, mozog ez a terminológia, imponáló, de épp Éva alakjának, funkciójának értelmezésében mond csődöt. Éva sokkal konkrétabb, elevenebb, másrészt olykor allegorikusabb, semhogy az „emberi egyéniség jelképpé” növelése parancsának úgy megfeleljen, mint Lucifer és Ádám, ez utóbbi különböző történeti változataiban. Éva, a londoni szín jelentéktelen, vásári portéka Évja lenne az, akiben „A valósághoz kötött emelkedik végérvényesen jelképivé, a szerelem, a költészet, az ifjúság, az élet minden arcának megtestesítő-jévé.” – Ebben a jelenetben polarizálódik végképp realista-naturalista alakból szinte indokolatlanul *allegorikussá* a szín végén. Épp Éva a szimbolikus jelképrendszer strukturális szempontból legproblematicusabb alakja. Ezt a negatívumot pozitívvá változtatni bajos. Mikó Krisztina érve és képessége általánosabb módszertani megalapozást érdemel, épp választott és vallott feladatának igényénél fogva. Hálátlan feladatot választott épp igényességében.

Egyébként, hogy a Tragédiában, mint összetett, közvetett közlés módú drámai költeményben milyen lényeges funkciója van az egyedi szimboli-

kussá emelésének, azt legjobban bizonyítja, hogy a mű egyik legkitűnőbb színpadra állítója, Hevesi Sándor beállítása nem a történelmi hűséget és realitást kívánja hangsúlyozni a változó képek sorozatában, hanem „Históriai hűség, archeológiai pontosság helyett . . . víziót akar adni a színpad, szimbolikus összefoglalást, színekben és formákban való sűrítést”. (Idézi Staud Géza: *Hevesi Sándor és Az ember tragédiája*.)

Mikó Krisztinánál sokkal egyszerűbben nyúl az Éva-problémához Lengyel Dénes *Az ember tragédiája mint szerelmi dráma* c. tanulmányában. Ez után a cím után szinte kérdőjelet kínálkozik. Lengyel Dénes azonban joggal állíthatja, hogy Ádám a korról korra változó szerelmi érzéssel, de lényegében egyformán csalódik. – Az „édeni szerelem” Arany János szerint „édeskés és modern.” S tulajdonképpen a boldog Édentől való elszakadás forrása és kezdete. Isten számos mítoszban azért bünteti az első emberpárt, mert felfedezték a szerelmet, s a jó és gonosz tudása a szerelem megismerését jelentené; Lengyel Dénes szerint is a Tragédia első emberpárja akként lázad, hogy a halhatatlanság helyett a szerelmet, a küzdelmet választja. Bár bajos a szerelem nélküli Édent elfogadni, de mert Éva a „lenni vagy nem lenni” csomóját anyaságának bejelentésével vágja ketté, mégse lehetetlen a kígyó csábításának és a bűnbeesésnek, a tiltott gyümölcs megízlelésének ilyen magyarázata. – Az Úr utólag áldását adja erre a botlásra, azáltal, hogy többé-kevésbé benne jelölne meg az Éden pótlását, Éva bájában és varázsában, mely azonban „költészetté fog és dallá szűrődni.” – Éva szerepét a szimbolikus jellemrendszerben csupán mint az akarat és ész közötti egyensúlyozó ösztönös érzés harmónia-teremtő képességében lehet elfogadhatóan megjelölni. Egy szimbolikus funkciórendszer ilyen funkciójaként. A „küzdelem a harmóniáért” drámájában az egyensúly, a situáció szeizmográfyszerű jelzőrendszere, mint az emberi teljességben az érzelmi hangulati zóna. Nem a szenvedély, hanem a vágy a fontos, amit kelt, a platóni Erosz, maga a szerelem, a szerető. Legyen bár az színről színre inkább csalódott, mint boldog szerető, mint ezt egyébként Lengyel Dénes is többé-kevésbé színről színre kimutatja. – Innén, hogy olyan eszményi elvontsággal jelenik meg vigaszként az Úr ajkán végül. Egyébként azonban Madách valóban „a szerelem tragikus képsorát ábrázolja” érthetünk egyet Lengyel Dénessel. – De mindez hogyan is lehetne másként, mikor a Tragédiának kétségtelen egyik ihletője a Fráter Erzsébet-élmény – amiről egyébként a kötet tanulmányaiban meg-

pően kevés szó esik. – Nem szabad megfélekednünk, hogy Madách műve közvetett közlésmódú s így e tekintetben sem prelegáló, didaktikus, hanem evokatív, provokatív műs az alapélmény-anyag átváltásokkal jelenik meg benne.

A kötet nagyobb, nem érdemtelenebb része csupán nyersanyaggal, adalékokkal szolgál a Madách-problémához. – Problematika szempontjából kiemelkedik ebből a jobbra történelmi jellegű anyagból Veres András *Erdélyi János és Az ember tragédiája* valamint Martinkó András *Vörösmarty és Az ember tragédiája* tanulmánya. – Veres András szerint „Erdélyi esztétikai álláspontja felől az eszményi és az anyagi, általános és egyedi egyensúlya felborul az *eszményi*, az általános javára.” Erdélyi megközelítésének tévessége abból ered, hogy Madách művét drámának minősíti, pedig abban nem a drámai, hanem a lírai elem dominál: „Amit Erdélyi – de mások is – bölcseleti elvontságnak hittek, valójában lírai stilizáltságból ered: a mű gerincét Ádám és Lucifer hatalmasan ívelő párbeszédje alkotja.” Ők pedig Madách eszmélésének két különböző fázisát képviselik. Ádám a liberalizmusban hívő, idealista elmélet emberét, Lucifer a kiábrándult, materialisztikus-pozitív gondolkodót. A „meghasonlott lírai alany két pólusa: eszmény és valóság, hit és tudás, elmélet és gondolkodás kibékíthetetlenek látszó ellentéteit ütköztetve egymásnak.” – Veres András helyesen, jól látja, hogy még Éva is, akinek jelenléte, anyasága döntő jelentőségű a Tragédia végén, „alárendelt és önállóan az intellektuális vívódáshoz képest”. Veres a hegelianus Erdélyi Jánossal polemizálva talán kissé kelletlenül kevesebbre becsüli mégiscsak történelmi színek egymásutánjának logikáját, de azt helyesen állapítja meg, hogy eldöntetlen marad, lehet-e vagy nem pozitív célt találni a történelemben s hogy éppen a pathhelyzetből adódó bizonytalanság és többértelműség az oka „a madáchi ember tragédiájának.” S azt is, hogy „Az ember tragédiája költemény, nem történelembölcsélet, mélyebb értelmet kap, ha úgy fogalmazzuk: *a történelembölcsélet ellen írt költemény.*” – Veres András tanulmányának nem célja, hogy ennek a megállapításnak következményeit levonja Erdélyi János hegelianista számonkérésével szemben a Tragédia egész jelentése és értékelése szempontjából.

Nem kevésbé értékes belátásokkal szolgál, de a Tragédia fejlődéstörténeti irodalmi helyét illetően, Martinkó András tanulmánya, a *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. – Gazdag idézetanyaggal igazolja, hogy a Tragédia szövegének

szentenciózus egyszerűsége, a lapidáris tömör megfogalmazások Vörösmarty filozófiai költészetének Madách által élményszerűen magáévá tett romantikus költői kifejezés-kincséből, gazdagságából párolódtak le, szintetizálódtak. Az „ember tragédiája” maga is ott lappang, megfogalmazódik Vörösmarty vizionárius romantikus költészetében, a madáchi egyszerűséget pazar gazdagságával előkészítve.

Már Vajda György Mihálynak az *Európaiság és magyarság* Az ember tragédiájában rövidre fogott értekezése jóval kisebb anyaggal szolgál fölvetett problémáját illetően. Mintha Németh G. Béla és Szegedy-Maszák Mihály a maguk problémakörében is gazdagabb anyaggal és főleg mélyebben érintenék ezt a kérdést. Főleg azt lehet sajnálni, hogy a *Faust* és *Az ember tragédiája* közötti, ilyen szempontból szinte lényegre világító párhuzam-különbség nem kerül kifejtésre. Valamint a fő alakok ilyen szempontból olyannyira szembeszökően nemzeti típusjellege is kiaknázatlan marad. Talán mert ezt a korábbi kutatások már kelletlenül jobban hangsúlyozták.

Némiképpen kissé sűrítve fogott Lukácsy Sándor *Madách s a reformkori magyar irodalom európai távlatai* gazdag anyagot ígérő témájához. Rövid értekezése mindenestre alkalmas arra, hogy cáfolja Lukács Györgynek azt a véleményét, hogy a Tragédia provinciális mű lenne. – Baranyi Imre a tőle megszokott bőséggel gazdagítja *Madách költői indulásának előzményei-ről* ismereteinket. Horizontja ekkor még könnyen áttekinthető, nem tartja számon az előtte járó Eötvösök európai távlatait. Nincs még hatalma ahhoz, hogy ismereteit személyessé tegye, művészi eszközeivel hitelesítse. – Mindenesetre ez a tanulmány sokban hozzájárul ahhoz, hogy a pesti évek Madáchának jellemképét sokkal plasztikusabbnak lássuk, mint amilyenek azt korábbi személyiségrajzok mutatták. – Hasonlóképp mélyíti, plasztikusabbá teszi a későbbi évek Madáchának portréját Szabó György és Szabó Béla tanulmánya a politikai Madáchról. Ez utóbbi, *Madách politikai tevékenysége Nógrád megyében* tüzetesen megvilágítva Madách hadbiztosi feladatát, tevékenységét új fényben mutatja be azt. – Melczér Tibor Martinkó Andráshoz hasonlóan, de nem a Tragédia, hanem Madách Mózes-ének előzményeit nyomozza Kölcseynél, Petőfinél. – Kerényi Ferenc új forrásanyag feltárásával gazdagítja a Madách-család történetét... – Két színháztörténeti tanulmány, Németh Antal és Hevesi Sándor világítja meg a Tragédia színpadra állításának

problémái kapcsán magának a műnek struktúráját.

A kötetet Barta János és Keresztury Dezső rövid tanulmányai vezetik be, mintegy madártávlatból térképezve fel, jobban mondva fogva össze, tekintve át a kutatási anyagot. – A kötet tanulmányainak azonban fő erőssége a részlet, a rendkívül gazdag konkrét anyag. Ez a tulajdonsága az, amelynél fogva a jövő Madách-kutatója nem mellőzheti. – A szerkesztő Horváth Károly kitűnő érzékkel organizálta ezt a meglehetősen heterogén anyagot, amelyhez jórészt jubileumi megnyilatkozások révén jutott. – Sajtó tanulmánya *Az ember tragédiája mint emberiség-költemény* gazdag anyaggal egészíti ki a már mások által is fölvezetett párhuzamosozatot, amely Madách művét a műfajtipushoz kapcsolja. Műfaj történeti egybevetéseit összegező megállapítása szerint *Az*

ember tragédiája „*álom a történelemről*”, tehát a mű lényegét annak történetfilozófiája teszi; valamint az, hogy „*drama a történelemről*, amiben páratlan a világirodalomban.” – Ha készséggel el is fogadható ez, kérdéses, hogy le lehet-e szűkíteni a Tragédia problémaanyagát ilyen elszigetelt kordivat szülte műfaj szempontjából való vizsgálatra? A kötet gazdag, jórészt analitikus módszerre valló tanulmányanyagával szükségképpen együttjár az egyoldalúság, ami pedig épp az összetett közlés módú irodalmi műalkotás jelentősége szempontjából veszélyes és nagymértékben meddő eljárásnak bizonyul. Úgy hogy egészen a kötetnek inkább az *anyaga* szolgál a Madách-irodalom gazdagításául semmint – egyes kivételektől eltekintve – a módszerük.

Baránszky Jób László

KÉT SZLOVÁKIAI MAGYAR TANULMÁNYKÖTET

Koncsol László: *Kísérletek és elemzések*. Bratislava, 1978. Madách. 249 l. – Zalabai Zsigmond: *Mérlégpróba*. Bratislava, 1978. Madách. 185 l.

A szlovákiai magyar irodalomtudományak és kritikának két rangos fiatal szerzője tette le az összmagyarság irodalmán, kultúráján, jövőjén, sorsán töprengő olvasó asztalára tanulságos tanulmányai gyűjteményét. Két felkészült kutató és gondolkodó: az „északi végek” magyar intellektuális világának két különböző arca. Két arcukat, két módszert, – mi innen, Budapestről mégis egynek látjuk. Mert töprengéseiknek, okfejtéseiknek a lényege azonos: a csehszlovákiai magyar irodalom múltját és jelenét elemezve igyekeznek formálni a jövőt, de ebben a maguk regionális irodalmának a kifermálására irányuló igyekezetükben félreérthetetlenül ott van az a hitvallásuk is, hogy a magukét az egyetemes magyar és az egyetemes európai kultúra szerves részének lássák.

Látásból Zalabai a „gyakorlatibb”, a félműlt és a ma szlovákiai magyar irodalmát irányítani akaró. Többet is örökölt a ma már „idős” nemzeteknek mondható szlovákiai magyar irodalomtörténészek szociográfikus szemléletétől mint Koncsol. Ez – a mi szemünkkel nézve – előnyére is válik, de sok hátránnyal is jár. Előnye, hogy akár a líráról, akár a szépprózáról, akár a gyermekirodalomról, akár pedig az egyetemes magyar irodalomnak a szlovákiai előtt példaként lebegő egy-egy jelenségéről (Adyról, Illyésről, Páskándi Gézáról) szól is, mindenütt pontosan fel

tudja mérni, hogy Szlovákia magyar írásbeliségének a „harmadvirágzása” (értsd: az 1948 utáni újra-megszólalás lehetősége óta – nagyjából immár három nemzedéken át nyúló – fejlődése) milyen nehézségekkel küzdött meg, hová sikerült eljutnia, mik a legjellemzőbb értékei, hol vannak még mindig kitapintható gyöngéi és i. t. Kötetének szinte minden egyes fejezete (önálló- s a többihez mégis szervesen illeszkedő tanulmánya) éppen mert alapjában véve fejlődésrajzra törekszik, inkább az eszmétörténeti mint a szorosan vett esztétikai szempontok érvényesítésére veti a súlyt, bár – s ezt elődeivel szemben nagy elismeréssel kell elmondanunk róla – akár általános kérdésekről, akár egy-egy szerző (mint például a szlovákiai magyar lírában különleges szerepet játszó Cselényi László) művészetéről szól is, nem idegenkedik az alapos műelemzéstől sem s a kevésbé tehetséges kezdők nyelvi szűrkeségét épp úgy bemutatja, mint az érzelmes és intellektuális avantgarde költőjének, Cselényinek különböző fejlődési fázisait és kapcsolódásait az egyetemes költészethez Mallarmétól kezdve a költőként induló Joyce-ig. A magyar irodalomnak azt a kutatóját, akit a „nagyok” kisugárzása, utóélete foglalkoztat, Zalabainak Illyés- Páskándi- és Ady tanulmánya érdekléssel elsősorban: nagy sorskérdéseinket hogyan látja – egyszerre tragikus és biza-

kodó, mégsem ellentmondásos szemlélettel – a csehszlovákiai magyar nemzetiségi irodalomnak egyik legkiválóbb kritikusa. Zalabai nemcsak író-társainak irányítója, nemcsak belülről elemzi a szlovákiai magyar irodalom fejlődését, fejlődés-rajza s portréi, néha a szűkebb hazájának magyar kultúrájáért, annak színvonaláért aggódó szigorú bírálatai jó tájékoztatást is adnak azoknak, akik ma nem élnek abban a sajátos világban, amelyről a „Mérlegpróba” (-mily’ kifejező cím!-) szól.

De – mint már említettük – az „örökségnek” (a kritika, az irodalomlemezés örökségének) itt-ott túlzott szem előtt tartása negatív következményekkel is jár. Egyes – a maguk idejében, a fejlődés adott szakaszában jogosult, sőt nagyon is fontos, sokatmondó – kifejezések mára, bizony, sémákká merevültek, s azok számára, akik nem éltek abban a közegben, amelyben keletkeztek, megnehezítik a tisztánlátást. A két háború közti fiatalok – az akkor idősebbek romantikus élet-érzése ellen hadakozva – a „valóságirodalom” jelszavát tűzték zászlajukra: tudjuk, ebben az időben a csehszlovákiai magyarság további sorsa szempontjából a szociográfiának legalább olyan fontos szerepe volt, mint Magyarországon egy Erdei Ferenc, egy Fėja Géza vagy éppen egy Ortutay Gyula műveinek. Ma ez a kifejezés félre-értést is okozhat. Nem e bírálatban kell kifejtelnünk, hogy ha valaki azt kívánja meg az irodalmi műtől, hogy valóban műalkotás legyen, akkor annak a valósághoz tapadása elengedhetetlen, de elengedhetetlen az is, hogy a művész újjáalakítsa, újjáteremtse a valóságot a maga szuverén módján.

A másik ilyen begyökerezett kifejezés a korszakolással kapcsolatos: „harmadvirágzás”. Amikor – az 1945–1948 között Szlovákiában lezajlott – sajnálatos események után végre le lehetett írni, hogy: „A vádlott megszólal”, az „első”, a „másod-” s a „harmadvirágzás” kifejezésnek megvolt a maga létjogosultsága. De ma? Meddig fog tartani a „harmadvirágzás”? S vajon utána negyed-ötöd- stb. virágzás következik?

„A műfaj neve: önismeret”: Zalabai kötetében az első fejezet címe. Ismét csak az örökségtől átvett séma. Fábry Zoltán joggal mondta ma már klasszikusnak mondható művészi publicisztikájáról: „A műfaj neve: antifaszizmus”. Ma, amikor éppen ennek a kötetnek az az egyik legfőbb tanúsága, hogy a szlovákiai magyar irodalomnak egyetlen lehetősége van: a minél magasabb művészi színvonal elérése, akkor ne merevítsük frázissá az elődnek a maga idejében kiváló meglátását. Maradjunk meg a műfajok művészi kategorizálásánál: – s ha manapság számos olyan törekvés

tanúi is vagyunk, amelyek le akarják bontani a merev műfaji korlátokat, akkor *erre* a jelenségre mutassunk rá, s ne merevítsünk sablonokká a maguk idejében reveláló hatású kifejezéseket.

„A komparatiztika eddig két (vagy több) *különböző nyelvű* irodalom kapcsolatait, fejlődéstörténeti párhuzamait igyekezett nyomon követni. A magyar(országi) nemzeti irodalom és a magyar nemzetiségi irodalmak viszonyát és kölcsönhatásait eleddig nemigen vizsgálta kutató” – írja Zalabai könyve 32. lapján. Mindnyájunk számára elgondolkodtató megállapítás. Bár tudunk néhány olyan kísérletről is, amelyet a szerző hiányol: hiszen ha valaki a Gaál Gábor-féle Korunknak az egyetemes magyar kultúrában betöltött szerepéről, vagy a Sarlónak arról a kezdeményezéséről beszél, hogy nézzünk szét a szomszéd népek házatáján, akkor annak a kérdéskomplexumnak egy-egy részletét vizsgáljuk, amelyet a szerző reklamál. Szlovák viszonylatban maga Zalabai is át-átnéz a másnyelvű irodalomba: – s ha az Ady szlovák recepciójáról szóló részben (157–162) számunkra nem is mond újat (egy Hviezdoslav-idézet forrását elfelejtette megjelölni!) a „programszerűen regionális” (31. l.) szlovák Milan Rúfus s a szülőföldköltészetet művelő szlovákiai magyar lírikusok közt vont tipológiai párhuzam viszont szép, a komparatiztika legkorszerűbb módszerének alkalmazásáról tanúsodik s tovább is fejleszthető. De mindenképpen tovább fejleszthető és tovább fejlesztesre is vár, amit Zalabai már említett Illyés-, Páskándi- és Ady-tanulmányában tesz; így tudatosítja, hogy a költészetben tulajdonképpen nincs egymástól elkülöníthető „egyetemes” magyar és „nemzetiségi” magyar probléma.

Koncsol könyvének „fülszövege” hangsúlyozza, hogy „a szerző első kötete.” Semmiképpen sem látszik meg rajta, hogy „kezdő” irodalomtudósról van szó. Portrékat rajzol, egyes műveket elemez, majd a szlovákiai magyar irodalom több jelenségéről mond elemző és összefoglaló bírálatot. De milyen színvonalon! Az a kutató, aki más módszertani iskolát végzett, az első pillantásra észreveszi, hogy a harmincas évek Prágai Iskolájának (Jan Mukařovský-nak) a nyomán ismeri a strukturalisták elemző módszerének minden fortélyát: megvizsgálja a verssorok, versszakok hangrendjét, prozodiáját (s nemcsak a közismert ritmuselemeket, hanem a magyar verselésben a legkritikábbakat is felismerve) és minden egyebet, ami az ún. „formális elemzés” tartozéka. Koncsolnál azonban mindez nem „aljasul kedves játékká”; sőt, nem a költészet felszínre, hanem a

lényege érdekl. A forma elemzése mellett ott a szerkezet s a mondanivaló: a költői és az eszmei mondanivaló hangsúlyozása is, s Koncsol a két szempont szerves egységben való alkalmazásával eléri, hogy néhány szó odavetésével elvezessen oda is, amire egy bizonyos korban egy bizonyos nemzedék olyan sok fölösleges szót pazarolt: abba a környezetbe, abba a társadalmi, sőt filozófiai (és – áttételesen – politikai) problematikába is, amelyben a mű megszületett. Az elemzés látszólag egymásnak – legalábbis a sematikus értelmezésben – ellentmondó elemei olyan szoros, dialektikus, egymástól szét nem választható egységben vannak itt együtt, hogy a kötetnek nem egy tanulmánya – nem túlzás! – a műelemzés csúcspontját jelenti.

Vajon a l'art pour l'art műelemzés módszere-e ez? Erre Koncsol könyvének talán legszebb, „Magyar jelenések” című része adja meg csattanó módon a tagadó választ. „Három változat az apokalipszisa” e rész alcíme: a bibliai Jelenések Könyvére célozva, sőt abból idézve (88–89) Vörösmarty (nyilvánvalóan Koncsol legkedvesebb költője): Előszó, Babits: Fortissimo és Pilinszky: Apokrif című költeményét állítja be az apokaliptikus gondolatmenetbe, hogy már röviden érzékeltetett módszerével a múltban is s ma is „aktuális” magyar sorskérdésekhez vezesse el az olvasót. Ne ijedjünk meg, nem mossa el a három nagy magyar költő között meglevő nemzedéki különbséget s ennek következtében a művészi irányzatok különbségét. Sőt! Koncsol aprólékosnak látszó elemzéséből élesen előtűnik áll – és pedíg minden oldalról megvilágítva – a költő arcéle, nagyon is tudatosítja, mi Vörösmarty, Babits és Pilinszky között a különbség, de azt is, hogy mi bennük az állandó. S ha Zalabai sokszor szociografikus vagy a történeti helyzetet (pl. a cseh-szlovákiai magyar nemzetiség történetének szomorú, 1945–1949 között eltelt szakaszát) ismerető módszerrel vetette fel népe, nemzete sorskérdéseit, Koncsol e sorskérdéseket a lehető legigényesebb elemzés segítségével bontja ki. Megengedjük, ezt így csak a valóban „vájtfülűek” tudják megérteni. De nem az-e az irodalomkutató s a kritikus célja, hogy munkájával minél több olvasóját tegye „vájtfülűvé”?

A komparatistika szempontja Koncsolnál nem érvényesül abban a mértékben, legalábbis nem úgy, ahogy a Zalabai könyvében. Pedig a szlovák Milan Rúfus (érdekes: ő is Milan Rúfus) költészetének, mint „törvénykereső”-nek külön tanulmányt szentel (37–41.), s nemzedékét nemcsak „szlovák”-ként, hanem „közép-európai”-ként is

meghatározza. Koncsolnál a *költészet* jelenségei nem is összehasonlításképpen, hanem szinte szerves egységben kerülnek a *zene* jelenségeivel párhuzamba. Könyvének „Négy vers a zene jegyében” című fejezete is utal erre, de a *zenei élmény* ott él szinte valamennyi tanulmányában. Nem csodálkozunk rajta, hogy Vörösmartyval (A vén cigánnyal s az Előszóval) kapcsolatban elsősorban Beethoven. Hadd hajtsuk meg Koncsol rendkívül nagy erudíciója és elmélyültsége előtt azzal az elismerés zászlaját, hogy – ahogy a költészetben Vörösmarty, úgy a zenében Beethoven jelenti számára az alapélményt. Így tud a romantikusokon át eljutni – Bartókig. A XX. századi zenének immár klasszikussá vált óriását műve belső törvényszerűségeinek felvillantásával végül is így jellemzi: „Most, a század utolsó negyedének küszöbén már elmondhatjuk, hogy zenéje – talán a zene bizonyos mértékig általános kifejezőképessége révén – századunk minden lényeges társadalmi problémáját, emberi felkészültségét és politikai földadatát megszólaltatta, hogy ez a muzsika valamiképpen századunk zenei képét nyújtja, amikor a teljes népi egyenlőség, szabad értelem, az egyetemes népi testvériség, a természet és az ember, az egyén és a közösség viszonyát fölveti, és a maga módján példamutatóan meg is oldja. A zenei hangok átszervezett kapcsolatai muzsikájában már a készülő új emberi kapcsolatokat jelentik mitikusán – az elnyomottak társadalmi fölszabadulását, polifóniája a győzelemre készülő népi közösségeket.”

Koncsolnak az egyetemes magyar irodalomról készülő tanulmányai közé szervesen illeszkednek bele azok is, amelyek a szlovákiai magyar költészetéről, szépprózáról és tanulmányirodalomról szólnak. Tőzsér Árpád: „Férfikor” című versének zenei-költői elemzése s ez elemzésnek mindjárt az elején kimondott végkövetkeztetése („Az indulat nemzette, hordta ki és lökte világra ezt a verset. Hiányba, ürbe született, programnak, hogy ami nincs, legyen.” 53. l.) éppúgy fontos tényezője e kötetnek, mint ahogy Duba Gyula prózájának Koncsol-készítette elemzése után Dubát korunk egyetemes magyar regényírásának s novellisztikájának összképéből egyetlen irodalomtörténetnek sem szabad kihagynia.

Az elmondottak után nyugodtan leírhatjuk: ilyen mélyre nem ásott, ilyen magas színvonalra még nem jutott el egyetlen szlovákiai magyar irodalomtörténész sem.

Vitakoznivalónk – természetesen – bőven akadna mind Zalabaival mind Koncsollal, éppen azért, mert csak az „értökkel” érdemes vitat-

kozni. Vajon csak a „nemzetiségi létformában” lehetséges – mint Zalabai mondja – „hogy az etikai célzat háttérbe szorítja az esztétikai szempontokat”? (33. l.) Amikor a kelet-közép-európai régió (zóna) tipológiai kérdéseiről szóltunk, többször is bemutattuk, hogy e jelenségre mindenütt rábukkanunk, ahol az önálló kulturális létre törekvő kis nemzet írója harcol nemzeti nyelve jogaiért. Teljesen hibás szemlélet, ha egy Balassit, Mikszáthot, Madácht stb. stb. csak szlovákiai magyar jelenségnek fogunk fel (Mikszáthtal kapcsolatban 1. a 10. l-t), a szatirikus, groteszk Mikszáthot viszont nem Páskándi Géza „fedezte föl”, megtették ezt mások is. A Karinthy „Égy írtok ti”-jében „népieskedés”-nek nevezett álparaszti modor nem „mikszáthos-gárdonyis” (48.), hanem a két említett nagy író epigonjaié, vagy azoké, akik például a nagy palócot félremagyarázták. Vajon Milan Rúfus fedezte-e föl azt a számunkra már közhelyként ható jelenséget, hogy: „az egyetemes emberi csak a 'nemzeti'-ben fedezhető fel és ragadható meg”? (44.).

Ahogy Zalabaival, úgy Koncsoval szemben is csak a leglényegesebb vitativalókat érintjük. Arra kérjük Koncsozt, hogy további műelemzése során ne csak a társművészeteket vonja be vizsgálódásai körébe, hanem az egy régióhoz (zóná-

hoz) tartozó egyéb irodalmakat is: a „szembesítés” módszerével még jobban el lehet mélyülni egy-egy mű eszmei, de főleg művészi mondanivalójában. Igaz-e, hogy műfaja – mint ahogy a kiadó fülszövege állítja – „a filológiai szigorótól mentes esszé”? Igaz, láb- vagy egyéb jegyzeti nincsenek. De legmerészebb verselemzése közben is ott érzi az olvasó a képzett filológus és műélvező nagy tudását: a „filológiai szigor” nem a jegyzetek számától függ! Van viszont Koncsoznak egy tanulmánya, amellyel végképp nem tudunk egyetérteni. Ladislav Novák: „Győzelmi induló”-ja (Egy érthetetlen vers értelméről; 45–49.) nem költemény. A költészet anyagának, a nyelvnek éppen úgy megvannak a törvényszerűségei, mint a zenei hangnak, a színnek, a bronznak, a betonnak. A nyelv zeneisége a szó, a szintagma, a mondat értelme nélkül éppúgy elképzelhetetlen, mint a zenei hang affektív-érzelmi velejárói nélkül: – s ez még az atonális zenére is áll! A „Karapatitára”-szerű indulók „nyelve” nem zene, hanem csak zöreje! Koncsol szép könyvének számos helyét idézhetnők ennek a bizonyítására.

Erre a két tanulmánykötetre, illetőleg szerzőik munkásságára az egyetemes s a magyar irodalomtudománynak is fel kell figyelnie. Várjuk a folytatást!

Sziklay László

*

Studia z dziejów polsko – węgierskich stosunków literackich pod redakcją Iwony Csapláros. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1978. 328 l.

A Varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszéke (Katedra Filologii Węgierskiej) 1972 októberében háromnapos tudományos konferenciával ünnepelte fennállásának 20. évfordulóját. A tanszék a magyar nyelv és irodalom missziót betöltő szellemi gócpontja, a magyar kultúra lengyelországi tűzhelye. Értéktörő és alkotó módon törekszik, a nyelvi nehézségeket kölcsönösen leküzdve, a lengyel és a magyar nép múltbeli közös értékeinek felkutatására. Az első tanszékvezető Jan Reychman volt, őt követte Csapláros István professzor, akinek az irányításával jelenleg is folyik az oktatás és az értéktörő kutatómunka. A tanszék kollektívája már eddig is hallatott magáról a magyar és lengyel nyelven megjelent *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből* (Bp.

1969) című kötetben (Studia z dziejów polsko – węgierskich stosunków literackich i kulturalnych. Ossolineum 1969) publikált írásokkal.

1972-ben nemcsak a tanszéknek, hanem számos kiemelkedő magyar és lengyel történelmi személyiségnek is jubileuma volt: Janus Pannonius, Copernicus, Dózsa György, Petőfi, Madách. Részben hozzájuk kötődnek a magyar, lengyel és szovjet kutatók tanulmányai. A jubileumi ülészak anyagát Csapláros István szerkesztésében jelentette meg a Varsói Egyetem Kiadója. Csapláros Istvánnak a Jan Reychman emlékének szentelt bevezetője a gyűjteményes kötet nyitánya. A tiszteletadáson túl a példaadó munkásság bizonyítékait, Reychman munkáinak bibliográfiáját is közli. Nehéz volt átfogó rendező elvet találni a sokféle anyagban, ezért csak bizonyos fokokig sikerült megteremtteni a kötet szerkezeti egységét az időrendet követő felépítéssel.

A bevezetőt követően öt fejezetre tagolódik a gyűjtemény. A *Nyelvtudomány* című részben Szathmári István *Az irodalmi nyelv és a nyelvújítás*, Pertti Virtaranta pedig *A beszélt és az írott*

irodalmi nyelv kapcsolatáról értekeznek. A második, *Irodalomtudomány* című részben Berczik Árpád *Az első összehasonlító irodalmi folyóirat és Közép-Európa irodalmi tanulmánya* Meltzl Hugónak a Kolozsvárott 1876-ban kiadott „*Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*” című úttörő jelentőségű vállalkozását elemzi. Az utolsó magyar polihisztor, Brassai Sámuel tájékoztató és tájékoztató szenvedélye is a folyóiratot támogatta. A címlapon Schillernek a Körnerhez írt leveléből vett idézete mottóként jelezte a vállalat kettős célkitűzést: a világirodalom magyarországi és a magyar irodalom világirodalmi megismertetését. Sziklay László *A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében folyó összehasonlító kutatásokról* készített összefoglalást. Hangsúlyozza, hogy a magyar és szomszédos népek irodalmának, kultúrájának összehasonlító kutatásait szorgalmazza Toldy Ferencnek, Bartók Bélának a példás útmutatását követik, folytatják a magyar kutatók egyre szélesebb apparátussal, korszerű igénnyel.

A harmadik fejezet *A reneszánsz* megnevezést kapta. Juliusz Nowak-Dłużewski *A korai humanizmus időszakában kialakult magyar–lengyel kulturális és irodalmi kapcsolatok történetéből* címen tekint át lényeges kérdéseket. Kardos Tibor *Janus Pannonius a reneszánsz Közép-Európa költőjéről* ír. A gazdag szellemi kapcsolatok dunatjai szabad áramlását érzékelteti az értékes tanulmány. A régi magyar irodalom értő kutatója, Jan Ślaski értékes összefüggésekre irányítja a figyelmet *Janus Pannonius lengyel kapcsolatait* elemezve. A humanista főpap nem járt ugyan Lengyelországban, de élete során számos lengyel humanistával találkozott: Szánoki Gergellyel (Grzegorz z Sanoka,) és Lasocki Miklóssal (Mikołaj Lasocki) Váradon, később Rómában Ilkus Mártonnal, halála után pedig egy krakkói professzor, Paulus Crosnensis (Pawel z Krosna) közbenjárására jelent meg Bécsben műveinek első kiadása. E kapcsolatok feltérképezése, a rövid összegezés ellenére is, mind a magyar, mind a lengyel irodalom történetét gazdagítja. Csapláros István Copernicusnak a magyar szellemi gondolkodásra gyakorolt termékeny hatásáról alapos részletességgel, bőséges filológiai apparátussal értekeznek. Székely György *A Dózsa parasztháború közép-európai visszhangját* követi nyomon kiérlelt tanulmányában. Maria Cytowska *Erazmus magyar követői Krakkóban*, *Joannes Antonius Cassoviensis* címen publikál érdekes adatokat az erasmisták levelezéseiről, kapcsolatairól. Borsa Gedeon gazdag anyag alapján *A XVI. század ma-*

gyar–lengyel kapcsolatait a könyvnyomtatás területén elemzi. A magyar nyelvű krakkói könyvnyomtatás már sokszor vizsgált helyzetén kívül Raphael Hoffhalter magyarországi tevékenységéhez szolgáltat hasznos, új adatokat. Varjas Béla *A XVI. századi lengyel és magyar reneszánsz prózai és verses elbeszélő műveinek fejlődési analógiáit* tekinti át. Meggyőzően mutatja be, hogy nemcsak a közvetlen kapcsolatok, hanem a társadalmi, szellemi fejlődés párhuzamai is létrehozhatnak irodalmi (műfaji) hasonlóságokat. Gáldi László *Balassi és Kochanowski művészetének tipológiai rokonságát, a reneszánsz korszak parafrázis módszerét* elemezve gazdagítja tovább a szakirodalom eddigi eredményeit. Csanda Sándor *a Balassi és Kochanowski költészetében meglévő néhány reneszánsz stílushasonlóságot* vizsgál. A hasznos áttekintés azonban csakis a közös forrásnak, a petrarkista olasz költészet szóképeinek hangsúlyozottabb figyelembevételével hozhat meggyőző eredményt. Horváth Ivánnak a magyarul már megjelent (*Acta Hist. Litt. Szeged* 1973) tanulmánya tipikus műhelymunka, Balassi poétikájának belső összefüggéseit vizsgálja. Sem célkitűzésével, sem módszerével nem illeszkedik be a magyar–lengyel művelődéstörténeti összefüggéseket elemző kötet tematikájába.

A negyedik, *A reneszánsz és romantika között* című fejezetben a XVIII. századi magyar–lengyel kapcsolatokból kiemelkedik a Rákóczi-szabadságharc és az emigráció témaköre. Benda Kálmán egy kancelláriai rőpirat, a *Lettre d'un ministre de Pologne* keletkezéséről értekeznek, Köpeczi Béla, Esze Tamás kutatásait fontos adatokkal egészítve ki. A felvetődő kérdésekre a további kutatások adhatnak választ, de az kétségtelen, hogy a sok évszázados magyar–lengyel barátság manifesztuma a magyarság függetlenségéért száll síkra. Hopp Lajos *A magyar–lengyel hagyományok megújodása a XVIII. század elején* témakört színvonalasan, történész alapossággal és bizonyító apparátussal elemzi. Jerzy Ślizifski *Daniel Krman és kapcsolata a Rákóczi szabadságharcra és Lengyelországgal* című dolgozata magyar, lengyel és szlovák kutatók figyelmét egyaránt megérdemli. Wéber Antal *A klasszicizmus változatai Magyarországon* című rövid írása nem illeszkedik szervesen a kötetbe. A klasszicizmus témakörének vizsgálatából hiányoljuk a kötet tematikája által is megkövetelt lengyel vonatkozásokat. Horváth Károly *A felvilágosodás és a romantika korszakának magyar és lengyel irodalmában jelentkező természetérzést* elemzi. Fontos adalékokat szolgáltat ahhoz a szintéziskísérlethez, amelyet Peter

Uwe Hohendahl végzett a francia, angol és német irodalom vizsgálatával (Der europäische Roman der Empfindsamkeit, Wiesbaden 1977).

Az ötödik fejezetben kapott helyet *A romantika korának* sokrétű témacsoportja. Nacsády József *A közép-kelet-európai népek irodalmában a romantika és a népiesség összefüggéseit* tárgyalja. Tadeusz Namowicz *Theodor Körner Zrinyi-jének lengyelországi utóélete* a XIX. században kérdéskört, Maria Janion pedig a romantika és forradalom kapcsolatát vizsgálja. Sötér István *A költészet forradalmától a forradalom költészetéig* címen Petőfi művét világirodalmi összefüggésekben, Victor Hugo, Puskin, Mickiewicz stb. figyelembevételével elemzi, korban és anyagban otthonos elmélyültséggel. A neves szovjet hungarológus, Alekszander Gerskovics Petőfi drámai munkásságát az európai romantika összefüggésrendszerében szemlélettágitó ismeretbővítéssel vizsgálja. Jerzy Jakubiuk Petőfi lengyelországi fogadtatását tárja fel igen értékes tanulmányban. Szent-Iványi Béla a Péterfy Jenőre is nagy hatást gyakorolt *Gregorovius Ferdinándnak a magyar- és lengyelbarát írásait* taglalja. Dora Kacnelson pedig az 1848/49-es magyar forradalom tükröződését követi nyomon a lengyel népdalokban. Faragó József egy 1851-ből származó, Bem apót váró román dal kapcsán mutatja meg, hogy miként üzen a szép példa tanulságával a népbe leszivárgó nemzeti megbékélés közös sorsot felismerő népi dokumentuma. A magyar és lengyel irodalom párhuzamos jelenségeit, az önéletrajzi elemek szerepét elemzi Radó György Madách Tragédiájában és Zygmunt Krasinski *Istenetlen színjátékában*. Elżbieta Cygielska-Guttman Madách Tragédiájának lengyel recepciójáról tár fel új és értékes adatokat. A varsói magyar tanszék docense, Andrzej Sieroszewski *A magyar és lengyel történelmi regény fejlődését* elemzi a romantika korának európai, főként francia és magyar (Sötér István, Horváth Károly) kutatásaira támaszkodva. Nagy Miklós *Kemény Zsigmond és a lengyel történelem* kapcsolatát tárgyalja a Kemény eszmrendszerének sarkalatos pontjaihoz kötődő, tovább bővíthető tanulmányban. A kötetzáró tanulmányban Csukás István elemzi a történelmi Magyarországon élő nemzetiségek együttműködésének a Jókai-művekben kirajzolódó programját.

A magyar–lengyel kapcsolatok kutatásának távlati terveit is megszabja az eddigi munka eredményessége. Az interdiszciplináris és kapcsolattörténeti kutatások elértek a XX. század küszöbéig. Különösen a két világháború közti és a II. világháború alatti magyar és lengyel kapcsolatok

története ígér izgalmas, tudatformáló és szemléletalkító feladatokat. Egyetemi, akadémiai szakemberek, tudósok együttműködése segítette a jubileumi ülészak megrendezését (Klanczay Tibor, Zdzisławow Liberz, Juliusz Nowak-Dłużewski, Gáldi László, Kardos Tibor . . .) és biztosítja a továbblépés lehetőségeit. A tanulmánygyűjtemény a jubileumi konferenciát követően 6 éves késéssel látott napvilágot. Reméljük, hogy az időközben már lezajlott 25 éves jubileumi emlékülés anyagát hamarabb vehetik kézbe a magyar és lengyel olvasók.

Cs. Varga István

Bitskey István: Hitviták tüzeiben. Bp. 1978. Gondolat K. 249 l. (Magyar História)

A magyar művelődés történetének százhusz esztendején kalauzolja végig az olvasót Bitskey István. Luther Márton fellépésétől a Nagyszombati Egyetem megalapításáig, ill. Pázmány Péter haláláig mutatja be: milyen gazdasági, társadalmi, ideológiai erők hatására égett a hitviták tüzeiben. Magyarország szellemi élete a reformáció és ellenreformáció korában.

E mintegy harmadfélszáz lapnyi jól tagolt, világos szerkezetű, vonzó stílusban írt könyv hat fejezetben, az európai és magyarországi eseményeket kölcsönhatásukban elemzi és ábrázolja. Érzékletes portrékat rajzol a szerző e korszak nagy egyéniségeiről, egyebek között Lutherről, Melancthonról, Zwingliről, Kálvinról, Melius Juhász Péterről, Dávid Ferencről, Pázmány Péterről.

Esztorténeti jelentőségének megfelelően, részletesen szól a reformáció erdélyi fejlődés-vonulatainak az európai gondolkodás szempontjából is lényeges elemeiről, a jezsuita rend szerepéről, a tridenti zsinat jelentőségéről. Legfőbb értéke abban van, hogy a korszak szellemi arculatának tömör megrajzolására törekedve; átfogó, a művelődéstörténeti kutatás eredményeit jól kamatoztató, egységes érzetet nyújt: nagymértékben megkönnyíti az olvasó eligazodását ezekben a bonyolult, nem szakember számára nehezen kibogozható kérdésekben.

Bár minden során érződik, hogy e könyv irodalomtörténeti munkája; jólesően állapíthatjuk meg, mily sokrétű ismeretanyagot ölel föl: a teológiától a politikáig, a gazdaságtörténettől a nyomdász- és iskolatörténetig; a magyar irodalmi műfajok és az irodalmi nyelv kérdéseitől a reformáció és ellenreformáció európai történetének megannyi problémájáig.

Meggyőzően mutatja be, hogy a protestantizmus térhódítása, megtorpanása, és a katolikus pozíciók újbóli megerősödésének korszakában nagy jelentőségű változások történtek a kulturális élet minden területén. Az iskoláztatás kiszélesedett, a korábbi évszázadokhoz képest megnőtt az írni-olvasni tudók száma, többen látogatták a külföldi egyetemeket. Ennek következtében az irodalom létformája a szóbeliségtől egyre inkább az írásbeliség felé haladt; az egykori hallgatók jó része olvasóvá fejlődött. Mivel a reformáció eszméit a széles néprétegek számára kizárólag magyarul közvetíthették: a magyar irodalom nemzeti nyelvűvé válásának is döntő szakasza ez a periódus. A könyvnyomtatás, mely nálunk igen korán – Hess András tevékenységével a 15. század utolsó harmadában – megindult; több évtizedes szünet után, a reformáció korában vett lendületet, és ebben a protestantizmusnak műhatatlan érdemei vannak.

E korszak intellektuális rétegének műveltsége éppúgy klasszikus humanista alapokra épül, mint a reneszánsz fénykorában; de ugyanazokat a fegyvereket más célok szolgálatába állítják. A szerző több alkalommal utal arra; hogyan változott meg a humanista műveltség szerepe, funkciója a reformáció és ellenreformáció korában; figyelmeztet azokra a rokon és eltérő vonásokra, amelyek a reneszánsz korszakot a reformációval összekötik, ill. amelyek ezeket a periódusokat elválasztják egymástól. Úgy vélem, még árnyaltabbá, gazdagabbá tehetné volna Bitskey István könyvének ezeket a részeit, ha behatóbban felhasználja Borzsák István idevágó kutatási eredményeit (Az antikvitás XVI. századi képe).

Bitskey István Pázmány Péter életművének kiváló kutatója. Ezért a jepsuitákról, Pázmányról, a Nagyszombati Egyetemről szóló fejezeteket bizonyára számos olvasója fokozott várakozással tanulmányozta. Feltehetőleg terjedelmi megköztöttségek, vagy még inkább a kötet belső arányai magyarazzák: sommásan tömörít, csak a leglényegesebb tényekre, adatokra és összefüggésekre hivatkozik ott is, ahol saját eddigi kutatásai alapján, sokkal részletesebben kifejthetné témáját. Ez a dicséretes önmérséklet kétségkívül biztosítja a könyv karcsúságát, a szerkezet világosságát, egyensúlyát. Reméljük, hogy a nem túlságosan távoli jövőben, Pázmány Péterről szóló monográfiáját vehetjük majd kezünkbe; s mindent, amit most könyvében e témáról szólva csak érintett vagy szóba sem hozott: monográfiájában teljes részletességgel tárgyalja és elemzi.

Bitskey István munkája a tudományos ismeretterjesztés szempontjából igen jelentős Magyar História sorozat értékes darabja. Alkalmas arra, hogy világos okfejtésével, vonzó olvassmányosságával sok olvasójában ószinte érdeklődést ébresszen a régi magyar műveltség történetének kérdései iránt.

Tarnóc Márton

Husztai Péter: Aeneis. A kötetet szerkesztette, az utószót írta és a dallamokat összeállította Szabó Géza. A szöveget gondozta és a nyelvi jegyzeteket írta Gilicze Gáborné. Bp. 1978. Népművelési Propaganda Iroda. (Régi Magyar Irodalmi Ritkaságok.)

Örömmel üdvözljük ezt az új sorozatot, amelyet az Eötvös Kollégium ifjúsága indított el, s amelynek első darabja Husztai Péter XVI. századi históriás énekének hasonmás-kiadása, átírással és jegyzetekkel. A sorozat címe Vajthó László ismert, háború előtti sorozatára utal; célja, miként Vajthóé is volt, az, hogy a tanuló ifjúság érdeklődő tagjainak lehetőséget nyújtson tudományos munka végzésére. A kiadásra választott mű kiválóan alkalmas erre a pedagógiai célra. A szöveg átírása és a szómagyarázatok a nyelvészeti ismeretek elmélyítésére alkalmasak; a históriás ének négy dallamának közlése a magyar zenetörténetben való tájékozódást segíti elő; széles világirodalmi kitekintésre ad lehetőséget a históriás ének forrásainak számbavétele (a kiadvány leggondosabban kidolgozott része); sőt még a művészettörténet egyes kérdéseibe is betekintést nyertek a szerkesztők: a kötetet egy 1502-i Vergilius-kiadás fametszeteinek kicsinyített reprodukcióival díszítették, s az illusztrációkhoz magyarázó jegyzetet is fűztek.

Husztai Péter históriás énekének három kiadása maradt fenn: Bártfa, 1582; Debrecen, 1582; Kolozsvár 1624. A szerkesztők a bártfai kiadás faksimilijét és átírását adják. Más nemigen tehettek, mert a debreceni kiadás egyetlen példánya Londonban van, s a róla készült mikrofilm rossz minőségű, reprodukálásra alkalmatlan, a kolozsvári kiadás meg túl késői, nyomdai kiállítása is gyenge. A három kiadás szövegét Szabó Géza összehasonlította; néhány jó észrevétele a históriás ének kritikai kiadásánál hasznosítható lesz. Helyesen állapította meg, hogy a bártfai és a debreceni kiadás egymástól függet-

lenül megy vissza egy elveszett forrásra, valószínűleg egy kolozsvári, az 1570-es évek folyamán megjelent kiadásra, s hogy ez a feltételezett kiadás nem az eredeti kézirat, hanem egy több helyen hibás másolat alapján készülhetett. A két kiadás eltéréseinek magyarázatával azonban nem értek egyet. A szerkesztő feltételezi, hogy a bártfai kiadás még azokon a helyeken is a kikövetkeztetett kolozsvári kiadás szövegét őrizte meg, ahol a debreceni szöveg jobbnak látszik; ezeknél a helyeknél a debreceni nyomdászkiadó, Hoffhalter, „igyekezett a szöveg hibáit kiküszöbölni... kiigazította a verssorok szótagszámát is.” Szerintem éppen fordítva áll a dolog: az őskiadás szövegét a legtöbb helyen a debreceni kiadás őrizte meg, s a bártfai kiadás romlott. Ezt azokkal a sorokkal lehet bizonyítani, amelyek többé-kevésbé pontosan Vergilius Aeneidéből való fordítások. A II. rész 1. versszakának 3. sora a három kiadásban ez:

Bá 1582: Jaj sokat búdosni akkor indulának

De 1582: Jaj sokkal búdosni akkor indulának

Ko 1624: Jaj szókkal búdosni akkor indulának

Vergilius megfelelő helye: *litora cum patriae lacrimans... relinquo.* (III, 10.) A debreceni kiadásban a *sokkal* nyilván sajtóhiba *szókkal* helyett, de ettől eltekintve ez lehet az eredeti szöveg. Ha az egyébként nem értelmetlen bártfai szöveget tekintenénk annak, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy Hoffhalter a latin szöveggel való egybevetés alapján javította ki az őskiadás hibás szövegét. Ugyanez a helyzet a 11. versszak 2. soránál:

Bá 1582: Meg kelj keresnetek holott célt üssetök

De 1582: Meg kell keresnetek az hol élt ösötök

Ko 1624: Meg kell keresnetek az hol élt ösötök

A bártfai szöveg itt nyilvánvalóan hibás, de „kijavítása” csak a vergiliusi minta (III, 96: ... antiquam exquire matrem) ismeretében lett volna lehetséges.

Ugyanerre az eredményre jutunk a versfőszöveg vizsgálatánál is. Idézzük az I. rész 150., a II. rész 3. és 9. versszakának első sorát:

Bá 1582: Látván ezt Anchises kezeit felemelé

De 1582: Im ezt látván Anchises kezeit emelé

Ko 1624: Látván az Anchises kezeit emelé

*

Bá 1582: Ezt írja Virgilius harmadik könyvében

De 1582: Renddel írja Virgilius harmadik könyvében

Ko 1624: Ezt írja Virgilius harmadik könyvében

*

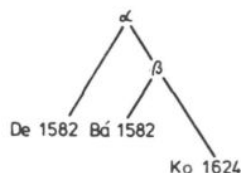
Bá 1582: Ezenközben trójaiak előhozának

De 1582: Csakhamar trójabéliek ott hozának

Ko 1624: Ezekben trójabéliek ott hozának

A versfőszövegnek (PRIMORDIA illetőleg PER M PRISCOS) mindhárom helyen a debreceni kiadás szövege felel meg. Itt tehát megint azt kellene feltételeznünk, hogy Hoffhalter a versfőszöveg tanulmányozása során észrevette a hibát, és úgy alakította át a szöveget, hogy a versfők hibátlanokká váljanak. Végre is elképzelhető, de sokkal egyszerűbb, ha a másik két kiadásban szövegromlást tételezünk fel.

A felsorolt példák egy részében az 1624-i kolozsvári kiadás szövege a debreceni kiadáséval, másik részében a bártfai kiadáséval egyezik. Az utóbbi esetben az egyező szöveg hibás. Van azonban arra is példa, hogy a bártfai-kolozsvári szöveg jobb, a debreceni pedig romlott. Az V. rész 13. versszakában fordul elő a szerkesztők által is magyarázott *leultepik* (= leül) szó, amely a Nyelvtörténeti Szótár adatai szerint már a XVI. század 2. felében szokatlan lehetett, s ezért a debreceni kiadásban *leultetek*-re változott. A bártfai-kolozsvári szöveg a ritkább, archaikusabb, s ezért feltétlenül hitelesebb formát őrizte meg. Valamennyi idézett változat megmagyarázható a következő stemmával:

A feltételezett kolozsvári őskiadást α-val jelöltük, de a bártfai és az 1624-i kolozsvári kiadás közös hibái (α versfőszöveg elromlása) miatt fel kell tételezni még egy elveszett kiadást, amelyben ezek a hibák keletkeztek.

Valószínű tehát, hogy Huszti Péter historiás énekének kritikai kiadásánál a debreceni kiadást kell alapszövegül választani. Ahol a másik két kiadás szövege egyezően eltér tőle, tehát ahol β szövege más, ott a választás alternatív.

Stoll Béla

Az élet szobra. Ady Endre képzőművészeti írásai. Bp. 1977. Corvina K. 120 l. (Művészet és elmélet)

A Corvina Kiadó Ady születésének centenáriuma jelenti meg *Az élet szobra* című igen szép kiállítási, vonzó külsejű könyvet, melyben Varga József szerkesztésében a költő képzőművészeti vonatkozású cikkei adta közre. A kötet alcímében (*Ady Endre képzőművészeti írásai*) szereplő tárgymegjelölés pontatlan, Ady ugyanis az itt kiadott ötvenkét cikke közül alig egy tucatsban ír kifejezetten képzőművészeti témáról. A mennyiség szűkre szabott, s a szerkesztő olykor következetlenül és eklektikusan járt el, amikor az anyagot dúsítani igyekezett; így olvashatunk a válogatásban két-három bekezdésnyi, mechanikusan kiragadott részleteket olyan írásokból, melyeknek teljességükben éppen csak érintőleges kapcsolatuk van a képzőművészettel, sőt találunk a kötetben olyan egyértelmű politikai kérdésről szóló cikket is (pl. *La Barre – Dózsa György*, 1906), melyben egy képzőművészeti alkotás, egy szobor megemlézése pusztán publicisztikai, retorikai fogás. Találkozunk az anyag gazdagításának szerencsésebb módjával is, az illusztrációkkal való kiegészítéssel: összesen kilencvennégy dokumentumfotó, illetve reprodukció (az előbbi Csorba Csilla, az utóbbi Németh Lajos válogatása) emel a könyv értékén.

Mégis, a mennyiség szűk határai ellenére nyilvánvaló, hogy Ady képzőművészeti érdeklődése mély, komolyan figyelő, bár térben is, időben is egyenetlen. A kötetben szereplő első és utolsó cikkének dátuma 1899, illetve 1918, de a java termés – mennyiségben és minőségben egyaránt – 1904 és 1906 közé esik, azokra az évekre, amikor publicisztikája a legérettebb. (Ady újságírói tevékenysége, s ezzel együtt ez a speciális tárgy is, az *Új versek* megjelenése után másodlagossá válik.) Érdeklődése azonban nemcsak időben meghatározott, lokalizált is: a francia és a magyar művészetén kívül lényegében más nem hat rá, s nem reagál az építészeti és az

iparművészeti alkotásokra sem. Érdeklődése, figyelme nem tudatos, hanem alkalm szerű, esetleges, s irányításra szorul, mely irányítást, útmutatást meg is kapott a barátok, elsősorban Bölöni révén. Párizsi tartózkodásai idején Ady rendszeres tárlatlátogató volt, de mivel érdeklődése inkább politikai, ideológiai indítékú, nem pedig esztétikai, a köztéri szobrászatról marandóbban és nagyobb érvénnyel tud szólni. Felismeri a monumentális alkotások propagandisztikus és agitatív erejét, s hangsúlyozza, hogy a köztéri szobor a társadalom értékrendjét manifestálja: „Írtuk már egyszer-kétszer, hogy a monumentumokkal magunkat mérjük. Ha hitványak a magyar monumentumok, mink magunk vagyunk kissúlyúak.” (*Szobor-nagykövetek*, 1905). Bár Ady motivációjában elsősorban a társadalmi elkötelezettség, céljában pedig sokszor az önvallomás dominál, általában mégis biztos ítéletű. A szubjektivizmus hatása alatt álló Rodinról (kinek *Gondolkodóját az élet szobrának* nevezi – innen ered a könyv címe), a civilizálatlansáért rajongó, vakmerő Gauguinról, a magyarok közül Rippl-Rónairól és Kernstokról ír a legnagyobb elragadtatással, de jól lát az ellenkező irányba is: a szenzációra éhesek divatbálványait (pl. Sorolla y Bastidát) ugyanúgy hitelesen értékeli. Mégis kiütökzik érdeklődésének, s így ítéletének is esetlegessége. Nem veszi észre, mint Németh Lajos utószava felsorolja, Matisse-t, Picassót és Csonváryt.

Ady számára a legfőbb érték a művészetben az eredetiséggel párosuló újszerűség. Az újszerűsége rendszerint csak a lázadást, a meghökkenést érti, s többször figyelmeztet arra, hogy a pusztá újszerűség előbb-utóbb akadémiámszhoz vezet. Ezért követelmény az eredetiség, mely az előbbi technikai jellegével szemben főleg szemléleti jellegű. E két, összegében forradalmi elv legmagasabb rendű megtestesülését Gauguinben látja. Ítéleteit legjobban nem okfejtéséből, érveléséből lehet lemérni, hanem indulatából és nyelvi erejéből. Ady kétségtelenül kitűnő befogadó, biztos ízlésű műértő, de mint kritikus, szélsőségesen impresszionista, cikkeiből csaknem teljesen hiányzik a tudományos szempont. Ady egyértelműen az Ignotus megfogalmazta (1908) elv: „... a művészetnek... semmi egyéb megfogható szabálya nincs, mint az, hogy egyéniséget fejezzon ki” alapján áll, számára is a mű mögött álló egyéniség a legfontosabb. Akárcsak irodalmi tárgyú írásaiban, itt sem a mű esztétikai értékét méri, hanem az alkotó személyiségét, művészetfelfogását, célját.

Az élet szobra jelentősen nem gazdagítja, csak megerősíti Ady-képünket, érdeme és értéke inkább a kor megismertetésében rejlik, noha nem használta ki az összes lehetőséget arra, hogy Ady és a képzőművészet korrelációját feltárja. Bőségesebb dokumentumanyag tette volna igazán teljessé és hasznossá a kötetet; olyan dokumentumokat hiányolunk, amelyek bemutatnák, milyenek látták a képzőművészek Adyt, hogyan hatott Ady személye és költészete a képzőművészetre, és milyen egykorú képzőművészeti törekvések rokonok Ady vállalásával. Ezeket a hiányokat a kitűnő utószó szerzője, Németh Lajos veti fel, s maga ezekre a kérdésekre csak vázlatos feleletet adhat. A javasolt bővítés egyben tisztázhatta volna a kötet valódi jellegét, mert *Az élet szobra* ebben a formában félúton áll a szakember és a nagyközönség igényei között. Varga József bevezető tanulmánya a nagyközönséget tájékoztatja, Németh Lajos utószava a szakmabelieknek ad szempontokat, s ugyancsak a szakember igényli a jegyzeteket (Varga József munkája) és a névmutatót, amely ugyan egy ilyen terjedelmű és ilyen könnyen áttekinthető kiadványban talán nélkülözhető is.

Lami Pál

Kahána Mózes: Nagy időknek kis embere. Válogatta Szántó Kovács Gábor. Bp. 1977. Kossuth K. 290 l.

Három rétegből válogatta egybe a kötet összeállítója Kahána különféle műfajú írásait (nagyrészt cikkeit és publicisztikáját), amelyek összessége az író szellemi arcképét, önéletrajzát adja.

Az első csoportban a húszas és harmincas években írt versek, vitacikkek sorakoznak; a másodikban az „itthon”, az író 1965-ös repatriálása után írt visszaemlékezéseket találjuk; míg a harmadik – sajátos kötőanyagként – Kahána önéletrajzi regényeihez fordul, hogy a belőlük vett szemelvényekkel hidalgjon át bizonyos kronológiai hiátusokat.

A kötet gazdagon dokumentálja Kahána eseményekben, kalandokban gazdag életútját: írói jelentkezését a magyar avantgarde soraiban, az első világháború, a forradalmak és az emigráció érlelt éveit, amelyek cselekvő forradalmárt formáltak a lázadó versek szerzőjéből. Az irodalomra – ezt követően – már csak az aktív pártmunka mellett jutott idő, a doftánai börtönben,

a Szovjetunióban, majd az 1937 és 1940 között Erdélyben végzett megbízatások szüneteiben. A második világháború ismét a Szovjetunióban éri, s az evakuáció nélkülözései között – az író átváltozik szótárszerkesztővé: az első terjedelmesebb magyar–orosz, orosz–magyar szótár összeállításán dolgozik. Majd „második anyanyelve” (a moldován) vonzásába kerül, s számos elbeszélést ír a Moldvai Köztársaság változó életéről; egyike a moldvai irodalom elindítóinak, szervezőinek. Az öregkorban azonban ellenállhatatlan erővel támadtak fel az ifjúság, a pályakezdés nosztalgiai. Csakhogy magyar szót hallgasson, egyre több időt tölt Kárpátalján, s végül rászánja magát a hazatelepülésre. Az életmű az itthon töltött tíz évvel vált teljessé. Kiadóink sorra jelentették meg a korábban írt regényeket a *Biharvári taktikát*, a *Tarackost*, a *Hat nap és a hetediket* (az író elbeszéléseit is tartalmazó *Földön föld alatt* c. kötetben) és a Moldvában született írásokat. Legmélyebben azonban az életrajzi trilógiája hatott (*Iratlan könyvek könyve* – 1969, *A boldog élet könyve* – 1972, *Sóvárgások könyve* – 1973), amely mély líraisággal és tiszteletreméltó őszinteséggel idézte fel a forradalmak és az emigráció tiszta akarásait és viszontagságait.

A Nagy időknek kis embere visszaemlékezései jól egészítik ki a trilógia világát. Különösen megkapóak azok a portrék, amelyeket Kahána az egykori író- és küzdőtársakról: Barta Sándorról, Bortnyik Sándorról, a szobrász Gergely Sándorról, Gaál Gáborról, Komját Aladarról, Kovács Györgyről, Lányi Saroltáról, Fazekas Józsefről, Dr. Havas Andrásról és másokról festett. Kevésbé sikerültek azonban azok az írások, amelyekben – tiszta szándékkal és jóindulattal – a korabeli irodalom jelenségei felé közeledett: óhatatlanul magukon viselik a több évtizedes távollét immár behozhatatlan hátrányait.

A kötetet az 1930-ban írt doftánai börtönnapló, a *Vas és kő* megrázó leírásai zárják.

Szántó Kovács Gábor utószava tömör összefoglalását adja Kahána életművének. Különösen érzékletesen jeleníti meg a keresések időszakát, azokat a kérdéseket, amelyek az avantgardista költőt és pártmunkába bekapcsolódó forradalmárt foglalkoztatták. Jól jellemzi az író gondolkodásmódjának empirizmusát, mely többször megakadályozta abban, hogy a marxi–lenini elmélet mélyéig hatoljon. Ugyanakkor azonban Kahánának ezt a tulajdonságát – érzésünk szerint – kissé túlhangsúlyozza és kiterjeszti munkásságának későbbi szakaszaira is. Ezt látszik

alátámasztani a kötet címválasztása is, ami – úgy érezzük – kevesebbet ígér annál, mint amit a kötet valójában nyújt. A *Nagy időknek kis embere* hiteles dokumentum. A két világháború közti szocialista irodalom kutatói számára forrásértékűek a benne közölt visszaemlékezések, amelyek hitelét legfeljebb szerzőjük helyenkénti túlzott szerénysége „rontja”. Ne higgyünk ebben a kérdésben neki!

(A címadó önmeghatározásban szereplő „kis” jelző paradox mivoltának felismeréséhez elég csak belcolvasni a *Korunkba* írt – s mindmáig újrakiadatlan – világpolitikai szemlékbe, amelyek 1937 és 1940 között a „nagy idők” igenis a kor színvonalán álló, széles látókörrel kommentálták és értékelték.) Véleményünk szerint, Kahána életútja, alkotómunkássága jóval bonyolultabb annál, mint ahogy eddig láttuk, illetve ahogy szerzőjük láttatta. Jövendő életrajzírójának, monografusának mélyebbre kell hatolni a felszínnél, meg kell fogalmaznia azokat a belső és ki nem mondott ellentmondásokat, amelyek e szürkének tartott sors mélyén rejlenek. E kutatások feltehetően nem változtatják meg ugyan Kahána helyét irodalomtörténetünk rangsorában, de segítségükkel a forradalmársors és az emigráció olyan mélységei tárulhatnak fel, amelyek új fénybe állíthatják az író emberi alakját, lemondásokkal és belső konfliktusokkal teli elkötelezettségét.

Botka Ferenc

Földes Anna: Móra Ferenc. Bp. 1977. Móra K. 254 l.

Az Így Él't sorozat Móra-kötetének folytonos aktualitást az ad, hogy az író legnagyobb számú olvasói, a gyermekek számára készült, „Tíz éven felülieknek” ajánlja a kiadó. Időszerepének egy másik szintje pedig a centenáriumi, a kerek évforduló ürügyén megszaporodó írások, előadások óhajtott eredményéhez igyekeznek közelébb juttatni olvasóját ez a könyv is: a tisztább, részletesebb, számunkra-való Móra-képhez.

A könyv megítélésének – természetéből következő – szempontjait akörül kereshetjük, hogy miképpen felel meg a sorozat és a cím kettős követelményének: életrajz-e, és ennek a korosztálynak szól-e. Az irodalom életében lehet szerepe, földadata az írói életrajznak is akkor, ha az alkotó bemutatásával közelebb viszi az olvasót a műhöz; azért ismert meg az író testi

mivoltával, hogy üzenetéhez segítsen hozzá. Eközben azonban nem hasznos kauzalitást tételni egy létező és egy mű között pusztán időbeli egybeesésük alapján. Így a kötetből abból a szempontból célszerű beszélni, hogy mennyire képes közelebb vinni – elsősorban fiatal – olvasóit az író életművéhez.

Móráról írván nem jár töretlen úton a szerző, hiszen több, az oeuvre lényeges pontjait, műveit vizsgáló tanulmányra támaszkodhatott, és a saját, 1958-ban kiadott monografikus könyvét is értékesíthette. Főleg az író gyermek- és fiatalkorát rajzolja most meg nagyobb apparátussal és részletesebben, sőt még annak szüleinél, apjának „mintákat író, álmodó” szűcstűjéről is megemlékezik; elgondolhatóvá, elképzelhetővé teszi ezzel az író, és jelzi meghatározó élményvilágát, (Móra Márton mesterségének hanyatlásáról szólva azonban zavaró a suba és a guba fogalmának összemosása). A primer biografikus adatok mellett sokszor fölhasználja Móra önéletrajzi írásait is; legtöbbször utal a szóban forgó műre, vagy meg is nevezi azt, néhányszor azonban – mint például a *Kalcinált szóda* esetén – elmarad ez a hasznos tájékoztatás.

A kötet vállalkozik Móra hosszabb epikáinak bemutatására is. A *Rab ember fiait* a tanár Juhász Gyula idézésével motiválja, a *Csilicsali Csalavári Csalavért* a folklór felől közelíti meg, a *Négy apának egy leányáról* olvasva pedig a genetikai elemzés néhány módszerére emlékeztethetünk. A bemutatások azonban több irodalomelméleti fogalmat, a cselekmény mellett más prózaépítő sajátosság megfigyeltetését is megbírtak volna. Ilyen teoretikus kitekintés az „író teremtette történelmi statisztikáról” megfogalmazott regényelméleti kószoló a *Rab ember fiainak* kapcsán.

Az illusztrációk jól felidéznek a kor hangulatát, és megteremtik az eleven Móra alakjának illúzióját. Azonban a kép helyenként – például a 111. oldalon is – nem szöveggörnyezetét szemlélteti, másutt pedig a kevés információt hordozó képaláírások csak igen távolról kapcsolódnak témáikhoz; a 16., 26. oldalon levő kézirások fotói akkor lennének igazán hasznosak, ha könnyebb elolvasásuk érdekében közölték volna azokat a szövegben is, mint ahogyan ezt megtették Móra 1918. november 26-i beadványával. A 179. oldalon levő képet – például a *Juhász Gyula Emlékkönyv* alapján – pontosítani lehetett volna; a 184. oldalon látható felvételi aláírása téves, mert nem a színház előtt, hanem

a könyvtármúzeum lépcsőjén állnak a Juhász Gyulát megtisztelő összegyűlteket.

A könyv stílusa meglepetésektől mentesen szemléletes. Az idegen szavakat lefordítja, magyarázza (így a stipendiumot vagy a differitst), a pragmatica sanctio viszont magyar jelentése nélkül maradt, s a fiataloknak talán azt is el lehetett volna mesélni, hogy mi a pontos jelentése pl. a „két láncot örökölt” . . . mondatnak. A jól gördülő szöveget ritkán megakasztja egy-egy csikorgó publicisztikai klisé: „síkra szállt, . . . a kiúttalanság rányomta bélyegét . . .”.

Égésében a könyv eleget tesz feladatának, közelebb segíti zsenge olvasóját az íróhoz.

Kovács Kristóf András

Kodolányi János: Szív és pohár. Bp. 1977. Magvető K. 367 l.

Alighanem egyik legkirívóbb sajátossága a két világháború közötti magyar esszének, hogy az írást indító aktuális alkalom mindig időtlen távlatokba tágul. Az íróknak láthatólag szűk minden olyan tér, amelyre csak egy kérdés címkeje ragasztható. A lehetséges szétágazások és kapcsolatok esetenként jobban érdeklik őket, mint egy-egy mű vagy érdekes kérdéscsoport centrális magja. Kodolányi János: *Szív és pohár* címmel egybegyűjtött bírálati és tanulmányai akként kötődnek az említett jellegzetességekhez, hogy ő is sokszor szívesen beszél (látszólag) másról, hogy azt sűrítse cikkeibe, ami leginkább foglalkoztatta.

Ez nem jelent egyet az analízis elhanyagolásával. Sőt, Kodolányi bírálati és cikkei induló pontját mindig a szükséges részletességgel megvizsgálja, részeire bontja, hogy így teremtsen alapot ahhoz, ami feltétlenül sajátja. Móricz Zsigmond: *Tündérbert – Pillangó* c. könyveiről szólva hosszan fejtegeti Debrecen kultúrtörténeti szerepét, hogy azután erre állítva mondhatta el, miért „csodálatos” a két mű. Egyéni utat látunk ekként Kodolányi írásaiban: a tárgyi elemek soravétele után legtöbbször kísérletet tesz eszmék, elméletek irányába történő emelkedésre.

Válogatott kritikáiban és tanulmányaiban az *osztályszemlélet* jelentkezése hamar felismerhető. Ennek okai közül eléggé ismert az a tény, hogy a húszas évek végén *A falu szociális viszonyait* elemző író kapcsolatba került a Bartha Miklós Társasággal. A kötetben is olvasható írás szociológiai érzékenységgel beszél a falvak szoci-

ális keresztmetszetéről, tapasztalatai alapján és külhoni példákhoz mérve vonja le a tanulságot, hogy az, ami van, nem jó, meg kell változtatni. Nem véletlen így, hogy Kodolányi neve ez időben a „baloldaliak” jegyzékének élén szerepelt, s többen megjegyezték róla, hogy erőteljesen tájékozódott a dialektikus materializmusról. Elméleti jártasságának egyik szép példája a *Baloldaliság – a marxista kritika gyermekbetegsége*. Világosan látta, hogy az akkori viszonyok között mily nagy szükség volt *realis* kritikára. Realitás alatt a valósághoz történő viszonyítást érteve. Érdemes idézni megállapításainak egyik passzusát: „Objektív figyelemben kell részesítenie a valóságot, a tényeket kell csoportosítani, a valóságra kell következtetéseit felépítenie. Szemléleti módjában dialektikusnak kell lennie, ez az egész dolog lényege” (266. l.). Természetesen akkor, amikor konkrét tanácsokat, valamiféle szabálygyűjteményt, követelményrendszert próbál összegezni, megállapításai vitathatóvá lesznek. Cikkeiben nem is annyira a konkrét igények, inkább az *elvek* érdekesek, hogy a bírálatban az impresszionisztikus hangnemnek – ahogy ő mondja „lírai kitéréseknek” – és a türelmetlenségeknek meg kell szűnniök. Vagyis a kritikában a stratégia és a taktika különbözőségének figyelembevételét elengedhetetlennek tartja. Ami az ő szavaival azt jelenti, hogy a bíráló az abszolút teljességet a relatív teljességgel összeméri és megmutatja azokat a módokat, amelyek az abszolút teljességet megközelíthetővé teszik, adott körülmények és követelmények között (270. l.).

Kodolányi cikkeiben mindig világosan körülhatárolta (vagy megmagyarázta) az általa használt fogalmakat. Ez különösen abban a helyzetben értékelendő nagyra, amikor hivatalosan vagy kevésbé tudatosan kísérleteket tettek szavak tartalmának egybemosására. Egyik 1938-as írásának az volt a célja, hogy a „népi” és a „völkisch” különbségét érthetővé tegye. Amire – mint a cikkből kiderül – az indította, hogy oly jelenségeket látott, amelyek az általuk kezdeményezettekkel ellentétesek. Magyarán az eszmei import ellen lépett fel, amely megszüntetheti a „magyar lényegét”. Elvszerű és következetes kiállással zárta gondolatmenetét, hogy nem hamis ünnepek népi-nemzeti megújulását akarták, hanem a munka csendjében megteremthetőt (329. l.)

Világirodalmi tájékozódását a *Szív és pohár*-ban a *Makszim Gorkij 60 éves* c. írása mutatja. Nyilvánvaló, hogy az említett osztályszemlélet okán ragadta meg az alkalmat, hogy felvillantssa

azt az utat, amelyet Gorkij a szervezkedő proletariátus ábrázolásáig megtett. Itt is – híven céljaihoz – fogalmainak lehetőség szerinti pontos értelmezését adja. Vitázik azokkal, akik az orosz íróban pesszimizmust látnak, mondván, nyomorúságos helyzetek feltárással és nyomorgó alakok megrajzolásával a változtatás igénye csendül ki műveiből. Gorkij példáját szegezte szembe azokkal, akik egyéniségüket féltették, „elefántcsonttoronyuk” összedőlésétől tartottak, s azzal együtt a kultúra, a szépség és szellemiség összeomlását jósolták. Kodolányi (1933-ban) eszenciálisan fogalmazott. „El kell veszítenünk önmagunkat, hogy végre önmagunkra s az új emberi közösségre találjunk” (103. l.).

A *Szív és pohár* első részében tizenegy írás szól Móricz Zsigmondról, mintegy harmada a fejezetnek. Ez a számszerűség eleve figyelmeztet, hogy két író közötti kapcsolat jelentős a kor irodalmi viszonyaiban. Ismert tény, hogy Kodolányit a *Nyugathoz* Móricz személye kötötte. A folyóirat 1924-es évfolyamában kritikát írt *A tűznek nem szabad kialudni* c. Móricz-kötetről s abban a háborús novellák méltatásakor ítéletet mond az ellenforradalmi rendszer kezdeti időszakáról. Amikor Móricz a lap szerkesztője lett, szorosabbá vált kontaktusuk, így érthető, hogy Kodolányi a bírálataiban mindig nagy elismeréssel szólt róla. A tizenegy cikkben némi emelkedettség érzékelhető, pontosabban, olyan előfeltevés érződik, hogy amit Móricz alkot, az csak kiemelkedő, jellegzetes, tökéletes, csodás stb. Anélkül, hogy ütköztetni akarnám megállapításaikat, utalnom kell itt arra, hogy mennyire más és mennyivel kritikusanabb volt Németh László a Móricz-művek olvasásakor. Az *Esőleső Társaság* novelláiról azt mondja, hogy az író nagy alkotásai mellett „hulladékdomb”, a

művész kényelmes nyújtózkodása, de – teszi hozzá – ez is jellemző, mert az ilyen kötetek pongyolasága mutatja meg, mi az, amit álmában is tud (*Két nemzedék* 106. l.) Ezzel szemben Kodolányi arról ír, hogy „egy nagy író éleslátásának dokumentuma ez a könyv, (...) egy korszaké, egy országé is” (84. l.). Mindezzel – újra hangsúlyozom – nem az egymás elleni kijátszás volt a célom, hanem annak felvillantása, hogy Kodolányi Móriczról túlzottan személyes hangnemben, olykor „lírai kitörésekkel” szólt, nem tudván megszabadulni azoktól a hibáktól, amelyeket elvi írásaiban csokorba gyűjtött. Nem mondható teljes bizonyossággal, hogy ez negatívum. Azért nem, mert így bepillantást kapunk az írói gondolatvilág egyik részterületére. Hozzá kell tenni, volt kölcsönösség a személyes hangvételi értékelésben. Móricz 1932-ben, Kodolányi szerzői estjén, mondotta többek között: „Csodálatos tűz van benne, az örökké égő tűz szikrája élteti, s ez a szikra éget és perzsel, és sokszor magával ragad. Egy különös embertípus, a társadalmi keresztút harcosa, aki ha a múltba néz, a konzervatív üszkös gerendákra figyelmeztet, ha a jövőbe néz, a rosszul ácsolt oszlopokra szeret mutatni.”

A *Szív és pohár* olyan válogatás Kodolányi írásaiból, amelyből az érzékeny kritikusi és az elveiért szenvedélyesen szóló közírói vonásai tárnak fel élesen. A kötet alapján kialakuló képnél sokkal *ellentmondásosabb* volt a valódi, de problémaérzékenységét jól dokumentálják a könyv cikkei. Azt, hogy odafigyelt a társadalmi igazságtalanságokra, írt róluk, sőt, megoldásukra (pl. a *Finnországi jegyzetek* a magyar parasztsorsra) is kereste a lehetőségeket.

Laczkó András

A Magyarország története című kézikönyv nyolcadik kötetének művelődéstörténeti fejezeteiről

(Vita az Irodalomtudományi Intézet Modern Magyar Irodalmi Főosztályán
1977. július 11-én)

Pomogáts Béla: A jelen vitának nem lehet feladata, hogy egészében és teljességében értékelje a Magyarország története című kézikönyv nyolcadik kötetének eredményeit. E kötet hosszas történeti kutató munka terméke, egyszersmind új kutatások kiindulása, amelybe beépültek mindazok a gazdaság-, társadalom-, politika- és eszmetörténeti alpmunkálatok, amelyeket a huszadik századi magyar történelemmel foglalkozó tudományos kutatás végzett el az elmúlt két évtized során. Kétségtelen, hogy ez a két évtizedes időszak a magyar történetírás rendkívüli felélnkülését és korszerűsödését hozta. Ennek a megújulásnak a körében indultak meg és teljesedtek ki az ideológia- és eszmetörténeti kutatások is. E kutatások a két világháború közötti korszak eszmetörténeti képének számos eddig homályban maradt részletét világították meg. Így elsősorban a marxizmus és a „népi” ideológia, kisebb mértékben a polgári liberalizmus és radikalizmus korabeli szerepét. Több fontos terület, például a szociáldemokrácia vagy a kisgazdamozgalom ideológiájának kutatása azonban a háttérben maradt. Valójában nem volt megfelelő képünk az ellenforradalmi rendszer hivatalos ideológiájáról; ennek az ideológiának a változatairól és változásairól, továbbá a fasizmussal szemben álló konzervatív eszméről sem. Hajdú Tibor, Márkus László és Lackó Miklós, akik a nyolcadik kötet eszmetörténeti fejezeteinek kidolgozását elvégezték, hatalmas vállalkozásba fogtak tehát. Részben előtanulmányok és alapkutatások nélkül kellett az igen bonyolult korszak eszmetörténeti képét rekonstruálniok, az egymással küzdő és egymással érintkező ideológiák leíró történeti rendszerét létrehozniok.

Hajdú Tibor adott összefoglalást az 1918–1919-es forradalmak művelődéspolitikájáról és kulturális életéről. Talán az összefoglalás rövidsége okozta, hogy a szóban forgó fejezet, nézetem szerint, kissé leegyszerűsíti a forradalmak művelődéspolitikájának és kulturális életének képét. Így mellőzi azokat a polémiákat, amelyek a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején folytak a különféle irodalmi és művészeti áramlatok között. S főként mellőzi azt a vitát, amelynek döntő eszmetörténeti szerepe volt a későbbi művészeti és politikai események során: a Kassák Lajos és Kun Béla között zajló 1919. júniusi vitát. Holott ez a polémia nemcsak a magyar avantgarde és a magyar kommunista mozgalom viszonyát szabta meg hosszú évtizedekre, hanem számos következménye volt a hazai baloldali művelődés sorsában is.

A húszas évek politikai ideológiájának kérdéskörét Márkus László dolgozta fel. Hiteles képet adott mind az ellenforradalmi rendszer, mind ellenzékének ideológiájáról. Pontosán látja, hogy a korszak egyik döntő kérdését az a nemzeti probléma jelentette, amelyet a trianoni békeszerződés okozott. Mint írja: „1918 előtt [...] a magyar nacionalizmus számára a nemzeti álláspontot a soknemzetiségű magyar állam, kortársi szóhasználattal a »magyar birodalom« csonkítatlan megtartásának programja jelentette. Trianon után a magyar politikai közhangulatban nehezen szétválasztható módon keveredett össze a békediktátummal elcsatolt jelentős magyarlakta területek elvesztése miatti érthető nemzeti érzékenység a »magyar birodalom«, az idegen nemzetiségek felett is szuverenitással bíró történeti magyar állam visszaállításának nagyhatalmi nacionalista követelésével. Az ellenforradalom nemzetfelfogása a régi sovinszta imperialista programot új módon, a tényleges nemzeti sérelmek előtérbe állításával képviselte.” A nemzeti kérdés a kor egész ideológiai életét áthatotta, s legális lehetőséget csak olyan irányzatok kaptak, amelyek többé-kevésbé nacionalista jellegű választ adtak erre a történelmi kérdésre. Ez a helyzet lényegében az ellenzéki irányzatok fellépését is meghatározta.

A harmincas évek politikai ideológiájának és általában a korszak művelődéstörténetének összefoglalását Lackó Miklós végezte el. Kétségtelen, hogy személyében ez az összefoglalás avatott és tudós szerzőre talált. Eddigi munkáiban (*Nyilasok, nemzeti szocialisták*, 1966; *Válságok-választások*, 1975) lényeges alap kutatásokat végzett el a szélsőjobboldali mozgalmak, a marxista ideológia és a „népi” írómozgalom történetének felderítése terén. Ezeket az alap kutatásokat hasznosította, midőn az ellenforradalmi rendszer politikai ideológiájának átalakulását és „formaváltását” írta le. A szerkezetváltózást abban látja, hogy az 1929–1933-as gazdasági és társadalmi válság hatására az addig nagyjából konszolidált és szintézisben megállapodott ellenforradalmi ideológia bomlani kezdett, s e bomlás fő iránya jobb felé mutatott. A bomlás abban nyilvánult meg, hogy az ellenforradalmi gondolatrendszer különböző összetevői, belső irányzatai önállósodtak, s ezzel párhuzamosan át is alakultak. Ennek az átalakulásnak a révén az ideológiai élet bizonyos mértékű átstrukturálódása következett.

A harmincas években mélyreható változáson mentek át az ellenzéki jellegű ideológiák is. Színre lépett a „népi” mozgalom, amelynek Lackó joggal tulajdonít igen lényeges szerepet. Helyesen mutat rá arra, hogy e mozgalomban két ellentétes gyökerű áramlat egyesült: egyfelől a jobboldali radikalizmusból kiábránduló, másfelől a szocialista baloldaltól eltávolodó értelmiség kiutat kereső kísérlete. Az irányzat alapvonásait számos tényező formálta ki: a szociális kérdés, amely elsősorban a dolgozó paraszti milliók elnyomottságában jelentkezett, a modern kapitalizmus társadalmi és kulturális válsága, a szocialista baloldal ideológiai és politikai válsága, végül az ellenforradalmi nacionalizmus hatása, amely a Trianon keltette nemzeti válság körülményei között széles körökben hatott. Lackó pontosan határolja el a magyar „népi” mozgalmat a kelet-európai társadalmak hagyományos „narodnyik” áramlataitól, valamint a fasizmus „völkisch” irányzatától. Helyesen állapítja meg, hogy a „népi” mozgalom nem volt egyszerűen politikai irányzatnak tekinthető, fellépése szélesebb körű, jellegét tekintve (mint annak idején Révai József is kifejtette) inkább általánosabb „szellemi mozgalom”. Ahogy most Lackó mondja, nem politikus és nem politika-ellenes, hanem „metapolitikus” mozgalom.

Lackó Miklós dolgozta fel a két világháború közötti korszak művelődés-, így irodalomtörténetét is. Az irodalom kutatóit természetesen elsősorban az a kép érdekli, amelyet irodalmunkról festett. A történeti kézikönyv belső igénye értelmében ez a kép eleve nem irodalomtörténeti jellegű. A szerző maga arra utal, hogy az irodalmi jelenségeket és folyamatokat elsősorban ideológiatörténeti szerepüknek, valamint szociológiai hatásuknak megfelelően értelmezte és ábrázolta. Lackó Miklós helyesen állapítja meg, hogy az irodalomnak rendkívül nagy eszmeképző szerep jutott a két világháború között. Ennek ellenére, úgy tetszik, nem vitte végbe következetesen az irodalmi fejlődés szociológiai és eszmetörténeti vizsgálatának elvét. Az irodalommal foglalkozó fejezet csak részlegesen érinti azt a kérdést, hogy az irodalomnak milyen szerepe volt a kortudat kialakításában, a különböző társadalmi osztályok és rétegek tudatformáinak szervezésében. Ehelyett részben a korszak irodalomtörténetének rövid összefoglalására, egyfajta irodalomtörténeti koncepció kifejtésére vállalkozik. A kor irodalmának szociológiai és eszmetörténeti érdekű ábrázolása kívánta volna meg azt is, hogy a fejezetben szerepeljen, illetve nagyobb súllyal szerepeljen Juhász Gyula, Kassák Lajos, Cs. Szabó László, Pap Károly és Reményik Zsigmond munkássága is.

Az irodalomtörténeti fejezet homlokterében az impresszionista-szimbolista stílust felváltó „újrealista” stílusirányzat leírása áll. Ez az irányzat jelenti az irodalomról adott összefoglaló kép szervező erejét. Nézetem szerint az újrealizmus fogalmának ilyen mérvű használata részben leegyszerűsíti a két világháború között végbement irodalomtörténeti folyamatot. Egyrészt a *Nyugat* körében lejátszódó átalakulás, amelyet Lackó Miklós a forradalmak bukása után, sőt a húszas évek második felében rögzít, korábbi fejlemény: a „nyugatos” (szimbolista-impresszionista) stílus átalakulása már a tízes évek közepétől kezdve bekövetkezett. Másrészt a kor stílusirányzatai között, különösen a húszas években, az avantgarde-nak is igen nagy szerepe volt. A magyar avantgarde mozgalmát és irodalmát eléggé elhanyagolja az irodalomtörténeti összefoglalás. Igaz, az avantgarde művészet és irodalom szociológiai szerepe valóban csupán szűk körben érvényesült. Eszmeképző hatása és ezért eszmetörténeti szerepe azonban jelentősnek mondható.

A korszak irodalmi irányzatainak ábrázolása során az újrealizmus mellett fel kellene rajzolni más irányzatokat is. Így a húszas években az avantgarde áramlatokat, a harmincas években pedig azt az irányzatot, amely talán „mitologikus” irányzatnak nevezhető. Ez a „mitologizmus” azoknak az eszmé-

nyeknek és értékeknek a védelmére vállalkozott, amelyeket a fasizmus terjeszkedése és a közelgő háború végső veszélybe sodort. Az európai kultúra, az emberi haladás, az emberi fennmaradás ügyével vetett számot, a hagyományos humanus értékeket képviselte. Ezért nyúlt az ősi mitológiák vagy a teremtett költői mítoszok szemléleti formáihoz és költői eszközeihez. A harmincas években nagy szerepe volt az ideológiai és politikai mítoszoknak is, amelyek általában a jobboldali, nacionalista és fasiszta eszmék kifejezésére szolgáltak. A költői és művészi mitologizmus élesen elvált ettől a retrográd mitológiától, sőt kifejezetten szemben állt vele. Humanizálta és gyakran racionalizálta a felhasznált mítoszokat. Mint költői és művészi irányzatnak a harmincas években kivételes szerepe volt, nemcsak a „harmadik nemzedék” költőinél, hanem a kor elbeszélő irodalmában, sőt képzőművészetében is. S nemcsak hazánkban, hanem a szomszédos kelet-közép-európai kultúrákban is hatott: az az irány, amelyet a lengyel irodalomtörténet általában „katasztrófizmusnak” nevez, ennek a mitologikus áramlatnak a rokona.

József Farkas: Az 1918–19. évi forradalmak művelődéspolitikája című rövid fejezet jogosan tárgyalja együtt a két forradalom kulturális tendenciáit és eredményeit, mivel valóban a polgári demokratikus forradalom időszakájában vették kezükbe a haladó irodalom és művészetek képviselői e területek irányítását, és új koncepciókat dolgoztak ki a polgári humanista haladás szellemében. Ahogyan a Vörösmarty Akadémia programja szemben állt a konzervatív Petőfi és Kisfaludy Társaság képviselte irányvonallal, ugyanúgy a képzőművészetben, a zenében, a színház- és a kezdeti filmművészet területén is új koncepciók születtek, és új emberek vették át a szakmai irányítást. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája ezeket a koncepciókat átvette és kiegészítette, szocialista koncepciókká formálta át. De nemcsak a tervezeteket és elgondolásokat vette át, hanem azokat a személyeket is, akik ezeket kidolgozták, s most lehetőséget adott nekik elképzeléseik megvalósítására. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája éppen azért tudott egy új, szocialista gondolatrendszert és irányítási módszert kiépíteni és megszervezni, mert a magyar értelmiség különböző indítékból, eszmei és politikai tartalmát tekintve a tudatformák széles skáláján elhelyezkedve vállalta, különösen az első hónapokban, a szocialista forradalom célkitűzéseit is, legalábbis a kulturális területen. De többen – mint Tóth Árpád, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos, Balázs Béla és még sokakat sorolhatnánk – annak tartalmát és társadalmi célkitűzéseit is.

A fejezetnek ez a fő gondolata; minden részletkérdést ennek keretében tárgyal a szerző, ami sajnos azzal a következménnyel is jár, hogy néhol túl sommásan fogalmaz. Így pl. Móricz Zsigmond egyértelműbben és hosszabb ideig állt a második forradalom mellett, mint a fejezetből kitűnik. És még az ún. „polgári gondolkodásmódot” írók viszonya sem volt ily egyértelműen passzív a Tanácsköztársasághoz, amint e rövid fejezetből kitűnik.

Három vonatkozásban mélyíteném el magát a történelmi körülmények elemzését, azt, ami a kultúrpolitikáról itt rajzolt képet eredményezte:

1) Talán jobban kellene hangsúlyozni a magyar proletárforradalom vérontás nélküli győzelmét, tehát azt, hogy nálunk nem volt polgárháború, és a progresszív értelmiség a forradalom lendületében továbbhaladt saját forradalom előtti lehetőségeinél, és együtt tudott menetelni – több-kevesebb fenntartással – az új társadalom kultúrájának kiépítésében a szocialista államhatalommal. Nemcsak íróknál és művészeknél volt ez így, hanem mérnököknél, tanároknál, orvosoknál is, ami azt jelenti, hogy egészen szélesen értelmezve a Tanácsköztársaság értelmiségi politikája több lehetőséget kapott a történelemtől, mint pl. az oroszországi szovjethatalomé, ahol a polgárháború során az értelmiség jelentős része szembefordult az új hatalommal.

2) A nemzeti kérdésnek, annak, hogy nemcsak nemzetiségi területeket szakítottak el és szálltak meg az antant hatalmak döntéséből kifolyólag (Vix-jegyzék), hanem magyarok területeket is, szintén volt jelentősége abban, hogy a haladó értelmiség ilyen egyértelműen támogatta a két munkáspárt egyesüléséből következő munkáshatalmat, abban bízva, hogy a Szovjetunió segítségével sikerül majd visszavernie az antant támadásait. Ilyen reményeket hangoztattak közvetlenül a Tanácsköztársaság megalakulása előtt; pl. Bíró Lajos vezércikkein jól végig lehet ezt a gondolatot követni. Tehát a magyarság féltése és a kultúra féltése, amit az ellenforradalmi propaganda még a Tanácsköztársaság győzelme előtt a kommunisták ellen fordított, most mindkét vonatkozásban a Tanácsköztársaság mellé állította az értelmiséget.

3) Annak kimondása is talán helyénvaló lett volna, hogy mindezek következtében a magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikai koncepciója erőteljesen eltért az ún. proletkulttól. Vagyis éppen a történelmi szituáció kultúrpolitikai összetevőinek jellemzését hiányolom a fejezetből. Lehet, hogy ez rövid ismétlést jelentene a kötetben, de ha ez a fejezet ezt a kérdést érintené, rámutathatna a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájára egész koncepciójának sajátosságára, történelmi érdekességére, magyarázatot találhatnánk arra is, aminek értékelése bár e fejezetnek, sőt e kötetnek már nem feladata, mégis történelmi tény, hogy a Tanácsköztársaság megdöntése után ennek a vele együtt haladó értelmiségnek jelentős része később, az ellenforradalom idején is miért vállalta ekkori cselekedeteit, a léft és kimondott szót.

Szabolcsi Miklós: Szükségesnek tartom, hogy röviden a VIII. kötet általános kérdéseiről szóljak. El kell ismernünk: e kötet jelentős teljesítmény, és történetírásunk eddigi eredményeihez képest nagy előrehaladást jelent. Nehéz kérdésekkel néz szembe, a nemzeti és nemzetiségi problémát minden eddigénél világosabban tárgyalja. A munkásmozgalom hatóköre is valós megvilágítást nyer; a magyar társadalmi szerkezet leírásában számtalan új eredményt olvashatunk. Először történik meg, hogy a történetírás ilyen részletesen foglalkozik a politikai ideológia szervezetével, és ilyen szervesen építi egymásba a gazdaságtörténetet, társadalomtörténetet és esztétörténetet.

Azt is kiemelném, hogy az eseménytörténeti részekben sok új és érdekes van, és hogy a könyv egyes részei megírásukban is regényszerűen izgalmasak. Ilyen szempontból a II. világháború előtti évek leírása, az 1944-ig terjedő évek bemutatása mintaszerű.

De hadd térjek rá a szorosabban vett művelődéstörténetre. Kétségtelen érdeme a szerkesztőknek, hogy ilyen terjedelemben és igénnyel először próbálnak meg összefüggően művelődéstörténetet adni. De alapvető módszertani problémának tartom, hogy voltaképpen most sem született meg az a bizonyos művelődéstörténet. A könyvben van politika-történet, eseménytörténet, gazdasági összefoglaló fejezet (7.), van egy történeti-szociográfiai jellegű egység: „A magyar társadalom a két világháború között”. Ez tartalmazza a lakosság életkörülményeinek változásait; az életforma, életmód kérdéseiről szinte semmit nem említ, ezekről alig olvashatunk. Ezután azonnal a politikai ideológiákat tárgyaló, majd egy komplex művészettörténeti fejezet következik.

A Lackó Miklós által írt fejezet rendkívül érdekes, de voltaképpen ez sem művelődéstörténet, hanem történész által írt irodalom-, művészet- és tudománytörténet. Hiányzik tehát a könyvből magának az életformának, a szokásoknak, magatartásoknak, a mindennapi életnek, a mindennapi kultúrájának ábrázolása. (Hogy a rengeteg kérdés közül csak egy néhányra utaljak: *Tolnai Világlapja*, *Színházi Élet*, cserkészmozgalom, a magyar film kezdetei, a *Zászlónk* című lap, az *Új Idők* tömeghatása stb. Milyen volt a divat, az öltözködés, szexuális erkölcs?)

Úgy hiszem tehát, hogy a voltaképpeni összefoglaló művelődéstörténet megírása még mindig hátravan; legalábbis a 20. század vonatkozásában. (A 18. század vonatkozásában hamarosan megjelenik Kosáry Domokos nagy művelődéstörténete, amely más módszertannal építkezik.)

Mindezzel nem akarom lebecsülni a Lackó Miklós által írt fejezet érdemeit; annál kevésbé, mert hiszen ez vita velünk, irodalomtörténészekkel; a VI. kötet bevezetésével, koncepciójával és mintájával annak, hogyan látja egy történész a kor irodalom- és művészettörténetét.

A politikai ideológia területén nagyon sok újat hoz a könyv; mindenekelőtt a jobboldali, ezen belül a konzervatív ideológia minden eddiginél árnyaltabb, minden eddiginél alaposabb elemzésével. Az irodalomtörténész számára is fontos a különféle korszakoknak és árnulatoknak az eddiginél pontosabb megragadása.

Másrésről újat hoz a könyv a baloldali és még határozottabban a szocialista, a marxista eszmeáramlatok elemzése területén. Újat és sok olyasmit, amit tovább kell gondolni, amin talán vitakoznunk kell. Helyesnek tartom, hogy nem idealizál, és nem becsüli túl, nem nagyítja fel az illegális párt eszmei befolyását. Érdekesek a kísérletei a szociáldemokrácia befolyásának megrajzolására. Első olvasásra már több megfontolást ébreszt ezeknek a fejezeteknek az a mondanivalója, amelyben a szektás marxizmus és a revizionista, szociáldemokrata típusú marxizmussal egy „igazi szocializmus” típusú gondolatrendszert állít szembe; két ízben is külön kiemelve Justus Pál egy könyvét, és lényegében idesorolva az érett József Attila gondolatrendszerét is. Ismétlem: sok megfontolandó van itt. De tovább vizsgálható is. Hadd jegyezzem meg, hogy árnyaltan, de azért bizonyos aggálllyal tekint minden népies jelle-

gű mozgalomra a könyv mind a két fejezetben. A *Szép Szó*-féle megreformált liberalizmus magasabbra értékelődik a korszak teljes képében, mint a népi mozgalomnak a demokratikusabb iránya.

Még két megjegyzés a szorosabban vett irodalom- és művészettörténeti fejezetekhez. Az egyik: a zenetörténeti fejezetben van egy vitatható hangsúlyeltolódás Bartók javára, Kodályval szemben. Véleményem szerint a 40-es évek közepének Kodályt vetíti vissza még a 20-as évekre is.

Végül: az irodalomtörténeti fejezet fő gondolata a 30-as évek „újrealizmusa”, mint a magyar irodalmi fejlődés egyik csúcspontja. A gondolattal magával mi már évtizedek óta foglalkozunk; hadd utaljak, nagyon szerénytelenül, pl. az avantgarde-ról írott tanulmányaimra, ahol ezt a „szintézist” ha nem is evvel a terminussal, de már leírtam. A kor maga is látta, érzékelte ezt a jelenséget; és mivel a „szocialista realizmus”-t nem lehetett, vagy nem akarták használni, a *Gondolat* lapjain nevezték el „modern realizmus”-nak, és „újrealizmusnak”. Lackó Miklós gondolata tehát nem idegen tőlünk, és nem is ért meglepetésszerűen. Az alapkérdés itt kettős: egyrészt hogyan értékeljük az újrealizmust, vívmánynak-e vagy elkésettésnek, és ebből a szempontból van a fejezetben egy bizonyos belső bizonytalanság. Másrészt: ma már emellé erősebb hangsúllyal állítanék oda másjellegű irányokat is.

Pór Péter: Nem vállalkozom a két művelődéstörténeti rész átfogó értékelésére, csupán a részletekre, illetve a nagyobb koncepcióra vonatkozó kritikai megjegyzéseimet fogalmazom meg. Előjáróban leszögezem, hogy a Tanácsköztársaságot illető részt – és *nem* lakonikussága okán – legalábbis az irodalom vonatkozásában felületesen hiszem, az 1919–1945 közti korszakra vonatkozó elemzés egészének *arányait és alapvonalait* viszont érdekesnek és hitelesnek tartom; ami ilyen dimenziójú történelmi munkáról szólva rendkívüli erény.

Az előbbi fejezettel szemben az a legfőbb kifogásom, hogy Babbitól (aki, mint közismert, a Tanácsköztársaság egyetemén Baldensperger elmélete alapján fejtegette irodalomelméleti elgondolásait) Lukácsig (aki akkor már nagyon is kombattánsan marxista eszméket képviselt, noha pár hónappal korábbi konfliktusai és cikkei szintén legalább említést érdemeltek volna), Tóth Árpádtól (akiről, egyetlenként, szükségesnek tartja közölni, hogy jobbágyivadék volt, míg más írók alkalmasint karakterisztikusabb és aktívabban ható származását vagy osztályhelyzetét meg sem említi) Krúdy-ig (akit számomra érthetetlen okokból különösen kiemel) olyan egységfrontot teremt, aminek még a közvetlen eseménytörténet is csak rövidebb-hosszabb időre kelthette illúzióját.

Idillien nivellál már némelyik, a korábbi évekre visszautaló mondat is: a *Nyugat* körének csak háború-ellenes megnyilvánulásairól vesz tudomást, s úgy sejteti, hogy a haladó írók mindegyike 1918 októberét, sőt 1919 márciusát is egyöntetű lelkesedéssel fogadta, és csak a növekvő nehézségek okán vesztette el rohamosan a kedvét. A továbbiakban azután, mintha nem is ismerné az eseménytörténet és az eszmetörténet – József Farkas korreferátumának megkülönböztetése szerint: a történelmi szituáció és a világnézet – különbözőségét, az előbbinek egyoldalúan szűrt tényei alapján (amelynek során még csak nem is említi például Kassák és Kun Béla sem esemény-, sem eszmetörténetileg nem jelentéktelen összeütközését), az itt megvalósuló egységben az utóbbit is sejteti, vagy nem jelzi az eltéréseket. Azt: mivel azonosultak valójában és mivel nem. Így a valóságos szolidaritás sem nyerhet elég hitelt. Ami, véleményem szerint, több szempontból is (az írók portréját illetően is, a Tanácsköztársaságnak a magyar fejlődésben elfoglalt történelmi és eszmei helyét illetően is) hamis összképet eredményez.

Az 1919–1945 közötti esztendőkről írtak legnagyobb erényének, ismétlem, ezzel szemben éppen azt tartom, hogy annak valós kategóriái és valós konfliktusai szerint rendezni anyagát. Az összkép, a kifeszített hálórendszer annyira imponálóan pontos, tárgyilagos és átfogó, hogy alig van szívem néhány csomópontját kicsit is megbolygatni.

Néha, nem is tudnám ezt megtenni: a fejezetnek némely jellemzése ugyanis (pl. furcsa módon a népi írókról szóló) az irányzatokat jellemző címszavakban mozog. Ezek a címszavak ugyan mindig pontosnak tetszenek, de mégis tanácsos lett volna egy-egy mozgalmat vagy szellemi törekvést nemcsak a térképen elhelyezni, hanem – még egyéb fejezetekkel való átfedések árán is – pontosan definiálni, végülis mit állítottak (ez például Révainál igen tömören és meggyőzően meg is történik). Nem csupán, mert akkor bizonyos beállítások még árnyaltabbá válhattak volna (pl. a *Nyugat* liberalizmusának valóságos tartalma és eszményköre, vagy a népi írók – e fejezetben nagyon megcsonkított, Németh László egy-két esszéjére leegyszerűsített – irodalomképzete, irodalomtörténete), hanem, s főként mert a társadalom döntő szellemi konfliktusainak e kifejtésben néha csak irányát kapjuk, tartalmát alig. (Itt természetesen nem standard fogalmak, például az szellemtörténet, ezeregyedszer történő újradefiniálá-

sára gondolok.) Magam tehát, nyilván azért is, mert nem értek a történelemtudományhoz, és evidenciákat hiányolok, de hiányolom, hogy e – irányokra építő, s ily voltában jól indokolható – felépítésen belül nem válik világossá, ki mikor és milyen megoldást kínált például a nemzeti-területi kérdésre, például a föld-kérdésre, például a szociális kérdésre, illetve a forradalom kérdésére, hogy csak azt a hármat említsem, ami feltétlenül és jogosan e fejezet három legfőbb koordinátáját adja.

Illés László: Talán hasznos lesz, ha a teljesítmény előtti őszinte elismerés előrebocsájtásával néhány olyan pontot érintek, ahol a szerzők tartalmi vagy módszertani kérdésekben nem győztek meg egészen, amely körülmény persze egyaránt visszavezethető esetleg a kifejtés mikéntjére, avagy a befogadó készségeinek sajátosságára.

Alapproblémám az, hogy míg az uralkodó osztályok különböző rétegeinek és csoportosulásainak ideológiáját a fejezetek igen plasztikusan, lényegretörően és részletezően elemzik, addig az ellenzéki törekvések rajza általában vázlatosabb marad. Természetesen a történetírásnak kötelessége, hogy hű arányokban mutassa be a tárgyalt kort, s jól tudjuk, hogy a szociáldemokrata és különösen a forradalmi marxista gondolat üldözött és aránylag korlátozott körben és mélységben ható ideológia volt, mégis intenzívebb és teljesebb ábrázolást igényelne az olvasó, a lényeges kérdések felvázolását. A IV. fejezet 32 lapjából mindössze öt lap jut a marxista eszmerendszer kifejtésére, aholis az elemzés az agrárkérdésre és a nemzeti kérdésre koncentrálna, s ezzel kimerítenek véli tárgyát. Pontosabban kijelenti, hogy „a forradalom és ellenforradalom igen nagy tapasztalatanyagának „minden érték átértékelésére” sarkalló hatása jelentős elméleti kísérletek egész sorát hozta létre.” (596.) Ez egész sor kísérletből azonban néhány sorban csupán Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein*jéről hallunk és két sorban Varga Jenő elméleti igyekezetéről. A történettudományi mű nem specialista olvasója előtt ismeretlenek maradnak azok a szerzők és azok a művek, amelyek a végigharcolt és elbukott forradalmak s a fehéruralom felülkerekedésének tapasztalatait, mint a 20-as évek marxista ideológiai szempontból igen jelentős mozzanatait tárgyalják. Meg kell elégednünk azzal a közléssel, hogy ilyen egy „egész sor” volt.

Hasonlóan takarékos a fejezet a húszas évek közepén és végén a munkásművelődés és irodalmi kultúra kérdéseinek megvilágításával. Nem értesülünk a proletkult-kezdeményekről, a proletárirodalom elméletéről és gyakorlatáról, e bonyolult ideológiai képződmény továbbfejlődésének, ill. hibái leküzdésének hosszú folyamatáról, amely pedig a magyar szocialista irodalmi kultúra egy fejezete, ha nem is a legfényesebb. A hiány okát a IX. fejezet abban jelöli meg, hogy az emigrációban létrejött produkciónak „Lukácson kívül (. . .) valljuk be, még igazi számbavétele sem történt meg (. . .) a körvonalak nagyobb szabású művet sejtetnek, mint amit az eddigi gyér ábrázolások felmutattak.” (881.) Ha a szocialista irodalom kutatója nem másra, csupán a *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből* című sorozat eddig megjelent öt vaskos kötete számos idevágó írására gondol, már akkor sem érzi indokoltnak e magyarázatot. Így aztán a történelemkönyv olvasója mit sem tud meg arról, milyen eszmei küzdelem folyt az *Egység* vagy a *Sarló és Kalapács* hasábjain, hogyan érett, bontakozott ki a marxista esztétikai gondolat. Mácza János neve elő sem fordul a kötetben, a 100% létéről egy felsorolásból értesülünk, és az időrendi táblázatban szerepel másfél sor e nagy jelentőségű lapról és szerkesztőjéről. Bármilyen legyen is azonban a késői kutató véleménye e folyóiratról, elképzelhetetlen, hogy egy folyamat egyik fázisaként ha mégoly tömören is, ne jellemezzük ideológiai tartalmait.

A harmincas évek tárgyalása során szó esik többször a „szektás dogmatizmus” leküzdéséről, de aki e fejezetből akarja megtudni, miben állt ideológiai, művészetelméleti szempontból a szektás dogmatizmus, bizonytalanságban marad. Az öt világrészre futótűzként kiterjedő, szövetségbe tömörülő forradalmi irodalmi mozgalomról, a szövetségi írói politika – kétségtelenül súlyos hibákkal terhelt – kezdetéről, amelynek működtetői közt a kötet több névtelenül maradt magyar írója volt található, nem értesülünk. Karikás Frigyes csak mint pártmunkás, Zalka Máté csak mint hősi halott bukkan fel, Illés Béla nem érdemelt említést, Gábor Andor, legalább mint harcos antifasiszta publicista felbukkanhatott volna a névmutatóban. A fejezet azonban nem száll le ily övezetekig. Lukács György, Révai József és Bálint György elegendően reprezentálja a kor irodalmi-esztétikai ideológiáját. De vajon elégséges-e? Lukács *Geschichte und Klassenbewusstsein*e 1923-ból (amit, mint tudjuk a szerző maga is erős kritikával kísért érett korszakában) és *Az ész trónfosztása* az a két mű, amely elegendő e nagyszabású életmű két évtizedes szakaszának jellemzésére. Említés történik ugyan arról, hogy Lukács kidolgozta

realizmuselméletét, de ennek tartalmairól semmit se tudunk meg. Viszont passzusokon át, a 85. majd a 881. oldalon újra szó szerint azonosan értesülünk arról, hogy „a kommunista mozgalom”, ill. a második közlésnél már „Lukács teljesen indokoltan hangsúlyozta, hogy a korszak világnézeti alapkérdésévé a racionalizmus és irracionalizmus ellentéte vált.” Nehéz egy rövid hozzászólás keretében belemenni e problémába, de úgy tudom, hogy a mindeddig tudományosan meg nem cáfolt marxista kritikai elemzés szerint Lukácsnak ebben a korreláció felállításban aligha volt igaza. A fasizmus politikai alternatívája nem egyszerűen a homályosan körvonalazott demokrácia volt, hanem egy széles skála a komolyan vett polgári demokratikus eszményektől a plebejus demokratikus törekvésekig és a szocialista Szovjetunióig, amely az antifasiszta harc fő terhét viselte. Világnézeti-filozófiai koordinátákban szemlélve e küzdelmet, egy övezettel – azt hiszem – mélyebbre kell szállnunk, és a dialektikus materializmus és az idealizmus konfrontációját találjuk. Hogy ez mennyire így volt, éppen a fejezet szerzője fejt ki érdekes módon három lappal lejjebb (853), ahol Bálint Györgyöt idézi, aki a „csak-racionalisták” eszmei erőtlenségéről beszél. A marxista irodalom- és művészetszemlélet mégoly vázlatos képe sem rajzolható fel ugyanakkor csupán a legnagyobbak teljesítményének impresszionisztikus, gyakran ötletszerűen említett elemeiből. Sajnos attól tartok, itt nem a helyhiány akadályozta a szerzőket, hanem egy sajátos szemléleti pozíció: a közép és alsóbb régiók tudatos kiiktatása a történelem hatékony faktorai közül.

A munkásművelődés, a munkáskultúra kérdéskörének hét sort szentel a fejezet (893), noha éppen a nyolcadik kötet szerkesztőbizottságának titkára állapította meg pontosan egy évtizeddel korábban a munkáskultúra kutatás elmaradottságának láttán a következőket: „... e történetfelfogás (...) a munkásosztály harcainak történetét a gazdasági és politikai élet területére korlátozta és a kultúrtörténeti kutatásokat járulékos szerepre szorította. Így a felépítmény egyik legfontosabb összetevője, a kulturális fejlődés sem az alaptól való meghatározottságában, sem pedig belső törvényszerűségében nem került tisztázásra.” (Glatz Ferenc, Századok, 1966. 1. sz. 207–211.) Ez az eljárás, úgy tetszik, változatlan maradt a nyolcadik kötet írása idején is. A 903. oldalon ez meg is fogalmazódik. „A zenénél (...) eddigi módszerünkhöz híven (...) nem térünk ki a »tömegzene« részletezésére” – írja a szerző. S hogy nem csupán a hazug és szentimentális zenei tömegtáplálékot nem tartotta a fejezet érdemesnek a tárgyalásra, hanem valami mást, fontosabbat sem, azt talán jelzi az a tény, hogy a „zene és proletár” tudós kutatójának, Maróthy Jánosnak sem műve, sem neve nem szerepel a hivatkozásokban.

De befejezésül térjünk még vissza az irodalomhoz. Nyilvánvaló, hogy a IX. fejezet szerzője nem fogadja el *A magyar irodalom története* módszertani eljárását, annak ellenére, hogy állítása szerint (903) ideológiacentrikusan szemlélte az irodalmat. Az irodalomtörténeti kézikönyv *polgári, népi, szocialista* kategorizálását (amely egyébként ott sem érvényesül ily mereven) oldani kívánja, valamely más szellemi mozgás szerint próbálja megrajzolni az irodalmi folyamatot. Kérdés, milyen eredménnyel? A népiek jellemzése talán tetszik; a polgári irodalomé töredezettnek és igen vázlatosnak, a szocialista eszmeiségű irodalomról alig tudunk meg valamit, kivéve József Attila rövid jellemzését. De vajon egybevág-e az irodalomtudomány jelen állásával az a karakterisztikum, hogy a súlyos megzúzottatásokon átment József Attila utolsó éveiben a „független” szocialista irányzathoz tartozott, Justussal, Fejtővel, Kassákkal együtt? Az-e a lényeges, ami összeköti ekkor velük, vagy van valami, ami elválasztja tőlük? Csak felvetem a kérdést, ahogy a fejezet szerzője is csak kijelent és nem bizonyít.

De más vonulatba is beletartozik József Attila, noha kimagaslóan tartozik bele: ez pedig az *újrealizmus* irányzata, ahol (895) Németh Lászlóval, Szabó Lőrincsel, Déry Tiborral, Gelléri Andor Endrével, Hevesi Andrással, Máraival, Tamási Áronnal látjuk együtt. Minden egyes említett alkotót tekintve bizonyosan kitűnő társaságban; de vajon milyen terminus nevezőjén, tartalmi avagy formális nevezőn-e? A kérdésre nehéz válaszolnunk, mivel az *újrealizmus* fogalom meghatározása többszöri kísérlet után is homályos és ellentmondásos marad. Nem azonos a szocialista realizmussal, hiszen a szerző szerint a népiek, a különböző harmadik utasok és szocialista elkötelezettségűek is tartoznak ide (898). Formai, stílári képződményre utalna az a megjegyzés, hogy „a szocialista realizmus képviselői jórészt csak politikai ideológiájukat s műveik közvetlenebbül politikai tematikáját tekintve sorolhatók külön irányzatba” (898). Másutt is: „Formaelveit tekintve lényegében konzervatív újrealizmus” (899). A 895. oldalon a szerző „esztétikai-ideológiai jellegét tekintve megvilágításra váró irányzat”-nak minősíti az újrealizmust, a 909. oldalon „nagy közéleti válságművészet”-ként jellemzi. S ahol – úgy tetszik – valóban ideologikusan közelíti meg a terminust, számomra legalább, ott is elvontan általános

marad: „Az újrealizmus mélyebb társadalmi háttére éppen abban állt, hogy irodalmunkban az általános emberi problémák elsősorban mint közéleti-politikai problémák merültek fel, s e követelmény alól azok sem tudtak kitérni, akikben a politikai megoldásokba vetett hit elapadt.” (900) Kik ők, nem tudjuk meg. Az európai irodalomból hozott párhuzamok legalább annyira heterogének, mint a hazai – korábban – említettek. Így hát sajnos, keserűen meg kell állapítanunk, hogy az újrealizmus kategóriája kevésbé segítette átvilágítani a magyar irodalom ideológiai vonulatait a harmincas években.

Már említettem, hogy itt is, ott is kínzóan hiányoznak a nevek, a művek címei, az évszámok; ki kell mondanom benyomásomat: e fejezetek sokkal inkább csillogó, szellemes esszék, gyakran elvont eszme-futtatások, mintsem valamely szaktudományi ismeretanyagot korrekt bőségben közlő tudományos kézikönyv fejezetei. Sajnos nem áll a kiadói reklámlap ajánlása, hogy „a forrásszerűen dokumentált adatgazdagság” jellemezné a művet, nagyon is spórolósan járnak el a szerzőink. A tárgyalt fejezetekben többször történik említés Szeffű híres alapművéről, a *Három nemzedék*-ről, de ugyanott nem tudjuk meg, mikor jelent meg a mű, sem azt, hogy a Hóman-Szeffű mikor hagyta el a sajtót, azt sem hihetjük, hogy a *Gondolat* 1936–38 közt jelent volna meg, s e sort folytathatnók.

S mivel a kulturális teljesítmények csupán legmagasabb csúcsaira figyelő és sajátos rendszerezést követő, világnézetileg a legmagasabb piedesztálra a racionalizmust emelő történeti módszerünkéről csak keserűen szóltam, e nyilvánvaló igazságtalanságot hadd zárjam le nem stílustörő módon. Valamit tehát az elegáns esszé-kötet stílusáról is. Való igaz, hogy nem ez a jellemző, de azért nem is olyan ritka az efféle mondat, tessék jól odafigyelni a magyar szavakra: „A neonacionalizmus köznevelési programjában a racionalizmus elleni frontnyitás az ellenforradalmi ideológia irracionális alaptendenciájának adekvát kultúrpolitikai megnyilatkozása volt” (866). Kedvem lett volna lefordítani ezt a mondatot, de lemondtam róla, amikor belebotlottam kevéssel arrébb a „prefasiszta avanturista aktivizmus”-ba (877). Még azt is elmondanám, úgy vélem: a 250 Ft-os könyv bizonyval nem a tömegek olvasmánya lesz, noha az említett reklámszöveg a könyv „olvasmányosság”-áról szól. Ez esetben viszont talán papírpazarlás volt 1400 oldalon nyomni a könyvet ilyen nagy betűtípussal, ilyen laza tükörrel. Súly és terjedelem tekintélyt ébresztenek, de egy csillogó esszéhez talán karcsúbb köntös alkalmasabb lett volna.

Bata Imre: Kézikönyvnek szánták, de olvasmány is. Az volna, ha kézbe lehetne venni balesetveszély nélkül. A történészek az újkori történetet is középkori-külsőbe – folio formátumba – kötik, mintha csak pallost akarnának a mai ember gyenge karjára bízni. Szintéziskísérletnek is minősíthetjük a vállalkozást, bár nehéz volna az adott pillanatot szintézisteremtő időnek minősíteni. Az előtanulmányok, a történettudomány helyzete nem igen teszik lehetővé a szintézist századunk első felére nézve, de az is igaz, hogy nehéz volna helyhez és körülményhez kötni a tudományos összefoglalások idejét. Vagyis mikor lehet kísérletezni az összefoglalással? Akkor is, mikor még sok a részlet, amely földolgozatlan, amikor a szemléletet, a módszert is ki kell próbálni. Nemcsak szintézis, presztézis is van. A jelen munkát olyan szintézisnek tekinthetjük, ami az összefoglalást munkahipotézisként kísérli meg.

Ez vonatkozik éppen azokra a fejezetekre, amelyeket művelődéstörténeti összefoglalásoknak minősíthetünk. Legalábbis igény szerint a művelődéstörténeti koncepció jegyében alakultak ki. S ez máris megbecsülendő vonása a kötetnek. A művelődéstörténeti nézőpontot a marxista történetírásban az előidők elhanyagolták. A szellemtörténet radikális bírálata éppúgy kérdésessé tette a művelődéstörténetet, ahogy a pozitívizmus hasonló intenzitású megítélése a helytörténetírást. A kultúrtörténeti nézőpont igénye visszanyeri létjogát, legalábbis kísérletesen, e munkahipotézis erejéig.

Ha a művelődéstörténet nem szellemtörténet, akkor általa lesz nyilvánvaló a szellem viszonylagos önállósága – ez a szellem önmozgása! –, de csak annál nehezebb a történelmi totalitásba, az organikus társadalmi-történeti mozgásba belekötni. Egyik kérdés, hogy mit, milyen jellegű szellemiséget, a másik az, hogyan kapcsoljuk bele a mozgások teljességébe, amit jellemzőnek tartunk. Mert nem önálló kultúrtörténetről van szó, hanem arról, hogy a két háború közti magyar történelem szellemi minőségéről kell képet adni. Lackó Miklós különösképp tudatában van ennek, nem törekszik arra, hogy egy monografikus kultúrtörténet kivonatát illessze a többihez (gazdaságtörténethez, politikátörténethez stb.), hanem a történeti folyamat teremtette szellemi mozgások jellemző vonásait kísérli meg bemutatni. Ez a törekvés nyilvánul meg a húszas éveket illető művelődéstörténeti részekben is.

Vagyis a történetiség elvét szembesítik a művelődéstörténeti szemponttal, illetve az interdiszciplináris módszert kívánó földolgozással. Ami Lackó munkáját illeti, annyi pozitívum elmondható róla, hogy a történetiség és az interdiszciplináris módszer már ilyen munkahipotetikus szinten is árnyala-

tosabb képet nyújt az irodalomkörü szellemi mozgásokról, mint az eddigi irodalomtörténeti áttekin-
tések mutatják. S azt is meg kell mondani, hogy Lackó esszéisztikus – és elnagyolt – ábrázolásaiért az
irodalomtörténeti részletkutatások híja a felelős.

Hajlamosak vagyunk ily összefoglalások megítélésakor saját tudásunk adatvilágát számon kérni. Ez
azonban nem kritikai szempont, mert akármit és a többi hiányolni annyi, mint az adatok halmazára
korlátozni a megítélést. Ez is hiányzik, az is, ebből is több kellene, abból is! – az ilyen ítékezés seho-
va se vihet. Viszont találhatunk más tényhibákat Lackó szintéziskísérletében, olyanokat, amiknek értel-
mezése szempontot biztosít a szintézis megítéléséhez.

Néhány kronológiai tévedésről van szó.

Az egyik ilyen elemi vétség a szociográfiával kapcsolatos. Jellemző azonban, hogy a tévedés egyből
kivágja a hiányt; azt, hogy az irodalomtörténetírás elmulasztotta a szociográfia történetének monogra-
fikus földolgozását. Lackó a szociográfiát jelentősége szerint értékeli. Azt is tudja, hogy annak törté-
netében milyen jelentősége van Nagy Lajos és Illyés Gyula műveinek. Érti azt is, hogy milyen össze-
függés van e ponton az írói életrajz, az önéletrajzi ihlet és a szociográfiai leíró föltárás között. De Veres
Péter *Falusi krónikáját* ebben az összefüggésben előhozni hiba, mert a *Falusi krónika* a szociográfia
történetének nem ebbe a szakaszába tartozik. Itt – a *Kiskunhalom* és a *Puszták népe* társaságá-
ban – inkább *Az Alföld parasztsága* és a *Számadás* emlegetendő. A kronológiai vétség egy maga-
sabb rendű hibára mutat, ám épp olyan elemre, az időbeli folyamat tisztázatlanságára.

Hasonló típusú hiba az is, amit Németh László magyarságtudományi, hungarológiai elképzeléseivel
kapcsolatosan érzékelhetünk. Lackó szerint Németh László 1935-ös politikai csalódása után veti föl a
hungarológia-tervet. Ezzel szemben már a *Válasz* induló – harmincnégyes – évfolyamában olvasható
az elképzelés gyakorlati programjának vázlata; ez a folyóirat programjának egyik pillére. Ismét csak
arról van szó, hogy az elemi kronológiai vétség mögött az ismeretanyag újdonsága, bizonytalan beideg-
ződöttsége nyugtalanodik; az irodalomtörténeti munka híja! A szintézis csak akkor termékeny, ha a
részletismeret már beidegződött. Akkor ilyen elemi kronológiai tévedés nem létezhetik.

Miként a harmadik sem.

Lackó szerint az Új Szellemi Front és Bajcsy-Zsilinszky Endre közt azért nincs kapcsolat, mert
Zsilinszky tudja már, amit az írók nem tudnak. Ismeri Gömböst. Igaz, hogy ismeri Gömböst, de majd
csak a Front tapasztalataival párhuzamosan tapasztalja meg ő is igazán, hogy kicsoda valójában. Ami
pedig az Új Szellemi Frontot illeti, azért nincs ott Zsilinszky a Zilahy-villában a nevezetes találkozó-
szon, mert az írókkal való kapcsolata épp ez idő tájt romlott meg. Féja *Viharsarok*-részlete a harmincnégyes
Válaszban, ez a nehezeltése fő oka, nem pedig Gömbössel kapcsolatos tapasztalata.

Nem arról van szó, hogy egy szintézisben a legapróbb tények is ott munkáljanak, de akármilyen
tényekkel operál is a szintetizáló, nem kerülhet szembe a megtörténtekkel. Amit egy szintézis tény-
szerűen fölhasznál, az nem kerülhet szembe egyetlen ténnyel sem, ami volt, és ahogy volt.

Nem az a gondom tehát, hogy Lackó összefoglalásából mi maradt ki, hiszen mindig több az, ami
kimarad, mint amit fölhasználunk a valóság roppant tényhalmazából. A szintézis optima azonban
biztos tényekkel dolgozik, s úgy, hogy az el nem beszélt anyag bármikor beilleszthető az elbeszélésbe.
Lackó művelődéstörténeti igényű összefoglalása azért esszéisztikus, mert tagolatlan anyagból meríti
tényeit, s ő, aki a történetiség elvét koncepciózusan érvényesíti, a tények szintjén elemi kronológiai
tévedésekbe bonyolódik, ami nyilvánvalóan a történetírás jelen állapotára vall inkább, nem az ambíció-
zus történettudásra. Az állapot ilyen bevallása viszont kihívás. Jelen esetben az irodalomtörténésznek
szól a kihívás. Az ő mulasztásait sürgeti elő. A preszintézis tehát termékenyítően hat a szaktörténetre.
Lackó művelődéstörténeti igényű munkahipotézise a művelődéstörténet monografikus földolgozását
épp úgy sürgeti, mint a harmincas évek irodalomtörténete számos összefüggésének részletes föltárását.

Rába György: Már terjedelme miatt is a legnagyobb szabású munka, mely e tárgyban és műfajban a
szakértők, valamint a közönség elé kerül. Jogos tehát az igény, hogy tiszteletre méltó célkitűzésével
összhangban magas mércével mérjük. Kétségtelen, hogy bármely történettudományi munkának
művelődéstörténeti fejezete csak a társtudomány korlátozott és összefoglaló szerepét töltheti be. Ezért
nem kívánható, hogy az adott mű olyan széles körű és olyan mélyreható tárgyalást adjon, mintha
szigorúan művelődéstörténeti munkáról, még kevésbé, mintha irodalomtörténetről volna szó. Mindezt
előrebocsátva elmondhatjuk, hogy a kötet művelődéstörténeti összefoglalása általában tényszerűen

helytálló, de inkább a népszerűsítés igényének felel meg, az árnyaltabb problémákat nem veti föl. Egyes művelődéstörténeti góccokról hallgatnak a szerzők, néhol pedig a történettudós gazdasági, társadalmi és általános eszmei szempontjait, melyek a história vizsgálatára igen alkalmasak lehetnek, mereven alkalmazzák a művészeti életre, melyben pedig erősebben érvényesülnek az emberközi (interperszonális) kapcsolatok, s tárgyalásuk során olykor a személyi vagy csoportellentétek a valóságosnál mélyebb történelmi távlatot kapnak.

A Klebelsberg nevével kifejezett művelődéspolitikai iránytól a Hóman-korszak koncepciójáig és gyakorlatáig hanyatló kultúrpolitikai felfogás álláspontja találó, nemcsak a tényeket, hanem a mögötük álló világnézeti, politikai-társadalmi erők küzdelmében az egyre merevebben szélsőséges szemlélet felülkerekedését a hanyatló görbe híven rajzolja meg. A Klebelsberg-korszak tárgyalása azonban több figyelmet, árnyaltabb bemutatást érdemelt volna: a leíró történet mind a rosszabb, mind a realisabb törekvések jelzésére módot ad. Klebelsberg restaurációs kultúrpolitikai törekvéseit a jelzettnél korábban megkezdi; 1921-ben a Budavári Tudományos Társaság keretei közt megindítja a *Nyugat* irányát egyensúlyozandó *Napkelet* szervezését. Tagadhatatlan az is, hogy ő már csak a hivatalos, de épp ezért intranzigensebb keretet teremt meg annak a konzervatív, bár szakszerű tudományos mozgalomnak, melynek összefogására már a háború alatt Szekfű és Horváth János tett kísérletet. (L. Dénes I. Zoltán: *A realitás illúziója.*) A kép kerekességéhez azonban az is hozzátartozik, hogy a külföldi ösztöndíjak rendszerének kialakítása, a bécsi és a berlini Collegium Hungaricum megalapítása reális kultúrpolitikai lépés, noha működési helyük kiválasztásában az európai politika összefüggésében retrográd szempont is érvényesül. Mindamellett kérdés, hogy akkori kevésbé „jó hírünk a világban” lehetővé tette volna-e más működési területek kiválasztását, ottani intézmények realizálását. Klebelsberg konzervatív reálpolitikájára jellemző, hogy 1929-ben ő tett kísérletet Ady integrálására a nemzeti hagyományba, természetesen a hivatalos politika szája íze szerint. Mindenesetre az ő beszéde volt a kiváltója Kosztolányi vitázó indulatú cikkének, s itt az értékelés ok-okozati összefüggésének árnyalása a történettudományról az irodalomtörténetre is visszahárul.

A gondolat teljességéért megjegyzendő, hogy a *Napkelet*, mint a hivatalos kultúrpolitika irodalmi orgánuma aktív konzervatív világnézetén belül relatív szakmai színvonalat is jelentett, amit Horváth János, Voinovich Géza és Rédey Tivadar részvétele kivált kritikai rovatában szemléltet. A folyóirat további élettörténete, főként utolsó évfolyamaiban a világnézeti tendencia tumpulását és a művészi színvonal tudatos emelését jelzi, noha – amint ezt több esetben a gyakorlat is mutatja – a kettő, világnézet és művészi színvonal szétválása nem mindig sikerül. Mindamellett Németh László, Halász Gábor, Szerb Antal s az ún. harmadik nemzedék néhány költőjének és szépírójának közreműködése jelzi, a világnézeti szempontok relatíve fokozódó közömbösségét mindkét oldalról. Az írók (kivált az említettek) pusztá megjelenésükön a szakmai szemponton túl nem tekintenek. A még mindig a hivatalos kultúrpolitikához közelálló *Napkelet* viszont személyi összetételében is gyöngíteni kívánja a *Nyugat* körét. Ezek a tendenciák az olvasó közvélemény befolyásolását tekintve el nem hanyagolható jelenségek. A művelődéstörténet mérlegén mindenesetre a kései *Napkelet* maradandó értékek lelőhelye is a silányabb, protokolláris szempontból közreadott írások közegeiben.

Az interperszonális kapcsolatok figyelmen kívül hagyása olykor irreális vagy idejét múlt irodalmi tájékoztatáshoz vezet. Jó példája ennek Németh László vagy József Attila szembefordulása a *Nyugattal*, nevezetesen Babitscal. A húszas évek Babitsát egyébként még korábbi ismereteinkhez képest is a mű megalapozatlan, önkényes zordsággal értékeli, mintha meg se írta volna a *Petőfi koszorút* (1923. jan. 1.) vagy 1920-as Ady-tanulmányát, hogy költészete nyílt politikai ellenzékiességének csak *pars pro toto* emeljem ki egy-egy alkotását: a számszerűség több tucatra rúgna. A *Nyugat* írói gárdájának kiszélesítése egyrészt Kassákkal, Barta Lajossal, másrészt Gelléivel, Pap Károllyal nem elhanyagolható kultúrpolitikai törekvést tükröz, mint ahogy ez áll Gorkij első közlésére vagy a novella-pályázatokon beszédes módon mindig társadalomkritikai írásokat kitüntetető magartásukra, s kiváltképpen Babits főszerkesztése idején. (L. Gelléri: *Ukránok kivégzése*, Hollós Korvin: *A textofil-gyár* stb.)

A korszak művelődéstörténetére szimptomatikus jelenségnek, sőt mozgalomnak tartom a *Magyar Szemle*-kör tevékenységét. Értékelésének kulcsa keletkezésében keresendő. Bethlen sugalmazására a hatalmon belüli tudományos ellenzék, ill. színvonalemeléssel tágabb szellemi szemhatár célkitűzésével indult. Közrejátszott benne Bethlennek az államvezetéstől eltérő, nyugati, mindenekelőtt angol irányultsága, ami magában a folyóiratban közvetlenül kevésbé tükröződött. De a különböző szakterüle-

tek messzebbre tekintő célképzetével és realisabb tájékoztatásával olyan konzervatív reform-törekvések melegágyává, olykor pontoságra törekvő szakkikkek közlésével épp a hatalomhoz közei álló értelmiség tájékozódásának helyévé vált, melynek szerepe akár a pozitív, akár a negatív irányba mutató értékmozzanata miatt figyelmet érdemelt volna. Természetesen nemcsak a folyóiratról, hanem kiadványaikról és körük befolyásának mérlegeléséről beszélnek.

Rónay László: Ha A magyar irodalom története c. kézikönyv V. és VI. kötetével vetjük össze a történelmi munka két kulturális fejezetét, habozás nélkül nevezhetjük ez utóbbit korszerűbbnek, mainak. Ők már tovább léptek bizonyos szellemi jelenségek értékelésében és magyarázatában. (Pl. a *Nyugat* jelentőségének megítélésében, a „polgári humanista” írók antifaszizmusának elemzésében stb.) Különösen Lackó Miklósnak sikerült egy alapvetően egységes és hiteles rendszert teremtenie, melybe belefér ez a bonyolult, ellentmondásos korszak majdnem minden jellemzőjével.

Az olvasóban persze felvetődik, vajon ezek a fejezetek organikusán megfelelő helyen vannak-e. A szerkesztők szakítottak azzal a többé-kevésbé hagyományosnak nevezhető megoldással, hogy a történelmi fejezetek után mintegy mellékesen odabiggyesztenek még kiegészítő fejezeteket a kultúráról és az ideológiáról. E fejezetek a mostani nagy történelmi szintézisben mintegy a metszéspontba kerültek, tehát jelentőségüknek megfelelő helyre. Ugyanakkor viszont előlegeznek olyan eseményeket is, melyeket a történelmi részben újraolvashatunk, mégpedig bővebben és alaposabban. Valaha egyszer talán megvalósulhat majd egy olyan összegzés is, melyben a történelem leíró része, az ideológia, a gazdaságtörténet és a művészetek története egy igazi, az egyidejűség elvét megvalósító szintézisbe kerül!

Néhány történelmi és művészeti képződmény elemzése talán gazdagabbá tehetné ezeket a fejezeteket. Nagyobb figyelmet érdemeltek volna a kulturális intézmények, egyesületek, az oktatásügy elemzése során az ifjúsági szervezetek: a kiadók és nyomdák működése. (Nem véletlen, hogy a második világháború idején rendkívül sok francia könyv jelent meg magyar fordításban. Ez is a szellemi ellenállás egyik lehetséges formája volt.) A katolikus akció keretében például a húszas-harmincas években hűz egyesület működött Magyarországon, nem is jelentéktelen tömegbázissal, s közülük tizenhétnek volt rendszeres orgánuma. Érdemes lett volna legalább érinteni a rádió közéleti és világnézetformáló szerepét. Egész röviden feltétlenül foglalkozni kellett volna a sporttal is, hiszen ennek tömeghatása közismert. Az olyan nagy horderejű sporteseménynek, mint például a berlini olimpia (1936) politikai kihatásai is voltak.

A forradalmak irodalma című fejezetben említést érdemeltek volna Móricz Zsigmond riportjai. (Általában az összes irodalmi fejezetekben mintha jelentőségénél lényegesen kisebb szerepet kapna Móricz, akinek lehettek ugyan vitatható politikai elképzelései, de vitathatatlanul a kor nagy prózaírója volt.) E fejezetben az lett volna az igazán újszerű és izgalmas, ha a szerző kicsit plasztikusabban bontja ki azt a folyamatot, ahogy az alapjában véve literátor-értelmiségiek eljutottak a forradalom igenléséig. (A megtagadás kérdését is kicsit egysíkúan értelmezi a kézikönyv. Később egy helyütt arról olvashatunk, hogy Kosztolányi nagy regényeit a forradalomból való kiábrándulás inspirálta. A *Nerot* az is! De az *Édes Anna* bevezetése arról is árulkodik, hogy fokról fokra írta ki magából azt a görcsöt, amit nem a forradalmak, hanem a *Pardon* rovatbeli szereplése okozott, mígnem eljutott az objektív eltávolításnak addig a fokáig, amiről az *Édes Anna* bevezetése árulkodik.)

A keresztény nemzeti gondolat formaváltozásai című fejezet kitűnő, gondolkodásra ösztönző munka. Málnási Ödön szerepéről, gondolatvilágáról eddig meglehetősen kevés szó esett. A *Magyarország őszinte története* egy időben kedvelt – és káros – olvasmánya volt az ifjúságnak. Különösen a vidéki tanítóképzőkben volt olvasott, s így aztán beszüremkedett a felnövekvő nemzedékek gondolatvilágába is. E fejezetben érdemes lett volna legalább megemlíteni Tóth Tihamér nevét, aki kivált akkor lett nagy hatású, és az ifjúság gondolkodásmódjára döntő hatást tett szónok, amikor a harmincas években rendszeresen jelentkezett a rádió vasárnapi adásaiban prédikációival. A *Korunk Szava* és az *Új kor* közé nem lehet egyenlőségjelet tenni! Az utóbbi lényegesen jobboldalibb volt, ugyanakkor irodalmi rovataiban számos értékes mű jelent meg. Kállay Miklóst sem említeném Balla Borisz és Arady Zsolt mellett. Kállay működése alatt lett színvonalasabb a *Napkelet*. Pozitív szerepéről többen is írtak, köztőlük emlékirásában Fodor József is.

Az ellenzék politikai-ideológiai irányzatainak átalakulása című fejezethez megjegyezném, hogy a Bangha Béla szervezte KSV már 1918-ban nagy alaptökével rendelkezett. Titkos szervezeteit a Tanács-

hatalom megszüntette, alapítókéjét elkobozta. Bangha páter akkor Pozsonyba emigrált. Az ellenforradalmi korszakban nem sokáig működött Budapesten, Bethlenéknek csakhamar terhessé vált mérték-telen antiszemitizmusa. Ekkor, 1923-ban három évre Rómába rendelték, s amikor onnan visszatért, már nem volt lényeges hatása.

A 899. lapon a húszas évek második felében meginduló Ady-revizióról olvashatunk, s arról, hogy Makkai Sándor könyve irányította rá a figyelmet. A *Magyar fa sorsa* 1927-ben jelent meg. Ezzel szemben Kosztolányi az Ady-reviziót követő dúlt, de hiteles jegyzeteiben arról ír, hogy őt már az is bosszantotta, hogy a Petőfi-centenáriumon üresek voltak a széksorok a költőt köszöntő műsoros estéken, de telve voltak az Ady-matinékon. Az *Édes Annában* pedig a következőképpen regényesíti ugyanezt: „A Moviszterné hallgasson! – mondja dühödten Vizyné – . . . Annak csak a színházakon jár az esze. A főpróbákon. Meg az Ady-matinékon.”

Korrekt, meggyőző összefoglalást olvashatunk a zenéről. A jeles zeneszerzők között megemlíttem volna Lajtha Lászlót. Érdekes, amit Kodály és Bartók különbségéről ír a szerző. Ez a különbség manapság izgalmas polémiákat szül a zenetudományban. Mindevel együtt persze talán nagyobb szerepet érdemelt volna Bartók és Kodály, a gondolkodó. Mint ahogy részletesebb méltatást kívánna Tóth Aladár, akinek művészetszemlélete – mint azt Lukács György hangsúlyozza – „fontos összekötő kapocs a marxista muzikológia felé”. És ugyancsak Lukács György mondja ki – s ennek érvényesítése hiányzik e zenei fejezetből –: „. . . nálunk a magyar népi művészet hangsúlyozása mindig kifejezett hadüzenet volt a magyar elporgáriasodó dzsentrikultúrának. E radikalizmus következtében a zenei forradalom messze túlmutatott a Nyugat irodalmi állásfoglalásain”. (*Bevezető Tóth Aladár Válogatott zenekritikái-hoz.*)

Pomogáts Béla: A vita, amely a történeti kézikönyv művelődéstörténeti fejezeteit mérlegelte, kétségtelenül igazolta a vállalkozás jelentőségét és eredményeit. Van azonban olyan tanulsága is, amelyet már az irodalomtörténetírásnak kell megszívelnie. A vitában is elhangzott az, hogy az irodalomtörténeti kézikönyv és a jelen történeti összefoglalás megjelenése között egy évtized telt el, és ezt az évtizedet általában jól hasznosította a történelemtudomány. Az összefoglalás körül kirajzolt kérdőjelek nagyrészt abból adódnak, hogy az eszme- és művelődéstörténeti alap kutatások körében még mindig igen sok az elvégeznivaló. Hogy ezeknek a kutatásoknak a szakemberei, közöttük az irodalomtörténészek is, adóssák még számos mozgalom, irányzat és eszmetörténeti folyamat elemző vizsgálatával, s ezért nem tudtak határozottabban és eredményesebben a történeti összefoglalás szerzőinek segítségével lenni. A történeti kézikönyv művelődéstörténeti fejezetei nemcsak azt mutatják, hogy a két világ-háború közötti korszak ideológia- és művelődéstörténetét miként látja ma a tudomány, hanem mintegy megjelölik a további tennivalókat is. Ezek a tennivalók: például a Nyugat-mozgalom, az avantgarde és a „népi” irodalom tüzetesebb kutatása, mint sürgető feladatok jelennek meg a megvitattott összefoglalás és a lefolytatott vita tükrében is.

(Összeállította: Pomogáts Béla)

Osztrák–magyar tudományos ülészak Faludi Ferenc halálának 200. évfordulóján

(Kőszeg–Németújvár, 1979. november 12–17.)

A magyar irodalomtörténeti kutatás úgy tartja számon Faludit, mint két korszak határán álló író: munkássága egyfelől ugyanis a barokk hagyományban gyökerezik, másfelől viszont fel is lazította ezt a tradíciót, s így – ha közvetve is –, de a felvilágosodás előtt egyengette az utat. Hozzátehetjük, hogy Faludi nemcsak időben állott két korszak határmezsgyéjén, hanem térben is több nemzeti kultúrát, több irodalmi és művelődési szférát fogott át, úgy gazdagította a magyar nemzeti literatúrát, hogy közben Európára tekintett. A magyaron és latinon kívül jól tudott olaszul, franciául és németül is, de spanyol és angol szerzőtől is lefordította az általa fontosnak tartott könyveket. Ötéves római tartózkodását (1740–45) kivéve életének legnagyobb részét Magyarország nyugati és Ausztria keleti területein töltötte. Pályafutásának főbb állomáshelyei – Németújvár, Kőszeg, Sopron, Graz, Bécs, Buda, Linz, Nagyszombat, Pozsony, Rohonc – is jelzik, hogy Faludi mindkét ország szellemi légkörében otthonosan mozgott, s a felvilágosodást közvetlenül megelőző kornak mind ausztriai, mind magyar-

országi kultúráját jól ismerte. A műveiben feldolgozott élmények hátterét is ennek a két államnak a társadalmi viszonyai adták, s noha könyvei magyarul, a magyar olvasókhöz szóltak, a bennük rejlő élettapasztalat egyrészt osztrák környezetben szerezte. Mindez kellőképpen indokolta, hogy halálának 200. évfordulóján magyar és osztrák szakemberek közösen emlékezzenek meg a mai Burgenland területén levő Németújvár (ma: Güssing) e jeles szülőföldről, a modern magyar irodalom úttörőinek egyikéről.

A Faludi-évforduló eseményeinek rendező szervei közé tartozott az MTA Irodalomtudományi Intézete, Vas megye Tanácsának Művelődési Osztálya, a Burgenlandi Tartományi Kormány Kulturális Osztálya és a Budapesti Osztrák Kulturális Intézet, de rajtuk kívül más szervek is hozzájárultak a rendezvények sikeres lebonyolításához. Az egyhetes program összeállítását kettős cél vezérelte: egyrészt új tudományos eredményekkel kívánták hozzájárulni a Faludiról kialakult irodalomtörténeti kép hitelesebbé tételéhez, másrészt az író szűkebb pátriájának irodalom iránt érdeklődő olvasóközönsége előtt is népszerűbbé és ismertebbé kívánták tenni a két évszázados életművet. E kettős cél megvalósítása érdekében az 1979. november 12–17 között lezajló programban nemcsak tudományos ülésszak szerepelt, hanem számos megemlékező rendezvény és irodalmi műsor tette teljesebbé a „Faludi-tetet”.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének mintegy 25 fős küldöttsége – amelyben a budapesti, debreceni és szegedi egyetemeknek, valamint más oktatási és tudományos intézményeknek képviselői is helyet kaptak – november 12-én Szombathelyre látogatott –. Itt az Egyházmegyei Könyvtárban a résztvevők megtekintették Faludi verseinek kéziratos példányát, valamint a könyvtár igen értékes régi anyagát, majd a Szombathelyi Tanárképző Főiskola tanáraival és diákjaival találkoztak. Ez utóbbi találkozáson élénk eszmecsere tanúskodott arról az érdeklődésről, amellyel a főiskola diákjai a magyar irodalomtörténetírás és irodalmi-kritikai közélet helyzetét és alakulását figyelik.

A tudományos ülésszak november 13-án, Kőszegen kezdődött. *Csonka György*, a Vas megyei Tanács elnökhelyettese megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy Faludi sok szállal kötődött a Vas megyei tájhoz, ezért munkásságát méltán lehet a helyi művelődés történetének haladó hagyományai között számon tartani. Ezután *dr. Arthur Kreamsner*, a budapesti Osztrák Kulturális Intézet igazgatója köszöntötte a konferencia résztvevőit, s kifejezte azt a reményét, hogy az osztrák és magyar szakemberek együttműködése eredményes lesz mind a Faludi-kutatás, mind pedig egyéb közös kulturális tradíciók feltárása és elemzése terén.

Az ülésszak előadásai *Szabolcsi Miklós*, *Tolnai Gábor*, *Köpeczi Béla* és *Klaniczay Tibor* akadémikusok elnöklésével, négy témakör köré csoportosítva hangzottak el. Elsőként Faludi és a felvilágosodás kapcsolatának elemzésére került sor, kifejezetten ezt a kérdést vizsgálta Vajda György Mihály tanulmánya. Kiderült ebből, hogy Faludi még nem ismerkedett meg a nagy nyugat-európai felvilágosodott filozófusok eszmevilágával, ennek elemei nem találhatók meg gondolkodásában, művei azonban olyan magatartást, olyan erkölcsöt és világléteket közvetítettek, amely ebben az irányban hatott, s amely a barokk világléte kritikájával készítette elő az új filozófia későbbi befogadását.

Az író eszmevilágának és művészetének másik fontos elemét, a Horváth János könyve óta közhelyként emlegetett népiességet ugyancsak az eddigieknél óvatosabban kell emlegetnünk – mutatott rá a következő előadó, *Kőszeghy Péter*, aki Faludi és a régi magyar irodalom kapcsolatát vizsgálta. *Kőszeghy* gazdag anyag alapján mutatta be, hogy a jezsuita szerző alaposan ismerte a magyar reneszánsz és barokk kor irodalmát, s a későbbiekben népiesnek minősített kifejezései és nyelvi fordulatai többnyire inkább régiesek, s inkább a korábbi magyar irodalmi szövegekből származnak, mintsem a népnyelvből. A témakör harmadik referátumában *Vörös Károly*: Faludi és a XVIII. századi Nyugat-Dunántúli címmel azt a földrajzi és történelmi-társadalmi környezetet vizsgálta, amelyben az író élt, s amely műveinek hátterét alkotta.

Ugyanezen a napon került sor annak az emléktáblának a leleplezésére, amelyet Kőszegen, a Rájnás utcában helyeztek el az egykori jezsuita gimnáziumnak a falán, azon az épületen, amelyben egykor Faludi tanult, majd tanított is. Az emléktábla előtt az MTA nevében *Klaniczay Tibor* akadémikus beszéde adózott tisztelettel az író emlékének, *dr. Arthur Kreamsner* pedig a magyar–osztrák kulturális hagyományban betöltött közvetítő szerepéről szólt. Miközben az MTA, az Osztrák Kulturális Intézet, valamint Vas megye és Kőszeg város tanácsának képviselői a megemlékezés koszorúit helyezték el az emléktáblánál, a helyi Jurisich Gimnázium énekkara megzenésített Faludi-művek előadásával tette bensőségesebbé az ünnepség hangulatát.

A tudományos vitailés délután a prózáiról Faludi jelentőségét vizsgálta. Két előadás – a *Köpeczi*

Bélaé és a *Bán Imréné* – jezsuita szerző által magyarra fordított Gracian-művek korszerűségét, elterjedtségét és eszmevilágának sajátos vonásait elemezte, rámutatva a spanyol szerző és a magyar fordító törekvései között fennálló lényeges különbségekre is. *Korzenszky Richárd* a *Szent ember* című morálizáló maximagyűjtemény és az asketikus irodalmi hagyomány kapcsolatát dolgozta fel, majd ezt követően *Szörényi László* egy mindeddig ismeretlen Faludi-művet mutatott be. A *Történetek a Szűz Máriáról* című munka barokk hagyományhoz kötődő, több ponton konzervatív tendenciájának értékelése élénk eszmecserét váltott ki, abban viszont egyetértettek a vita résztvevői, hogy az idáig kéziratban levő írás módosítja majd az író kései pályaszakaszáról kialakult képet. A témakör utolsó előadója, *Hopp Lajos* a kortárs prózaírókkal szembeállította Faludi műveit, így helyezte el munkásságát a XVIII. századi fejlődésvonalban. Ezt követően az MTA és a Vas megyei Tanács fogadást adott az ülészak résztvevőinek tiszteletére.

A konferencia harmadik témakörét Faludi drámaírói és költői tevékenysége jelentette. *Staud Géza* gazdag anyag alapján szólt a korabeli jezsuita iskolai színjátszásról és közöttük Faludi drámaírói, majd *Szaunder Mária* dolgozata közölt igen fontos, új adatot, azt ugyanis, hogy a római magyar gyóntató tagja volt az Accademia dell'Arcadia társaságának. *Sárközy Péter* és *Ferencki László* dolgozata egyaránt a Faludi-költészet európai összefüggéseit elemezte, az előbbi főként az olasz, az utóbbi inkább a francia és német analog jelenségekre utalva, *Tolnai Gábor* pedig a kor spanyolos kultúráját vizsgálta részletesen. Így a referátumokból végül is a korabeli Európa művelődésének széles spektrumú körképe bontakozott ki, az egyes előadók sorra vizsgálták azokat a kultúrköröket, amelyekből Faludi szelleme táplálkozott.

A negyedik témakörben a nyelvészet és stilsztika szakemberei vették át a szót. *Szathmári István* Faludi nyelvtերemő erejét, az irodalmi nyelv kialakításában játszott szerepét méltatta, *Martinkó András* dolgozata a költői nyelv formálódásának állomásait vette szemügyre, *Jelenits István* pedig terjedelmes szólásgyűjteményének forrásait tette vizsgálat tárgyává. Mindezek után joggal állapíthatta meg az ülészak zárszavában *Klaniczay Tibor*, hogy a Faludi-kutatás jelentős lépést tett előre, de utalt arra is, hogy még mindig sok az adósságunk, főként a művek szövegkiadása terén.

Az ülészak köszegi programját *Gergely Ferenc* Liszt-díjas orgonaművész hangversenye zárta le, amelynek műsorán többek között Faludi: „Szűzek, ifjak sírjátok” című költeményének dallamára készült improvizáció is szerepelt.

November 15-én a program Ausztriában folytatódott, ahol a magyar küldöttséget a Burgenlandi Tartományi Kormány Kulturális Osztálya látta vendégül. Németújvárott, a Batthyány-család ősi várának meglátogatása után koszorúzási ünnepség következett, ezen a bécsi egyetem és a helyi kulturális élet vezetői is megjelentek. A Batthyány-család egykori tisztartójának, Faludi apjának XVIII. századi háza ma már nincs meg, így az emléktábla az ehhez legközelebb eső épületen, a Faludiról elnevezett utcában örökíti meg a festői szépségű vár tövében született magyar író és költő emlékezetét. A németújvári ferences kolostor értékes könyvtárának és a Batthyány-család sírboltjának megtekintése után kezdődött el a „Faludi Ferenc élete és művei” című, német nyelvű előadásorozat a helyi kultúrközpontban. Elsőnek *Moritz Csáky* (Universitát Wien) beszélt a kor legfontosabb szellemi áramlatairól, s a mind földrajzi, mind kulturális értelemben határmezsgyén álló író világotan körvonalazott eszmei miliőbe állítva mutatta be. Folytatta a gondolatsort *Johann Andritsch* (Universitát Graz) előadása, amely Faludi gráci egyetemi tevékenységét elemezte, s értékes vonásokkal járult hozzá a fizikát és matematikát is tanító Faludi szellemi arcképének megrajzolásához. Magyar részről *Vörös Károly* az író történelmi környezetét festette le, *Szörényi László* pedig irodalmi jelentőségét foglalta össze széles ívű, az egész életpályát átfogó tanulmányában. Kellemes meglepetés érte a résztvevőket az előadások meghallgatása után, amikor azonnal kézbe vehették a Burgenländische Heimatsblätter 1979. évi 4. számát, s abban az elhangzott négy előadás teljes szövegét olvashatták. Az izléses kiállítású, képekkel is illusztrált tematikus kiállítás összeállításáért külön elismerés illeti meg a kiadót, az eisenstadti Landesarchiv egésze alatt dolgozó szerkesztői kollektívát.

Az egyhetes program legünnepélyesebb aktusára november 16-án került sor. A magyar küldöttség a *Nádasdyak* ősi fészékének, Léka várának megtekintése után érkezett Rohoncra, Faludi halálának színhelyére. Miközben a rohonci templomban már folyt a *Stephan László* burgenlandi püspök által vezetett, Faludira emlékező koncelebrációs nagymise, a templom előtti térre, a városháza elé megérkezett Magyarország bécsi nagykövete, Randé Jenő is. Az ő jelenlétében hamarosan fuvószenekar adta meg a jelet az emléktábla-avató ünnepség kezdetére. Rohonc város polgármestere köszöntötte a résztvevőket,

majd a burgenlandi tartományi kormányzó helyettese méltatta Faludi munkásságát, s a magyar-osztrák közös kulturális tradíciók jelentőségét. Szabolcsi Miklós akadémikus ugyancsak a közös tudományos és kulturális munka lehetőségeiről és eredményeiről szólt, majd leleplezte a városi tanács épületén elhelyezett díszes, kétnyelvű felirattal ékesített, márvány emléktáblát. Az ünnepséget követően a Burgenlandi Tartományi Kormány fogadást adott a magyar nagykövet és az ülésszak résztvevőinek tiszteletére, az itt elhangzott pohárköszöntők az együttműködés további lehetőségeire is utaltak. Délután Szalónak (Schlaining) várát, majd a Faludi által is megverselt Tarcsafürdőt (Bad Tatzmannsdorf) látogatta meg a magyar küldöttség, este pedig a felsőőri (Oberwart) templomban Gergely Ferenc újabb orgonahangversenye következett.

Még ugyanezen a napon, este 8 órakor három budapesti színész – Lukács Margit, Kertész Péter és Nagy Gábor – közreműködésével ünnepi irodalmi est szerepelt a műsorban, ezen Faludi műveinek legjavából összeállított válogatást hallhatott a szép számmal összegyűlt helyi magyar lakosság és a küldöttség. A műsort a Magyar Rádió is felvette, a Burgenlandi Rádió pedig az egész rendezvénysorozatról bőven kommentált híryanagot közölt. Az estet és az egész programot végül a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület vezetőivel való találkozás és baráti eszmecsere zárta le: Moór János elnök és Szeberényi Lajos alelnök szíves tájékoztatása nyomán a magyar delegáció bepillantást nyerhetett a burgenlandi magyar lakosság kulturális életébe. Ennek a kulturális életnek élő tanújeleként a másnap hazainduló küldöttség – útját rövid időre megszakítva – Alsóőrön (Unterwart) megtekinthette a Galambos Ferenc által megszervezett magyar könyvtárat, s elismeréssel szemlélhette annak gazdagságát, szakszerű rendezettségét.

Az MTA-küldöttség részvételének és a kőszegi tudományos ülésszak programjának megszervezéséért elsősorban Tarnai Andor főosztályvezetőt illeti elismerés, de rajta kívül valamennyi osztrák és magyar rendező szerv hozzájárult ahhoz, hogy a Faludi-ünnepségsorozat az év egyik legsikerültebb irodalmi eseményeként legyen elkönnyelhető. Az ülésszak tudományos hozama már eddig sem csekély: a Burgenländische Heimatsblätter említett különszáma mellett itt kell szólnunk Faludi verseinek erre az alkalomra készült kétnyelvű kiadásáról, amely nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a németajkú olvasók is megismerkedhessenek a burgenlandi táj jelentős íróegyéniségének munkásságával. Erről szól a kötet utószavában Franz Probst is, aki sokat tett azért, hogy a Burgenländische Bibliothek e külön kötete az ünnepi alkalomra megjelenhessenek, a Faludi versei a mai olvasókörzés számára két nyelven, ihletett műfordítók tolmácsolásában könnyen hozzáférhetővé váljon. A Kőszegen elhangzott előadásoknak tanulmánykötetben való megjelentetése ugyancsak folyamatban van, ez a kötet minden bizonnyal újabb lépést jelent majd a két korszak határára álló író munkásságának az eddigieknél árnyaltabb és hitelesebb megismeréséhez.

Bitskey István

Intézeti hírek

(1979. január 1–december 31.)

Külföldi tudósok előadásai intézetünkben 1979-ben

Alexander Fodor, a montreali McGill egyetem professzora 1979. május 4-én előadást tartott intézetünkben „Új eredmények az angol és amerikai Tolsztoj-kutatásban” címmel.

*

Paul Raabe professzor, a wolfenbütteli (NSZK) Herzog August Bibliothek igazgatója 1979 októberében Intézetünk meghívására egy hetet Magyarországon töltött. Október 3-án az MTA székházában előadást tartott „Bibliothekgeschichte und Leserforschung” címmel.

*

Hans Robert Jauss, a konstanzi (NSZK) egyetem professzora 1979. október 31-én kerekasztal-beszélgetést tartott Intézetünkben a hermeneutika, a recepcióesztétika és az irodalmi kommunikáció kérdéseiről.

*

A Siklóson 1979. május 15–19 között rendezett „Antitritarism in the second half of the 16th century” c. nemzetközi tudományos ülésszakon kilenc ország tudósai elemezték az antitritárius mozgalom eszmétörténeti jelentőségét. A

külföldi résztvevők *Cesare Vasoli, Aldo Stella, Adriano Prosperi, Giampaolo Zucchini, Valerio Marchetti* (Olaszország), *Lech Szczucki, Janusz Tazbir, Waclaw Urban* (Lengyelország), *Jan van Goudoever* (Hollandia), *Werner Lenk* (NDK), *George H. Williams, John C. Godbey* (USA), *Erdő János* (Románia), *Ružena Dostalová* (Csehszlovákia) voltak.

*

A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetével közösen 1979. október 2-án és 3-án intézetünk tudományos tanácskozást rendezett, melynek témája „Folytonosság és új utak keresése a második világháború

után az európai szocialista országok irodalmában” volt. A konferencián a szovjet intézetet *Ju. V. Bogdanov, Sz. A. Serlaimova, V. A. Horev, T. P. Agapkina* és *V. T. Szereda* képviselte.

*

„A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója” c. nemzetközi konferencián, melyet intézetünk 1969. március 13–15 között rendezett Visegrádon, részt vett és előadást tartott *O. Rosszijanov, L. A. Szkvorcova, N. A. Groznova, J. Zaszurszkij* és *T. Balasova* (Szovjetunió), *S. Schlenstedt* (NDK), *J. Relinger* (Franciaország) és *A. Flaker* (Jugoszlávia).

Intézetünk munkatársainak előadásai külföldön 1979-ben

„A mai szláv kultúra: fejlődés, egymásrahatás nemzetközi kontextus” című nemzetközi tudományos konferencián (Kiev, 1979. május 28–június 1) *Horváth-Lukács Borbála* és *Vujicsics D. Sztóján* vett részt. *Horváth-Lukács Borbála*:

„К методологии сравнительного изучения литератур” címen,

Vujicsics D. Sztóján pedig: „Венгерский журнал художественной литературы „Нюгар” и литература южно-славянских народов” címen tartott előadást.

*

Németiné Sargina Ludmilla 1979 májusában előadást tartott Brüsszelben „L'art nouveau en Russie et en Pologne” címmel.

*

A Német Demokratikus Köztársaság 30. születésnapja alkalmából Berlinben 1979. június 19-én és 20-án tudományos ülészakot rendeztek Kollokvium '79 címmel. A konferencián *Szabolcsi Miklós* a szocialista világkultúra kialakulásáról beszélt, *Bodnár György* pedig „A népi demokratikus irodalomtól a szocialista irodalomig” címmel tartott előadást. *Bodnár György* és *Illés László* részt vett a kollokvium kerekasztal-beszélgésein is.

*

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság (AILC) IX. kongresszusát 1979. augusztus 20–24 között rendezték meg Innsbruckban. A kongresszuson intézetünk munkatársai a következő előadásokat tartották:

Ferencki László: „A propos de Candide: roman et histoire”

Kenyeres Zoltán: „New Bearings in Hungarian Theory of Translation in Relation to Comparative Literature”

Kovács József: „Lukács's Concept of Reception in Literature”

Németiné Sargina Ludmilla: „Les mots et les couleurs”

Nyíró Lajos: „La réception comme acte créateur”

Szabolcsi Miklós: „Dimensions historiques du texte”

Szegedy-Maszák Mihály: „Four Aspects of Narrative Texts”

Szili József: „The Non-Narrative Aspects of Narration: the Commentary and the Essay in the Narrative”

Vajda György Mihály: „Méthodes de la comparaison des lettres et des arts”

*

A Nemzetközi Neolatina Társaság 1979. augusztus 26–szeptember 1 között rendezte IV. konferenciáját Bolognában. A konferencián *Szörényi László* „Il gesuita boemo Melchiorre Guttwirtt, imitatore d'Ovidio, autore degli »Amores Mariani«,” címmel tartott előadást.

*

A franciaországi Belley-ben 1979. szeptember 10–15 között rendezett 18. század konferencián *Vajda György Mihály* „Découverte d'une époque”, *Rozgonyiné Szilágyi Éva* „Les sources médiévales de l'Obéron de Wieland”, *Szegedy-Maszák Mihály* „La réception de l'Ossian en vers”

és *Ferenczi László* „La pucelle de Voltaire dans la critique de la fin du 18e siècle” címmel tartott előadást.

*

A Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa XI. konferenciáján, melyet a Passau melletti Neuburg am Inn-ben rendeztek meg 1979. szeptember 22–27 között, *Sziklay László* előadást tartott „Die Vermittlerrolle des Briefwechsels in Ost-Mitteleuropa in der Periode der Aufklärung” címmel.

*

1979 szeptemberében rendezték meg Wrocławban Jan Sobieski születésének 350. évfordulója alkalmából a nemzetközi Sobieski-kongresszust. A kongresszuson *Hopp Lajos* „Les mouvements indépendants kouroutz et Sobieski dans la littérature politique” címmel tartott előadást.

*

A Varsóban rendezett szociniánus-kongresszuson (1979. szeptember 25–27) *Pirnát Antal* előadást tartott „Ein unbekanntes Werk von Christian Francken” címmel.

*

Ferenczi László előadást tartott a libicei (Csehszlovákia) nemzetközi romanisztikai konfe-

rencián „Le roman belge contemporain” címmel (1979. október 23–25).

*

A zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia 1979. október 21–27 között tudományos tanácskozást rendezett Ivo Vojnovic horvát író halálának 50. évfordulója alkalmából. A tanácskozáson *Vujicsics D. Sztoján* „Delo Iva Vojnovića kod Madjara” címmel tartott előadást.

*

Szabolcsi Miklós 1979. december 4-én előadást tartott a düsseldorfi Magyar Napok keretében „Ungarische Literatur der 70-er Jahre” címmel.

*

A TAP CHI VAN HOC, a hanoi-i Irodalmi Intézet folyóirata 1979. évi 3. számát az intézetünkkel való együttműködés keretében a magyar irodalomnak szentelte. A folyóirat közli *Illés László*: A szocialista és antifasiszta magyar irodalomról című tanulmányát, valamint *Sziklay László*: Az összehasonlító irodalomtudomány Magyarországon 1945–1978 c. értékelését. *Le Xuan Giang* Illés Béláról ír, *Truong Dang Dung* pedig József Attila, a proletárköltő c. írását teszi közzé. *Xuan Dieu* a mai magyar költészetéről ír cikkében. A folyóirat hírt ad arról, hogy 1979-ben *Ho Ton Trinh*-t, az intézet igazgatóhelyettesét az MTA tiszteletbeli tagjává választotta.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. IX. 14. Terjedelem: 18,90 (A/5) ív
80.7503 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Корженски Миклош, Р.</i> : Иоанн Баптиста Адольф — представитель латинской поэзии эпохи барокко в Венгрии	499
<i>Раба, Дь.</i> : Поиски поэтического голоса у раннего Бабича	528
<i>Таши, Й.</i> : О вторичном участии Аттилы Йожефа в кружке им. Миклоша Барта	554

Краткие сообщения

<i>Шайбер, Ш.</i> : К вопросу о литературном жанре перевода из Бока Балинта Балашши	570
<i>Алсеги Жолтне—Теши, Э.</i> : Вольтер на современной ему школьной сцене Венгрии	571
<i>Фрид, И.</i> : Стилевые стремления в конце XVIII века	577
<i>Мереньи, О.</i> : Материалы к истории создания цикла Бержени «К Дьёрдью Фештетичу»	588
<i>Мико, К.</i> : О романах Андраша Хевеши	594
<i>Демь, Я.</i> : Неясности вокруг дневниковой записи Т. Манна от 8 июня 1936 г.	601

Документация

<i>Килиан, И.</i> : Неизвестные письма Чоконани и его дружеского круга	605
<i>Силади, Ф.</i> : Замечания и дополнения к сообщению Иштвана Килиана	610
<i>С. Гараи, Ю.</i> : Пасквиль партии Независимости на К. Миксата как депутата парламента и на его парламентские очерки	618

Мастерская

<i>Пал, Й.</i> : О понятии неоклассицизма	638
<i>Бернат, А.</i> : «Поэтика» Аристотеля и ее венгерский перевод	648

Обзор

Книги о венгерской литературе в Румынии (<i>Помогач, Б.</i>)	654
Тибор Кланицан: Воскрешение традиций (<i>Ковач Шандор, И.</i>)	661
Иштван Ботта: Юность Петера Мелиуса (<i>Балаж, М.</i>)	670
Искусство и просвещение (<i>Тарнаи, А.</i>)	673
Геца Фюлёп: Венгерская читательская публика в эпохи Просвещения и Реформ (<i>Сигети, Г.</i>)	676
Исследования о Мадаче (<i>Барански Йоб, Л.</i>)	680
Два венгерских научных сборника, изданных в Словакии (<i>Сиклаи, Л.</i>)	684

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajesy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90.— Ft

1 szám ára: 15.— Ft

Indexszám: 25 401

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest. Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Korzenszky, M. R.:</i> Un des représentants de la poésie de langue latine de Hongrie à l'âge baroque: Johannes Baptista Adolph	499
<i>Rába, Gy.:</i> Les „prologues poétiques” de la poésie de Babits	528
<i>Tasi, J.:</i> Attila József dans la Société Miklós Bartha — pour la deuxième fois	554

Bulletin

<i>Scheiber, S.:</i> Le genre littéraire de la traduction de Bock de Bálint Balassi	570
<i>Alszeghy, Mme Zs.—Tési, E.:</i> Voltaire sur la scène des écoles contemporaine en Hongrie	571
<i>Fried, I.:</i> Des tentatives de style à la fin du XVIII ^e siècle	577
<i>Merényi, O.:</i> Quelques données à l'histoire du cycle Festetics de Berzsenyi	588
<i>Mikó, K.:</i> Sur les romans d'András Hevesi	594
<i>Demény, J.:</i> Dilemmes autour des notes de journal de Th. Mann, datées du 8 juin 1936	601

Documents

<i>Kilián, I.:</i> Les lettres inconnues de Csokonai et de son cercle d'amis	605
<i>Szilágyi, F.:</i> Observations et suppléments à la communication d'István Kilián	610
<i>Sz. Garai, J.:</i> Un pamphlet sur Mikszáth le député et sur ses croquis de la vie du parlement	618

Atelier

<i>Pál, J.:</i> Sur la notion du néo-classicisme (style Empire)	638
<i>Bernáth, Á.:</i> La Poétique d'Aristote et sa traduction hongroise	648

Revue

Des livres sur la littérature hongroise de Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	654
Klanciczay, Tibor: Hagymányok ébresztése (En éveillant les traditions) (<i>Kovács Sándor, I.</i>)	661
Botta, István: Melius Péter ifjúsága (La jeunesse de Péter Melius) (<i>Balázs, M.</i>)	670
Művészet és felvilágosodás. (L'art et les Lumières) (<i>Tarnai, A.</i>)	673
Fülöp, Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. (Le public hongrois à l'époque des Lumières et à l'ère des réformes) (<i>Szigethy, G.</i>)	676
Madách-tanulmányok. (Études sur Madách.) (<i>Baránszky Jób, L.</i>)	680
Deux volumes d'études hongroises de la Slovaquie. (<i>Sziklay, L.</i>)	684

